

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМ. М.С. ГРУШЕВСЬКОГО**

На правах рукопису

УДК 94(477.82) «15/16»

СТАРЧЕНКО НАТАЛІЯ ПЕТРІВНА

**КОНФЛІКТ У ШЛЯХЕТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ
ВОЛИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVI – ПОЧАТОК XVII ст.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
ЯКОВЕНКО
НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА,
доктор історичних наук,
професор

ЛЬВІВ-2015

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	13
1.1. Історіографія	13
1.2. Джерела	33
РОЗДІЛ 2	
МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	42
РОЗДІЛ 3	
ШЛЯХЕТСЬКА КОРПОРАЦІЯ ВОЛИНИ: БАЗОВІ СТОСУНКИ ТА КУЛЬТУРНІ ПРІОРИТЕТИ	62
3.1. Вступні зауваги: Волинське воєводство як шляхетська корпорація	62
3.2. Базові стосунки шляхетської спільноти	68
3.3. Стосунки пана та «рукодайного» слуги в контексті конфліктного повсякдення.	77
3.4. Культурні пріоритети шляхти	99
РОЗДІЛ 4	
КОНФЛІКТНЕ ПОВСЯКДЕННЯ: ЗОНИ КОНФЛІКТУ	118
4.1. Конфліктні зони	120
4.2. Символічне насильство	137
РОЗДІЛ 5	
ОГОЛОШЕННЯ ПРО ПОМСТУ ТА ВИКЛИКИ НА ПОЄДИНОК ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН	140
5.1. Оголошення про помсту як ритуал	140
5.2. Виклики на поєдинок: форми та функції	165

5.2.1. Поєдинок у Західній Європі.	167
5.2.2. Поєдинки в Польській Короні та Речі Посполитій	175
5.2.3. Поєдинки на Волині	183
РОЗДІЛ 6.	
УБИВСТВА, НАЇЗДИ ТА ГРАБЕЖІ В ШЛЯХЕТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ОПИСУВАННЯ, СПРИЙНЯТТЯ ТА ОБСТАВИНИ СКОЄННЯ	202
6.1. Убивства в контексті права, уявлень та повсякденних практик	202
6.1.1. Убивства в уявленнях і в практиках	202
6.1.2. Убивства згідно з правовими приписами	214
6.1.3. «Цивільні» убивства	218
6.1.4. «Кримінальні» убивства	225
6.2. Наїзди та грабежі в контексті шляхетської культури	246
РОЗДІЛ 7	
ФУНКЦІОНУВАННЯ СУДОВОЇ СИСТЕМИ В КОНТЕКСТІ ШЛЯХЕТСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	273
7.1. Гродський та земський суди. Їх формування та компетенція	273
7.2. Судовий процес	293
РОЗДІЛ 8	325
ПРИЯТЕЛЬСЬКЕ ЄДНАННЯ	
РОЗДІЛ 9	
МОДЕЛІ КОНФЛІКТНИХ ВЗАЄМИН: У РОДИННОМУ КОЛІ ТА КОНФЛІКТ ЯК ПОМСТА	352
9.1. Вбивство князів Четвертинських: судовий процес та замирення	352
9.2. Вбивство Балтазара Гнівоша як історія помсти	370
ВИСНОВКИ	397
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	407

ВСТУП.

Актуальність теми дослідження. Тема, що пропонується як дисертаційне дослідження, є однією з найдинамічніших в сучасній історіографії. Нові підходи до інтерпретації традиційного матеріалу, спроби залучити джерела, що до того залишалися поза увагою істориків, аналіз нових аспектів проблеми та нетрадиційних питань – все це робить конфлікт надзвичайно привабливим історіографічним об'єктом. Цьому сприяє і його міждисциплінарний характер. Конфлікт як соціокультурний феномен перебуває в центрі уваги історичної антропології, в рамках якої досліджується система цінностей соціуму, мікроісторії з її увагою до конкретної людини, «нової соціальної історії» з посиленою увагою до питань, як культура «змушує» та як, зі свого боку, особи й спільноти її переформатовують. Широкий спектр проблем лежить також в площині історії повсякдення, важливою частиною якої є сфера щоденних міжперсональних стосунків, а водночас норм і цінностей, що їх обумовлюють. Зокрема, на сьогодні в окрему субдисципліну виділилася проблема насильства як аналітичної категорії, де поруч з мікрорівневими питаннями, пов'язаними з функціонуванням локальних і регіональних спільнот, стоять питання впливу держави та цивілізаційного процесу на обмеження насильства. Багато аспектів конфлікту також традиційно досліджується в рамках історії права та інституційної історії. Врешті, переосмислення конфлікту як невід'ємної частини функціонування спільнот, обумовленої особливостями культурного ландшафту і соціальної структури, призвело до постання самостійної субдисципліни – історичної конфліктології.

Конфлікт як незбіг між позиціями осіб чи груп і їхніми очікуваннями, де кожен контрагент намагався реалізувати свої інтереси всупереч іншим, передбачав боротьбу за цінності – матеріальні чи символічні. Невід'ємним супроводом її був цілий спектр ворожих міжособистісних/міжгрупових актів – сварок, погроз, ритуалів, застосування сили тощо. Метою їх було знеславлення супротивника чи залякування, завдання йому матеріальних шкод, а то й

знищення. Вияви напруження у стосунках поміж членами певної спільноти, реакції ворогуючих сторін, що відповідали очікуванням інших а чи їм суперечили, кроки третіх осіб по розпалюванню ворожнечі чи її призупиненню, способи поладження суперечок – всі ці складові конфлікту чи не найяскравіше виявляють характер соціуму. Боротьба за реалізацію інтересів оприявнювала і систему цінностей спільноти, і систему базових стосунків, адже сторони у своєму протиборстві спиралися переважно на цей ресурс. Конфлікт також передбачав як легітимні, так і нелегітимні спроби поладити протиріччя, отже, дозволяє оцінити особливості правової культури соціуму.

Утім, попри важливість дослідження цих питань, що засвідчує активне їх опрацювання в зарубіжній історіографії (зокрема, у царині середньовіччя та раннього нового часу), в українській історіографії такі роботи практично відсутні. І справа на сьогодні не лише в неповноті дослідницького поля і необхідності заповнення лакун. Невідрефлексованість проблеми конфлікту на рівні сучасних дослідницьких підходів обумовлює спосіб мислення про шляхетську Річ Посполиту, який побутує чи не від початку становлення української та польської історіографії. Шляхетське минуле представлене як конфліктне, анархічне, позбавлене гальмівних механізмів у вигляді суду, влади чи етичних настанов соціуму. Цей історіографічний канон репродукується з певними модифікаціями до сьогодні. Між тим прискіпливий аналіз гродських та земських актових книг Волинського воєводства змушує переглянути концепції, випрацьовані у той час, коли історики підходили до дослідження життя людей минулого з мірками свого сьогодення. На часі завдання включення фрагментів минулого, з якими має справу історик, у їх питомий контекст, тобто аналіз явищ з урахуванням їх значення і особливостей функціонування у тотожній їм системі. Тож дана робота й є спробою саме такого дослідження.

Відповідно, актуальність роботи полягає у значному прирощенні проблематики дослідження, перегляді історіографічних стереотипів, введенні в обіг значного масиву джерел та розширенні методологічних підходів, зокрема, активному використанні антропологічних методів.

Зв'язок роботи з науковими планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою частиною науково-дослідної теми, що розроблялася в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, а саме: «Комплекси актових джерел з історії України XVI-XVIII ст.: закономірності формування, інформаційний потенціал, археографія» 0110U001970.

Мета дослідження – всебічний аналіз конфліктних комунікацій шляхти Волинського воєводства від середини XVI до 30-х років XVII ст., їх обумовленість культурними нормами, базовими соціальними стосунками, владними формальними і неформальними механізмами.

Відповідно до мети сформульовані дослідницькі **завдання**:

- дослідити особливості основного джерела для ранньомодерної історії України – судових книг – як сконструйованого, часто фікційного наративу, що обумовлювалося обставинами його постання, пріоритетами шляхетського етосу, змагальним характером судової системи та ставленням до злочину переважно як до приватної кривди постраждалого;
- проаналізувати культурні пріоритети та базові соціальні стосунки шляхти Волині (родинні, приятельські, клієнтарно-патрональні) з акцентом на взаємовідносинах пана та рукодайного слуги-шляхтича, адже останні виступали головним інструментом провадження конфлікту;
- виділити та описати зони конфлікту з точки зору важливості їх для спільноти, виявити присутність цих місць у правових приписах, простежити збіги/незбіги права та шляхетського етосу у поглядах на зони конфлікту, що дасть можливість охарактеризувати конфлікт як приватну чи публічну справу;
- реконструювати ритуал «одповіді» (оголошення про помсту) як один із найважливіших елементів провадження конфлікту, що сигналізував про його початок, а також часто супроводжував усі його етапи, зокрема завершення ворожих стосунків («знесення одповіді»);

- з’ясувати місце поєдинку в процесі провадження конфлікту: чи був він спробою позасудового завершення суперечки, а чи лише символічним жестом – одним із ритуалів упродовж перебігу конфлікту, аналогом оголошення про помсту;
- простежити особливості шляхетських правопорушень (убивств, наїздів та грабежів), що служили підставою для тверджень про нехтування шляхтою правом: судову риторику, яка використовувалася для їх описування, правові приписи щодо цих злочинів, шляхетські уявлення про них та реальні обставини їх скоєння;
- показати функціонування судової системи в контексті особливостей шляхетської культури та її результативність щодо полагодження суперечностей в соціумі: її «автономію», що ґрунтувалася на використанні II Литовського статуту та руської мови як мови судочинства; механізми формування складу судових урядників; реальний режим роботи судових інституцій та межі їхньої юрисдикції; етапи судового процесу й способи доведення правопорушень, що мають продемонструвати ставлення шляхти до правопорушення – як до приватної справи потерпілого чи злочину проти спільноти/держави;
- описати позасудовий механізм полагодження конфлікту, яким був приятельський суд, продемонструвати його ефективність для підтримання спокою у шляхетській спільноті;
- перевірити на окремих прикладах дієвість запропонованих висновків щодо існування певного конвенційного механізму провадження та полагодження конфлікту.

Об’єкт дослідження – специфіка взаємин у шляхетському соціумі Волинського воєводства, яке складало окрему адміністративну одиницю зі своєю «автономією» в Речі Посполитій. Така «автономія» (в сенсі усталеної території, окремої правової системи, руської мови як мови суду і адміністрації та визнаного владою домінуючого віросповідання) служила підставою для формування певної регіональної ідентичності і власних політичних позицій у

місцевої шляхти, нерідко розбіжних із позиціями еліт інших регіонів Речі Посполитої.

Предмет дослідження – прояви конфлікту у шляхетському середовищі Волині як соціокультурне явище; культурні пріоритети, базові соціальні пов'язання шляхти та її етос, що обумовлювали перебіг, ритуали та механізми провадження та поладження конфлікту; насильство як питома частина шляхетського соціуму.

Хронологічні межі дослідження: нижня межа – середина XVI ст., що збігається: а) з судово-адміністративною реформою у Великому князівстві Литовському, внаслідок чого з'являються перші регулярні джерела масового характеру; б) з ухваленням Другого Литовського Статуту 1566 р., який служив за основу правових відносин на досліджуваній території; в) з входженням українських земель до складу Польської Корони внаслідок Люблінської унії 1569 р., що призвело до культурних взаємовпливів поміж двома соціальними системами. Верхня межа – двадцять років XVII ст., коли розпочалася уніфікація формуляра масових документів та судових записів і поступове витіснення руської актової мови польською, що в ракурсі завдань нашої роботи різко зменшує їхню інформативну цінність, призводячи до зміщень категоріального апарату.

Територіальні межі дослідження. Волинське воєводство, хоча частково буде використаний і актовий матеріал Київського воєводства, який демонструє єдність культурного поля шляхти цих територій.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є системний підхід до вивчення культурних та соціальних явищ у їхньому взаємозв'язку. Дослідження здійснене на основі загальнонаукових методів аналізу і синтезу, а також спеціальних методів окремих історіографічних напрямків. Розуміння специфіки основного джерела (судових книг) як відображення лише сегменту повсякдення, а з іншого боку – усвідомлення значної сконструйованості цього нарративу, визначає засадничі методи роботи. Передовсім це ті із них, що лежать в рамках історичної антропології. Вони пов'язані з пошуками логіки функціонування чужої культури, поведінки людей і способів її репрезентації.

Попри опертя на колективні норми і досить сталий набір стратегій в їх межах, бралися до уваги ситуації непевності позицій учасників події, які провадили символічні ігри з метою отримання бажаного, де часто в ідентичних ситуаціях в залежності від окремих деталей, тону і жестів отримувався принципово різний результат. Там, де це можливо з огляду на фрагментарність джерельної бази, були використані методи мікроісторії, а саме – її соціального напрямку, в рамках якого ставиться завдання поєднати дослідження контексту, колективних норм та інтерпретації їх окремими індивідами. До аналізу залучався весь спектр можливостей шляхтича по вибудовуванню своєї лінії поведінки, як масових (стереотипних), так і нетипових життєвих *сценаріїв*, що знаходилися на межі допустимих в даному культурному просторі. Брався до уваги не лише формальний статус шляхтича, що ґрунтувався на майновому стані і триманні урядів, а й символічний капітал особи. Відповідно, до аналізу активно залучалися ті ситуації, де він підважувався і де шляхтич мусив застосовувати ресурс його відновлення, апелюючи до певних цінностей. Активно використано інструментарій соціальної історії, зокрема, її варіанту – культурної історії соціального з її процесуальним підходом до аналізу повсякденних практик. Досліджувалися культурні механізми, які обумовлюють «примус» до певної поведінки, і водночас можливості індивіда по переформатуванню культурних ресурсів, використанню їх собі на користь, нав'язуванню спільноті свого бачення ситуації. Тобто мова йде не лише про об'єктивну заданість норм, які визначають поведінку людей, а й про активне творення їх в процесі дискусій., та історичної конфліктології.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

уперше

– проаналізовано конфліктні взаємини, механізми та конвенції провадження і полагодження конфлікту у середовищі шляхти одного із воєводств Речі Посполитої, а саме – Волинського воєводства, тож у підсумку запропоновано дослідницьку модель для інших регіонів;

- цілісно досліджено функціонування судової системи в контексті особливостей шляхетської культури, що дозволяє аргументовано оцінювати її ефективність і правову культуру шляхти в цілому;
- з'ясовано ефективність позасудового полагодження конфлікту, яким був приятельський суд, для підтримання рівноваги в шляхетському соціумі;
- поставлене та досліджене питання про існування специфічної культури ворожості в шляхетському середовищі Волині як частини Речі Посполитої, яка була характерна для нобілітету Європи в цілому;

удосконалено:

- усталені в історіографії характеристики шляхетського середовища як анархічного, такого, що нехтує правом, та запропоновано методи його аналізу з урахуванням особливостей функціонування соціуму та значущих для шляхти цінностей;
- підходи до джерел як до прямого відображення реальності, натомість продемонстровано механізми конструювання судового нарративу і варіанти його інтерпретації з урахуванням риторики та шляхетських цінностей;

новий рівень розвитку отримали такі проблеми:

- цінності та особливості соціальної взаємодії в шляхетському середовищі Волині, зокрема функціонування неформальних механізмів влади;
- окремі аспекти організації судової системи, такі як складання урядницьких кланів, використання II Литовського статуту на Волині, досудові правові процедури, елементи судового процесу, способи доведення, а також функціонування приятельського суду;
- місце ритуалів у провадження конфлікту – оголошення про помсту та викликів на поєдинок;
- шляхетська честь та помста за її уразу як рушійні сили конфлікту; шляхетські правопорушення (вбивства, наїзди та грабежі) в контексті правових приписів та повсякденних практик.

Практичне значення одержаних результатів дисертації полягає в тому, що вони можуть бути використані в процесі створення узагальнюючих праць з

історії України, в процесі підготовки навчальних посібників, при розробці навчально-методичних комплексів з історії України для вищих навчальних закладів.

Особистий внесок здобувача. Монографія, фахові статті та публікації, що додатково відображають результати дослідження, виконані особисто здобувачем.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження обговорювалися на засіданнях відділу Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та відділу середніх віків і раннього нового часу Інституту історії НАН України, використовувалися автором у процесі підготовки та читання авторського курсу «Правові системи та правові інститути на українських землях Речі Посполитої» у Національному університеті «Києво-Могилянська академія». Основні положення та висновки дисертаційної роботи були оприлюднені у доповідях на наукових конференціях, симпозіумах та семінарах міжнародного, всеукраїнського та регіонального рівнів, зокрема: «Wrół drogi. Polsko–Niemiecko–Ukraińskie Seminarium w Krakowie (Краків, 19–22 січня 2006) – інаугураційна доповідь; «Соціальні групи та соціальна мобільність у середньовіччі та ранньомодерному часі» (Луцьк, 5–7 жовтня 2006); «Уряди влади, органи самоврядування і Церкви на польсько-руському етнічному і культурному пограниччі до 1914 р.» (Люблін, 10–12 вересня 2007 р.); «Парламентські структури влади в системі державного управління Великого князівства Литовського у XV–XVIII століттях: стан та перспективи досліджень» (Мінськ, 23–24 листопада 2007); «Языки, культуры и письменная традиция в Великом княжестве Литовском (Вильнюс–Сейны, 12–14 листопада, 2008); XVIII засідання літуаністичної комісії при Комітеті історичних наук ПАН (Варшава, 22–23 вересня 2009); міжнародна конференція «Люблінська унія: ідея і її продовження» (Вільнюс, 19–20 листопада 2009); XX конференція Літуаністичної комісії при Комітеті історичних наук ПАН (27–28 вересня 2011); міжнародна конференція «Україна модерна: культура вибору Versus вибір культури» (Київ, 18–21 жовтня 2012); XXIII конференція Літуаністичної комісії при Комітеті історичних наук

ПАН (Варшава, 22–26 вересня 2014); Міжнародний конгрес дослідників Великого князівства Литовського (Каунас, 2–5 жовтня 2014).

Основні положення дисертації викладено у монографії «Кров, честь і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині. Друга половина XVI – початок XVII століття» (К.: Laurus, 2014. – 509 с., 32 др. арк.), у 25 наукових публікаціях у фахових виданнях (із них 7 – у закордонних); у 7 наукових публікаціях у наукових журналах та збірниках, не внесених до переліку фахових.

Структура дисертації обумовлена метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, 9 розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг складає 443 сторінки, з них основного тексту – 406 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

Очевидно, що конфлікти як вияви протиріч в суспільстві завжди перебували в полі уваги істориків. Однак вони були лише матеріалом для дослідження інших тем, в рамках яких і поставала класифікація конфліктів як релігійних, соціальних чи приватних зіткнень інтересів. Відповідно, донедавна конфлікт не розглядався в історіографії як самостійна дослідницька проблема. Ба більше, його трактували як тимчасовий аномальний стан локальної спільноти чи суспільства, який має бути подоланий для повернення до нормального функціонування. Однак з кінця 70-х історики починають звертати увагу на соціологічні теорії, де конфлікт розглядається як невід'ємна частина порядку [219], а трохи згодом ставиться питання про неможливість анархії та тривалої тотальної деструкції [326]. Суперечки було запропоновано розглядати як питому частину відносин, однопорядкову таким поняттям, як влада, право, володіння. Їх функції полягали не у розв'язанні суперечностей, а в оприявленні стосунків, тож у тривалому процесі переговорів поміж сторонами вони були одним з інструментів досягнення миру [353].

Першими до дослідження конфлікту як комплексного історичного об'єкту, який не стільки руйнує суспільний порядок, скільки його конструює, підійшли медієвісти (Вільям Міллер, Пітер Хаймс, Стівен Вайт) [399; 400; 362; 288; 289]. Вони звернули увагу на існування в середньовіччі за позірною жорстокою війною всіх проти всіх саморегулюючої система, яка забезпечувала специфічний мир у спільнотах. За на сьогодні вже класичним визначенням цього типу ворожості (*feud*) авторства В. Міллера, її вирізняли такі характеристики: ворожі стосунки між двома групами, члени яких в рамках своєї спільноти поєднані різними зв'язками, що скликалися задля конкретних цілей; жорстокість висока, але контрольована – кількість жертв обмежена, а втрати обраховані; насильство не конче спрямовується на головного винуватця напруження у спільноті; нестабільні

ролі «жертва-кривдник», адже відповідь не завершувала процес насильства, а лише провокувала наступну дію, тобто ворожістю керував принцип взаємообміну. Тож ворожість була постійним, загально визнаним елементом соціальних стосунків, зав'язаних на родинних та квазіродинних групах клієнтарного типу, яка провадилася з урахуванням відомих усім конвенцій, очікувань і санкцій, а часто і розпрацьованих ритуалів. Ворожість була способом життя, що ґрунтувався не лише на внутрішньому досвіді індивіда, його почуттях і емоціях, а й на зрозумілому сценарії її провадження, з використанням певної ідіоматики і мови ненависті. Перш ніж в хід пускалася зброя, супротивники вдавалися до публічних образ, заподіяння матеріальної шкоди, знеславлення супротивника тощо, тож психологічне насильство неможливо відділити від фізичного застосування сили. Ритуалізація насильства, що часто програвалося як вистава, обмежувала втрати спільноти – пролиття крові замінювалося розмовами про нього чи діями, що дозволяли досягти кривдникові бажаного зганьблення супротивника, а тому на певний спосіб відновити рівновагу і отримати сатисфакцію. Врешті, до пролиття крові зазвичай доходило лише тоді, коли всі інші способи відшкодування ураженої честі були вичерпані. Конвенційний спосіб суперечок легітимізував насильство. У кінцевому підсумку боротьба завжди йшла за владу, де виклики і відповіді підтверджували статус особи чи групи [399, р. 180–181].

Такий тим ворожості, як уважалося, був характерний для середньовічних спільнот із високим ступенем самоорганізації, міцними родовими зв'язками та слабкою комунікацією з центральною владою, а врешті – і специфічними функціями самої влади. З послабленням у ранньомодерний час ваги родової спільноти, зменшенням відчуття спільної честі та відповідальності за неї кожного члена, відповідно, мала зникнути і помста як рушій описаної вище культури ворожості. Цей процес тісно пов'язується зі зміцненням держави, процесами модернізації чи трансформації людини через механізми цивілізації, а також посиленням контролю держави над поведінкою громадян. Однак дослідження конфлікту і насильства як його похідної в ранньомодерній Європі засвідчило функціонування специфічної культури ворожості не лише у середньовіччі, а й у

значно пізніший час [355; 352; 429; 456; 333; 457]. Виявилося, що вона засадничо не протистоїть закону й державі, а може цілком органічно з ними співіснувати. Тож тісна зрощеність конфліктної культури з природою «феодалізму» була поставлена під сумнів.

Водночас була дещо переглянута і концепція *feud* з її засадничою раціоналізацією ненависті та повсякденних практик. Зауважено, що окрім ритуалізованої ворожості такого типу існують спонтанні вияви агресії і звичайна помста за кривду. Поставлено під сумнів постійну присутність ворожості як ланцюга обміну насильницькими актами на користь думки про окремі спалахи насильства серед взаємодії [358]. Прозвучали й радикальніші думки про те, що *feud* не більше, аніж наратив, розказаний свідком подій чи істориком, себто це спосіб конструювання оповіді, здебільшого легітимізуючий. Тож термін *feud*, що зустрічається у давніх текстах, міг використовуватися на означення звичайного вияву ворожості, а в сучасній історіографії на нього наклали певну історіографічну конструкцію. Тим більше що дослідник конфлікту має справу із вкрай фрагментарними джерелами, до яких зазвичай потрапляє лише масштабне насильство, у той час як за межами фіксації лишаються менші акти чи ті випадки, коли до жорстокості не дійшло [361].

Утім, концепція культури ворожості (по типу *feud*), попри зауважені слабкі місця, виявилася дуже продуктивною для аналізу. Її існування не лише в ранньому середньовіччі, а й у пізніші періоди, змусило переглянути її загальні ознаки. Пітер Хаймс запропонував свій набір характерних рис культури ворожості як повсякденної практики: вона розпочинається з помсти за кривду, що описується як результат ворожих дій супротивника, зазвичай тривалих; під час скарги відбувається апеляція до пов'язаних зі скривдженням осіб – родичів, приятелів, патрона тощо, які зобов'язані стати на захист члена своєї групи і продемонструвати свою силу і солідарність; відповіді в помсті більш-менш еквівалентні; відповідь на кривду має бути публічна й набирати форми, що легітимізувала б її та робила честь її виконавцям (на противагу до таємних убивств); взаємообмін насильницькими актами могло припинити замирення через

компроміс, а не суд, який чітко визначає ролі «кривдник-жертва» і розподіляє вину і сатисфакцію за неї у відповідності з ідентифікацією; слова відіграють велику роль в культурі ворожості, адже сторони намагаються легітимізувати свої дії, вербальне насильство зазвичай передує діям; основні поняття, які озвучуються під час дебатів – передовсім честь і сором. Тож, конфлікти розгорталися за певними моделями, а учасники часто проговорювали свою поведінку за допомогою клішованих формул, які були добре відомі і легко впізнавані [363]. Цей менш конструктивістський порівняно з визначенням (*feud*) В. Міллера опис особливого перебігу конфліктів має цілком інструментальний характер та дозволяє ідентифікувати культуру ворожості і в ранньомодерний час, а також простежити її модифікації у пізніші періоди.

До того ж було помічено, що попри ворожість як систему обміну, що передбачало тяглість насильства, а, в підсумку – й дисбаланс самого суспільства, існували механізми, які гарантували замирення між групами через примус спільноти. Особливістю її було входження кожного члена одразу до кількох груп – родинних і квазіродинних, які не лише не збігалися між собою, а й часто перебували в конфлікті. На необхідності порозуміння й трималася соціальна єдність спільнот, адже множинність лояльностей змушувала полагоджувати суперечки мирним шляхом з урахування інтересів суперників і пошуків консенсусу. Посередники не володіли реальною силою примусу, однак були *політичними та соціальними функціонерами*. Взаємозалежність, що спричиняла ворожість, ставала стримувальним чинником. Звичайно, далеко не завжди вдавалося замирити ворогуючі сторони, однак існували схвалювані спільнотою стратегії, за допомогою яких загалом вдавалося утримувати відносну рівновагу, так званий «мир у ворожості» [353]. Врешті, загроза помсти теж сприяла готовності супротивників вдатися до замирення.

Важливим елементом тиску на спільноту виступала і судова система, характер якої визначався загальною культурою насильства і був вмонтований в обмінні процеси ворожості. Скажімо, звернення до суду могло бути розцінене як образа, а судовий декрет – як пляма на честі, яку можна було змити лише

помстою. Судовий позов часто ставав приводом до ескалації ворожості, виступав варіантом помсти. Водночас страх перед судовим процесом був дієвим способом підштовхнути суперників до замирення, в рамках якого практикувалися і перепрошення кривдником жертви та відпущення нею образи, і квазісудові способи покарання, скажімо, добровільне ув'язнення винуватця. Процес часто затягувався з метою надати сторонам час для порозуміння, а більшість судових справ закінчувалася замиренням [429, р. 84; 359, р. 193–206; 333, р. 195–223]. Врешті, судовий процес був варіантом поєдинку іншими, легальними засобами, що дозволяє говорити про нього як про *приручену помсту* [362]. На захисті порядку діяв і закон, і насильство.

Концепт ворожості як особливого типу культури для аналізу насильства в середовищі нобілітету ранньомодерної Європи упродовж XVI–XVII ст. був використаний в узагальнюючій роботі Джуліуса Раффа [429], що підтверджує справедливість тези Пітера Хаймса. Прикладом «тотального» дослідження культури ворожості в ранньомодерній Франції є монографія Стюарта Керролла «Кров і насильство в ранньомодерній Франції» [333]. Написана на судових матеріалах, вона по суті оприявнює всі основні ознаки культури ворожості в середовищі провінційного нобілітету другої половини XVI – першої половини XVII ст. А це змушує знову поставити питання про кореляцію влади і насильства. Автор, зокрема, звертає увагу на визнання з боку королівської влади легітимності приватного насильства під час столітньої війни, а також толерування її громадською думкою навіть в другій половині XVII ст. [333, р. 230–231].

Проблема функціонуванню *feud* у ранньомодерній Німеччині покладена в основу роботи Хілея Змори [457]. Він підкреслює, що в німецькій історіографії досить рано зауважено – ворожість поміж землевласниками (*feud*) зазвичай провадилася за певними правилами і була не бандитизмом, а засадничо урегульованим способом полагодження стосунків. Більш того, її у багатьох випадках можна потрактувати як вияв правової свідомості, а це міняє погляд на природу публічного порядку. Концепція належала Отто Бруннеру (1939 р.), однак значною мірою через ідеологічне навантаження терміну *feud* та ідей, з ним

пов'язаних, вона не була продискутована. Врешті, на той час не до прийняття була теза, що конфлікт може бути чинником суспільного порядку [457, р. 5–9].

У підсумку роботи, присвячені особливій культурі ворожості, не лише не поставили крапку в наукових суперечках про роль держави в обмеженні насильства, а й її усіяко провокують, тож ця проблема на сьогодні належать до чи не найбільш дискутованих в історіографії. В центрі уваги – пов'язаність насильства з владою, межі легітимного та нелегітимного насильства та їхня кореляція з ростом держави, роль права у цьому процесі, дисциплінування на основі реформування Церкви тощо [367]. Значна частина істориків притримується теорії Макса Вебера, за якою саме постання раціональної капіталістичної держави з її розвиненою бюрократичною системою призвело до встановлення контролю над різними сторонами соціального життя індивіда/груп/інститутів [429, р. 6]. Відповідно, ці процеси спричинили обмеження насильства через встановлення дисциплінарного режиму, зміцнення судової системи і заборони багатьох звичаєвих практик ворожості, що криміналізувало та знецінювало поведінку, підпорядковану підтриманню честі, тобто демонстративну жорстокість, зганьблення супротивника, акти помсти [355, р. 18]. У цій тривалій війні за порядок і модернізацію обіч держави йшла і Церква, яка через встановлення контролю за дотриманням вірними обрядових практик і, таким чином, над їхніми душами, на свій спосіб «нормалізувала» суспільство [429, р. 4; 408].

Інша частина істориків притримується концепції Норберта Еліаса, який зробив наголос не на владі як вирішальному чиннику у зменшенні насильства, а на змінах в культурі ранномодерної Європи. Саме в її рамках, на його думку, вироблялися нові форми ввічливості, де передусім цінувалася стриманість манер і гуманніші вияви негативних емоцій [299]. Роль ритуалу, особливо рицарського, в обмеженні насильства зауважив і Йохан Хейзінга [294]. Скажімо, для військової аристократії важливим стримувальним чинником була честь і сором; саме за рахунок цих почуттів утверджувалася куртуазна традиція – стримування жорстокості зображалося як сповнений честі акт [398, р. 59]. Поясненням виступають трансформації лицарського стану, перетворення його членів на

придворних і мирних землевласників, та посилення абсолютистської держави, яка оголошує монополію на насильство [349; 434].

На тісній спілці владних відносин та каральної системи наголошує і Мішель Фуко, аналізуючи трансформації легітимного (судового) насильства упродовж раннього нового часу. Там, де існує надвлада, зосереджена в руках суверена, а право мислиться як похідне від неї, злочинець своїм переступом передусім ображав монарха, підважував його панування. Тож покарання за злочин було помстою зверхника, головного судді і воєначальника, його правом карати ворога, відтак – спрямовувалося на тіло порушника встановленого порядку, мало застрахати інших і утвердити суверенітет, що похитнувся. Легітимне насильство, основою якого було заподіяння мук злочинцеві, тісно пов'язане з рівнем насильства в цілому. Відповідно, зміна характеру влади на зламі XVII і XVIII ст. та характеру покарань з фізичних на дисциплінарні забезпечують і зменшення насильства – домінуючими стають злочини проти власності, на відміну від попереднього періоду, де масовими було фізичне насильство над особою [293, с. 60–73, 102–111].

Гостро дискусійну позицію щодо подібних концепцій зайняв Стівен Вайт, чий піонерські роботи упродовж майже 30 років визначають характер дискусій по дослідженню конфлікту в Європі на рубежі першого і другого тисячоліть (т.зв. періоду «феодальної революції») [452]. Він ставить під сумнів вирішальну роль держави у контролі над насильством. Цілком можливо, за його словами, що це твердження є лише «спірним ідеологічним постулатом, властивим окремим напрямкам політичної теорії і еволюційної соціології» [289]. Думку Вайта поділяє Стюарт Керролл, іронічно зауважуючи, що модернізаційні теорії «пояснюють усе й нічого», адже вони прийнятні лише як загальні міркування, натомість на рівні емпіричного матеріалу їх тяжко верифікувати. Більше того, в межах достатньо коротких часових відтинків спалахи насильства і періоди його спаду неможливо пояснити через вплив держави чи цивілізаційний тиск. Скажімо, збільшення дуелей у Франції (і смертельних випадків у підсумку) відбувалося на фоні становлення абсолютизму. До того ж коливання рівня насильства могли

відбуватися упродовж одного покоління, що ставить під сумнів трансформацію людини як фактор впливу на пом'якшення міжособистісних стосунків, зростання чутливості до жорстокості чи зміни в манерах поведінки [333, р. 1–17]. Дослідники, що мають справу з регіональними спільнотами, підкреслюють лише непряму роль держави у контролі над насильством [322]. Тож, дошукуючись причин зміни форм і масштабів насильства, підкреслюють такі чинники, як соціальні трансформації самих спільнот через поєднання їх членів шлюбами, кров'ю і політичними інтересами [451, р. 218]. Формування у ранньомодерний час нової політичної культури в рамках локальних одиниць, і, відповідно, культивування політичної риторики, де передусім ішлося про єдність інтересів та необхідність поваги до них, структурування політичного життя, взаємозалежність, що перестала бути стимулом до ворожості і стала стримувальним фактором, на думку Хілея Змори, були чи не основними чинниками обмеження насильства [457, р. 162–163]. Деніел Смайл, своє чергою, говорить про опосередкований вплив розвитку судової системи на зміни інституту соціальної ненависті [432]. Як бачимо, питання, чи корелює рівень насильства з ефективністю державного контролю за ним, залишається відкритим для подальших пошуків.

У контексті великої теми обмеження насильства часто як зручний аргумент виступає проблема поєдинків у середовищі нобілів, зокрема дуель – як виклик королівській владі, відбирання у неї функцій судити і карати. Ця тема має не лише підпорядковане значення у ширшому контексті проблеми конфлікту, а й обіймає величезну бібліографію, присвячену безпосередньо цьому феномену. Детальніше про основні напрямки в її дослідженні ідеться в спеціальному підрозділі монографії, тут же зауважу, що історики сьогодні звертають увагу на риторику навколо дуелей, вказують на важливість не лише самого зіткнення, а й розмов навколо неї, тобто в поняття дуелі включають широкий спектр міжперсональної ворожості. Важливо було не вбити супротивника, а зберегти позиції в поєдинках за честь. Дуель, як твердить С. Керролл, дискутуючи з тезою Норберта Еліаса, не стільки форма суспільного контролю, що пригнічує насильство, скільки гнучкий

ритуал, передусім практика, яка залежала від обставин і культурних настанов. Дуель робить насильство передбачуванішим. [333, р. 12–13].

Великою проблемою є й поняття «насильство», тісно пов'язане з проявами конфлікту. Упродовж останніх двадцяти років суттєво змінилися підходи до нього: від оцінкових суджень з висоти моралі (явище, яке потрібно приборкувати; насильство – антитеза цивілізації тощо) до сприйняття його як вкрай динамічної аналітичної категорії [333]. Головним підсумком рефлексій над цим поняттям стало твердження про те, що воно є засадничо спірне і практично не надається для вироблення універсальної коректної дефініції. Як вказує П. Спіренбург, сучасні визначення насильства бувають або надто вузькими (заборонене законом уживання сили), або надто широкими (будь-які вчинки, що засуджуються), а отже, вони непридатні як аналітичний інструментарій. Часто вони ґрунтуються на погано прихованих політичних цілях, покликаних стигматизувати якусь соціальну групу [436, р. 24].

Девід Річс виділяє чотири базові риси, за якими можна класифікувати акт насильства: 1) дія має сумнівну легітимність; 2) розбіжності у її розумінні всіма учасниками мінімальні; 3) насильство легко відчувати; 4) його просто заподіяти. Тобто йдеться про будь-яку свідому спробу вчинити фізичну шкоду: межі насильства ширші, аніж заборонені законом дії, туди входить і квазісанкціонована звичаєм помста. Однак *психологічне* насильство (вербалізовані чи невербалізовані погрози вдатися до сили), вилучається з цього переліку, бо, на думку дослідника, стосується проблеми втрати соціального престижу [424]. А проте вербальні образи у середньовіччі й упродовж раннього нового часу сприймалися як відповідники фізичного нападу, адже честь мала й цілком матеріальний вимір; вона була другим тілом, яке треба було боронити так само, як і біологічне. З іншого боку, сприйняття вербального насильства було різним в різних культурах, тож включення його до дефініції насильства розмиває її і робить непридатною як категорію [436, р. 22–23]. Певний вихід вбачають у заміні поняття «сили» на «владу», що дає змогу говорити про використання особами різноманітних

можливостей задля осягнення вищого рівня у психологічній, економічній, соціальній, та моральній сферах[357, р. 32].

Під поняттям насильства у цій роботі розумітиметься певна комунікація між особами чи групами осіб, а чи особою і групою, під час якої застосовується сила різного роду і виду (побиття, поранення, напади, грабунки, нищення маєтку чи майна тощо) – *фізичне насильство*, або чиниться погроза її застосувати, публічна образа чи несправедливе оскарження – *психологічне насильство* [428]. Психологічне насильство може бути вербальним (публічним чи прихованим, як, наприклад, розпускання чуток) або невербальним (символічні жести і ритуали за рахунок інших засобів, аніж зброя і люди).

Очевидно, що насильство є соціальним конструктом, залежним від часу і місця його побутування [357, р. 28; 456]. Високий рівень насильства у середньовіччі і ранньомодерному часі, про який прийнято говорити як про аксіому, між тим не можна сприймати як ознаку агресивності тих часів, адже йшлося про насильство, вмонтоване в інститут честі. А честь нобілітету – це не лише регулятор поведінки, це особливий світогляд [333]. У спільнотах, де влада не була, а чи була лише частково, зовнішньою репресивною силою, йшлося про постійну боротьбу за домінування між особами і клієнтарними групами. Воно здобувалося у постійних сутичках, переформатовувалося відповідно до розстановки сил і вміння переграти супротивника не лише в силі, а й в риториці. Тобто насильство було інструментом, до якого вдавалися задля захисту честі, здобуття престижу (доброї слави) і отримання влади у суспільствах, де слабка центральна влада співіснувала з корпораціями озброєних воїнів, засадничо рівних між собою, які вирізнялися сильними самоврядними традиціями. Можна говорити про спільноти честі, що виробили свою культуру ворожості. Русійною силою таких конфліктів виступала помста, яка єдина могла очистити особу від образи. До боротьби за відшкодування включалася зазвичай вся група близьких до скривдженого осіб. Помста при цьому поставала як засіб відновлення справедливості, варіант захисту прав і свобод індивіда. Межа між законом і

отриманим через схвалення спільноти правом на насильство у цьому разі була досить умовна, а війна часто сприймалася як варіант Божого суду [367].

Очевидно, що така специфічна культура ворожості мала бути притаманною не лише західноєвропейського нобілітету, а й шляхетським спільнотам Речі Посполитої. Тим більше, що йдеться про дуже специфічний тип держави, важливою частиною якої виступали самоврядні шляхетські корпорації. Втім, заявлені проблеми практично оминули середовище дослідників історії Речі Посполитої. Чи не від початку складання української історіографії як науки теза про шляхетську сваволу і неконтрольоване насильство постає як аксіоматична. Знакові автори для української історіографії XIX – початку XX ст. – Микола Костомаров, Володимир Антонович та Михайло Грушевський (чия масштабна концепція українського минулого до сьогодні задає рамки академічних досліджень), попри різницю в підходах до писання історії, загалом тотожні у своєму вирокові шляхетській Речі Посполитій. Головною її бідою оголошується слабкість королівської влади, а також узурпація шляхтою владних повноважень монарха, яка отримала назву «золотих шляхетських вольностей». Відсутність контролю над насильством і реальних важелів обмеження сваволі з боку центральної влади, як вони вважали, призводили до постійних шляхетських воєн, захоплень чужих земель, анархії та суцільного беззаконня [220, с.1–20; 185, с. 373–374; 203, с. 194–195].

Невідрефлексованість, за невеликими винятками [300; 256], до сьогодні в українській історіографії особливостей ремесла історика, та значною мірою природи джерела визначила продовження «криміналізації» шляхетського повсякдення. Квінтесенцією тверджень, що походять з різного часу і різних наукових традицій, а при цьому дивовижно тотожні одна одній, є цитата з роботи сучасного дослідника Олега Мальченка, що засвідчує їх тяглість: «Воєнні акції набирали форм то спонтанного грабіжницького набігу ватаги збуджених шляхтичів, то чітко спланованого та організованого походу з метою вирішення у такий спосіб міжфеодальних питань поземельного володіння: знищення чийогось маєтку, приєднання сусідніх земель, переселення їх мешканців до свого маєтку

тощо» [239, с. 94]. Подібні трактування можна знайти і в інших дослідженнях [189; 190].

У польській історіографії XIX – початку XX ст., в рамках якої гостро дебатовалися причини втрати державності і відповідальності за це шляхти з її культивуванням своїх вольностей всупереч інтересам Речі Посполитої, утвердилася загалом негативна думка щодо чи не всіх форм політичного життя шляхти, включаючи такі елементи парламентарної системи, як сейм і сеймики [386, s. 11–12]. Але якщо нині ці підходи суттєво ревізовані, а теми політичної системи і політичної культури перебувають в центрі уваги істориків, то шляхетському повсякденню суттєво не повелося. Робота «Prawem i lewem. Obuczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku» (1903) пера Владислава Лозінського [390; 391] більш аніж на століття сформувала історіографічні уявлення про нічим не стримувану конфліктність ранньомодерного шляхетського соціуму Речі Посполитої, причиною якого була слабкість королівської влади і недієвість судочинства, зокрема, практична відсутність виконавчих інститутів. Книжка Лозінського, що широко ставила проблему шляхетського способу життя, була написана на підставі опрацьованих автором судових книг Руського воєводства. Вона одразу викликала критичні зауваги, чи не головним серед яких були сумніви щодо адекватності висновків про шляхетські звичаї, зроблених на підставі кримінальних матеріалів. Але барвіста, жвава, сповнена колоритних замальовок, вона витримала на сьогодні шість перевидань, формуючи саме такий погляд на шляхетське повсякдення. Втім, Лозінський застерігає від спрощеного сприйняття читання судових книг, що були покладені в основу його дослідження, як матеріалу вкрай специфічного. Ба більше, він зауважує, що при недоліках публічних інститутів, уривковому законодавстві, слабкості права і відсутності виконавчої влади, спільнота мала перетворитися на некерований натовп, де йде вбивча війна всіх проти всіх. «Але так не було», – підсумовує Лозінський, а заодно порівнює ситуацію з німецькими землями не на користь останніх [390, s. 72–76]. Однак, попри всі ці зауваги, система координат була вже задана. Твердження про необмежене,

неконтрольоване насильство як звичний спосіб вирішення суперечностей в межах шляхетського загалу увійшло до історіографічного канону і визначає до сьогодні, з певними модифікаціями, спосіб мислення про ранньомодерну Річ Посполиту [442, s. 12–13; 356, s. 171], Звернімо увагу на книжку Марії Богуцької про сармацькі традиції в Речі Посполитій XVI – XVIII ст. (2013 р.), де вона наводить яскраву цитату В. Лозінського на підтвердження тези про швидку криміналізацію суспільства від середини XVI ст.: «Що за всі, що за світ! Грізний, дикий, вбивчий. Світ утисків і насильства. Світ без влади, без уряду, без ладу і без милосердя. Кров там дешевша, від вина, людина дешевша від коня. Світ, в якому легко вбити, тяжко не бути вбитим. Кого не забив татарин, того забив опришок, кого не забив опришок, того забив сусід. Світ, в якому порядним бути тяжко, спокійним неможливо» [390, s. 3]. Однак якщо В. Лозінський далі підкреслює невідповідність такого погляду, що виникає при читанні судових книг, реальності, М. Богуцька натомість зауважує, що така картина відповідає життю «на східних кресах», а далі твердить, що з кінця XVI ст. і вся шляхетська спільнота криміналізується у «величезних масштабах» [323, s. 253–254].

Утім, у роботах окремих авторів зустрічаються й зауваги про необхідність перегляду таких підходів. Звернімо увагу на висновки Яна Середики про те, що найгучніші конфлікти за участі магнатерії Великого князівства Литовського, попри на позір вкрай агресивний, нелегітимний характер, закінчувалися полюбовним погодженням через взаємні компроміси сторін. До того ж такі домовленості були найтривалішими. Автор також зазначає, що свої попередні висновки про нехтування правом осіб, наділених матеріальними і владними ресурсами, які випливали з аналізу часто гіпертрофованих скарг, він серйозно переглянув. Як результат – дослідник підкреслює повагу до права, що виявлялася в намаганні легітимізувати свої дії конфліктуючими сторонами. Страх магнатів перед декретами різного роду судів він пояснює важливістю для шляхтича доброї слави, честі, тобто, всього того, що входить в поняття символічного капіталу [431].

Утім, окремі аспекти задекларованої проблеми конфлікту на теренах Речі Посполитої все ж так чи так розроблялися, особливо в рамках історії права. Тож коротко зупинюся на них, групуючи ці питання в залежності від змісту дисертаційної роботи. Одразу зауважу неможливість детального огляду історіографії кожної із проблем, проаналізованих в дисертації, тож зупинюся лише на найяскравіших роботах і загальних тенденціях.

Очевидно, що соціокультурна обумовленість конфлікту ставить перед істориком завдання дослідження його контексту, передусім соціального тла – тих базових стосунків, які обумовлювали специфіку перебігу конфлікту та груп підтримки головних контрагентів. Окрім родинних пов'язань, сторони зазвичай використовували для досягнення своєї мети матеріальні ресурси (люди, зброя), а також *символічний капітал* – позицію особи в певній групі, що трималася на володінні престижними у соціальному плані благами і цінностями, важливою складовою якої виступала репутація. Цей, за словами П'єра Бурдьє, *капітал честі і престижу* [194, с. 219–237] був переважно продуктом патронально-клієнтарних стосунків – персонального, добровільного (неформального або скріпленого договором) зв'язку осіб з різним соціальним статусом та доступом до владних ресурсів, що ґрунтувався на взаємних очікуваннях і обміні. Сильніший партнер (*патрон*) міг авансувати клієнтам отримання певних життєвих благ, скажімо, через протегування їм у різних ситуаціях; натомість слабші забезпечували підтримку патрону в публічному просторі, складаючи разом з іншими його свиту та служачи на різних рівнях ієрархічної піраміди. Такі стосунки, попри відчутну владну асиметрію і прагматичний інтерес обох сторін, представляли складне плетиво залежності і добровільності, солідарності і примусу, очікування вигоди і підкреслено добровільних, без долі зацікавлення послуг, а також цілу гаму почуттів – щедрості, вірності, опіки, служби, взаємодопомоги і родинної солідарності.

Механізм патрональних стосунків дуже гнучкий і життєздатний, він існує в різні часи і на різних географічних широтах, однак для пізнього середньовіччя і раннього нового часу складає основу соціального влаштування, виступає

підставою збереження порядку в спільнотах та головним каналом обміну ресурсами. Піонером в дослідженні патронально-клієнтарної системи на теренах Речі Посполитої виступав Антоній Мончак, хоч для нього характерною була все ж не увага до деталей, а вироблення загальних підходів до проблеми і компаративістський підхід [395–397]. Глибоким осмисленням проблеми патронально-клієнтарної системи вирізняється стаття Януша Куртики, чи не єдина до сьогодні в середовищі дослідників давньої Речі Посполитої теоретична робота [380]. Натомість особливості дії цього неформального владного механізму на прикладі складання клієнтели окремих магнатів були продемонстровані в низці робіт польських істориків. Серед них варто зауважити глибокі рефлексії Войцеха Тигельського щодо функціонування клієнтели, зокрема, у монографічному дослідженні про різні варіанти залежностей осіб зі старанно виплеканого кола великого канцлера Яна Замойського на прикладі широкого листування магната [449]. Грунтовна монографія Уршули Аугустиняк пропонує цілісну панораму клієнтели Криштофа Радзивила від низу – найдрібніших слуг двору магната – і до приятелів, що могли майже дорівнювати патрону своїм статусом, з урахуванням емоційних зв'язків між сторонами – очікувань, лояльностей, вірності й опіки, солідарності тощо [313]. Проблема клієнтарних стосунків у середовищі волинської шляхти вперше була поставлена Наталею Яковенко у її монографії «Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна», де серед іншого заторкується питання взаємовідносин «пан–слуга», які нас безпосередньо цікавлять в контексті конфліктних взаємин між осілою шляхтою, що провадилися руками слуг [308]. Окремі сторони клієнтаризму були також розвинуті нею в подальших роботах, зокрема – уславлення князівського сакруму вустами слуг-панегіристів [310]. Продовжив розпрацювання цієї теми на волинському матеріалі Ігор Тесленко. Йому належать ґрунтовні розвідки про складання служебницько-клієнтарного кола князів Острозьких, особливості цієї групи в цілому та життєві долі окремих осіб зокрема [283–287]. Формування служебницького кола луцького старости кн. Богуша Корецького, яке об'єднувалося навколо ґроду і старостинського уряду, проаналізував Володимир

Поліщук [244]. Багато сторін складання та функціонування магнатських і шляхетських угруповань заторкнув у своїй монографії, присвяченій волинським, київським та брацлавським сеймикам, Кароль Мазур [394].

Обумовленість конфлікту культурою, тобто певними настановами, які визначали сценарії поведінки шляхтича, ставить перед істориком досить складну проблему дослідження шляхетського етосу. Утім, ця тема в польській історіографії має давню традицію ґрунтується на текстах авторів XVI–XVII, таких як Аджей Фрич-Моджевський, Миколай Рей, Лукаш Гурніцький, Шимон Старовольський, та на спробі систематичного опису звичаїв XVIII ст. Єнджея Кітовича. На порозі XX ст. свою синтезу шляхетських звичаїв «*Prawem i lewem*» запропонував уже згадуваний Владислав Лозінський [390; 391]. Він зауважив і описав окремі ритуали конфлікту, такі як оголошення про помсту чи поєдинок [390, s. 46–54]. Багато сторін шляхетського повсякдення представлені у панорамній роботі міжвоєнного періоду пера Яна Станіслава Бистроня «*Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII*» (1932–1934) [330–331]. Дуже плідним продовжувачем цієї теми виступив у повоєнний період Збігнєв Кухович [378], а вже у 90-і роки – Марія Богуцька [323–324] і Ганна Дзехчинська [347]. Звичайно, цими іменами перелік не обмежується, а тема повсякденної культури та конфліктних взаємин так чи так з'являється чи не в кожній роботі, присвяченій шляхті.

Важливою віхою в спостереженнях над стилем життя чи прийнятої певним соціумом системи цінностей стала книжка Марії Оссовської «*Etos rycerski i jego odmianu*», яка перебуває на межі історії, соціології та історії культури в широкому сенсі цього поняття [410]. У ній широко представлене побутування певних «рицарських» норм та їх слідів у суспільствах від давньої Греції до першій половині XX ст. Попри недоліки, робота М. Оссовської безперечно спровокувала увагу до тих аспектів шляхетської культури, які впливають з поняття «рицарства». В цьому контексті варто згадати монографію Даріуша Півоварчика «*Obyczaj rycerski w Polsce różnośreniowiecznej (XIV–XV wiek)*», метою якої було максимально повно описати стиль життя польського рицарства в контексті його

європейського відповідника [415], та роботу В. Іваньчака про рицарський етос у чеській літературі XIV ст. [364]. До цієї групи робіт варто зарахувати і монографію Богдана Бжустовіча, присвячену побутуванню рицарських турнірів при дворі Ягеллонів та перших елекційних королів в контексті європейських практик [328]. Тісно пов'язана з проблемою рицарської культури і проблема шляхетських поєдинків, якій присвячена досить популярна робота Бартоломея Шиндлера, що представляє загалом узагальнення попередньо написаного [447], і спроба наукового підходу до цієї теми пера Яна Шимчака [445]. Однак якщо ці монографії творять широке тло дисертації, то стаття Наталі Яковенко «Про два ментальні стереотипи української шляхти: “чоловік добрий” і “чоловік злий”» безпосередньо стосується багатьох аспектів дисертації. У своїй статті авторка на матеріалі гродських і земських книг Волині та Київщини вибудовує ієрархію цінностей шляхтича руських земель Речі Посполитої [306]. Важливим також стало дослідження Славоміра Бачевського про трансформацію поняття «шляхетство» на підставі публіцистичних і літературних текстів, де йдеться, зокрема, про вагу шляхетського етосу – «цнот» шляхетських – у наповненні цього поняття, а також еволюцію таких цінностей, як рівність і свобода [315].

Значна кількість проблем, що розглядаються в дисертаційному дослідженні, належить до сфери історії права, і саме вони розроблені найкраще. Більшість із них датовані кінцем XIX – першої третини XX ст. – певної «золотої доби» історико-правових досліджень Польської Корони та ВКЛ. Автори багатьох робіт, присвячених окремим аспектам функціонування судової системи, традиційно аналізували не лише правові приписи, а й звичаєві практики. І хоч ці дослідження, зазвичай, стосуються питома коронних територій (за винятком Руського воєводства) та інколи ВКЛ, а їх авторам не йшлося про ширший контекст – шляхетську культуру в цілому та її вплив на особливості правової культури, однак саме у цій царині зроблено найбільше для дослідження конфлікту. Передусім історики права описали широке побутування помсти у середньовіччі та її присутність у ранньомодерну добу, водночас було зауважене повсякчасне тяжіння до замирення між ворогуючими сторонами, яке забезпечувала сама локальна

спільнота не лише через родичів і приятелів ворогуючих сторін, а й через судових урядників. Тобто історики права зауважили в часах майже тотальної сваволі (як ранньомодерний час звикли оцінювати історики), за відсутності сильної центральної влади, існування інституції, що досить успішно регулювала конфліктні стосунки членів локальних спільнот. Механізми функціонування помсти та замирення представлені в роботах кінця ХІХ ст. пера Адольфа Павінського [412] та Пшемислава Домбковського [340], а також уже в міжвоєнний період ХХ ст. – у спеціальній розвідці Казимира Добровольського [342]. Ці питання заторкуються і в синтетичних працях по історії права Станіслава Кутшеби, Юзефа Рафача та Освальда Бальцера [381; 420; 422; 317]. Існує й окрема монографічна робота Владислава Доміно, присвячена безпосередньо полюбовному суду [343]. З цими питаннями пов'язана і робота Станіслава Кутшеби, що стосується правової відповідальності за вбивство, а також практик позасудового вирішення суперечностей, обтяжених людськими жертвами [383]. Загалом неможливість оминати полюбовне судочинство при аналізі величезного кола питань, пов'язаних із функціонуванням судової системи на теренах Речі Посполитої, призвела до присутності згадок різного ступеня інформативності про полюбовні суди у низці розвідок з правових питань. Нині спостерігається зростання зацікавлення цією квазіправовою інституцією, що виявляється в подальшій розробці багатьох її аспектів [267; 213; 426; 215].

А. Павінський, М. Барух та П. Домбковський звернули увагу на побутування відповіді як важливого елементу конфлікту в середовищі шляхти, причому зауважили подібність її на всій території Речі Посполитої. Це дозволило їм говорити про неї як певний рицарський ритуал ворожості. Між цими авторами виникла навіть маленька дискусія про відповідь [411; 320; 339]. У контексті шляхетських ритуалів конфлікту варто згадати і ґрунтовну розвідку Станіслава Кутшеби, присвячену поєдинку на землях Корони та ВКЛ [384–385]. Питання одповідей та поєдинків присутні й у роботі В. Лозінського, однак, попри низку слушних зауважень, автор розглядав їх виключно в контексті концепту шляхетської анархії [390, s. 46–54]. Тема дуелей на теренах Речі Посполитої

досить часто постає на сторінках часописів у кінці XIX, хоч ці публікації все ж носять переважно публіцистичний характер [346]. Однак для історіографії кінця XIX – першої третини XX ст., звичайно, традиційним було уявлення про те, що існування помсти заперечувало можливість досягнення суспільного порядку і поваги до права. Прикладом такого погляду може бути блискуча робота Марка Блока про феодальне суспільство, де він, описуючи ворожість, рушійною силою якої була вендетта, зауважує і тяжіння спільноти до мирного полагодження стосунків, і форми цього полагодження, однак розглядає культуру ворожості рицарів (*faide*) як анархічну [191, с. 141–146]. .

Українській історії права пощастило значно менше, ніж польській. Після знищення Комісії для виучування історії західноруського та українського права ВУАН та Комісії для виучування звичаєвого права, а з нею – і багатьох дослідників, а також практичного вилучення з наукового обігу їхніх праць [292], до сьогодні так і не відновлена традиція історико-правових досліджень, які спиралися б не лише на пам'ятки писаного права із залученням окремих судових актів як ілюстративного матеріалу, а на широку джерельну базу. Адже аналіз правових норм без живої правової практики як частини соціального досвіду людей минулого, без урахування логіки і цінностей культури в цілому, елементом якої була правова система, є мертвою схоластикою. Однак окремі роботи 20-х років, зокрема І. Черкаського [295], що містяться у «Працях комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права» розширили розуміння проблеми конфлікту на українських теренах.

Низка історико-правових робіт, які прислужилися в написанні цієї роботи, стосується функціонування шляхетського судочинства на теренах Корони і ВКЛ. Передусім це роботи І. Малиновського та Г. Демченка, присвячені аналізу злочину та кари за нього за трьома Литовськими статутами [238; 206], а також дослідження судових інституцій. Історіографія цих проблем має тривалу історію – від кінця XVIII – та величезна за обсягом, однак безпосередньо у написанні дисертації прислужилися статті І. Лаппо по історії судових установ у ВКЛ [229–231], монографія О. Бальцера про постання і функціонування Коронного

трибуналу [316] та синтетичні роботи по історії судового процесу [317; 381; 393; 420–423]. Утім, особливо вагомими стали саме роботи сучасних істориків, і не стільки фактографічним матеріалом, скільки переосмислення його під кутом зору особливостей шляхетського способу життя і культури Речі Посполитої в цілому. До них належить перша в польській історіографії монографія про функціонування гродської канцелярії пера Януша Лосовського [389], нова, хоч і не позбавлена суттєвих недоліків праця про Коронний Трибунал В. Беднарука [321] та монографія Адама Монюшка про мазовецький земський суд [404], а також кілька ґрунтовних статей останнього [402; 403; 405]. Узагальнення проблеми функціонування шляхетського судочинства на українських землях, на жаль, ще в майбутньому. Однак в останні десятиліття спостерігається спалах зацікавлення роботою судових канцелярій, урядницькими групами та судовими процедурами. Огляд цих робіт (на 2004 р.) зроблений у статті Наталі Яковенко, присвяченій персональному складу канцелярій українських воєводств Речі Посполитої [302]. Список з того часу поповнився низкою робіт Володимира Поліщука, Ігоря Тесленка та Наталі Старченко. Варто також згадати роботи Юрія Зазуляка, які безпосередньо стосуються кількох проблем, що належать до основних у моєму дослідженні – це проблема психологічного насильства, оголошення про помсту та механізми замирення конфлікту на прикладі Руського воєводства XV – початку XVI ст. [214; 216].

Окремо зупинюся на двох дослідженнях польських істориків, присвячених такому типово шляхетському злочині як наїзди. На відміну від кількох недавніх робіт українських дослідників, що традиційно трактують наїзд як вияв шляхетської анархії, Домінік Голець та Івона Пугацевич зауважують багатофункціональність цього суто шляхетського правопорушення, зокрема, і як регулятора стосунків поміж членами спільноти, своєрідного механізму вирівнювання кривд та відновлення справедливості через застосування ритуалізованого насильства [354; 418]. Марцін Камлер, автор нещодавно виданої книжки про шляхетське насильство у Серадському воєводстві, заперечує такі підходи до аналізу неправових практик, однак його підрахунки різних видів

правопорушень – поранень, убивств, крадіжок, грабежів, наїздів, побиття, образ тощо – свідчать на їх користь [368].

Тож варто зауважити зацікавленість істориків сюжетами, які ще донедавна традиційно перебували в рамках історії права, що засвідчує як стирання міждисциплінарних кордонів, так і розширення традиційного майданчика історика. На сьогодні досить глибоко продискутовано питання дефініцій та основних понять культури ворожості, опрацьовано і узагальнено значний емпіричний матеріал по окремих регіонах і країнах Західної Європи. Дослідження ж шляхетської культури Речі Посполитої під таким кутом зору до сьогодні практично не провадилося, хоч окремі її аспекти вивчені досить добре.

1.2. Джерельна база дослідження

Основними рукописними джерелами даної роботи є актові книги гродських та земських судів Луцького, Володимирського і частково Кременецького повітів (книги останнього з повітів збережені значно гірше від двох перших) Волинського воєводства від судової реформи 1566 рр. (якою запроваджувалися регулярні суди і ведення їхніми канцеляріями регулярної документації) до тридцятих років XVII ст., що знаходяться в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ. Судові записи цього періоду зберігають колорит шляхетських оповідей, включаючи в канцелярський стиль багатство деталей і зрідка навіть пряму мову учасників історій. Нотаріальні акти приватноправного характеру (купчі записи, позики, застави, оренди, шлюбні домовленості), що містяться більшою мірою в земських, і меншою – в гродських книгах, практично не використовувалися у цьому дослідженні. Вони ставали в нагоді хіба тоді, коли потрібно було встановити сітку взаємозв'язків шляхтича. Натомість украй важливими для дослідження є скарги на насильство найрізноманітнішого характеру, протестації, оголошення про помсту та виклики на поєдинок, протоколи судових процесів та домовленості про полагодження конфліктних стосунків. Ці матеріали складають основу гродських книг, адже канцелярії гродів функціонували практично

безперервно упродовж року, фіксуючи всі ті правопорушення, які пізніше могли стати підставою для судового процесу або як спосіб тиску на супротивника в різних життєвих колізіях. Також були використані окремі акти з території Київського воєводства як ілюстративний матеріал у випадку їх особливої виразності, те ж саме стосується і дещо пізніших матеріалів з Волинського воєводства.

Зазвичай дослідники зосереджувалися на яскравих актах насильства, які демонстрували шляхетське беззаконня, нехтуючи контекстом постановня цих актів. Відповідно, під час роботи над цим дослідженням в центрі уваги були повсякденні скарги на насильство, які дають змогу охопити максимальну кількість сценаріїв провадження конфліктів.

За видовими ознаками найзначніша частина використаних актів – досудові записи правопорушень: різноманітні скарги на насильство, фізичне (побиття, напад, поранення, убивство тощо), та психологічне (образи, погрози), а також заяви про збитки. Ці скарги могли бути вступним актом до ініціювання судового процесу, відповідно, поєднуватися із записом визнання возним оглядання правопорушення. Однак скарги на дрібні інциденти часто фіксувалися сторонами не для того, щоб розпочати справу у суді, а про всяк випадок. Якби сторонам замиритися не вдалося, а конфлікт потягнув за собою серйозніші наслідки для сторін, то такі записи могли мати під час судового процесу обтяжувальну силу. Фіксація насильства в актових книгах могла пояснюватися й іншими причинами: оповіщення загалу про факт насильства; попереджувальний захід для супротивника, який мав сигналізувати про готовність скривдженого вдатися до суду; як підстава для отримання заруки; зганьблення кривдника через обвинувачення в невластивих для почтивого шляхтича вчинках. Відповідно, частина скарг не має продовження у вигляді судового процесу і є вкрай непевним джерелом щодо позатекстової реальності. Особливо це стосується скарг на психологічне насильство, що виявлялося в словесних образах та погрозах, які чинилися в публічних місцях у присутності значної кількості глядачів – на ринку, в замку, суді, на шляхетських зібраннях, винятком не ставав навіть храм. Такі

демонстрації ворожості, попри експресію як наративну стратегію, зазвичай закінчувалися без поважних втрат. Однак вони є важливим матеріалом для дослідження певної шкали беззаконня у шляхетській спільноті, який демонструє ті ситуації, на які найчастіше реагувала шляхта, і які не конче збігалися з правовими приписами.

Особлива увага зосереджена на скаргах про «одповідь», яка не лише започатковувала конфлікт, а й супроводжувала його на різних стадіях. Саме «одповідь» є маркером культури ворожості шляхти. Інколи такі скарги містять і текст письмових «цедул» із оголошенням про помсту. Трапляються визнання свідків, які посилалися особою, що їй оголосили «одповідь», до кривдника для підтвердження серйозності його намірів, а також письмові свідчення «одповідників» про те, що вони припиняють ворожі дії внаслідок замирення зі своїм супротивником. Всі ці акти дають змогу відтворити оголошення про помсту як важливий ритуал провадження конфлікту, а також його гнучкість і зміни відповідно до контексту.

Значна кількість скарг, які не мали продовження, містять згадки про виклики на поєдинок, що, з одного боку, демонструє поширення інформації у шляхетському середовищі Волині про двобій як рицарський спосіб поладження конфлікту, а, з іншого, ставить під сумнів практикування реальних поєдинків серед осілої шляхти. Це дає підстави оцінювати виклики на двобій лише як один із елементів конфлікту поміж лайками та знеславленням супротивника, а чи варіант відповіді. Зустрічаються, хоч і нечасто, також письмові виклики на поєдинок, які, за відсутності згадок про реальні дуелі, дають змогу відтворити уявлення про них.

Окрему групу досудових процедур, що фіксувалися в актових книгах, складають *визнання возних* як офіційних свідків оглядання вчинених правопорушень та їх наслідків. На позір, вони не становлять особливої цінності, оскільки часто повторюють мало не дослівно початкову скаргу сторони, в інтересах якої чинилося визнання. Однак така подібність засвідчує умовний характер цих вознівських свідчень, підготовлених самою стороною, особливо

коли йшлося про їх письмовий варіант. Окремі скарги на возних про фальшиві визнання містять і варіанти їх виправдань – неписьменність значної частини цих урядників і підготовленість документів зацікавленою стороною, які були лише засвідчені печаткою возного. Відповідно, такі акти вказують на конвенційний характер самої судової системи.

Важливою групою актів є записи судових процедур – судові декрети, які містять а) скарги позивачів (позови); б) контроверсії або розмови сторін, тобто почерговий обмін обвинуваченнями і їхнім доведенням з боку позивачів та спростуванням обвинувачень і доказами невинуватості з боку позваних до суду, представлені перед судовими урядниками; рішення суддів на проміжних етапах судового процесу та підсумковий декрет, що зазвичай не ставив крапки в судовій суперечці, оскільки значна кількість ухвал представляла присудження присяги одній зі сторін або дозвіл на апеляцію до Трибуналу. Найважливішим елементом судових декретів є адвокатська риторика. Очевидно, що і в цьому випадку, як і в ситуації зі скаргами, мусить ітися про недовіру до джерела як дослідницьку настанову, адже адвокатуві передусім йшлося про те, щоб представити ситуацію у вигідному для клієнта світлі. До того ж в аналізі конструювання обвинувачень і виправдань не варто забувати про особу писаря з його набором мовних кліше, який різноманітні деталі оповідей, пряму мову персонажів, їхні емоційні ескапади мусив вкласти в прокрустове ложе формуляру. Інша справа, що часто озвучувані, ці кліше мусили входити в риторичну культуру шляхти, актуалізувати і закріплювати каркас шляхецьких цінностей. Тож адвокатські репліки з точки зору їх відповідності реаліям історик безперечно мусить брати під сумнів, водночас дотримуючись певного ступеня довіри до них в тій частині, де йшлося про апеляцію до значущих для спільноти цінностей. Адже їх адресатами були судді – члени шляхецької корпорації, від яких залежало, будуть мотивації зауважені, а чи відкладені як неважливі – та шляхта, що масово з'їздила на судові засідання, тим самим перетворюючи суд на публічне місце, де слухали, записували, дебатували. Незле також мати на увазі, що культурні настанови спільноти не були

незмінними, раз і назавжди даними, а формувалися і актуалізувалися також в ході судових дебатів.

Окрему групу актових джерел становлять матеріали до історії полюбовного судочинства. Їх можна розділити на три групи, з яких дві перші є найчисельніші та найінформативніші: 1) так звані «рознаття на вгodu приятелску и померковане», «розеймы» чи «росписи» – записи про рішення сторін вдатися до приятельського суду; 2) скарги на порушення однією зі сторін попередніх домовленостей, що були пов'язані із занесенням до книг інформації про розірвання угоди; 3) листи компромісарські чи єднальні (*єднацкие*), тобто умови поєднання сторін в ході полюбовного суду, засвідчені підписами його учасників. Друга група найінформативніша, оскільки конфлікт виносить на поверхню ту інформацію, яка в інших актах відсутня – «кухню» замирень, тобто процес замирень, форми, яких набирал суд, труднощі, з якими стикалися єдначі, та маніпуляції всіх сторін – контрагентів, їх приятелів та осіб, наділених повноваженнями суддів.

На відміну від чисельних скарг на погрози та дрібне насильство, для яких характерна фрагментарність інформації, серед записів трапляються і резонансні справи про фізичну розправу над супротивником, що представлені низкою актів різного виду. Це попередні скарги, репротестації оскаржених, визнання возних про освідчення результату правопорушення та вручення позовів, судові декрети, які містили фіксацію контроверсій сторін, скарги про відмову виконувати судову ухвалу та подальша скарга до короля чи Трибуналу, або ж запис про передачу справи на приятельський суд, рішення приятельського суду, визнання кривдника про виконання полюбовних ухвал або ж скарги скривдженого про відмову супротивника чинити у відповідності з домовленостями тощо. Далеко не все з перерахованого присутнє в кожній зі справ, поза фіксацією зазвичай залишаються дрібніші епізоди або ті, коли до серйозних втрат не дійшло. Однак саме історії, вибудовані з окремих фрагментів, попри свою неповноту, дають змогу детальніше простежити перебіг конфлікту та його полагодження, а водночас служать матеріалом для перевірки багатьох дослідницьких гіпотез.

Певним початковим орієнтиром у великому матеріалі актових книг прислужилися виписи з них, присвячені відповідям і поєдинкам, а також приятельським замиренням, зробленим Орестом Левицьким, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України [136–138].

Невелику за кількістю, хоч і дуже інформативну групу рукописних джерел у дослідженні конфлікту становить листування. Особливо цікавими виявилися листи кількох волинських клієнтів канцлера Яна Замойського до свого патрона – Олександра Семашка, Адама Прусиновського та кн. Григорія Сангушка-Кошерського, що зберігаються у Головному архіві давніх актів у м. Варшава [143–147]. Вони частково привідкривають взаємозалежності патрона та клієнта, певні очікування, мотивації учинків кореспондентів та пояснюють окремі стратегії їх дій. Так, скажімо, цікаву комбінацію отримання свого у суперечці з дядьком Миколаєм Семашком з використанням авторитету патрона запропонував Олександр Семашко у листі до Замойського: він розпустив чутки, що не поїде до канцлера як посередника у цій справі, натомість супротивник, заохочений відсутністю племінника, напевно скористається з такої можливості, а тоді попереджений патрон на прохання Олександра як свого вірного клієнта мав вирішити суперечку на його користь [145, к. 19–20].

Важливою є й інформація публічного характеру, що присутня в листуванні, скажімо, про перебіг сеймиків, зіткнення інтересів різних сторін та спроби їх поладити а чи настояти на своєму [145, к. 5]. Частково прислужився у написанні даної роботи і комплекс листів до найрізноманітніших адресатів – від слуг-нешляхтичів до короля, що виходили з канцелярії кн. Олександра Заславського упродовж 1616–1618 рр., які перебувають у фондах Краківського державного архіву на Вавелі [148].

Цікавою деталлю виявився реєстр справ шляхти Луцького повіту, що були подані до Люблінського трибуналу в 1608 р., який засвідчує масштаби перенесення справ із судів першої істанції на апеляцію [150].

Частина важливих для роботи актів побачила світ в рамках багатотомового проекту «Архив Юго-Западной России», що до сьогодні зберігає свою цінність [151–153]. Окремі матеріали містяться в тематичному збірнику, присвяченому історії торгівлі на Волині і Наддніпрянщині в XIV – середина XVII століття, виданні київської підкоморської книги (1584–1644) та статтях, присвячених публікації джерел [163].

Важливим джерелом дослідження історії конфлікту, безумовно, є правові кодекси – три редакції Литовського статуту (далі – ЛС) (1529, 1566 та 1588 рр.) [160–162], адже питання норми і відступу від неї – одне із засадничих. Переважна більшість актових книг, що використовуються як основне джерело пропонованого дослідження, за часом своєї появи збігається з уведенням в дію II ЛС. Саме він за умовами Люблінської унії декларувався як основне джерело права для трьох українських воєводств, що були прилучені до Польської Корони. Тож до I ЛС я зверталася лише почасти, для фіксації змін у ставленні до окремих правопорушень. Натомість норми III ЛС, який в досліджуваний період використовувався у судочинстві Волині хіба спорадично, є певним маркером змін у ставленні законодавців до правопорушень. В окремих випадках вони також деталізували ті артикули, які в II ЛС мають загальніший характер. Важливим джерелом правових новацій служать також конституції сеймів, на які у своїй роботі взувалися волинські судові урядники [183–184].

Допоміжний характер для даної роботи мають тексти політичного та публіцистичного характеру, а також літературні пам'ятки, завданням принаймні частини з яких було покращення устрою і звичаїв Речі Посполитої. Певну енциклопедію шляхетського стилю життя подає у своїй роботі «Про поправу Речі Посполитої» (1559 р.) Анджей Фрич-Моджевський, описуючи важливі в контексті даної роботи проблеми уживання одповідей і практикування поєдинків, пояснюючи сутність наїздів та сприйняття убивств шляхетським соціумом, причини неефективної роботи суду, механізми полюбовного судочинства та спроби використання замирення у складних життєвих стратегіях. Власне, у цьому трактаті присутнє пояснення всіх найбільш важливих моментів конфліктного

повсякдення Речі Посполитої [172]. В інших своїх текстах Фрич-Моджевський зосереджується на злочині убивства та на обґрунтуванні смертної кари за нього замість поширеної практики грошових виплат – «головщини», зокрема, як стримуючий насильство механізм [173]. Окремі сторони функціонування судової системи, з якою він був добре обізнаний як староста, описані Лукашем Гурніцьким в його «O eleksyi, wolności, prawie i obyczajach polskich rozmowa Polaka z Włochem» [169]. Важливим для розуміння механізму «дару-віддари», який лежав у осерді взаємовідносин у шляхетському соціумі, є текст цього ж автора, що декларувався як переклад Сенеки, а значною мірою був детальним шляхетським «посібником» доброчинності і вдячності за доброчинність в контексті патронально-клієнтарних стосунків [170]. Такий же характер мав і «Дворянин польський» (1566 р.) Л. Гурніцького, який декларувався як переклад з італійської, представляв перелицьовку традиційних посібників по вихованню, у той же час відображаючи окремі ідеальні настанови почтливого шляхтича [168]. Своєю чергою текст Миколая Рея «Життя почтливого чоловіка», який з'явився приблизно за три роки після «Дворянина», теж мав на меті виховний аспект, взоруючись на відомі посібники по підготовці до житті шляхетської молоді. Однак Рей був більшою мірою закорінений у шляхетське повсякдення, аніж Гурніцький, життя якого переважно проходило при королівському дворі [177]. Аналогічні за своїм характером тексти належать і Шимону Старовольському [179; 180]. Цілком даючи собі звіт щодо літературних цих текстів, все ж варто наголосити не лише на відображенні в них багатьох сторін життя шляхти у ранньомодерній Речі Посполитій, а й певній їх взірцевій ролі – формування ідеальних зразків та шляхетського етосу.

Тож завдання дисертації передбачають перегляд значного масиву передусім рукописних актових матеріалів та щільний аналіз мови документів – висловлювань, аргументації, мотивацій, апеляцій до певних цінностей тощо. Відповідно, опубліковані джерела, де упорядники зазвичай орієнтуються на найяскравіші акти, виявляються принципово менш придатними для такого характеру роботи, тим більше, що значна частина важливих для дослідження

матеріалів залишилася поза увагою істориків. Водночас різноаспектність дослідження змушує залучати джерела найрізноманітнішого характеру – епістолярні, політичні, літературні, які не лише доповнюють судові матеріали, а й слугують своєрідним лакмусовим папірцем для авторських тверджень. Пов’язаність багатьох сторін життєдіяльності людини ранньомодерного часу і неможливість адекватного їх дослідження без урахування цих взаємозв’язків позначаються і на джерельній базі роботи.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Методологія та методи дослідження

Як зауважив Мартін Дінгес, на сьогодні в центрі зацікавлень істориків лежить поняття «культура», яке тісно пов'язане з життєдіяльністю людини та мотивами її поведінки, тобто саме культура обумовлює вибір особи, складний, неоднозначний та багатосаровий. Відповідно, йдеться про фокусування досліджень на способах поведінки людей, передусім залежних від особливостей певної епохи. Причому ці способи не лише раціонально обумовлені відповідними нормами чи особистими інтересами, а й містять неусвідомлені мотиви, що породжує множинність сценаріїв поведінки за подібних обставин. Врешті, різні стратегії (хоч і не безмежні, а такі, які вкладаються в певну кількість варіантів) фіксуються навіть у таких ритуалізованих сферах, як захист честі [207].

Відповідно, недостатньо описати предмет дослідження, на часі – реконструкція мотивів «акторів» через дослідження їхніх норм, жестів, ритуалів і їхнього бачення ситуації (*емічний* метод). При цьому до таких мотивацій не можна підходити з абсолютною довірою, адже зазвичай ідеться не про розповідь, що ж було насправді і як це було «об'єктивно» оцінено, а про певні претензії на об'єктивність і спробу легітимізувати свою поведінку [253]. Вкрай складним питанням є й взаємовідносини між нормами і практиками. Адже норми не конче сприймаються автоматично – відбувається певний їх відбір на момент прийняття рішень, водночас їх також можуть використати для маніпуляції, легітимізуючи свої дії та очорнюючи супротивника. Своєю чергою, норми в процесі дебатів і репрезентацій теж підважуються, змінюються і утверджуються [296].

Розуміння складності самого предмету дослідження неминухо висуває перед дослідником зміну підходів, зокрема – відмову від пошуків єдино правильної відповіді на користь множинності пояснень. Власне, повсякдення за означенням багатоманітне, тож генералізація підходів та поширення однієї моделі

поведінки на різноваріантність у підсумку призводить до викривленої картини минулого чи до модернізації. До дослідницьких принципів, які використовуються в дисертації, варто додати і орієнтацію на максимальну демонстрацію кухні історика – від моменту постановки питань до вибору та формулювання відповідей і способу їх доведення.

Отже, методи дослідження обумовлені специфікою завдань дисертації, які значною мірою стосуються уявлень шляхти та життєвих стратегій, які взувалися на певні ідеальні зразки. А при цьому основним джерелом дослідження є судові книги, які, з одного боку, відображають не «нормальне» повсякдення, а переважно конфліктний його сегмент, а, з другого – судові акти через особливості постановки не стільки відображають реальність, скільки її конструюють. Відповідно, дослідник мусить знайти спосіб через «кримінальний» наратив виявити ідеальні настанови, так званий етос шляхти, проаналізувати, наскільки він обумовлював практику, та які чинники впливали на «дисциплінування» шляхти, і водночас обійти пастку ототожнення джерела з реальністю поза ним.

Уявлення про ідеальну шкалу цінностей дуже важливе для розуміння шляхетських спільнот, які культивували почуття честі (т. зв. спільнот честі). Адже поняття самоповаги її членів дуже специфічне, воно переважно залежало від поваги інших. Репутація складалася із загальної думки, а честь виступала громадською власністю, яка вимірюється і надається групою. Тож шляхтич мав постійно бути пильним, щоб не пропустити образу, та діяти відповідно до статусу, зберігаючи обличчя. Однак пошукуваний етос певної епохи – загальноприйнята система цінностей – у повсякденному житті зазвичай не декларується ні на рівні окремої особи, ні на рівні соціумів. Закони співжиття не артикулюються як тому, що належать до ужиткових повсякденних реакцій, певним чином автоматичних, які не потребують дискусій і примірювання до високих зразків (теж не завжди усвідомлених і осмислених), так і тому, що є загальновідомими. З іншого боку – поведінковий каркас не є даністю, його творять самі люди чи не щоденно в ході конфліктів, домовленостей і виборів. Тож

варто говорити не про систему жорстких норм, а про *конвенції*, під якими розумітимемо набір правил, що визнавалися шляхетською спільнотою як *обов'язкові*. Однак їх дотримання не гарантувалося офіційною владою і, відповідно, не забезпечувалося через силовий примус, а досягалося за допомогою гнучкого механізму громадського схвалення/осуду, тобто психологічного тиску. Конвенції були взірцем, що спонукав діяти на певний спосіб – як прийнято, як чинять усі навколо; вони трималися на вірі, що супротивник чинитиме так само [450, s. 25]. Проте конвенції створювали водночас можливості для маніпуляцій суспільними настановами, гри з правилами, публічних демонстрацій, в рамках яких можна було представити свої приватні інтереси у вигляді групових цінностей, а дії супротивника як такі, що їх нехтують і тим самим загрожують суспільному консенсусу [268]. Тож суперечки часто набували вигляду перформенсів із ритуальними жестами, де глядачам відводилася роль арбітрів, які провокували сторони, асистували їм, а також виступали посередниками у замиренні супротивників. Саме через замирення і досягався бажаний мир у спільноті [377]. Відповідно, вибудовування дослідником певних правил поведінки своїх героїв передбачає прискіпливу увагу до розмаїття виборів якомога більшої кількості учасників, а, відтак, роботу з великим об'ємом джерел, а також їх «щільне» читання.

До того ж певний кодекс поведінки «почтивого» шляхтича міг не збігатися з правовими нормами. Так, *одповідь*, що на рівні поведінкової моделі вважалася обов'язковою для шляхтича, не толерувалася правом, а поєдинок як спосіб захистити свою честь – ним заборонявся. Водночас у шляхетському середовищі і *одповідь*, і поєдинок належали до квазілегітимних актів, які забезпечували публічність думок і намірів шляхтича. Утім, і з цим твердженням не все просто. Скоріш ідеться про «сіру зону», де в залежності від інтерпретації конкретних дій і обставин можна було підкріпити свою позицію, а можна було втратити обличчя, можна було виставити супротивника як «гвалтівника права», а можна було поставити йому на карб невиконання шляхетних настанов, що праву суперечили [335]. Історики при цьому буває вкрай складно визначитися, де йдеться про

публічні репрезентації, а де про їхню підкладку, а також відрізнити *квазілегітимний акт* від *несправедливого* насильства, якими вони постають в очах спільноти. Адже справедливість означала на загал як «віддати кожному те, що йому належить». Скажімо, грабіж як насильницьке відкрите захоплення чужого майна у відповідь на заподіяні матеріальні шкоди, що з правової оцінки було нелегітимним, шляхетською спільнотою міг сприйматися як цілком законне відновлення справедливості [264, с. 264-265]. Тож настанова на розуміння механізмів функціонування «іншої» культури передбачає перегляд окремих історіографічних загальників і нових підходів у роботі з джерелами [256].

Передусім варто зауважити, що актові джерела – це конструкт, фікція щодо реальності поза ним. Конфліктний наратив значною мірою залежав не від того, що відбувалося насправді, а від уявлень про те, як це мало відбуватися – від усталеної риторики чи конвенцій щодо форм демонстрації гніву. Так, напасти потаємно вважалося ганебним, тож різниця між справами, які уважалися кримінальними, і цивільними, що трактувалися як «кривда проста», полягала не в тяжкості злочину, а в способі дії: перші чинилися без попередження, із засідки, другі – відкрито. Звернімо увагу, як в одній зі справ міняється ставлення до спалення млина в залежності від інтерпретацій сторін, а також від обставин підпалу. Василь Малинський скаржився у володимирському гродському суді на кн. Романа Сангушка в насланні приятелів на його радовицький ґрунт, побитті слуги і підданого, захопленні частини його землі («вибиття з ґрунту») та спаленні млина. Однак адвокат князя не визнав суті звинувачень і, відповідно, їх належності гродському судові, зокрема, трактування позивачем підпалу як справи кримінальної. Він указував, що йдеться про «простую кривду посполитую суседскую», тобто справу про заподіяння матеріальної шкоди в намаганні відібрати назад свою власність, яку має розглядати земський суд, адже навіть у скарзі сказано, що князь діяв «явне вден и з немалым оршакомъ люду». До того ж той млин спалили, попередньо «розметавши», адже йшлося про повернення князем свого власного ґрунту, відібраного Малинським, «што ув обороне кґрунту свого учинить каждыи може». Натомість до юрисдикції гродського суду належать

справи про підпал, учинений певним способом, «кгда бы хто потаємне, зрадливе, скрите, ночным обычаем [...] непристойне спалил» [126, арк. 414–419 зв.].

За кримінальні злочини шляхтичеві загрожувала кара смерті, а то й інфамія (втрата честі). Звинувачення в потаємності дій ганьбило шляхетську честь. Тож зазвичай в скаргах від початку акцентувалося на підступності супротивника, потаємності намірів і дій без попередження. А потім його оскаржували в тому, що він чинив відповідь, погрожував, учиняв гамір зі своїми приятелями. При цьому така невідповідність скарги нікого не дивувала.

Насильство, яке оприявнюють джерела – пиріг з кількома шарами. Це і певні суспільні конвенції стосовно того, як має провадитися конфлікт, і складні взаємодії правил і особистісного вибору. Це – діапазон допустимого в спільноті, що був значно ширшим від права, а інколи й конфліктував із ним. Це – невідповідність між тим, що маніфестувалося учасниками події чи їм уявлялося, і внутрішніми спонуками до дії. Врешті, дослідникові конфліктного повсякдення доводиться шукати сутність події за множинністю інтерпретацій, адже, як влучно висловився Вільям Міллер: «Жорстокість – це те, в чому ми звинувачуємо Іншого, коли обстоюємо свої інтереси» [400, р. 77].

Для прикладу наведу випадок «редагувалася» зацікавленою стороною протестації, вчиненої королівським дворянином і писарем Флоріаном Олешком на дії луцького старости кн. Олександра Пронського, який, за словами скаржника, відмовився поступитися староством на вимогу короля та використав при цьому фізичну силу й військову потугу. Протестація була внесена за дорученням Олешка до володимирського гроду возним Григорієм Вербським, який засвідчив, що ходив до луцького замку з королівським посланцем, який мав узяти староство в посесію, однак Пронський чинив спротив і боронив замок гайдуками і слугами. А коли Олешко після обволання возним універсалу, за яким Пронський позбавлявся свого уряду, спробував копію з нього прибити до замкової брами, князь «прибияти не допустил», а його слуги посланця «шарпали и в прибеванью руку ему одтручали и квалтомъ прибиванья боронили, чинечи и на мене самого, возного, погрозки» [126, арк. 423 зв. – 424 зв.].

За кілька днів потому троє возних за дорученням князя Пронського визнали, що ходили з ним до луцького замку, де в їх присутності при Флоріану Олешку князь питав возного Григорія Вербського, чи справді він їздив із королівськими листами для відбирання замку і чи бачив там велику кількість озброєних гайдуків, які силоміць утримують замок, і чи може він засвідчити, що спостерігав, як слуги старости Олешка шарпали і руку його відпихати, коли той хотів прибити копії з королівського універсалу. Вербський у відповідь подав письмове свідчення за власним підписом, яким підтвердив, що вчинив протестацію від імені Олешка «о непоступенъе замку луцького и всего староства за листы его королевское милости», в якій «есть описано, якобых я мель видети и сознати людемъ служебнымъ, гаидуками, стрельбою розмаитою, делами, гаковницами осажонныи замокъ луцький», однак того всього возний не бачив, а лише зустрів кількох слуг Пронського. Також возний відмовився підтвердити слова Олешка про застосування фізичної сили до нього, коли він намагався прибити копію з універсалу: «Я того не видиль, абы его шарпано албо руки ему отривано, толко самыи словы, стоячи у стены, заслоняючи руками, прибият не допустили, уповаючи его в том, абы упорне над звычайи уряду своего не поступовал» [126, 570 зв. – 571 зв.]. Насправді абсолютно напевно сказати, що ж відбулося в луцькому замку, неможливо, однак показово, як легко словесний спротив чи пасивні дії «закрити спиною стіну» могли трансформуватися під пером писаря у фізичне насильство, спрямоване проти скаржника. Врешті, в реальному житті межа між цими актами могла бути досить умовна, особливо там, де вербальне насильство в своїх крайніх формах інколи прирівнювалося до символічної смерті.

Для розуміння того, наскільки сконструйованим є судовий акт, важлива увага не до найяскравіших окремих прикладів, а до актів певного типу. Скажімо – до зустрічних скарг конфліктуючих сторін, які демонструють, наскільки кардинально іншими могли бути їхні описи подій, а також простежити певні стратегії їх конструювання. Ці тексти могли стосуватися одного й того ж акту ворожості, однак описували його на різний спосіб: кожна зі сторін представляла себе як безборонну жертву, що не очікувала нападу, перебуваючи в добрих

стосунках з усіма членами шляхетської спільноти та дбаючи про спокій, натомість супротивник поставав особою, що ламає Божі заповіді та нехтує правом, чинить усупереч настановам «доброго» шляхтича, діє підступно, без попередження. Часто також з-поміж ланцюга ворожих актів скаржник обирав епізоди, які свідчили саме на його користь. Тож зупинюся детальніше на кількох із них.

Так Семен Козинський скаржився на Василя Несвецького в тому, що той, прийшовши на його ґрунт і знайшовши самого господаря перед ворітьми, «словы неучтьивыми соромотил и торгънулъшися до мене, по губи мя вдарил» [49, арк. 751 зв.]. Того ж таки дня Василь Несвіцький вніс скаргу до гродської канцелярії про те, що коли він прийшов до Козинського, жаліючись на його підданих з приводу вчинених ними шкод і просячи «о справедливост», той образив скаржника і побив києм: «...насоромотивъши, дей, мене съловы неучтьивыми и zarazом порвавъшися самъ рукою до кия, мене, дей, человека спокойного безъ брони [...], неотповедъне, пропомъневши боязьни Божое и срокгости пърава и покою посьполитого [...], мене, дей самъ рукою своею окърутъне збил и зъранил» [49, арк. 751 зв. – 752].

З визнання возного, який оглядав Василя Несвіцького і детально зафіксував кількість ран на його тілі та їх характер, факт побиття потерпілого києм не викликає сумніву, а от події, що передували побиттю – залишилися поза межами фіксації. Цілком імовірно, що в минулому не лише піддані Семена Козинського заподіяли шкоду Несвіцькому, а й, навпаки, як це зазвичай траплялося поміж сусідами. Допускаю, що прохання «про справедливість» з боку скаржника теж могло бути висловлене в не зовсім коректній формі. Втім, могло бути й так, як описав Несвіцький, тільки і в цьому випадку невмотивованість насильства з боку Козинського варто поставити під великий сумнів.

Власне, скарги на дрібні інциденти фіксувалися сторонами, зазвичай, не для того, щоб розпочати справу у суді, а про всяк випадок. Якби сторонам замиритися не вдалося, а конфлікт потягнув за собою серйозніші наслідки для сторін, то такі записи могли мати під час судового процесу обтяжувальну силу. Відтак, судові

книги переповнені подібними справами, які далеко не завжди закінчувалися розбитою губою чи негативними емоціями.

Так 23 травня 1595 р. у гроді князі Кирик Ружинський, Андрій, Януш та Юрій Козеки й чимало інших осіб скаржилися на князів Юрія і Михайла Чорторийських та їхніх помічників, які під час сесії земського суду «неодповедне», тобто без попередження про ворожі почуття, напали на їхню господу в Луцьку «з ручницями, з луками, и з ыншими бронями, войне належачими». Увага акцентувалася також на недобрій репутації нападників: «...яко перед тым непооднокрот звыкли в местех деспекты и кгвалты людем невинным чинити». Скаржників на момент нападу в господі не було, оскільки вони перебували на поховальній церемонії пані Францишкової Фальчевської у луцькому замку. Пізно увечері після похоронів вони, «як люди невинные, покоем посполитым обварованые», почали розходитися по своїх домівках. Однак перед замковим мостом їх чекали кн. Чорторийські з великою кількістю помічників, які «окрикъ учинивши, до нас до купы, якобы до яких неприятел, до людеи невинных, с полгаковъ, з луков стреляти почали». В результаті цих подій кн. Петро Козека і слуга кн. Юрія Козеки Ян Хмелевський були тяжко поранені [58, арк. 297–299], зокрема, князю була нанесена стрілою рана в груди.

Того ж таки дня оскаржена сторона - кн. Михайло Чорторийський жалівся від себе і іменем брата кн. Юрія на кн. Кирика Ружинського і князів Козек про напад у Луцьку і заподіяні шкоди. З його оповіді дізнаємося, що він, «яко чоловікъ спокойный, ни маючи ни с ким ниякого заистья ани отповеди», приїхав по своїх справах на сесію земського суду. Увечері 23 травня князі Чорторийські поверталися з гостей до своєї господи, однак коли вони порівнялися з замковим мостом, великий загін вершників більше аніж в сто осіб «окрикъ великий [...] учинили» і розпочали стрілянину, в результаті чого кн. Юрій Чорторийський був поранений кулею у живіт, а також рани отримали сам кн. Михайло і князівські слуги. Потому ті ж нападники увірвалися до господи кн. Юрія і забили на смерть двох його служебників [58, арк. 300–301].

Возні з обох боків засвідчили факти, що про них ішлося у скаргах [58, арк. 328–330, 407 зв.–408 зв.]. А дослідник при цьому постав перед звичною проблемою – усвідомленням лише того, що певний збройний конфлікт відбувся і був описаний на певний звичний спосіб. Обидві сторони використовували один і той же риторичний ресурс, звертаючись до аксіоматичних, ідеальних шляхетських настанов – пам'ятати на страх Божий, дотримуватися права посполитого, зберігати спокій в шляхетській спільноті, культивувати чесноти «пристойного» шляхтича, особливо в час важливих для соціуму подій, зокрема, судових засідань. Обидві сторони конструювали свій образ за подібною схемою – спокійні, мирні, нічого нікому не винні, відтак, безпечні, такі, що не мають конфліктів і не сподіваються на насильство. Супротивник, своєю чергою, поставав «гвалтівником» цих настанов, який віроломно, без попереднього повідомлення, не маючи підстав, «непристойно» нападав, використовуючи не звичну рицарську зброю, а вогнепальну чи лук, діяв «окрутне, яко неприятел, нелитостиве», тобто як ворог, жорстоко і немилосердно.

До звичних способів описування належала також гіперболізація насильства, що засвідчує яскравий приклад, де з одного боку скаржником якраз виступав підписок, обізнаний зі стратегіями та формами компонування скарг зі своєї повсякденної практики. Тож початково до луцького гродського суду вніс скаргу Миколай Заєць на підписка того ж суду Григорія Котельницького, який, запросивши Зайця на обід і підпоївши його, спочатку обізвав словами «неутивими», а потому, витягнувши шаблю, завдав гостеві рану. Наданий з уряду офіційний свідок – возний, оглянувши потерпілого, визнав, що бачив у того «за правымъ ухомъ рану кривавую, шкодливе тятую» [57, арк. 202 зв.–203].

Зі свого боку Котельницький скаржився на Миколая Зайця, який того ж дня пізно увечері прийшов до його господи і, не повідомивши попередньо про свою неприязнь, почав добиватися в дім, рубаючи вікна й двері. Потому, увірвавшись до середини, вже сплячого Котельницького поранив шаблею у палець. Далі Заяць, згідно розповіді Котельницького, зібравши приятелів, повернувся з ними до дому підписка, де вони, «з rozmaityми и незвычайными бронями, то ест з ножами

голыми добытими, ходечи коло дому, скрятаючи зубами, хотечи мене ножами резати, словы неучтивыми, шкарадными, славе и учтивости доброго человека дотъкливыми, мене самого, жону мою лаяль, соромотиль». Порятувався підписок, за його словами, втечею, спустившись рогом дому вниз. Наданий йому возний засвідчив, що бачив у Котельницького «на руке левой на палцу великом подле ногтя рану тятую, не барзо шкодливую» [57, арк. 204 зв.–206], що безперечно дисонує з тією експресією, яка нібито супроводжувала дії нападника.

Тож перед нами типовий спосіб конструювання оповіді про конфлікт, де кожна зі сторін використовує окремий епізод, вилучаючи його з низки актів неприязні, які часто залишаються поза межею фіксації, і, відповідно, недоступні дослідникові. Такі скарги створюють враження опису цілком різних історій, якби вони не були датовані одним числом. Причому йшлося не лише про початкові скарги на насильство, а й версії, що озвучувалися під час судового процесу, де часто і самі судді, які виконували арбітральні функції, поставали перед проблемою інтерпретації події. Тут – одна із причин масового перенесення справ від судів першої інстанції на Трибунал [271, с. 9].

Існував ще один вид зворотних скарг. Обвинувачення у негідній поведінці маркувало шляхтича як особу, «на поштивості убитій» чи «на поштивості згвалцоній», і тим самим зобов'язувала його до очищення від закидів перед спільнотою, «абыхъ напрод Богу, а потомъ всимъ людемъ учтивымъ былъ правъ» [47, арк. 835 зв. –836]. Зазвичай у таких випадках шляхтич вносив до канцелярії зворотну скаргу на обвинувача як особу, що своїм фальшивим оскарженням паплюжить честь і добру славу контрагента, і таким чином ставить під удар честь скаржника. Так Даніель Гулевич Воютинський скаржився на Войтеха Мончинського, торчинського старосту, який попередньо його побивши і увязнивши в Торчині, потому учинив одповіді і похвалки при багатьох людях, і продовжує їх чинити. А коли Гулевич перебував на гостині у приятеля Криштофа Сенявського, Мончинський там «през пана Остафея Заеца, умысльне оного приславши, при велю люди зацных одповед публичную на здорове пана

Воютинського в дому пана Шанявського чинил». Скаржник одразу ж засвідчив кривду перед всією шляхтою і возним генералом [74, арк. 740–741].

Однак Мончинський, дізнавшись від приятелів про скаргу, «почуваючисе в невинности своєї, репротестовал», що його недоброзичливець чинить сам те, в чому звинуватив супротивника, «грозючи и одъповедючи безъ жадное прычины». Відповідно, Заєць в домі Криштофа Сенявського відповіді не чинив, що може підтвердити через присягу [74, арк. 801–801 зв.].

Утім, такі випадки бути не лише маніпулятивними, а справді могли служити доведенням невинуватості оскарженого. Адже якщо кривда чинилася потаємно, підозра в першу чергу падала на особу, з якою потерпілий перебував у конфліктних взаєминах, а у випадку вбивства ще й публічно оголошувалася у всіх публічних місцях спеціально наданим возним. Однак підозрюваний не конче міг виявитися винуватцем.

У створенні судового тексту, як мінімум, беруть участь двоє – зацікавлена особа, яка намагається представити свої дії в найсприятливішому для себе світлі, і писар, що надає оповіді вигляду офіційного документу, відповідно, вкладає інформацію в певні клішовані форми. Вагу усталених форм запису, з допомогою яких часто створювали з дрібного насильства значну подію, можна простежити на прикладі жартів канцеляристів. Це джерело сприймалося як маргінальне і розглядалося переважно в контексті гумористичної літератури. Між тим канцеляристи переважно пародіювали судову практику, часто доводячи кліше до абсурду, водночас демонструючи їх використання в повсякденні. Тут і жарти з приводу перебільшення кількості нападників, і фантазійні заяви постраждалих особисто в гроді про завдані шкоди, часто несумісні з життям [188].

Норми шляхетського життя диктували не лише спосіб дії, а й спосіб її описування. Прикладом можуть бути скарги, де йшлося про позбавлення шляхтича життя (ширше про це див.: [263]). Зазвичай убивства траплялися під час сутичок ворожих сторін, що розцінювалося як справа «цивільна». Лише убивство «потаємним обичаєм», тобто умисне, трактувалося як «кримінальний» злочин, за які винуватець мав платити життям і честю [262, с. 238–244]. Між тим більшість

скарг, де йшлося про вбивство, описувалися як такі, що коїлися без попередження, з особливою жорстокістю, з подальшим знущанням над тілом небіжчика: «Голову поганским а бесурменским обычаем утял, опаливши, псом выкинулъ, а тело у мих уложивши, у ставу почапецком под плав затопил» [262, с. 240]. При цьому очевидно, що скаржники не могли знати про подробиці розправи, бо свідків не було.

Такі записи часто пародіюються канцеляристами. Для прикладу: скаржник у канцелярії твердив, що його супротивник «*nosnym sposobem napadszy*», «*okrutnie, niemiłosierdnie... zabił, zadusił, zakłuł, zamęczył, zamorzył, zamordował, a na koniec i na wieczne potąpienie do brzucha swego zajadłego nienasyconego wrzucił, wtrącił, i potym nie wiedzieć gdzie zapodział!*» [188, с. 179]. Цей жартівливий перелік заподіяних шкод відповідає традиційному описові вбивств, де зловмисника звинувачували у тиранському поводженні з жертвою та з її тілом, а у підсумку зауважували, що тіло небіжчика невідомо де поділи.

Цікаво, що писарські кліше для опису «тиранських дій» оскарженого часто містили образливі для нього звинувачення. Ці обставини могли використовуватися в суді для тимчасового припинення справи, адже образливі слова заборонялося уживати в позові. Про це знали, і продовжували використовувати такі формули, що зайвий раз свідчить про особливу функцію суду – завдати удару у відповідь на образу, вирівнявши диспропорцію. Зазвичай про внесену до канцелярії скаргу одразу ставало відомо оскарженому. І це ще одна цікава тема – поширення інформації в шляхетській спільноті.

Вербальна агресія у стосунку до супротивника, що може бути сприйнята дослідником за реальну, між тим дуже часто була лише способом психологічного тиску на нього. Скажімо, про поєдинок часто говорили, виклик на руку був звичним рефреном конфліктної комунікації, зокрема і під час тривіальної лайки. Однак мені не зустрілося жодної достовірної згадки про реальний двобій [266]. Відповідно, і дуель, і словесна перепалка мали на меті знеславлення суперника і знищення його репутації, а тому часто перетворювалися на театральну виставу. Значна частина актів, які можна представити як приклади фізичного насильства,

при ближчому фокусі натомість виявляються переповнені символічними жестами, або ж являють собою риторичні формули/кліше.

Зауважуючи конвенційний характер позасудових поррахунків шляхти та часту нерозмежованість між риторикою і реальними діями, варто окремо зупинитися на судових практиках. Судова система насправді переповнена конвенційними елементами, скажімо, освідчення возними як офіційними свідками правопорушень, що мусило забезпечувати об'єктивність скарги, часто готувалися самою зацікавленою стороною і лише видавалися возним для внесення їх до судових книг. За судовою реформою 1564-1566 років повітові возні мали бути осілими шляхтичами, які присягали на свій уряд. А з появою генеральних возних – осілими в рамках трьох українних воєводств. Це мало сприяти їхній незалежній в соціумі позиції. На практиці, у кожній поважної особи у Волинському воєводстві був «свій» возний, якого пан забезпечував і мінімальною нерухомістю, щоб подолати бар'єр осілості. У тісній воєводській корпорації інформація, чиїм слугою чи клієнтом є возний, не була секретом, про що інколи сповіщалося під час конфлікту чи судових дебатів, однак це не ставало на заваді виконанню таким залежним возним своїх обов'язків. Значна їх частина була неписьменна, що сприяло легітимації підготовлених стороною письмових «свідчень» возного, таких, як було потрібно. Зустрічаються випадки, коли возний, звинувачений у фальшуванні, визнавав, що не вміє читати і подав до суду таке визнання, яке йому вручив скаржник [255].

Звернімо увагу також на слідство з уряду – *scrutinium*, передбачене для кримінальних злочинів як альтернатива змагальному характеру судочинства. Однак і тут свідків забезпечувала сама зацікавлена особа, а критерієм відбору мала бути особиста їхня лояльність до шкрутатора. Звичайно, особа, яка виводила шкрутинію, присягала, що свідків не підкупувала, однак у соціумі, де стосунки значною мірою трималися на взаємних послугах, формальний підкуп замінювався неформалізованим механізмом «дару–віддару». До того ж *scrutinium* виводився переважно у справах «неявних», щодо яких було більше припущень і чуток аніж реальних фактів, і де безпосередніх свідків завжди бракувало. Тож у переважній

більшості випадків під «вірою і сумлінням» повідомляли інформацію, що надходила з других і третіх рук [281, с. 193-194].

Докази свідків, особливо письмові, під час судових процесів часто дивовижно подібні між собою, що дозволяє говорити про їх підготовленість самою зацікавленою стороною. Свідки не стільки бачили те, про що свідчили, скільки чули, тобто свідків «продукувала» сама зацікавлена особа.

Декрети у судах першої інстанції зазвичай рідкість, до того ж значна їх частина полягала у присудженні одній зі сторін присяги, що звично відкладалася. Великий відсоток справ передавався до Трибуналу і практично не існувало механізму, який би міг перешкодити зацікавленій у затягуванні процесу особі апелювати. Відмова суддів їй у цьому могла потягти обвинувачення їх самих в упередженості і чиненні перешкод у пошуках справедливості, що означало позивання усіх членів суду до Трибуналу.

Кара вежі, яка активно вводиться на рівні конституційних ухвал і приписів III ЛС, що на позір свідчить про посилення з боку держави «дисциплінування» своїх шляхетних громадян, на практиці зазвичай не застосовується. Натомість вона широко практикується у полюбовному замиренні, однак радше як символічний жест упокорення, а не тяжка кара. Тож можна ці факти потрактувати як порушення права, Насправді ж в осерді досягнутого за допомогою ритуальних жестів компромісу лежала засада милосердя, яка могла в ієрархії цінностей розташовуватися над правом власності.

Приклади можна множити, однак виглядає на те, що звинувачення у негідній поведінці, винесене на суд як публічний простір, зобов'язувало шляхтича очиститися від таких закидів перед спільнотою. Тож судові засідання, де збирався чималий шляхетський загаль, були своєрідним форумом для реабілітації, поєдинком за відновлення доброї слави. Відповідно, суд ставав одним із вкрай важливих етапів перебігу ворожнечі. Окрім вирівнювання балансу честі ворогуючих сторін він був засобом тиску на них з метою замирення. А відповідно, цьому були підпорядковані й судові записи.

Звернімо увагу на таке непевне, однак дуже важливе джерело як мотивації, що зрідка звучали у ході судових процесів. До них варто ставитися обережно, адже особа могла інтерпретувати свої вчинки на різні способи, приховуючи, витісняючи (свідомо, а часто несвідомо) істинні мотиви, припасовуючи свої дії до загальноприйнятих рамок, легітимізуючи таким чином навіть ті ситуації, які виходили за межі загальноприйнятого або лежали на його пограниччі (згадаймо, як під поняття „старовини” маскувалися новації [226]). Однак захищаючись чи виправдовуючись, або ж звинувачуючи, особа мусила апелювати до значущих (а чи принаймні таких, що іншими поділялися) цінностей, тобто користувалася наявними в спільноті «етичними» ресурсами [250; 275].

Тож роботу дослідника, що має справу з таким джерелом як судові книги, дуже точно характеризує метафора Джованні Леві [233, с. 137-138]. Історик як телеграфістка в аристократичному районі – вона знає про вищий світ виключно з рядків телеграм. У нашому випадку – ці телеграми ще й майже виключно кримінального характеру.

Однак не лише джерело становить методологічну проблему, не меншою проблемою є й сам історик, який не стільки безсторонній об’єктивний оповідач, скільки інтерпретатор, *надлишковий* елемент будь-якої оповіді про минуле. Його все частіше порівнюють зі слідчим, для якого важливо не стільки те, про що охоче розповідають опитувані, скільки обмовки, дрібниці, другорядні ознаки, симптоми, за Карло Гінзбургом – «непрямі свідчення». Відтак, головним способом пізнання минулого стає метод роботи детектива чи діагноста [201], де чи не найбільше важить дослідницький досвід та інтуїція, які не обчислюються за допомогою жодних мір і ваг. Тож суб’єктивність дослідника, якої ще донедавна рекомендувалося всіляко позбавлятися (а чи, принаймні, старанно її приховувати), впевнено повертається в історіографію як елемент дослідницької «кухні», а з нею – і проблема гуманітаристики як вкрай специфічного наукового знання.

За такої настанови стає очевидно, що навіть позитивістське описування повсякденних практик, на зображення яких так багата судова документація, не

буває цілком нейтральним. Історик на різний спосіб залежний від ідеологічних настанов, домінатної історіографічної традиції (пишучи в її руслі чи перебуваючи в конфронтації з нею), від настанов школи, до якої належить, від уявлень свого часу, а чи й емоційного контакту зі своїми героями [290].

Важливою підставою інтерпретацій, пов'язаних із повсякденням (відтак – свідомою і несвідомою діяльністю людей) виступає також особистий життєвий досвід історика, який традиційно не враховується як корелят поміж історичним свідченням та історіографічним продуктом. А між тим годі переоцінити цю підставу нашого розуміння джерела, адже людська суб'єктивність минулого, врешті, може бути оцінена лише через таку ж суб'єктивність історика. Історію ж бо історик пише від себе, витлумачує зі свого бачення ситуації, врешті, приймає себе за критерій істинності інтерпретацій, своїх і чужих. Відповідно, різниця у баченні проблеми залежить і від емоційної сфери самого історика.

Скористаюся для унаочнення цієї тези яскравим історіографічним прикладом, що стосується дещо іншої тематики, а саме – роботами, присвяченими становищу жінки в ранньомодерному шляхетському соціумі Волині. Отож в основі – концепції двох авторів, Ореста Левицького та Ірини Ворончук, відомих дослідників і добрих знавців актових джерел, які служили фундаментом їх наукових побудов, хронологічно розведених сторічним інтервалом. Отож Орест Левицький, упорядник збірника документів, безпосередньо присвяченого родинним взаєминам, та автор багатьох розвідок із цієї ж тематики, які датуються кінцем XIX – початком XX ст. твердить, що «жінка користувалася широкою свободою і незалежністю, майже не поступаючись повнотою своїх громадянських прав чоловікам». На користь свого висновку Левицький наводить багатий матеріал зі сфери майнового забезпечення жінки та її правового становища, але лівова частка аргументів пов'язана з проблемою укладення шлюбів та можливістю розлучень. Загальна настанова шляхетської спільноти, як вказує автор, полягала у дотриманні засади вільного вибору шлюбного партнера представниками обох статей. В основі подружнього зв'язку лежав договір, скріплений звичаєвими публічними практиками – заручинами і весіллям, у той

час вінчання як Таїнство часто відходило на другий план, тобто домінувала світська модель шлюбу. Ці два аспекти - свобода вибору шлюбного партнера та двостороння особиста і майнова незалежність подружжя під час тривання шлюбу – забезпечували атмосферу злагоди в родині. Брутальні стосунки між чоловіком і дружиною Левицький вважає рідкістю, а сімейні конфлікти були легітимною підставою розлучення, яке сприймалося як розірвання контракту і давало можливість обом сторонам вступати в наступний шлюб [232].

Натомість Ірина Ворончук, авторка ґрунтовної монографії про демографічні проблеми ранньомодерної України [197] та кількох робіт із історії родини, пропонує іншу, доволі песимістичну картину: жінка перебувала в абсолютній владі чоловіка, яка утверджувалася через постійне брутальне насильство в подружньому житті, толероване спільнотою. Причини такої ситуації авторка вбачає у примусовому характері шлюбу, де вибір партії для дівчини чи жінки-вдови залежав виключно від батька чи родичів-чоловіків (у випадку її сирітства). За такої ситуації годі було сподіватися на теплі почуття між подружжям. Статутіві норми, які гарантували майнові права жінки у шлюбі, на думку Ірини Ворончук, традиційно порушувалися чоловіком, а це давало йому можливість зосередити в своїх руках усю нерухомість дружини. Винятки були, але «поодинокі й нетипові» [198].

Інтрига незбігу цих двох концепцій полягає в тому, що їх автори користувалися практично спільною джерельною базою - матеріалом збірника, підготовленого Орестом Левицьким. Тож фокус цього історіографічного конфлікту зміщується на саму особу історика, який створює із фрагментів минулого несуперечливу та максимально повну картину, включаючи в цей процес свою уяву. А джерелом інтерпретації й виявляється той надлишок – суб'єктивність історика – яку намарне намагалися витіснити із процесу писання історії упродовж усього XIX і майже всього XX ст. задля «науки без дослідника». Актові джерела натомість, які достатньо еластичні, щоб забезпечити матеріалом обох істориків, виявилися пасткою, в яку легко потрапити за некритичного ставлення та наївної довіри до того, що вони пропонують на поверхні.

Проблемою є й верифікація авторських тверджень, зроблених на підставі актових матеріалів. Адже кількість наведених прикладів, на жаль, мало чим допомагає через неможливість доведення їх репрезентативності за допомогою квантитативних методів. Відповідно, навіть ретельне нотування певних актів, скажімо, приятельського полагодження, не дозволяє зробити бодай припущення, скільки ж із них залишилися поза фіксацією в книгах чи вирахувати співвідношення перших і других. До того ж інколи саме унікальна згадка, де йтиметься про мотивацію поведінки з посиланням на традицію, поміж стереотипних скарг може пролити світло на певну «нормальність». У той же час регулярна повторюваність не конче означає правило чи норму.

На сьогодні вже аксіоматичне – історик не лише інтерпретує джерело, він його певним чином «створює», адже свідчення, що дійшло до нас із минулого, стає історією лише в руках дослідника, який її видобуває, вибудовує і розповідає. Саме він вирішує, чи варта подія, про яку йдеться у свідченні, статусу історії, він поєднує в одне ціле розрізнені деталі і вимощує лакуни між ними, він вирішує, що робити з тими фрагментами, які конфронтують зі створюваною ним картиною, насамкінець він пояснює подію через свій досвід, інтуїцію і певну порцію уяви і припущень. Тим більше, якщо йдеться про антропоорієнтоване дослідження, де історик приймає за остаточну мету свого пошуку саме розуміння людського життя [218, с. 48], тобто його, як і людожера, цікавлять тільки ті місця, де пахне людиною [191, с. 18]. Наведу приклад з роботи Ірини Ворончук, яка на підтвердження звичності примусового заміжжя дівчат наводить фрагмент із листа кн. Олександра Заславського, де у відповідь на скарги пані Пелясової на зятя Суходольського про брутальне поводження з її дочкою князь нагадує, що дівчину видали гвалтом, «грозьбою і примусом». Тобто дослідниця звернула увагу на факт, що відбувся, натомість пропустила ширший контекст його постановня - раніший лист того ж князя до пані Пелясової, в якому він, з одного боку, схвально відгукується про намір Суходольського одружитися з її дочкою, а, з іншого – просить зважити на обов'язок матері чинити так, щоб потім «утіхи материнської заживати». Тож князь пише, що заперечував би проти цього одруження лише в

тому разі, якби довідався, що бажанням самої дівчини знехтувано, а оскільки він сам не може вивідати бажання панни, тож просить її матір прочитати його листа дочці [148, к. 88]. В іншому випадку князь Заславський пише своєму адресатові, що справу шлюбу Богушевського має вирішити згода самої панни Зубцевської і що він рекомендував Богушевському через приятелів довідатися про бажання панни, бо шлюб – це з'єднання двох сторін у спільне подружнє життя [148, к. 476–477]. Відповідно, для адекватного розуміння минулого не досить самого факту, більшого значення набирають культурні цінності певного часу.

Роздуми про складнощі роботи із судовими джерелами та засадничу неможливість цілком об'єктивної картини минулого неминухо провокують досить радикальні питання – чи можна за риторикою судових актів припускати існування реальних подій і наскільки спосіб описування надавався до їх фабрикування? В руках дослідників зазвичай – лише частки минулої реальності, розрізнені фрагменти фільму без початку і кінця, без мотивацій учасників подій або ж відверто конвенційні пояснення, які, з одного боку, очорнювали супротивника, а, з іншого – залишали люфт у конфліктній ситуації для майбутнього замирення [341, р. 1–15]. Все це свідчить на користь радикального твердження Хайдена Вайта про фіктивність історичного наративу, його засадничу суб'єктивну сконструйованість [290]. Однак історикам, попри розуміння складнощів свого ремесла, властивий оптимізм щодо можливості пізнання минулого, хай і лише часткового. Це змушує шукати підходів до джерел, можливості їх *розговорити*, оповісти не лише про те, що приховується, а й про те, що зазвичай вони не мали на меті сказати – про особливості свого часу й Іншого в ньому. Тобто, за позірним суцільним насильством, яким постає минуле з украй специфічних джерел, побачити повсякдення, при цьому не ототожнивши його з кримінальним наративом, знайти в ньому ті механізми, з допомогою яких спільноти давали собі раду з ворожістю як способом життя. Пройти по тонкій межі між радикальним скепсисом щодо пізнаваності минулого і позитивістською настановою на довіру (більшою чи меншою мірою) до джерела як факту (перше ж бо підважує саме існування знань про минуле поза літературою та ідеологією, друге – небезпечне

можливістю прийняти кримінальну хроніку за життя поза нею) – це і є головне методологічне завдання даної роботи.

Отже, конфлікт як цілісний соціокультурний феномен увійшов у останні десятиліття до найцікавіших проблем історіографії. Він акумулює як питання мікрорівня (скажімо, міжперсональні зв'язки у конкретних спільнотах; вибір особи між різними конкуруючими нормативними системами; владні репрезентації тощо), так і макрорівня (держава і насильство, судочинство і конфлікт, межі легітимного і нелегітимного насильства, квазіюридичні форми поладження конфліктів тощо).

Цей дослідницький майданчик дає змогу долати рамки гуманітарних дисциплін та застосовувати методи, що традиційно закріплені за певними історіографічними напрямками. Дослідження виявів конфлікту та його перебігу спонукає до перегляду старих концепцій, якими б вони не видавалися усталеними. Зокрема, насильство та злочинність розглядають не як девіації в рамках моральних імперативів, а як аналітичні категорії, вияви певної культури. Тож головною методологічною настановою є дослідження різних явищ зсередини, через пошуки тих цінностей, які були властиві певним соціумам у певному часі.

Таке формулювання завдань змушує з особливою увагою ставитися до пошуків адекватних методів роботи з украй специфічним джерелом, яким є судові акти. Адже довіра до тієї інформації, яка на поверхні, сприйняття відповідної риторики за факт призводить до суттєвого викривлення наших уявлень про минуле.

РОЗДІЛ 3.

ШЛЯХЕТСЬКА КОРПОРАЦІЯ ВОЛИНИ: БАЗОВІ СТОСУНКИ ТА КУЛЬТУРНІ ПРІОРИТЕТИ

3.1. Вступні зауваги: Волинське воєводство як шляхетська корпорація.

Перш ніж перейти до проблеми конфлікту у шляхетському середовищі, коротко окреслю місце дії та головних «героїв» дослідження, тобто що собою являло Волинське воєводство, його система судочинства та шляхетні обивателя зі своїми культурними пріоритетами. Нагадаю, що у слабо централізованій Речі Посполитій кожне воєводсько було своєрідною самоврядною одиницею, яка мислилася її обивателями за аналогією з державою – окремою «річчю посполитою» [394, s. 226–232; 31, арк. 423 зв. –424]. Цьому сприяла і форма влади, яка прибрала завершеності упродовж перших двох безкоролів'їв (1572–1576 рр.), що супроводжувалися запеклими дискусіями щодо устрою на різних щаблях [344; 416]. Врешті, постала загалом нетипова для тогочасної Європи політична система під назвою «мішана монархія», де влада була представлена трьома силами – виборним королем, сенатом [373] і політичним народом-шляхтою, що міг виявляти свою позицію на сеймиках (найчастіше – воєводських зібраннях шляхти) і на сеймах через своїх представників у посольській ізбі (одній з двох сеймових палат). Позиції цих трьох сил не були жорстко закріплені, тож відбувалося постійне перетягування влади кожною зі сторін за рахунок інших. Шляхта, ототожнюючи себе з державою, дуже ревно ставилася до можливої узурпації іншими гілками влади своїх повноважень, керуючись настановою – шляхтич винен королеві лише два гроші з лану і службу шаблею. Врешті, навіть ця повинність, якій шляхта була зобов'язана своїм постановням як стану, була поставлена в залежність від її на те згоди, адже без схвалення сейму король не мав права розпочати війну; те ж саме трапилося і з податками, на збір яких потребувалася згода всієї шляхти [314]. Наслідком перших безкоролів'їв, під час яких остаточно утвердився погляд на стосунки короля і політичного народу як

договірні (з правом шляхти на опір в разі порушення монархом умов, скріплених присягою, т.зв. *pacta conventa*) стало перебирання політичним народом на себе і королівських функцій верховного судді та апеляційної інстанції для шляхетських судів нижчого рівня. Все це сприяло консолідації шляхетських корпорацій в рамках окремих воєводств, що ілюструють на сьогодні вже хрестоматійні слова Зигмунта III Вази: «Що не воєводство, то бути хоче Річчю Посполитою». Тож в центрі аналізу і буде Волинське воєводство як шляхетська корпорація добре знаних одне одному осіб, поєднаних різними за характером пов'язаннями, котрі усвідомлювали власну єдність та свою окремішність щодо інших територій Польської Корони.

Важливою подією для українських воєводств (Волинського, Київського та Брацлавського) у складі Великого князівства Литовського став Люблінський сейм (1569 р.), де постала нова держава Річ Посполита – результат об'єднавчих актів тривалістю в понад 150 років поміж Великим князівством Литовським і Польською Короною. Вони були введені до складу Корони внаслідок тиску короля Зигмунта-Августа на литовських можновладців і руських князів, що опиралися об'єднанню [307; 187]. Як наслідок, населення цих територій отримало певну «культурно-адміністративну» автономію в рамках нової «ойчизни». Привілеєм, що мав характер договору, скріпленого взаємною присягою сторін, гарантувалося продовження в судочинстві дії II Литовського татуту, тобто права, відмінного від решти коронних територій, функціонування руської мови як мови суду і адміністрації, збереження і пошанування православної релігії, дотримання усталених кордонів та надання урядів лише осілій у цих воєводствах шляхті [443; 334; 387]. Надалі на означення трьох воєводства – Волинського, Брацлавського і Київського, що увійшли до складу Корони внаслідок Люблінської унії, я буду послуговуватися поняттям «українські» як технічним терміном, попри усвідомлювану модернізацію цього поняття для XVI ст., а також полишаючи за межами цього означника інші «руські» воєводства – Руське, Белзьке та Подільське.

Досить швидко за II ЛС у межах трьох українських воєводств закріпилася назва Волинського, а судова сфера стала місцем, де актуалізувалися регіональні почуття шляхетського населення цих територій. Адже за унійним привілеєм зміни до правового кодексу могли вноситися лише з ініціативи і за згодою самих шляхетних обивателів українських воєводств, а за статутним приписом жодна особа, включно з королем, не могла судити і керуватися при ухваленні вироку іншими міркуваннями, окрім статутних норм. Цих засад загалом строго дотримувалися, роблячи винятки лише для конституцій – сеймових ухвал після 1569 р., котрі поставали як результат клопотань самої шляхти. Тож під час судових засідань питання відповідності дій сторін і суддів базовим настановам судочинства зринало досить часто, а їхня повторюваність закріплювала усвідомлення окремішності українських територій [269; 440]. «Земля Волынская, которая ся правом своим особливим судит» [104, арк. 342], – ось типовий приклад сприйняття шляхетським загалом Волинського воєводства унікальності своєї правової ситуації. Тож у своєму дослідженні я звертатимусь переважно до норм II ЛС та конституцій, що були чинними на цих територіях упродовж досліджуваного періоду. Матеріалом III ЛС, який був прийнятий у 1588 р. виключно для ВКЛ і чия присутність у аналізованій період в судовій практиці Волині практично не відчутна, користуватимусь принагідно, задля виявлення окремих тенденцій і змін у погляді законодавців на злочин і покарання за нього. Ґрунтуватимусь при цьому на тезі, що зміни у III ЛС, порівняно з II, вносилися не лише з міркувань потреб держави, а й з урахуванням судової практики та больових точок шляхетського повсякдення, яке, попри можливі невеликі регіональні відмінності, виявляло подібність у межах усієї Речі Посполитої.

Одним із важливих елементів адміністративно-територіальної реформи 1564–1566 років у ВКЛ, про яку вже згадувалося, стало також введення регулярних сеймиків як самоврядної інституції, тобто зібрань всієї повітової/воєводської шляхти, що скликалися з руки великого князя, а від 1569 р. – короля, для обрання представників на сейм, обговорення королівських пропозицій щодо його регламенту та різноманітних проблем регіонального та

понадлокального рівня, обрання кандидатів на вільні судові вакансії тощо. Згодом функції сеймиків як воєводського шляхетського форуму суттєво розширилися.

Волинське воєводство як адміністративна одиниця постало внаслідок того ж таки реформування у 60-х роках XVI ст. ВКЛ на зразок Польської Корони. За ухвалою Віленського сейму 1565–1566 рр. розмаїті в адміністративному сенсі землі князівства були уніфіковані: територія ділилася на воєводства, а ті, своєю чергою, на повіти як найменші судово-адміністративні одиниці [237, с. 209–213, 235–237, 261–266; 222]. До Волинського воєводства входило три повіти – Луцький, Володимирський і Кременецький. На чолі урядницької ієрархії воєводства стояв воєвода, далі – каштелян, що водночас були сенаторськими урядами [224]. Ухвалою була також впорядкована судова система, про реформування якої волиняни разом зі шляхтою інших частин ВКЛ просили великого князя ще на сеймі 1554 р. [237, с. 590]. Судовою одиницею зазвичай ставав повіт, де мали функціонувати гродський, земський та підкоморський суди, під юрисдикцію яких підпадала вся без винятку осіла шляхта (Волинське воєводство мало три судові повіти). Князі, що до реформи судилися виключно перед великим князем, втрачали свій імунітет.

Гродський суд був своєрідним генетичним продовженням замкового суду як суду королівського намісника-старости. Однак на відміну від замкового, під юрисдикцію якого шляхта значною мірою не потрапляла, а еліта цих земель – князі і пани – взагалі не підлягали (маючи право звертатися у своїх справах безпосередньо до великокнязівського суду), гродський суд в рамках своєї компетенції мав судити всіх без винятку землевласників повіту. Цей суд, очолюваний старостою, складався з судді і писаря, обраних самим старостою з числа його шляхетних слуг. Втім, староста як очільник суду з'являвся на гроді нечасто, оскільки в пореформенний період XVI ст. цей уряд обіймали майже винятково великі землевласники – князі, що до того ж поєднували його з сенаторськими кріслами. Тож на чолі гродського суду зазвичай перебував підстароста як довірена особа старости з числа його шляхетних слуг.

До компетенції гродського суду переважно належали тяжкі кримінальні злочини: розбій на дорогах, підпал, напад на шляхетський дім, згвалтування, порушення спокою («гвалт») у містах, крадіжки, фальшування, вбивство шляхтича. А оскільки гродська канцелярія працювала практично постійно, то до книг потрапляли найрізноманітніші за характером правопорушення. Зазвичай, щоправда, ті, що вимагали швидкого реагування – акти різного роду насильства, як фізичного, так і морального.

Слід зауважити, що функціонування гродського судочинства на українських землях в цілому практично не досліджене. Щоправда, упродовж останніх десятиліть з'явилася низка публікацій, присвячених окремим аспектам цієї проблеми, зокрема, урядникам та урядницьким групам, де заторкуються і питання особливостей роботи гродського суду [225; 243; 244; 229; 302; 255; 270; 271]. Щодо польської історіографії, присвяченої функціонуванню судових інститутів в Короні і ВКЛ в цілому та в межах окремих регіонів, то тут існує величезна більш ніж столітня історіографічна традиція (огляд її див: [389]).

Земський суд складався з судді, підсудка і писаря, обраних з числа *осілої* (такої, що володіла землею) шляхти. За Статутом шляхта мала обирати на кожен з урядів по чотири кандидати, з-поміж яких король затверджував одну особу, підтверджуючи свій вибір привілеєм на уряд. До компетенції земського суду мали належати усі види правопорушень, що не підлягали дії гродського. Тож, окрім справ, пов'язаних із землеволодінням, які становили основу діяльності земського суду, він мав би бути переобтяжений процесами найрізноманітнішого характеру. Однак нерегулярність його засідань призводила до затягування справ і, відповідно, пошуків інших шляхів їх вирішення (про що трохи згодом). В історіографії ситуація із земським судочинством загалом чи не гірша від гродського [230; 225; 402–405].

Підкоморський суд виконував функції розмежування маєтків у спірних ситуаціях. Його очолював підкоморій, який за II ЛС (розд. 4, арт. 70) отримував свій уряд з руки великого князя (від 1569 р. – короля). Однак за конституцією коронаційного сейму 1587–1588 рр. на уряд підкоморія (як і інших земських

урядників) повітова шляхта мала обирати чотири кандидати, з-поміж яких король затверджував одного [184, s. 65]. До складу суду входили також: коморник, що обирався підкоморієм з числа осілої шляхти, мірники, які не конче залежали від підкоморія, а могли надаватися йому самими сторонами, а також копачі – безпосередні виконавці волі підкоморського суду, зазвичай слуги і піддані підкоморія [231; 305; 224].

Зауважу також існування ще одного, надзвичайного суду, який поставав по окремих воєводствах у період безкоролів'їв замість звичайних судів, які діяли від імені короля і з його смертю припиняли своє існування. Склад т. зв. каптурового суду обирався на сеймику з-поміж осілих у воєводстві шляхетних обивателів; до його компетенції належали справи переважно кримінального характеру, які ставили під загрозу «покой посполитий». Перші такі суди постали у Короні, і, відповідно – на Волині, по смерті Зигмунда Августа у 1572 р. [254; 258–260; 272].

Вищою апеляційною інстанцією для всіх цих судів першої інстанції початково був король і надвірний суд, що діяв з його руки, однак до кінця 60-х років королівське судочинство через велику кількість справ та особливості правління Зигмунта Августа практично було паралізоване. Як наслідок тривалих дискусій в Короні, у 1578 р. постала незалежна від королівської влади апеляційна інституція – Трибунал, що засідав почергово у Пйотркові і Любліні, відповідно – для великопольських і малопольських воєводств. Осібний – Луцький Трибунал – був встановлений для трьох українських воєводств, що увійшли до Корони внаслідок Люблінської унії. Однак шляхті з цією інституцією не повелося – за нез'ясованих до сьогодні причин його діяльність обмежилася лише однією сесією восени 1578 р. [311; 245], тож Волинське і Брацлавське воєводства 1589 р. (Київське – 1591 р.) приєдналися до Коронного Трибуналу з місцем засідань у Любліні [316; 321]. Була врахована та обставина, що населення цих земель має осібне право, тож представництво з Волині налічувало 6 осіб (по дві особи від повіту) проти 1–2 депутатів від кожного з решти коронних воєводств. Передбачена була і присутність писаря з українських територій, оскільки декрети

для мешканців цих воєводств мали писатися руською мовою за умовами Люблінської унії.

Особливо тяжкі справи, де оскарженій особі йшлося про «голову», тобто життя, і честь, належали до юрисдикції сеймового суду, очолюваного королем [227, с. 198–208; 444].

3.2. Базові стосунки шляхетської спільноти.

Чи не найважливішим і, водночас, чи не найскладнішим для історика є просте на позір питання, як люди в певний час і в певному місці ставилися один до одного. Саме система базових стосунків значною мірою визначає характер суспільства: стосунки подружжя між собою, батьків і дітей, найближчих родичів та приятелів, сусідів тощо задають моделі взаємин у ширших спільнотах і, водночас, проєкують ієрархічні пов'язання на площину приватного.

Реформами 60-х років практично завершилося формування шляхетського стану в правовому сенсі через утвердження рівних прав і обов'язків для всіх його членів – особистої і майнової свободи, свободи від податків, які не могли накладатися на шляхту без її на те згоди (пригадаймо фундаментальне гасло шляхетської демократії – «нічого нового на нас без нас»), участі у політичному житті через сеймики, а також репрезентацію на сеймі [308]. Еліта шляхетського стану – можновладці, що були на території українських воєводств представлені переважно князями, своїм становищем завдячували не особливому праву, але іншим ознакам в межах стану, зокрема символічному виміру влади і престижу [310]. Практично всі ключові уряди регіону – воєвод і старост – зосереджувалися в їхніх руках, тож близькість до королівського двору, а також розлогі маєтки надавали додаткові можливості для творення переважно неформальної владної системи – *патронально-клієнтарних зв'язків на різних рівнях*.

Клієнтарна система домінувала в ранньомодерній Речі Посполитій, охоплюючи як вищі щаблі – стосунки представників еліти влади з різними

категоріями шляхти, так і нижчі – поміж членами шляхетських корпорацій, поміж осілою та прибулою шляхтою тощо. Цьому посприяла слабкість центральної влади і сильні позиції магнатерії в окремих регіонах.

Як уже зауважувалося, основою патронально-клієнтарної системи були особисті стосунки нерівноправних за статусом осіб, які набирали різних форм в залежності від позицій сторін. Могло йтися про мало формалізовані відносини «патрон–клієнт», що вимагали від слабшої сторони різноманітних послуг в обмін на протекцію в отриманні урядів чи інших життєвих благ. Патрон у цьому випадку мусив мати зв'язки при королівському дворі, тож в центрі окремих клієнтарних груп стояли зазвичай представники князівських родин. Поняттям «клієнт» обіймалися особи, чий статус міг не набагато різнитися від статусу патрона, представники його великої родини, осіла шляхта тощо. Такий зв'язок рідко тримався на конкретних домовленостях про співпрацю, тож плінність цієї групи була досить висока, оскільки клієнт завше був налаштований на отримання максимальної вигоди від протектора. Втім, траплялися випадки перебування в орбіті впливу можновладця представників принаймні двох поколінь однієї родини клієнта.

Однак на щодень більшої ваги набирали тісніші стосунки «пан–слуга», скріплені певним договором і ритуалом, де паном виступав чи не кожен осілий шляхтич, а слугою – зазвичай рівні за становою ознакою панові (тобто, належні до шляхти) прибульці з інших територій Речі Посполитої або ж молодь з волинських родин, що до часу набувала через «службу» життєвого досвіду. До групи слуг належали також особи з-поза шляхетського стану, однак вони не виконували репрезентативних функцій в публічному просторі, які передовсім нас цікавитимуть.

Врешті, межа між клієнтом і слугою бувала досить умовною, особливо коли останньому вдавалося витиснути зі свого становища максимум. Skorиставшись авансом, що йому давала служба, така особа могла досить швидко піднятися по ієрархічній драбині, перейшовши до категорії клієнтів. Так, слуга кн. Романа Сангушка Андрій Заленський, що потрапив на Волинь з Брацлавщини, вже по

смерті свого пана отримав за протекцією волинського воєводи кн. Януша Острозького уряд володимирського земського судді [99, арк. 132–132 зв.]. Щепевний час називаючи себе за різних обставин слугою Острозького, невдовзі потому, як видається, часто діятиме з міркувань особистого характеру як цілком незалежна особа.

Клієнти в широкому сенсі цього слова творили символічний капітал патрона, входячи до його почту на публічних імпрезах чи у конфліктних випадках, забезпечуючи йому допомогу в суді, формуючи групу підтримки на сеймиках, виконуючи найрізноманітніші доручення.

Клієнтарними зв'язками була просякнута вся судова система: від гродських урядників, що їхня належність до слуг старости обумовлювалася правом, до земських, на вибір яких мали поважний вплив особи, що тримали ключові позиції в регіоні. Слуги і клієнти творили також початкове ядро адвокатури на Волині [276], а також становили значний сегмент групи возних – офіційних судових свідків з найрізноманітнішими функціями в судовій системі та поза нею, який за реформою задумувався як незалежний від старости та інших впливових осіб, однак таким не став [255].

Родинні зв'язки. Патронально-клієнтарний зв'язок, що вважається одним із найміцніших, міг конфронтувати з іншими видами стосунків, що забезпечували шляхтичеві як певне місце серед спільноти, так і підтримку в життєвих ситуаціях. Серед них, звичайно, найповажніше місце займають родинні. Втім, стосунки поміж членами родини не варто трактувати як однозначно солідарні, оскільки йшлося не про генеалогію з її рядом усталених зв'язків, а про «множинність фрагментів родинності», які організовувалися відповідно до потреб ситуації [194, с. 70]. Попри варіативність, що її демонструють джерела, все ж можна виділити певні домінанти в родинних пов'язаннях.

Почнімо від членів одного року, кривних. Попри те, що рід для шляхтича як поняття віртуальне – довгий шлейф предків – був підставою честі і слави, а право на різних рівнях боронило родинну власність від переходу до чужих рук, «покрєвенство» не завше було підставою для

формування груп солідарності. Такий зв'язок міг бути основним чинником для солідарних дій в разі існування спільної мети, скажімо, матеріалізованої в спадкові маєтки, що з тих чи тих причин вислизали з рук. Так, брати часто виступали єдиним табором у випадку, коли йшлося про опіку над «братаничами» (дітьми брата), що залишалися по смерті батька на руках у вдови, яка цілком мала шанси на повторне заміжжя, або й скористалася ними. Важив для них при цьому у значній кількості випадків не добробут малолітніх племінників, а те, що маєтки по небіжчику до їхнього повноліття опинялися в руках осіб з іншого роду [279; 280].

У той же час спільні межі поділеної між родичами отчизни часто перетворювалися на зони бойових дій за додатковий клопоть землі, де родинні сантименти важили небагато. Так, Семен Оранський скаржився на свого племінника Юхна, який, вбивши підданого і погрозами вигнавши його дружину, привласнив дядькову частину родового маєтку. Успіх Юхна у заокругленні власного маєтку спонукав його до подальших насильницьких дій [106, арк. 51–51зв.]. А Михайло Загорівський, напавши разом з дядьком і слугами на свого рідного брата Гаврила, поранив його кулею в живіт, через що той невдовзі помер [108, арк. 73–74 зв.].

Майнові суперечки стали приводом до нічного вторгнення Івана Пузовського в дім свого рідного брата Аврама. Причини ворожнечі недвозначно прозвучали у своєрідній декларації намірів: «О томъ ведай, ижъ тебе забивши, як пса, за ноги зъволоку с того двора, або тебе спалю з домомъ и зо вѣсею маетностью твоею, бо, дей, *где мешкаешъ, теды то мое*, волно ми то палити» [117, арк. 535 зв.]. Всі ці випадки не були чимось винятковим, радше свідчили про норму співжиття. Підтвердженням цьому можуть служити заповіти. Часто по смерті кровного родича дядьки і брати, які за правовими нормами після дітей небіжчика були найближчими претендентами на діличні землі, а також першими особами до опіки над сиротами, виявлялися не найкращими для них опікунами [280]. Прикладом

того, чим могла закінчитися така опіка, може служити тестамент (заповіт) Ганни Михайлівни Гулевичівни, в заміжжі Єловичевої-Букоємської, чій отчизні маєтки надовго «прилипли» до рук її дядьків [36, арк. 132–135].

Сліди небезпідставної упередженості щодо найближчих родичів зустрічаємо в обґрунтуванні певних пріоритетів тестаторів. Так, Юхно Федорович Тороканський, зем'янин князя Костянтина Острозького, призначає опікуном швагра, тобто брата дружини, мотивуючи своє рішення бажанням вберегти вдову від можливих кривд з боку братів і сестер, «не хочючи [...], абы жона моя милая Маря Сариковна Лешницкого, зоставшия по моем животе, мила якие трудностє, поволоканя и шкоду от брати и сестрѣ, ото всихъ крєвних, прирєжоных, близких и повиноватых моих приймовати, або якие нареканя терпити» [23, арк. 115–116 зв.].

А Федір Боговитин-Козирадський, призначаючи опікунів, віддаляє від опіки всіх родичів зі свого боку через великі кривди, що вони йому чинили за життя [17, арк. 289–290]. Ян Бистриковський, констатує традицію призначення опікунами предстаників батьківської родини (опікунів «по мечу»), натомість зауважує більшу користь від інших родичів – в даному разі швагрів [90, арк. 198–202].

Розпад такої єдності як велика родина засвідчує і можливість служби братів різним особам, що ворогували між собою. Конфлікт з одним із братів не означав автоматично конфлікту з іншими, що свідчить про певний занепад механізмів родинної солідарності. Так, князь Курбський через Федора Калусовського, щодо якого не мав претензій, задекларував своє вороже ставлення до його братів Івана і Гнівоша [111, арк. 224 зв.].

Війна за землю втягувала у домашні війни не лише братів, а й батьків та дітей, особливо у тих випадках, коли батьківська любов, а, відповідно, й спадок – ділилися вкрай нерівномірно. Так, Семен Ласко-Чернчицький скаржився на молодшого сина Івана, який, прийшовши у батьківський дім, ображав його і старшого сина, а також погрожував убити: «...словами

брыдкими, плюгавыми и спросными отповедаючи и злоречечи мне, родичу своему, называючи мене псомъ бородатымъ, причитаючи теж мне, же, дей, «ты не естесь мой отецъ, але естесь, деи, ты зрадца и нецнота великий, а такъ ведай, дей, о томъ певне, же, дей, я тебе, отца своего, без мешканья с тым сыном твоим старшимъ Яномъ забью на смерть, а не забивши, дей, тебе, такъ теж и сына твоего старшого Яна, не розсекши в штуки, не отеду, дей, отсель» [126, арк. 131–131 зв.].

А Лазар Іваницький визнавав на гроді, що брат його Богуфал, прийшовши у батьківський дім, де скаржник з давніх часів за ласкою батьків мешкав, «отца своего и моего словы неучтивыми соромотил, на его милост ся торгал и шабли добывши, тяти его хотел», а братові бороду вирвав і побив [114, арк. 62 зв.]. По смерті батька мішенню Богуфала стала мати, до якої він висунув претензії в розтраті спадку по батькові, а також син заявляв про свої права на дім: «Пуди, дей, до дябла з дому моего, бо то, дей, мой дом, а не твой». На своє виправдання мати заявила, що всі гроші розділила між дітьми [117, арк. 275 зв. –276].

Натомість *швагри* – родичі через шлюбні акти – значно частіше виявляються серед групи підтримки шляхтича в різних життєвих колізіях. На означення цих зв'язків традиційно вживався термін «повиноватство», що інколи виступав синонімом до «покрєвенства: «в криви повинны жоны моее» [117, арк. 563 зв.]. Міцність швагрівських зв'язків засвідчує той факт, що у випадку образи або нанесення шкоди одному з родичів, інші члени групи виявляли готовність мститися за нього як за крєвного. Так, до володимирських гродських книг була вписана «цедула отповедная» (лист з оголошенням про помсту) від швагрів пана Жеготи, адресована його кривднику Люшковському, в якій наголошувалося на невідворотності помсти з боку адресатів: «...tak lekce uważył sobie *powinnego naszego Pana szwagra Zegote* y wiedzy o tym pewnie, że ta krzew, którą rozliął niewinne [...], mamy nadziee w Bogu, ze czie tym że sposobem odda, i tak sie z nas każdego mozes skrzyc *jako nieprzyacielia nawiększego twego*» [132, арк. 527–527 зв.].

Марія Кочерська, аналізуючи польську термінологію на означення близькості, зауважила часте вживання поняття *сестринець* (син сестри) як прізвиська і придомку. На думку дослідниці, така ситуація є підтвердженням того, що опікувалися реально дітьми найчастіше брати і дядьки по материнській лінії [375]. Підтвердженням цьому є і заповіти волинської шляхти. Так, у тестаменті Мойсея Гуляльницького зустрічаємо згадку про те, що син його брата «(братанек) яко убогии шляхтич у сиротстве зоставшия, там же у *приятелеи своих кровных по матце*» виростав і в Торчині одружився, де на той час і мешкав [87, арк. 357]. Втім, навіть цей досить стабільний тип родинних стосунків не обходився без з'ясування взаємин. Так, Василь Гулевич скаржився на володимирського підстаросту кн. Матиса Воронецького, який, «хоть братанку мою за собою маеть, але ми есть горшии неприятель», підданих б'є і грабує, а також вніс до суду образливу для честі Гулевича протестацію [68, арк. 424–424 зв.].

Сусіди. Сусідство часто виступало як потенційно конфліктне середовище, що неодноразово зауважувалося в скаргах: «Кгрунты пана Яковицкого близко под двор и села пана моего пришли, *без шкоды, дей, быт не може*». Так Дем'ян Павлович, продаючи свою долю в маєтку Твориничах власникові більшої його частини, Василю Гулевичу, мотивує це бажанням зберегти добрі взаємини: «Абым се зь его млстю, яко зь близким повинным и приятелем своим, в суседстве не заводил» [104, арк. 238–239 зв.].

Павло Григорович Оранський, просячи дозволу у короля на передачу Спаського монастиря у Володимирі своєму старшому синові, посилається на неможливість оборони його від сусідів через похилий вік [117, арк. 179 зв.]. Ту ж таки причину вказує вдова по Станіславу Грамшею, мотивуючи передачу у володіння своїх маєтків брату: «Я, будучи в томъ стане вдовемъ, не могу себе и тымъ именемъ в кривдах и долегlostях *от суседов околичных слушное а пристойное обороны чинити*» [109, арк. 30 зв.–33].

Однак сусідство виступало підставою і для складання стосунків підтримки. Солідарність утверджувалася хоча б з огляду на певні правові

приписи – необхідність публічного засвідчення перед найближчими сусідами, «околичными суседами своими», нанесеної іншою особою шкоди, що було початковою дією реагування на насильницькі дії. Так, Богуфал Іваницький з дружиною виграють справу у Федора Загоровського значною мірою завдяки дотриманню всіх процедурних формальностей, серед яких було і подання до суду трьох листів «оповеданя суседского»: [суд], «бачечи достаточный поступок и довод листовный пана Иваницкого правный», присудив певну суму грошей Іваницькому [117, арк. 244].

У той час як неможливість освідчення заподіяної шкоди перед сусідами *околичними* через конфлікти з ними і запрошення у свідки шляхтичів, чії маєтки безпосередньо не межували з маєтком позивача («отлеглые в мил полторы и двоих»), призвело до відкладення слухання справи. Позваний, посилаючись на Статут, стверджував: «...а в Статуте стоит, ижъ *маеть оказати знак кзвалту околичным суседом своим*, бы тежъ и не шляхте, толко бы людем добрым веры годным» [117, арк. 405–405 зв.].

Необхідність участі у судовому процесі *всіх* власників маєтку часто ставала умовою ведення судової справи з приводу цієї нерухомості будь-кого з них, що також вимагало стосунків добросусідства. Так, на акт погодження тривалих конфліктних взаємин князів Вишневецького і Курбського, підставою яких були спільні межі між маєтками, були запрошені сусіди: «суседов суграничников и сумежников было немало» [109, арк. 233].

Врешті саме ідеал добросусідства («поважаючи доброе соседство») був задекларований в одній із конфліктних справ ворогуючими сторонами як спонукальний мотив полагодження стосунків не через офіційне судочинство, а через приятельське єднання [118, арк. 107 зв.].

Приятелі. Часто вживане у судових актах поняття *приятель* найменш пов'язане з поняттям про дружбу, в першу чергу воно включала ширше коло родичів, в тому числі кривних, або інших осіб, стосунки з якими склалися переважно на основі взаємних послуг (скажімо, адвокатських). Слово

приятель вживалося і на означення патронально-клієнтарних пов'язань, за рідким винятком, переважно патроном щодо свого клієнта. Тож, окрім емоційного характеру, під поняття *приятелі* підпадали по суті всі категорії попередньо охарактеризованих груп, оскільки воно вживалося як загальник на означення різного виду шляхетських зв'язків.

Густа сітка різного типу близькості поміж шляхетними обивателями робила практично неможливим їхнє розчленування на чітко окреслені ворогуючі/солідарні групи. Кожна особа належала водночас до кількох груп, стосунки між якими часто залежали від ситуації, а боротьба всередині клану могла бути чи не запеклішою, аніж поміж представниками конкуруючих груп. До того ж набір міркувань та імпульсивних рішень, яким керувався шляхтич в тій чи тій ситуації, зазвичай не оприявнювався.

Звернімо увагу на лист луцького старости Олександра Семашка до свого патрона, канцлера Яна Замойського, який демонструє перевагу в конкретній ситуації родинних стосунків над зобов'язаннями слуги щодо свого пана. Семашко скаржився *на вихованця і слугу* Замойського Флоріана Олешка, що намагався відібрати дворище староства і передати його своєму братові Станіславові Кандибі, слугі канцлерового недоброзичливця – київського воєводи кн. Костянтина Острозького. Як бачимо, для Олешка, особи чужої на Волині, для якого саме покровительство впливової особи гарантувало суспільний аванс і достатньо комфортне існування, важливішими все ж в певній конкретній ситуації виявилися інтереси родича, а не Семашка – клієнта його благодійника [147, к. 7].

Розмитість меж поміж групами демонструє також справа, пов'язана з вибором луцького земського судді у 1580 році [36, арк. 278 зв.–279 зв.]. На сеймику зіткнулися інтереси кн. Костянтина Острозького, який явно протегував своєму клієнту – Остафію Васильовичу Гойському, і його давніх недоброзичливців – старости Олександра Семашка і волинського каштеляна Михайла Мишки-Варковського, кандидатурою яких напевно виступав підсудок Іван Хрінницький. Князя у цій боротьбі за «свого» суддю, як засвідчує скарга каштеляна, активно підтримував Василь Гулевич. Врешті, до складу суду таки

потрапила князівська креатура. Однак на першій сесії земського суду за участю новообраного судді Ярофія Гойського, де розглядалася справа Гулевича і Мишки, всупереч дослідницьким очікуванням, декрет був отриманий на користь саме каштеляна, і до того ж зі значною долею суддівського «підігрування» його риторичним маніпуляціям. Гулевич звинуватив у цьому підсудка Івана Хрінницького, пов'язавши таку його позицію зі своїми діями на сеймику, направленими проти обрання Хрінницького суддею. На що той влучно зауважив: «То не на одном пане Гулевичу належало, жебы мил судю обирати, одно на всихъ обывателех повиту Луцкого» [36, арк. 637]. Джерела при цьому мовчать про поведінку Гойського, схоже, що дії членів суду були цілком узгоджені. Відтак, могло йтися про швидко сформовану корпоративну солідарність судових урядників, що переважила ситуативність спільних інтересів Василя Гулевича, кн. Костянтина Острозького та Остафія Гойського. Цікавою є, між тим, така обставина, як протегування суду саме Мишці, більш ніж двадцятирічна ворожнеча якого з кн. Острозьким на цій судовій сесії мала своє продовження. Схоже, що дії земських урядників, які обиралися пожиттєво, не конче визначалися інтересами патрона, що сприяв їхньому обранню (зауважимо той факт, що підсудок Хрінницький теж був нечужою в оточенні князя особою зважаючи хоча б на активну допомогу кн. Острозького Іванові Хрінницькому в отриманні ним спадку по князю Андрію Курцевичу [252]).

3.3. Стосунки пана та «рукодайного» слуги в контексті конфліктного повсякдення.

Серед базових стосунків соціуму вкрай важливими були взаємини пана і слуги-шляхтича – осердя патронально-клієнтарної системи шляхетської Волині. Поняття «слуга» багатофункціональне, нетермінологічне, від уживання його як форми гречності до означення ним найрізноманітніших категорій осіб, як шляхти, так і підданих. Однак нас цікавитиме передовсім група слуг «рукодайних» –

представників шляхетського стану, чиї стосунки з панами скріплювалися на підставі скріпленого певним ритуалом договору. Такий тип взаємин передбачав визнання відносної рівності контрагентів, належності їх до одного політичного народу Речі Посполитої. Відповідно і пани, і слуги мали однакові права і «свободи» і, принаймні на рівні високої риторики, звалися «братією», належачи до одного політичного народу – шляхти Речі Посполитої. Риторикою в даному разі не варто нехтувати, адже її активне уживання своїм зворотним боком мало емансипацію загалу, перетворюючи фразу на світоглядну настанову.

Стосунки поміж панами і слугами можна окреслити як квазіродинні: незалежно від наявності чи відсутності поміж ними питомих родинних зв'язків, існувала тісна переплетеність життєвих стратегій, очікувань, залежностей, взаємозобов'язань, врешті – спільного капіталу честі. Чесноти слуг склали добру славу пана, але й характеристики «доброго» пана були необхідною складовою почитивої особи в спільноті. Тож крайні полюси стосунків діади «пан – слуга» окреслювалися як «абсолютна вірність – зрада».

Під час конфліктів слуги були зброєю в руках панів: переважно на них лежали силові акти в сутичках, до яких переходили чи не одразу потому, як шляхтич почувався ураженим. Вони мали прикривати свого господаря; на них же зазвичай спрямовувалася агресія супротивника. Водночас слуги могли спровокувати ворожі стосунки між панами, адже захищати їх в різних життєвих колізіях було обов'язком доброго пана.

Ритуал угоди. Для відтворення формальної сторони домовленостей між слугою і паном показовою є судова справа, де Василь Гулевич звинувачував Івана Путошинського як свого слугу в пограбуванні та втечі. Натомість Путошинський твердив, що не був слугою позивача, оскільки Гулевич «ужил его яко приятеля» і писав листи, звертаючись до нього «приятелеви моему ласкавому». Сусіди, однак, засвідчили, що Путошинський служив «яко слуга его милости, в речах его милости справовал и слугою ся его милости звал». Справа виявилася заскладною для луцького гродського суду і була передана на розгляд короля [37, арк. 312–321 зв.]. Завершення її нам невідоме, однак під час перебігу процесу Путошинський

ацентував увагу на характерній ознаці слуги – скріплення стосунків з паном через акт подавання руки на момент домовленостей про службу: «Я пану Гулевичу *ніколи руки не давал* и ему слугою, такъ же и урядником [...] у него не был».

Тож саме договірний характер домовленостей про службу між вільним слугою-шляхтичем і паном, що скріплювався взаємним подаванням рук, надавав статусу слуги «рукодайного». Обставини ритуалу джерела не фіксують, однак можна припустити, що панові належала першість у подаванні руки. Подавання руки скріплювалося символічною формою присягання. Йшлося, скоріше, не про повну формулу присяги, а про якийсь спрощений її аналог, *шлюб*. Так, Михайло Оранський, скаржачися на свого слугу Стефана Барановського, зауважує, що той, «приказавшия мни быт слугою моим и давши руку, *прирекъ и шлюбил, якобы теж присягъ, верне а цнотливе служити*» [122, арк. 107 зв. –108 зв.]. Або в іншому випадку зустрічаємо: «...теды и в тот час, кгда то визнавал албо светчил, был слугою моим *присеглым*» [123, арк. 634 зв.].

Можливо, поєднання у ЛС двох видів злочину – замаху на життя короля і замаху на пана – одним поняттям *зрада* було теж пов'язане зі стосунками, скріпленими, в першому випадку – присягою на вірність монархові, а в другому – певною подобою присяги а чи й присягою на вірність панові. На думку блискучого знавця права ВКЛ Йоаникія Малиновського, вбивство пана слугою потрібно розглядати як злочин, що порушував суспільний порядок, оскільки панська влада підтримувалася «за умови підпорядкування і вірності з боку осіб підвладних – слуг» [238, с. 117]. Литовські Статути уживають поняття «зрадник» лише на означення двох категорій злочинців: 1) тих, хто «ображає» королівський маєстат і «зраджує» Річ Посполиту, тобто зазіхає на життя короля, його права і недоторканність державної території, а чи по смерті короля має намір узурпувати верховну владу; 2) слуг, що здіймають руку на свого пана. Образа маєстату тягла за собою, окрім страти злочинця, також втрату честі та конфіскацію його майна. «Зрада» монарха – єдиний злочин, який порушував принцип особистої відповідальності особи за скоєне, позбавляючи дітей «зрадника» спадку по батькові. Тож стосунки «монарх–піддані» та «пан–слуга» були певним чином

однопорядкові; на них трималася владна ієрархія, хоч вони й стосувалися її найвищого і найнижчого шаблів [318]. Злочин проти пана трактувався як кваліфікований, де підставою кваліфікації і виступала загроза його для «покою посполитого».

Вбивство пана за II ЛС каралося смертю (II, розд. 11, арт. 18), а III ЛС (розд. 11, арт. 9) передбачав для злочинця не просто скарання *на горло*, а ганебну страту – четвертування. З іншого боку, підставою для занесення вбивства пана слугою до розряду кваліфікованих злочинів виступав також, найпевніше, особливий, родинний характер стосунків між убивцею і вбитим, по аналогії, скажімо, з убивством батьків чи убивством одного з подружжя іншим [238, с. 115]. До засадничих норм такого зв'язку як родинного, скріпленого спільною честю, належить заборона свідчити слугі проти свого пана (II ЛС, розд. 4, арт. 53; III ЛС, розд. 4, арт. 78), що підтверджує і судова практика [123, арк. 634 зв.; 1, арк. 37 зв].

Існування договірною характеру зв'язку і особливості ритуалу передбачали, бодай формально, станову рівність контрагентів, оскільки шляхетська честь мала гарантувати дотримання взаємозобов'язань, була основою довіри, на якій вони трималися («каждый з них [слуг] ест почтивый, не втечет ни одень з них» [83, арк. 159 зв.]). У одній із судових справ пан безпосередньо вказує на шляхетський стан слуги як необхідну умову взаємозобов'язань і, відповідно, символічного її оформлення: «...и ж се менил быти шляхтичомъ, шлюбом есми его завезал, и ж бы не утекъ» [118, арк. 185–185 зв.].

Однак служебницьку групу на Волині та Наддніпрянщині складали значною мірою прибульці з інших територій Речі Посполитої, які на підтвердження свого шляхетства не мали жодних документів (про складнощі тогочасної ідентифікації див: [338; 78, арк. 100–101 зв.]. Тож їм мусили вірити на слово (див., скажімо: «ниякий Ян Кгрозьдиньский, менуючи се повету Луковицкого, будучи слугою моим рукодайным, [...] не отъставши от мене, яко се годило, утикль, окрадши мене» [130, арк. 316 зв. –317]). А втім, охоче вірили, і далеко не через тотальну наївність всього шляхетського соціуму. Була у загальній «довірливості» значна доля прагматизму, оскільки шляхетство слуг було символічним капіталом їхніх

господарів [313, s. 107]. Звернімо увагу на існування давнього прислів'я: «Які рап ъotr bywa, takie sługi miewa» [181, s. 87], що перегукується з досить поширеною побутовою ситуацією, коли через образу слуги хотіли образити його пана. Так, возний Андрій Сікорський визнав, що коли їздив з королівськими листами до Василя Гулевича у справі Мишки-Варковського, той «на пана Михайла Мышку-Варковського словы неучтивыми а барзо доткливыми сегал [...] и служебнику пана Мышьчину Крыштофу мовил, ижъ, дей, *«ты лотръ, што лотру служишь»*» [28, арк. 208–208 зв.]. Тож недаремно у скаргах панів на кривди, завдані слугам, повсякчас підкреслювалася їхня шляхетність [49, арк. 130 зв., 755–756].

Водночас служба панові могла автоматично ошляхетнювати прибульців, що й озвучив у своїй багаторічній праці Неканда Трепка, невтомний борець за очищення шляхетського стану від осіб непевного походження, вказуючи на службу як на один із найпоширеніших способів проникнення плебеїв до числа шляхти: «Służu tu długo abo – jak oni inaczej kszczą – bawi się, aby pod ramieniem pana onego o chłoptwo nikt go nie smiał turbować» [182, s. 55].

Взаємозобов'язання пана та слуги. Звичаю подавання руки передували певні домовленості про службу, інколи письмові [88, арк. 135 зв. –136]. Зазвичай ішлося про гроші, вбрання і найнеобхідніше для життя [4, арк. 161]. Однак кожен з контрагентів очікував від партнера значно більше, аніж передбачалося домовленостями. «Рукодайна» служба усталювалася на позір як служба за певну платню, однак по суті своїй ґрунтувалася на принципово інших стосунках, аніж «купівля-продаж». Адже для прибульців, що по панських та князівських дворах шукали можливості увійти повноправними членами в повітове чи воєводське «рицарство», саме земля була край потрібною перепусткою до числа «осілої» шляхти. Відтак, шлях до вислуженого під паном маєтку чи кількох волок землі був, зазвичай, довготривалим, сповненим низки послуг, не передбачених початковими домовленостями. Інколи при прийомі на службу про платню навіть не йшлося. Так, слуга Амброжія Душі-Подорецького Ян Борушковський скаржився на ґроді, що пан його погано годує і не платить, більше того, «постановенья жадного, за шьто бымь ему служить мель, зо мьною не чинить»

[57, арк. 923–923 зв.]. А домовленості Матиса Хорковського про службу зі своїм паном, кн. Марком Солтановичем Сокольським, навпаки, окрім фіксованої щорічної платні передбачали також можливість підвищення винагороди за «вірні послуги» слуги: «што з ласки моеє быти может – над урочистое его маю ему полепшати» [88, арк. 135 зв. –136].

Записи землі слугам, окрім різниці в умовах, мали сталу частину – обґрунтування їхніх заслуг щодо пана. Зрозуміло, що значною мірою йшлося про кліше, однак розходження у словесних формулах все ж дозволяють відтворити очікуваний портрет доброго слуги. Отже, «вірний» слуга мав завжди бути готовим до послуг [110, арк. 31 зв. –32 зв.]. Служба часто передбачала не лише нематеріальні послуги, а й грошові витрати слуги в надії отримати достойне відшкодування від пана. Так, княгиня Андрієва Острожецька Настася Єло-Малинського, записуючи маєток на певних умовах своєму служебнику, вказує: «...коштом своимъ значно звыкъ служити и чинити и на тотъ час чинить не переставаетъ» [49, арк. 205 зв.]. А Лев Александрович Сангушкович у наданні землі потомственному слугі підкреслює його чесноти – вірну службу на різних етапах свого життєвого шляху, постійну готовність прислужитися життям і маєтністю, значні матеріальні втрати слуги тощо [98, арк. 27].

Як далеко могла дійти вірність слуги і його вдячність за панську ласку, може свідчити тестамент Андрія Дмитровича Погорілого, слуги Романа Гойського, яким він заповідає панові все, що зібрав за життя. Слуга зауважував, що всім своїм добробутом він зобов'язаний милості пана, який, надавши йому маєток, за двадцять років не вимагав жодного звіту і жодної послуги [78, арк. 364 зв. –366]. Утім, в останніх панських розпорядженнях часто знаходилося місце й для обдарування слуг [149].

Слuzі довіряли маєтність, і, певним чином, життя, з огляду на численні конфлікти у шляхетському середовищі («не толко маєтности моеє, але и здоровья моего ему вирил» [122, арк. 107 зв. –108 зв.]), що вимагало безумовної вірності від слуги. Тому цілком зрозумілим є бажання пана встановити сталий зв'язок зі слугою, прив'язати його до свого шляхетського дому на «вічність». Таке

намагання якнайтісніше закріпити стосунки зі слугою пояснювалося і життєвою необхідністю, адже часто довіряти панові доводилося в кредит, оскільки йшлося у багатьох випадках про слуг як осіб мало знаних. Прислів'я, що було зафіксоване у тогочасних текстах, дотепно відтворює ризики прийняття на службу прийшлих осіб: «Sługę zdaleka dla samsiada, psa w domu dla złodzieja, żyto na targ do Wisły dobrze chować» [181, s. 81]. Показовою є справа про крадіжку речей Михайла Оранського його слугами, «зрадцями и злодеями, Яном Осташевским с повету Закрочимского, и при том слуге своем хлопца своего, который ся менил быти Яномъ Белинским с повету Познанского». Оранський просив, щоб у суді тих злодіїв допитали про спільників і про вчинені раніше шкоди іншим особам, відтак, про географію їхніх переміщень. Траєкторія мандрів Осташевського до появи його на Волині вражає, оскільки він пройшов наскрізь по території Корони – від північного заходу до її східних околиць [124, арк. 23–27].

З іншого боку, не лише пан очікував від слуги граничної вірності, той, своєю чергою, розраховував на милість пана, що мусила виявлятися у ряді добродійних актів. Не зупинятимусь окремо на прикладах панської милості, яких джерельний матеріал надає вдосталь, зауважу лишень, що пан зі свого боку мав виявляти милість і опіку щодо слуги у найширшому розумінні цього слова, одружуючи його, забезпечуючи службою дітей, надаючи допомогу в різних життєвих колізіях, врешті, забезпечуючи місцем останнього спочинку, виступаючи опікуном дітей, дружини і маєтку свого покійного слуги тощо [274, с. 102–103].

Невідповідне поводження зі слугою не робило честі панові, мусило певним чином позначатися на його репутації серед шляхетського загалу. Так, Федір Ольшевський у скарзі на безпричинне насильство свого пана кн. Андрія Головні Острожецького, вказує, що добровільний посередник у конфлікті – Андрій Романовський – намагався полагодити ситуацію, схиливши пана до того, «абы ся со мною ласкаве а хрестиянске обышол, мене пристойне отпустил и отправиль». Така миротворча поведінка представника волинської шляхетської спільноти була направлена, за словами слуги, на те, щоб він не звертався до суду і цим кн.

Головню *«не славиль»* [31, арк. 95–96]. А Іван Красенський на прохання приятелів вибачив учинок свого слуги Яна Лозинського, чий дії можна було потрактувати як зраду, заплатив за річну службу та відпустив геть [33, арк. 59 зв. –60]. Таке звертання слуг за посередництвом у складних ситуаціях з паном до його приятелів зайвий раз засвідчує існування серед чеснот доброго шляхтича поняття «милосердного пана», яке діяло не лише на рівні уявлень, а й активно впливало на повсякденні шляхетські практики [48, арк. 588 зв.–589 зв.].

Отже, в основі стосунків пана і слуги лежав багатоступеневий обмін *дарами*, який тісно пов'язував нерівноправних контрагентів, робив майже неможливим остаточний взаєморозрахунок, і, таким чином, утруднював їхні шанси на цивілізоване розлучення. Мало допомагав, врешті, і договірний характер зв'язку, який в ідеалі мав би забезпечувати мирне перетікання розриву.

«Розлучення» пана та слуги. Ідеальне «розлучення» відбувалося, як і укладення договору, за певним ритуалом. Йдеться про символічне *відбирання* руки, яка давалася при початку усталення стосунків: «...при том отстаню его водле обычаю, и руку свою тому Федору его милост княз Курпский передо мною, возным, давши, отпустил его доброволне» [115, арк. 211 зв.–212]. Анна-Алоїза Ходкевичева через слугу свого скаржилася на Адама Кенсецького, який *«руки не отобравши, своволне и неодповедне отехал»* [9, арк. 362 зв.]. Втім, маємо ще один елемент, який міг поєднуватися з даванням руки, а чи й підміняти його – биття чолом: *«Слуга мои рукодаинный [...], мне, пану своему, не заслуживши и чолом не ударивши, [...] от мене проч втек»* [125, арк. 406].

Від'їзд слуги без попереднього прощання з паном розглядався як зрада, крім того, він був часто пов'язаний з крадіжкою панських речей. Втім, вкраденим у вустах пана часто трактувалося те майно, яке слуга вважав своїм. Актові книги містять величезну кількість скарг панів на слуг, що втікали, порушивши ритуал прощання [8, арк. 359; 120, арк. 134]. Зрада слуги розумілася значно ширше, аніж це передбачалося правовими приписами, оскільки йшлося передовсім про поняття «зради» як зламання віри – осердя стосунків пана і слуги – яка скріплювалася присягою. Так, брестський воєвода Остафій Тишкевич скаржиться на слугу

рукодайного Яна Мотовидла, колишнього управителя його маєтків, не лише в тому, що слуга вчинив йому багато шкод і втік, а і підкреслює внутрішню сутність такого вчинку: «рукою не одобравши од его милости и не одставъши, виру зламавши, з места Кодни уехалъ [...]. *А так през тое свое недотрымане слова пана своего зрадил*» [6, арк. 71]. А Федір Шишка оповідав, що він своєму слугі «яко цнотливому, во всем виру давал и ничим ся перед ним не крыл», а той утік, «яко почтивому не належит чинить» [118, арк. 24–24 зв.].

Антоній Мончак підкреслював, що спроба слуги розірвати зв'язок з паном дестабілізувала систему в цілому, оскільки провокувала недовіру патрона до «своїх людей». З іншого боку, порушення домовленостей з боку пана теж ламало основні засади суспільного порядку, оскільки вело до можливості потрактування дій патрона як експлуатацію слуги. У той час як сутністю клієнтарних стосунків була система обміну послугами і дарами, а не купівля–продаж [396, s. 45].

Тож на заваді цивілізованому розлученню ставала не лише корисливість і невірність слуги, а й небажання пана відпускати його від себе. Такі випадки і намагалися унормувати правові приписи, передбачаючи можливість розлучення через суд, що фіксує і судова практика. Так, Станіслав Олбутович скаржився на Миколая Макаровича в тому, що той не зважав на прохання його відпустити і за служби упродовж року і 12 тижнів слугі не заплатив [3, арк. 25 зв.]. Інший слуга, просячи перед урядом про відпущення, акцентує увагу на своєму шляхетському стані: «яко будучи шляхтич волный и его милости ничего не винный, о што предъ вашей милостю врьдомъ протестуюче просил» [3, арк. 25 зв.].

Миколай Ситкович у скарзі на свого пана Матея Вигнанського досить детально описує свої поневіряння на шляху розлучення з паном, який не лише не заплатив йому за службу упродовж тривалого часу, але й відпустити не хотів. Спроба удатися до посередництва сторонньої особи закінчилася для слуги жорстоким побиттям, ув'язненням і втратою особистих речей [126, арк. 568 зв.] (див. також: [57, арк. 923–923 зв.]).

Звертання до посередників у дражливому питанні розлучення було, схоже, традиційним [126, арк. 12 зв.]. Так, зустрічаємось з визнанням возного, який

оповідав, що, перебуваючи на весіллі братанки Івана Хрінницького, був свідком, як виросток Іван Бурцевич перед людьми *зацними* просив Хрінницького та його дружину, аби його, вільного чоловіка, відпустили, а потому звергуюся за посередництвом до присутніх. Пан у своїй відповіді підкреслив, що він із дружиною дуже цінують Бурцевича як доброго слугу, потребують його служби і на майбутнє обіцяють адекватну до службницьких послуг винагороду. Тоді слуга звернувся до возного з проханням, щоб той всю справу переказав підстарості. А пізніше сам виросток перед підстаростою свідчив про небажання пана його відпустити та утримання його зарплатні, а також просив надати від уряду «листу висветчногого», який, згідно конституції 1578 р. [183, s. 413], «кожного слугу почтывого волнымъ завжды чинить» [39, арк. 195–196 зв.].

Але якщо у випадку виростка Бурцевича звертання до суду за листом і апеляція до конституції 1578 р. «Про слуг» була чи не єдиним способом отримати свободу від служби незалежно від його станової належності, то в іншому випадку конфлікт розгорнувся навколо питання про потребу для шляхтича такого листа *висветчногого* при влаштуванні на службу. Тож Олександр Дениско-Матвієвський скаржився на пана Олександра Білецького, який взяв на службу його слугу без листа. Нагадаю, що конституція стосувалася лише слуг нешляхетського походження, на що і вказав Білецький, акцентуючи на відсутності потреби у такому листі для Грубача, всім добре відомого шляхтича. Однак Матвієвський поставив під сумнів шляхетство слуги, що тягло за собою необхідність для Грубача його доведення [21, арк. 97 зв. –98 зв.].

Втім, у подібні ситуації проблемного розлучення могли потрапити й ті, кому шляхетства доводити було не потрібно. Так, у своїй скарзі на луцького старосту кн. Олександра Пронського його слуга Станіслав Петровський, що виконував упродовж кількох років обов'язки підстарости у луцькому ґродському суді, оповідає про невдалі спроби розірвати стосунки з паном. Петровський вказує, що не лише особисто звертався до Пронського, а й використовував людей *добрих* як посередників. Однак, попри те, що він жодних фінансових справ з паном не мав і, таким чином, нічого йому не заборгував, окрім того є вільним

шляхтичем, Пронський утримував його як свого слугу і постійно погрожував як особисто, так і через інших слуг. Цікавою є вказівка у скарзі Петровського на те, що він як шляхтич не був винен панові нічого, окрім як повідомити за шість тижнів про свій відхід. Схоже, що йшлося про певний звичай – попередження пана заздалегідь про намір розірвати стосунки [124, арк. 247 зв. –249].

У той же час фіксується визнання інших слуг Пронського, які заявляють про неправдивість свідчень Петровського, про наявність у нього цінних паперів пана і вказують на негідну доброго і порядного слуги поведінку Петровського. Визнання, як розуміють і самі слуги, не мало жодних правових наслідків, було, скоріш за все, актом демонстрації їхньої лояльності щодо пана, і, як вказується, робилося задля того, щоб поінформувати про ту справу шляхетський загал [84, арк. 735–735 зв.]. Можливо, це була спроба реабілітації Пронського в очах шляхетської спільноти, адже Петровський дуже скоро, а чи й на момент розлучення, знайшов собі захисника в особі кн. Костянтина Острозького, оскільки невдовзі потому зустрічається згадка про нього як про служебника князя [125, арк. 720].

Тож саме бажання слуги розлучитися з паном сприймалося як ураза для честі патрона, що часто тягло за собою брутальне насильство по відношенню до слуги, що часто сполучалося з ув'язненням. Скажімо, Ян Скочанович Обчинський, відвітавши перед паном кн. Григорієм Сангушком, мав покинути маєток у погоджений з князем термін. Однак той, «с послугъ своих [Обчинського] волнымъ учинивши», потому наказав схопити його з дружиною, Марушею Бенедиктивною з Солоневських, і кинути в ув'язнення, що протривало з 8 жовтня до 1 грудня 1596 р. Також було відібране все майно слуги. Ян Обчинський наголошував, що князь «о мене яко о слугу и збега своего чинит», натомість ідеться про «шляхтича учтивога, а им николи ни в чом не винного». У відповідь адвокат князя апелював до права пана судити свого слугу і карати навіть на смерть, окрім справ, де йдеться про честь [89, арк. 454–464].

Інколи неможливість мирного розірвання договору призводила до трагічних наслідків, що яскраво демонструє справа про вбивство Валеріана Пудловського

його колишнім слугою Андрієм Страшем. Страш у суді зізнався у злочині, оповівши на своє виправдання сумну історію розлучення з Пудловським, яке на різних етапах було пов'язане з актами насильства, ув'язнення, пограбування та образ щодо слуги. Потому, вже перебуваючи *без служби* при іншому панові, Страш зустрів Пудловського у Маначині в корчмі, де той «заразь свечею ув очи мене палити почаль». Така поведінка пана і призвела до вбивства його Страшем [84, арк. 532–540 зв.].

Тісний контакт пана і слуги, функції слуги як частини символічного простору господаря призводили до конкуренції за них поміж шляхтою, до їх переманювання і намовляння зашкодити попередньому панові, що було частиною конфліктних взаємин. Так, Григорій Вербський скаржився на Петра Несвіцького, який намовив його слугу Мартина Олевицького до втечі. А потому той слуга в домі нового пана ображав Вербського і погрожував заподіяти шкоду його здоров'ю. Врешті, зібравши помічників, прийшов у дім до колишнього пана з метою його убити, однак не застав того вдома [49, арк. 279 зв. –280]. В іншій справі Михайло Мишка Варковський скаржився на урядника княгині Катерини Збаразької, який «перебавил» його служебника Лаврина Черневського, а той, своєю чергою, перед втечею переманив з собою ще й машталіра [31, арк. 141].

Тож поняття *зрада* мало значно ширші конотації, аніж правова норма, оскільки маркувало будь-які дії слуги, що суперечили уявленням пана про належний спосіб його поведінки. Максимальна ж включеність у стосунки як слуги, так і пана, призводила до того, що намагання слуги розірвати зв'язок трактувалося як образа пана, ба більше – зрада. Таким чином договірний характер зв'язку між цими контрагентами, яким він на позір постає, часто виявлявся фікцією, насправді ж ішлося, за термінологією Юрія Лотмана [235], про своєрідне *вручення* себе слугою у владу панові, що і обумовлювало вкрай тісне співіснування та складність розірвання взаємин. Врешті, за спостереженнями конфліктологів, чим ближчі стосунки поміж контрагентами і більша спільність їхніх інтересів, чим вища ступінь особистісної включеності членів групи в стосунки і частіше об'єднання їх повсякденними практиками, тим сильніша

афективна складова цих стосунків і гостріша реакція на порушення групової лояльності. Тож, відповідно, і відхід члена групи в таких взаєминах переважно трактується як *зрада* [219, с. 95–96].

Юрисдикція пана над слугою у повсякденних практиках. Конфлікти поміж шляхетними обивателями переважно провадилися руками їхніх слуг, про що свідчить одна з багатьох скарг, де по ходу інциденту цілком відверто вказується замовник побиття шляхтича: [слуги волали] «великим голосом»: «Бий, забий того злого чоловіка, бо, дей, нам пан нашъ, пан Федор Солтанъ, розказал на смерть забити» [111, арк. 144–144 зв.]. На слуг, своєю чергою, спрямовувалася агресія, що мала адресуватися панам. Скарги, що фіксують функції слуги як заміщувального об'єкта свого пана у ворожих діях його недоброзичливців (слуги «на тот час носили на себе особу панъскую» [70, арк. 342]) – цілком поширений тип судових записів. Так, Іван Чаплич-Шпановський скаржився на Матвія Rogozинського, який прямо у суді під час засідань вдарив по обличчю його слугу, до якого не мав жодних претензій, а керувався виключно гнівом на скаржника: «Не маючи з ним жадного заиштья ани замовы, *только взявши перед себе злый умысль против мене*» [56, арк. 486–486 зв.].

На думку конфліктологів, такі дії варто розцінювати як відвід агресії від безпосереднього об'єкта ворожих почуттів з метою збереження нормального функціонування групи. На такий спосіб поміж ворогуючими сторонами знімалася напруга, залишаючи незмінною саму систему стосунків [219, с. 60–70]. Так, новоселецький урядник кн. Костянтина Курцевича Василь Литвин жалівся на урядника Семена Резановича – Станіслава Поплавського, який за наказом свого пана побив його, хоч насправді метою помсти був сам Курцевич: «Перенемъши мене на доброволной дорозе, [...] запытал мене, чий я есть. Я иначей се быти не поведил, одно так: «Хто есть пан мой – князь Костентин Курцевич». Он, дей, поведил: «То мне и надоби, бо, дей, пан мой, пан Семень Резанович, людеи князей Куръцевичов новоселецькихъ казал битъ» [121, арк. 238].

Мотивація насильницьких дій, що звучить від героя іншої скарги, теж досить прозоро вказує на пана як головну мету насильства: «Што и слуга его от

нас маєт, того жъ и на пана твоего горле быти мусит» [111, арк. 143 зв.]. Яскравою в цьому контексті є скарга слуги кн. Костянтина Острозького – Матиса Хотилевського про публічну образу від Федора Загоровського, з яким він провадив судову справу як адвокат свого пана. Хотилевський наголошує на злитості себе з особою пана, на образі через нього самого князя: «А иж ся то мне, умоцваному княжати его милости стало, теда якобы ся тая зелживост самому княжати, пану моему стала» [97, арк. 111 зв. –112].

Слуга, незалежно від станової належності, знаходився в юрисдикції пана, який за серйозні злочини мав право карати навіть на смерть. Однак у цьому випадку справу разом з паном повинні були розглядати інші почтиві шляхтичі (II ЛС, розд. 3, арт. 8). У III ЛС додається, що термін судового засідання мав призначатися не раніше, аніж за чотири тижні, щоб слуга встиг зібрати на суд родичів чи приятелів; слугі також належало право до апеляції у випадку невизнання панського присуду (розд. 3, арт. 11). Однак пани не мали судити своїх шляхетних слуг у справах про честь, адже питання «почтивості» шляхтича належало до юрисдикції монарха.

Про неповну правову дієздатність слуги свідчить також законодавчий припис (III ЛС, розд. 11, арт. 1), у якому йдеться про скарання на смерть шляхтича – ініціатора наїзду на маєток, під час якого трапилося вбивство. За такий злочин мав відповідати не лише ініціатор, а і його співучасники. Однак ними не вважалися слуги, що разом з паном брали участь у наїзді. Тож відповідальність за шкоди, вчинені урядниками, слугами, боярами і підданими лежала на панові. Процес отримання сатисфакції за кривди мав відбуватися шляхом позасудового, полюбовного полагодження стосунків між панами за участю приятелів. Попередньо постраждалий мав узяти від земського суду лист та за участю возного як офіційного свідка подати панові кривдників реєстр шкод і просити про призначення «року для чинення справедливості», тобто терміну полюбовного процесу, який мав відбутися не пізніше аніж за два тижні. Якби пана на цей час на місці не виявилось, справедливість мав чинити урядник того маєтку, з якого була нанесена кривда. За відмову кривдника від полагодження стосунків поза

офіційним судочинством або ж зірвання полюбовного суду будь-якою зі сторін вводилася штрафна санкція, а вирішення справи переносилося до земського суду. Лише у випадку відмови пана від полагодження конфлікту, або якщо сторони не доходили згоди у процесі приятельського судочинства, справа переносилася до гродського або земського суду. В цьому разі скривджений «припоручав» слуг панові у певній сумі, зобов'язуючи його поставити їх до суду у визначений час. Нестання пана до суду особисто а чи його представника (*умоцованого*) каралося «виволанням» (вигнанням) з землі як «вряду непослушного» (II ЛС, розд. 11, арт. 20). Якби при «прошенні» справедливості пан «вирікся» (відмовився) від неосілого слуги чи підданого, то така особа потрапляла під юрисдикцію найближчого суду і судилася у відповідності з правом (II ЛС, розд. IV, арт. 29, аналогічні приписи маємо і в III ЛС (III, розд. 4, арт. 48). Неосіла особа, що чинила протиправні дії під час судових сесій (*років* чи *рочків*), потрапляла під юрисдикцію найближчого суду незалежно від того, мала пана чи ні. Однак коли при цьому був присутній пан, відповідальність за дії слуги покладалася безпосередньо на нього (III, розд. 4, арт. 64) (ширше про практику полагодження конфлікту між панами, який провадився руками слуг, див. [274, с. 112–116])

Суд відмовляв позивачеві у провадженні справи, якщо він попередньо оминув спробу отримання сатисфакції від самого пана. Так, Павлова Черневська позвала до володимирського гродського суду Яна Мнишковського в тому, що він витісняє її з маєтку Чернева. Однак адвокати кн. Пронського засвідчили, що Мнишковський є слугою князя і тримає маєток від пана до його «ласки». Це підтвердив і сам Мнишковський. Суд констатував підпорядкування слуги юрисдикції пана і виніс декрет: пані Черневська мала просити кн. Пронського «про справедливість», і лише у випадку відмови князя – полагоджувати справу через суд [125, арк. 394–401].

Втім, спроба позасудового полагодження стосунків поміж панами з приводу неправових дій слуг могла мати різні варіанти перебігу. Так, Григорій Оранський, слуга Станіслава Граєвського, скривдивши Войтеха Кашевського, цинічно запропонував йому шукати справедливості у його пана. Граєвський же відповів

тим, що ув'язнив Кашевського у замковій вежі, за шию припнувши ланцюгом [31, арк. 126].

У ході полюбовного судочинства теж далеко не завжди вдавалося задовольнити інтереси обох сторін. Так, полюбовні судді в одній зі справ, не дійшовши згоди, врешті вдалися до зброї, тож возний у підсумку визнав: «И такою незгодою их, того права не скончивши, розехалися проч» [111, арк. 107 зв. –108]. Однак навіть коли справа потрапляла до суду, сторони не конче мали шанс поладити стосунки, скоріш навпаки – опинялися в атмосфері складної судової риторики, інколи досить волюнтаристського тлумачення законів, особистісних стратегій, в основі яких часто лежало небажання завершувати справу в суді та намагання її знову перенести на приятельське обговорення або ж затягнути її розгляд, відіславши до Трибуналу.

Досить складною була проблема меж юрисдикції пана над своїм шляхетним слугою, і, відповідно, сприйняття шляхетським загалом слуги як повноправного контрагента різних трансакцій. Такі питання поставали зазвичай тоді, коли слуга мав нерухомість від пана (на різних умовах) і починав поводитися як цілком незалежна особа. Так, коли урядник Федора Загоровського Ян Білінський позвав Василя Гулевича про крадіжку волів його слугами і підданими, Гулевич відмовився відповідати на скаргу, поставивши під сумнів шляхетство Білінського, а також вказавши, що Білінський має над собою пана, який і мав би у цьому випадку просити про справедливість. Суд, однак, не зваживши на аргументи Гулевича, наказав йому відповідати у справі про крадіжку волів, вказавши, що справа про шляхетство Білінського належить не гродському судові, а королівській юрисдикції. Гулевич, проте, відповів, що визнає рішення суду лише у випадку підтвердження його королем, «же мел, деи, мене мимо пана своего позвати, а в томъ волности шляхетское зо мною ровно уживати» [121, арк. 233 зв. –236 зв.]. Цілком зрозуміло, що у мирному повсякденні питання про шляхетство Білінського не зринало і він загалом міг користуватися перевагами свого стану, провадячи звичний для шляхтича спосіб життя, іменуючи себе поштивою особою, виступаючи символічним капіталом для свого пана і

приятелів. Тож таке співжиття створювало не лише прецеденти для сумнівів у правовій дієздатності шляхетного слуги, а й провокувало ситуації, коли акцентувалася увага саме на його шляхетстві і шляхетських правах.

Непростою була також проблема, пов'язана з можливістю особистої відповідальності слуги перед судом, скажімо, коли пан твердив, що не провокував слугу на вчинення протиправних дій. Такі випадки вирішувалися по-різному, часто в залежності від позиції слуги, однак для нас важливо, що під час судових дебатів зринали і твердження про його особисту відповідальність як шляхтича. Звичайно, йшлося насамперед про судову риторику зацікавленої сторони, однак апелювала вона до значущої системи цінностей шляхетського соціуму, де ставлення до слуги-шляхтича визначалося багатьма чинниками. Повсякденні практики суттєво коригували майже повну юридичну підпорядкованість слуги панові, як вона постає зі статутових норм [274, арк. 115–116]. На реальний стан справ впливала шляхетність слуг, яку вони ж гостро зауважували у різних дражливих ситуаціях. Так, уже згадуваний Ян Обчинський, скаржачись на кн. Григорія Сангуша, наголошував на особистій недоторканності кожного шляхтича: «Хотя ж слугу, але мене, [...] шляхтича учтивою, а им николи ни в чом невинного [...], поймавши а правом не переконавши, до везеня [осадил]» [89, арк. 454–464]. Важила і особлива позиція слуги як заміщувального об'єкта щодо пана та різні колізії співжиття шляхетської спільноти. Все це і обумовлювало ставлення до слуги як до повноправного учасника різного виду стосунків, ба більше, така його емансипація часто була вигідною як для шляхетського соціуму в цілому, так і для окремих його членів.

Однак що саме могло легітимізувати незалежне становище слуги в очах шляхетської спільноти незалежно від ситуацій чи судової риторики?

Слуга емансипований. Формальна емансипація слуги, а також його сприйняття шляхетським загалом є вкрай цікавою і доволі складною проблемою, що вимагає детального аналізу. Тож тут лише засигналізую певну тенденцію – вихід слуги-шляхтича з-під влади пана, формальної і неформальної.

Підпорядкування слуг панській юрисдикції впливало не лише з їхнього службницького статусу, а й через неосілість переважної більшості з них. Правова ж дієздатність особи, що не мала нерухомості у певному регіоні, була суттєво обмежена необхідністю мати поручителя у найважливіших сферах життєдіяльності. Тож підставою для повної емансипації слуги було надання від пана землі у повну власність, без будь-яких формальних умов її тримання, що траплялося вкрай рідко. Зазвичай же земля записувалася у певній сумі грошей до віддання (*до ласки* пана) на різних умовах, що не звільняло слугу, а радше пов'язувало з паном додатковими умовами. Хоча, з іншого боку, тримання землі навіть з певними обмеженнями могло ситуативно урівнювати позиції слуги з повітовою шляхтою. Скажімо, Война Поряднич-Защитовський, слуга кн. Григорія Сангушка-Кошерського, виступає заступником намісника володимирського підстарости [121, арк. 133 зв.]. Ситуація також мінялася, коли слуга з різних причин починав усвідомлювати свою позицію вільного шляхтича, чи то купуючи власну землю, чи то за давністю тримання землі сприймаючи її як свою власність, чи то відстоюючи свої права у суді у конфліктах зі своїм паном.

Показовою є справа рукодайного слуги Миколая Волинця з кн. Григорієм Сангушком Кошерським, потомственным слугою, батько якого отримав маєток Залісся від Григорієвого батька – кн. Льва Сангушка «на вічність». Кн. Григорій, що залишився сиротою в юному віці, увійшовши у володіння спадщиною, схоже, почав процес «перереєстрації» слуг, що на різних умовах тримали нерухомість від його батька і, як видається, встигли емансипуватися з-під влади князя. Тож маємо назагал два варіанти історії, представлені сторонами у суді. Подамо спочатку історію від слуги. Отже, у володимирському гродському суді Микола Волинець скаржився на кн. Григорія Сангушка, який, з'ясовуючи, за яким правом слуга тримає маєток Залісся, забрав у нього надавчий акт під обіцянкою повернути його наступного дня і додатково підтвердити слuzі тримання маєтку ще й від себе. Однак порушив своє слово [130, арк. 83 зв. –84], наслав своїх службників на Залісся, пограбував майно і вигнав звідтіля слугу, що підтвердив і возний [130, арк. 187 зв. –190 зв.].

Через певний час до гродських книг було вписане свідчення возного, схоже, зініційоване князем у відповідь на скарги Волинця, про те, що Григорій Сангушко письмово наказав слuzі покинути маєток, отриманий «до воли и ласки» пана, за шість тижнів [130, арк. 232]. Таким чином, заднім числом князь засигналізував, що маєток ним не був відібраний всупереч праву, а повернутий на законних підставах, оскільки володів ним слуга тимчасово до часу, який визначав сам пан. Більш того, пан повідомив про своє рішення завчасно, давши слuzі термін для зборів.

Однак справа у гродському суді була вирішена на користь Волинця: вартість майна оцінено в 20 тис. золотих, а заподіяних шкод – ще на 7212 зол., які і мав сплатити князь, або ж поступитися Волинцеві своєю нерухомістю у тій сумі до сплати готівки. На вимогу князя суд допустив апеляцію до Трибуналу, який своїм декретом у 1597 р. підтвердив постанову гродського суду, до того ж вартість нанесених Волинцеві шкод була збільшена, за твердженням князя – неслухно, до 14 тис. зол. Потому князь за заборону виконання трибунальського декрету був оголошений банітом, що розцінювалося ним як акт образи панської честі з боку невдячного слуги [103, арк. 173].

У відповідь кн. Сангушко розпочав у володимирському земському суді справу про свою невинуватість [103, арк. 169–169 зв.]. Його версія подій була дещо відмінною від Волинцевої. Князь твердив, що початково Волинець просив його особисто і за посередництвом наближених до князя осіб надати йому як своєму слuzі маєток Залісся, який на той час перебував у руках його вітчима – Василя Поряднича-Защитовського, теж Сангушкового слуги. Свідки підтвердили, що князь задовольнив прохання Волинця на певних умовах – ставити на війну трьох коней, а також бути готовим до інших послуг князеві [103, арк. 157–159 зв.]. Тож, отримавши маєток «до ласки», Волинець, за словами кн. Сангушка, «від'їхав» від свого пана, «зневаживши ку себе ласку». А потому зрадливий слуга вчинив протестацію на кн. Сангушка про відібрання акту надання Залісся Богданові Волинцеві від кн. Льва Кошерського [103, арк. 171 зв. –176].

Історія ця і сама по собі варта уваги дослідників, оскільки демонструє можливість слуги діяти в досить жорстких умовах підпорядкування його панові (про що йшлося вище), однак для нас в контексті заданої теми важливими є два такі моменти: князь спробував відреагувати на нелояльність слуги з допомогою позасудових механізмів – відібранням у нього нерухомості, що мусило б суттєво погіршити позиції Волинця у соціумі; князеві цього зробити не вдалося, незважаючи на видиму нерівноцінність позицій Сангушка і Волинця в регіоні. Такий розвиток подій не був унікальним, підтвердженням чого є й інші історії з життя слуг кн. Григорія Сангушка, що дісталися йому у спадок від батька, і яких князь спробував дисциплінувати. Мушу констатувати, далеко не завжди успішно. Скажімо, відібрані кн. Григорієм у Котовичів-Перевиських маєтки, записані на певних умовах ще його дідом, а потому підтверджений батьком, за приятельською умовою довелося повернути, додатково заплативши Котовичам за витрати на судовий процес [101, арк. 173–173 зв., 233 зв. –235, 253–256 зв.; 130, арк. 135 зв. –136].

Прикладом служебницької емансипації може бути і протистояння кн. Юрія Чорторийського та його слуги Богдана Вигури з приводу маєтку Вигуричі, на який кожен з контрагентів заявляв свої права [89, арк. 570–574 зв.]. Як зауважив князь у своїй скарзі, слуги-шляхтичі, отримавши маєтки від його предків і від нього самого, називаються від тих сіл шляхетськими прізвищами, а потому «задають» йому труднощів, позиваючись до суду [90, арк. 369 зв. –370].

Однак, повертаючися до історії з князем Григорієм Сангушком і його слугами, задамося питанням – чому у протистоянні «пан-слуга» князь не зміг опанувати ситуацію? Між тим мусили б зіграти свою роль хоча б його родинні зв'язки з володимирським старостою – кн. Костянтином Острозьким, слуги якого як гродські урядники долучилися до низки судових рішень, а земський суд мав бути принаймні лояльним до найближчого оточення старости у складних і неоднозначних ситуаціях, оскільки володимирський земський суддя Андрій Заленський на момент свого призначення був слугою кн. Костянтина Острозького

і отримав уряд за протекцією його сина – кн. Януша Острозького [99, арк. 132–133 зв.].

Очевидно, за судовою риторикою героїв залишилася та невидима для дослідника реальність, про яку джерела проговорюються хіба випадково. Імовірно, що визивна поведінка Волинця була опосередкована заступництвом іншої, не менш поважної особи в регіоні, про присутність якої князь промовчав, засвідчуючи перед судом нелояльність слуги, що «від'їхав» від свого пана. Втім, стратегії іншого героя – Богуша Зайця (про якого мені вже доводилося писати [276, арк. 129–131]) – у ставленні до панів, які втрачали частину привабливості для слуги, свідчать про можливість емансипації, не конче зіперту на заступництво впливової особи. Слуги Котовичі мали за собою «свою правду», що ґрунтувалася на принципі – обов'язковому отриманні віддарування від пана за добру службу, і яка збігалася з системою цінностей шляхетського соціуму Волині. Врешті, полагодження конфлікту через полюбовне замирення, яке було дуже дієвим механізмом подолання криз, давало можливість обом сторонам почуватися комфортно: слуги отримали заслужене, пан напевно відбувся меншими штрафними санкціями, аніж мав би. Тож порушувати неписані правила сильним світу цього дозволялося вряди-годи (врешті, посередництво приятелів обох сторін зазвичай унормувало ситуацію). Цинічно ж нехтувати ними – навряд. Адже відсутність єдиного осередку влади в особі однієї людини чи родини, що охоплював би своїм контролем всю територію, змушувала конкурувати представників еліти за символічний капітал, який не був сталим. Аналогічною була ситуація і на нижчих поверхах ієрархічної драбини регіону. У цій конкуренції важили і характеристики людини милосердної, справедливої, одним словом, доброї. Звернімо увагу, як описується кн. Острозький у суді, коли він з власної ініціативи, щоб зняти з себе підозру, розпочав справу про участь своїх підданих у наїзді: «Княжа его милость, пан нашъ, яко пан хрестянский, который сам покою посполитого постерегаеть и людей збыточных и своволных во именьяхъ своихъ не терпять и овшем каждому справедливост цале и неотволочне чинить» [125, арк. 719]. І хай, знову ж таки, йшлося лише про високу риторіку, не

забуваймо про тих, хто був її реципієнтами, і хто напевно не згірш від сучасного дослідника міг розкласти по потрібних поличках фразу і сутність. А між тим звертання до високих зразків на такий спосіб мусило виконувати свою функцію – вказувати загалові на дотримання сильними того світу настанов соціуму і, таким чином, зміцнювати їхній символічний капітал, а також актуалізувати ті принципи, які допомагали у шляхетському середовищі творити систему стримувань і противаг [268].

Не забуваймо також, що хоч гродський суд і складався виключно зі слуг і клієнтів старости, а земський значною мірою творився за протекцією впливових осіб, служебницька чи клієнтарна ідентифікація не конче превалювала над шляхетською. До того ж обов'язкова присяга для всіх гродських урядників давала підстави для певної самостійності рішень. Саме на своїй присягності, а також відсутності служебницького підпорядкування акцентували луцькі гродські урядники у справі луцького старости Олександра Семашка як позивача у справі з Василем Гулевичем і Криштофом Потієм. У відповідь на вимогу відповідачів перенести розгляд Семашкової скарги до іншого повіту на тій підставі, що гродський суд є «субделегатором» старости, члени суду заявили: «Тут тепер не староста ани субделекгать его одправуесть, тылко уряд кгродский, *которыи присягъ справедливие судити, не будучи жадным слугою*». Тож старості «воеводство Вольнское не подлагает» [64, арк. 219–221].

Навряд чи ідентичність судового урядника як *слуги* завжди брала гору над його ідентичністю як *члена шляхетської спільноти, родича і приятеля*. Звернімо увагу на репліку слуги Федора Загоровського, якого намагалися спонукати до неправдивого свідчення: «Ведаю, дей, чого ездите, ижъ, дей, тот лотръ, возный, який сам такий и мене хочет учинити, але ижем поцтивый шляхтич, хотям убогий, тогда *ми поцтивость мила, яко и найбогатшому*» [29, арк. 593].

Попри початкову нерівність позицій пана і слуги-шляхтича, закріплену також правовими приписами та звичаєвими практиками, в повсякденні ситуація виглядала не так ознозначно. Урівнюванню позицій сприяли особливості стосунків між контрагентами в рамках патронально-клієнтарної системи, а також

шляхетська ідеологія, в центрі якої лежали «вольність» і «честь». Слуга передовсім мав бути представником свого стану – шляхтичем, а вже потім – слугою. Тож шляхетська спільнота творила доволі збалансовану систему, де лишалося місце і для емансипованого слуги.

3.4. Культурні пріоритети шляхти.

Нагадаю, що поняття *культура* вживатиметься в антропологічному значенні, тож ітиметься мені про найважливіші регулятори співжиття шляхетської спільноти, що впливали на спосіб провадження конфлікту. Адже саме від культурних норм залежить, що для ворогуючих сторін є емоційно важливим, які комунікаційні моделі вони вважають прийнятними в процесі розгортання конфлікту, до яких стратегій вдаються та на який спосіб репрезентують себе перед спільнотою. Я не торкатимусь проблеми політичної культури [409], яка, без сумніву, впливала на повсякденні стосунки шляхетних обтивателів, однак її дослідження передбачає інший набір питань, джерел і дослідницького інструментарію. До проблеми культурних пріоритетів я звертатимусь ще не раз, однак тут ітиметься про найзагальніші з них.

Публічність. Для людини ранньомодерного часу протиставлення «приватного» і «публічного» було практично неможливим. Шукаючи підстав для розмежування цих двох сторін життя за часів Середньовіччя і Ренесансу, Жорж Дюбі на хвильку знаходить у аморфній товщі різнорідних зв'язків тверде ядро «приватного» – дім, власне «родину» (чоловік, дружина, діти, слуги). Втім, лише на хвильку, щоб одразу зауважити, як швидко втікає при ближчому фокусі з цієї тверді те саме «приватне». Залишається лише людська душа як останній прихисток інтимності, однак і вона неминуче губиться поміж суспільно заданими моделями індивідуальної поведінки [345]. Шляхетська спільнота Волині не була винятком. Родинна сфера широко розчиняла двері для великого кола родичів і

приятелів: вибір шлюбного партнера, подружнє життя, опіка над вдовою і дітьми – всі сторони традиційно приватного простору супроводжувалися або й пильно контролювалися. Посиланнями «на пораду приятелів» пересипані справи, пов'язані з даруванням майна поміж членами родини, з будь-якими проханнями приватного характеру. Радитися з приятелями у різних життєвих справах вважалося чеснотою. Так, Станіслав Пукшта, заявляючи в гроді про свою непричетність до поранення Василя Гулевича, в якому його звинуватили, «счипячи мя на доброй и ни в чомъ ненарушоной славе моей шляхетской», наголошував, що є особою, що «в каждой пристойности моей шляхетской учтиве и прстойне ражуся» [37, арк. 75–75]. Без асистування третіх осіб не обходилася жодна ділова операція. На членах шляхетської спільноти лежав обов'язок підтримання спокою, полагодження суперечностей, замирення навіть вкрай складних конфліктних ситуацій через полюбовний (третейський) суд, який активно вторгався в судову систему, часто підміняючи її.

Такі настанови могла культивувати лише спільнота, кожен член якої був знаний. В нашому варіанті для повноправного члена шляхетського соціуму обов'язковою була осілість, володіння землею (бажано з діда-прадіда) на даній території, і саме ця обставина гарантувала вагу в суспільстві і характеристику чоловіка *доброго*: «А такъ на тое писанье твое отписую и ознаимую, жемъ ся я з доброе цнотливое матки уродиль, што ест значьно и ведомо в земъли Волыньской всимъ людемъ значныхъ домовъ старожитных, якомъ се въ дому шляхетскомъ, от учтивыхъ родичовъ своихъ сплодиль» [92, арк. 108]. Неосілість у даному регіоні ставила шляхтича з інших частин Речі Посполитої поза межі правового поля, тож осілий шляхтич, та й міщанин, міг відмовитися стати до суду на підставі того, що позивач не є власником землі – посесіонатом. Така особа вважалася потенційно небезпечною («Тобе справедливости не чиню, бо тебе веры не даю, жем ты есть корунный человекъ, осядлости тут не маеш» [107, арк. 69]), особливо у тому випадку, якщо мешкала «без служби», тобто не була адаптована в спільноту. Стосовно *чоловіка доброго* знали, що йому відомі правила і він діятиме відповідно, чого годі було чекати від особи, котра могла заявити: «Я жоною ани

детми не осажон, человек єсми волный, учинивши што злого – жадна ся реч мя не загамуєт» [107, арк. 66] (див. також: [99, арк. 113]).

Включеність особи в широку сітку зв'язків і, відповідно, можливість контролю над нею дозволяла тримати в певних рамках потенційно конфліктну спільноту. Звернімо увагу на справу, яка демонструє один з можливих механізмів такого колективного «дисциплінування». Йшлося, як на те, про відверте маніпулювання суспільною думкою однією з конфліктуючих сторін, однак спосіб дії засвідчує – доброчесність кожного шляхтича вважалася частиною набутку соціуму, а підозрілі вчинки кидали тінь на всю спільноту, створюючи загрозливу для неї ситуацію.

Отже, на зібранні шляхти Володимирського повіту у 1574 р. брацлавський каштелян Василь Загоровський заявив про неможливість обговорення справ, оскільки серед загалу є *чоловік підозрілий*. У відповідь на здивування шляхти і вимогу негайно назвати його ім'я Загоровський вказав на земського суддю Богдана Костюшковича Хоболтовського, який, за чутками, що нібито дійшли до каштеляна, взяв у певних осіб гроші для обміну на іншу монету і не повернув. На те суддя відповів: «Хто, дей, на мене то мовит, теде *лжєт яко пєс*, бо, дей, то никгды не было». Загоровський і його помічники, ображені зворотніми звинуваченнями, схопилися за шаблі, а коли їх погамували, пішли з замку геть [113, арк. 4]. Звичайно, за цим епізодом приховувався конфлікт інтересів. Однак показово, що механізм дискредитації і її мотивація розгортається власне так, через апеляцію до визнаних цінностей, виявляючи її значущість для колективу.

Швидке поширення інформації, і, таким чином, забезпечення бажаної публічності в суспільстві переважно усних комунікацій ставало можливим завдяки постійним мікроміграціям шляхти в рамках своєї спільноти. Гостювання, переїзд від одного шляхетського двору до іншого, господарі яких могли перебувати при цьому в конфлікті, активний обмін почутим, передача ворожих намірів недоброчесливців їхнім потенційним жертвам, а також обов'язок доброго приятеля втрутитися в суперечку і *загамувати* агресію – характерні особливості життєдіяльності шляхти [273].

Усталюються зони і час активних комунікацій. Своєрідними сценами театру шляхетського повсякдення були суд, ринок, церква, будь-яке товариське зібрання – від сеймика до «беседи» в корчмі. Слуги й приятелі як постійне оточення кожного шляхтича, особливо в публічних місцях, ставали глядачами і учасниками розіграваних на різний спосіб спектаклів ворожості, солідарності, примирення тощо. Адже обов'язковою для кожного «почтивого» шляхтича настановою було – не приховувати злих намірів, діяти відкрито, в світлу частину дня: «добрыє, цнотливыє [...] вночи не ездят» [108, арк. 49 зв.]. Таке оприявлення конфлікту надавало ворожим актам демонстративного характеру, тобто, певним чином легітимізувало їх в очах спільноти. Звернімо увагу, що за вбивство «зрадливым потаємним обичаем» (із засади, сплячого, з використанням хитрості, підступно), шляхтичеві загрожувало позбавлення честі, ганебна смертна кара через четвертування чи посадження на палю, а також сплата подвійної «головщизни» (Ш ЛС, розд. 11, арт. 17).

Культивування уявлень про ідеального члена спільноти як такого, що завжди діє відкрито і не приховує намірів, орієнтується без зайвих рефлексій на право, звичай і колективний досвід, а не на особисті бажання («своволност»), чий вибір зазвичай опосередкований прийнятими в спільноті конвеціями, на думку Юрія Лотмана, було властиве для особливого типу культури, орієнтованої не на письмо, а на ритуал [236].

«Дар-віддар». Густа сітка пов'язань між шляхетними обивателями визначала і характер їхніх стосунків, які можна охарактеризувати через метафору «служіння», що організовувала всю структуру соціуму – не лише взаємини «пана-слуги», а й приятельські зв'язки в найширшому розумінні цього поняття. Дружина «служила» чоловікові, часто в нотаріальних записах і в різних життєвих ситуаціях називаючи себе «служебницею», натомість отримувала від чоловіка за «службу» майнову винагороду – речі і маєтки. Від ретельності і повсякчасної готовності «служити» батькам часто залежала частка дітей у спадку [98, арк. 87 зв.]. «Службою» приятелям шляхтич здобувався на їхню підтримку в різних ситуаціях, а також підтверджував значущість цього зв'язку. Звернімо увагу на

перелік небагатим шляхтичем Михайлом Линевським у заповіті достойних вчинків, що їх він здійснив за життя: за двома найбільшими чеснотами – виховання гідних синів та служіння Речі Посполитій – третьою позицією виступає служіння приятелям: «Приятелом теж служечи въ их потребах, не маючи от их жадной нагороды» [89, арк. 115 зв.]. Як бачимо, це служіння на позір позбавлене елементів вигоди, ба більше – воно пов'язане з витратами. Шляхетна безкорисливість, на якій акцентує увагу Линевський, була не лише риторичним прийомом, а мала й зворотний бік – на такий спосіб небагатий шляхтич заробляв в межах регіональної спільноти символічний капітал, що, врешті, приносив дивіденди не лише у вигляді престижу.

Послуги найрізноманітнішого характеру, попри те, що набирали вигляду добровільних і безоплатних дарів, між тим спонукали до зворотних актів вдячності під загрозою втрати шляхтичем частини репутації та узалежнення в разі небажання/неможливості віддарування [240, с. 93–94]. Стосунки різних рівнів вибудовувалися і підтримувалися за допомогою подарунків, пов'язуючи осіб міцними путами взаємних обов'язків дарувати і віддаровувати, адже розмір «служби», «обдарування», «вдячності» тяжко обраховуваний [211]. Недаремно синонімом до служебницької платні фігурує поняття нагороди («нагороду або заплату взяль» [52, арк. 304 зв.]. Звернімо увагу на текст річпосполитського автора другої половини XVI ст. Лукаша Гурніцького, спеціально присвячений темі доброчинності і вдячності за неї. Тож, за автором, сутність дару – не матеріальні цінності (гроші, маєтки, уряди), що є тільки знаками доброчинності, а «умисл», з яким те все віддається [170, s. 90–91]. Обдаровувати треба, наслідуючи Бога, безмежного в своїй милості і безкорисливого, не сподіваючись на повернення [170, s. 173–174; 240, с. 108–109; 337]. Однак віддарування, зі свого боку, є повинністю гідної пошани особи, яке не мусить припинятися після формального розрахунку: «...навіть достатньо відплативши за доброчинність, не перестаєш бути винним. Той же, хто не має можливості віддячити за добро, але відчувається зобов'язаним і готовий повсякчас до віддавання, добре платить за отриману доброчинність» [170, s. 86].

Більш того, Інокентій Гізель говорить про невдячність за добродійство як смертний гріх, що виявляється у нехтуванні «боргом подяки, на яку заслуговує добродійник». Цей борг полягає у необхідності хвалити добродійство, дякувати за нього, пам'ятати про нього, якщо є така можливість – відплачувати добром чи принаймні щиро прагнути віддарування [154, с. 207].

Цілком резонує такій ідеальній настанові і фрагмент листа кн. Олександра Заславського до Олександра Загоровського, в якому він просить про послугу – звільнити від ув'язнення Гулевича, що сидів у луцькому замку за рішенням приятельського суду. Попри вищість суспільної позиції князя, він називає себе слугою «милостивого пана» Загоровського і вказує на те, що своєю згодою на поступки той (цілком у відповідності з текстом Лукаша Гурніцького) назавше «зневолить» Заславського до «услугування» [148, к. 23].

Власне, зауважує Гурніцький, добродійність може чинити не лише особа, вивищена над іншою, а й слуга щодо свого пана: коли він виконує те, що йому велять, чинить так з послууху, у тому ж випадку, коли перевершує у своєму служінні накладені на нього обов'язки – то є дар. При цьому вкрай важлива в ієрархізованому суспільстві логічна заувага, що при цьому пан стає боржником свого слуги, не спростовувала для автора такої можливості [170, s 138–140].

Добрим прикладом подібних стосунків у Волинському воєводстві може бути інститут адвокатури [276]. Відсутність безпосередніх згадок про розрахунок поміж клієнтом і його адвокатом є досить симптоматичною, як і найуживаніше на означення адвоката окреслення *приятель* чи *приятель умоцований* (тобто уповноважений). Натомість зустрічається значна кількість записів адвокатам нерухомості (на вічність чи до віддачі певної суми грошей) як дар за надані раніше судові послуги. У всіх текстах надань присутні згадки про *служби* адвокатів, які ті чинили *з зичливсті* до своїх приятелів, не жаліючи на те ні часу, ні своїх власних коштів. Тож винагородою, *даром* за те і були записи нерухомості, які мали й надалі підтримувати бажання до послуг. Розведення у часі наданих послуг і відшкодування за них, «приховування» реального інтересу за звичною лексемою добровільної «служби», творення за рахунок подібних актів обміну

сітки взаємозобов'язань між учасниками, врешті, реальна витрата адвокатом власних коштів і часу *авансом* і певна доля ризику при цьому (адже розрахунок міг бути не цілком адекватним, відбутися через значний проміжок часу чи взагалі не настати) творили зв'язок «дару–віддару» між клієнтом і адвокатом. Подібний тип розрахунків був характерний і для шляхти з судовими урядниками, попри те, що платня за різні види судових послуг була передбачена Статутами [270].

На підтвердження цих міркувань можна навести середньовічну ситуацію в Короні Польській, де на початкових етапах формування адвокатури надання адвокатських послуг було безкоштовним, а звинувачення шляхтича в отриманні платні дорівнювало звинуваченню в нешляхетстві. Юзеф Рафач пояснює легальну появу адвокатської платні з напливом до занять адвокатурою нешляхетного елемента [423, s. 76–77].

Тож стосунки «дару–віддару» виступали як тотальний тип взаєморозрахунків у соціумі. Простежується він і в родинній сфері поміж подружжям, яке зазвичай на різних етапах спільного існування вдавалося до майнових записів на користь одне одного. Такий ланцюг дарувань часто завершувався *доживотнім* записом, коли чоловік і дружина записували навзаєм усе майно після своєї смерті до смерті іншого члена подружжя.

Дієвість такого *приятельського* типу стосунків можна простежити на різних рівнях, зокрема, і в мало сформалізованих взаєминах. Так, Ян Вегленський позвав до суду спадкоємців Івана Сенюти про віддачу коня і зброї, які у нього небіжчик «обычаем приятелским у отдар взял». Аргументація адвоката позваних ґрунтувалася на тому, що борг не був оформлений певним нотаріальним актом відповідно до правових приписів. Однак Вегленський наголошував на принциповій різниці між боргом і передачею *приятелским обичаем* («на тых позвех написано, того коня не жадным долгомъ, ани куплею, одно приятелскимъ обычаемъ взят ест»), у відповідності з яким приятель міг розрахуватися, повернувши того ж таки коня чи якогось іншого, або ж винагородити надавцю на будь-який інший спосіб [97, арк. 49, 162 зв. –163]. В іншому епізоді розрахунок за послуги набирає вигляду ланцюжка з кількома актами обміну між

володимирським земським писарем Федором Солтаном і слугою холмського старости Якубом Уменським [163, с. 172–174].

Показовим також є фрагмент домовленостей між Олександром Семашком і київським земським суддею Єсифом Немиричем, який позичив Семашкові 300 кіп грошів литовських і погодився чекати рік «без кожного гостинца», а боржник, «чинечи за то подарокъ пану моему, обещал дати кон добърьи, который за тридцат копъ грошей мел стоят» [27, арк. 415]. Власне, вартість коня могла бути не меншою, аніж процент, під який могли надаватися позики, однак стосункам, навіть цілком прагматичним, шляхта воліла надавати форми приятельських взаємних послуг.

Звичайно, це не означає неможливості існування і взаєморозрахунків за типом «купівлі–продажу» поміж клієнтом і адвокатом, паном і слугою чи різного роду приятелями. Однак для нас важливим є існування того комплексу уявлень, до якого дотягувалася шляхетська спільнота, з яким вона хотіла себе ідентифікувати.

Утім, маскування прагматичного інтересу, породженого родинними зв'язками, сусідством, патронально-клієнтарними та приятельськими стосунками, під взаємообмін послугами–дарами суттєво розширювало можливість непередбачуваності в «соціальній механіці», тим самим створюючи підґрунтя для різноманітних життєвих стратегій контрагентів. Адже часовий інтервал між даром і відповіддю на нього ставив під сумнів обов'язковість віддарування. Дарунок можна було не прийняти, якщо зв'язок, що він встановлював або скріплював, був надто обтяжливим чи шкодив престижу, можна було не відповісти на нього, тим самим продемонструвавши різницю в соціальних позиціях чи залишаючись надовго вдячним боржником; можна було грати з затягуванням віддарування, створюючи сприятливі умови для досягнення свого та змушуючи супротивника вдаватися до додаткових кроків [194, с. 192–218]. Тобто йшлося про творчий процес взаємообміну (словами, дарами, честю), де гравці спиралися на певний символічний капітал в спільноті, а ставкою було його примноження.

Шляхетська честь. У такому тісно пов'язаному соціумі важливим регулятором поведінки шляхтича була його честь – буцімто вроджена ознака, що забезпечувала її носія набором чеснот, водночас зобов'язуючи його до певного, нормативного способу поведінки. Миколай Рей, автор «Життя людини поштивої» (1568 р.) – взірця поведінки досконалого шляхтича, наголошував: «A tak, jesliżeś ślachcic, żywże pocziwie, jako na ślachcica przysłusze», що означало поводитися таким чином, аби ніхто не міг звинуватити в жодних невластивих для представника стану вчинках [177, s. 198]. Тож недаремно волинський шляхтич Михайло Загорівський підтверджує своє поважне місце в спільноті посиленням не лише на добре походження, а й наслідування прикладу предків – побожне життя у злагоді з «почтивими» людьми: «Продковъ своих цнотливыхъ наслідуючи, [...] с кождымъ добрымъ цнотливимъ на свете учътиве и побожне [мешкаючи – *Н.С.*], таковому кождому въ таковыхъ справахъ его учътивыхъ споможителем естем» [40, арк. 108].

Обвинувачення у негідній поведінці маркувало шляхтича як особу, «на поштивості убитій» чи «на поштивості згвалцоній», і тим самим зобов'язувала його до очищення від закидів перед спільнотою. У цій боротьбі за підтримання честі її учасники були вкрай вразливі на найменші знаки неповаги. Образою могло бути як звинувачення в недотриманні певних етичних норм, властивих «доброму» шляхтичеві, так і будь-яка дія чи слово, що сприймалися як образливі.

Найприкрішим для шляхтича було підваження його статусу («примовка о шляхетство», «нагана шляхетства») – належності до шляхетського стану за правом крові [315], тобто народження від шляхетних батьків, що зринало зазвичай у конфліктній ситуації. Відновлення доброго імені звинуваченого у нешляхетстві передбачало правову процедуру «виведення шляхетства», де по два кривні родичі з боку батька і матері у суді під присягою мали засвідчити «правильність» походження оскарженого (II ЛС, розд. 3, арт. 16). Інколи неосілий на Волині шляхтич подавав до суду випис з канцелярії того повіту, де його родина мала нерухомість, і на такий спосіб підтверджував шляхетство. Однак найчастіше «очищення» від звинувачень проходило за спрощеним сценарієм, де

представники волинської шляхти підтверджували своє знайомство з оскарженим та членами його родини. Так, возні генерали Криштоф Щука, Филип Верлета та шляхтич Станіслав Янковський (як для Волині й самі досить сумнівного походження) вчинили визнання щодо Миколая Будорозького як правдивого шляхтича, в якому вони акцентували увагу на таких деталях: вони «добре знають и сведомы оселости отца его, небожчика пана Пашка Будорозского в Будорожу»; знають його більше семи років, коли він почав службу у Миколая Корчовского, від якого упродовж цього часу не «відставав» (факт постійності служби мав бути позитивною характеристикою); двоє його братів Самійло та Дем'ян служать кн. Костянтину Острозькому, тож знають панів Будорозьких як «шляхтичів учтивых» [68, арк. 423].

Іншого разу гарантами справжнього шляхетського походження Кіндрата Прущинського, слуги кн. Костянтина Острозького, чиє шляхетство поставили під сумнів якісь Топоровські, виступали інші князівські слуги, які засвідчили, що він «ест учтивый и добре значный в Польсче (...) под сумненемъ нашим и присягою телесною» [68, арк. 540]. Більше того, сам Костянтин Острозький, прибувши до канцелярії, заявив, що про Прущинського «ведом, ижъ з ойца и з матки ижъ есть учтивый». Цілком імовірно, що «нагана шляхетства» слуги спрямовувалася і проти його пана. Звернімо увагу на образливу репліку, звернену до Льва Васильовича Лесоти, слуги кн. Богуша Корецького, яка, однак, влучала в самого князя: «Такъ самъ, дей, княз Корецкий лотръ, и слугъ в себе лотровъ и злодеев ховает» [27, арк. 66 зв.].

У відповідь на «примовку о шляхетство» ображений міг розпочати проти кривдника справу про знеславлення доброго імені. Так, слуга кн. Юхима Корецького Станіслав Кандиба позвав на королівський суд Кирдееву-Мильську Магдалену Скуминівну Тишкевичівну, яка нібито намовила свого зятя заподіяти йому образу. Справу спробували полагодити поза судом за посередництвом приятелів. Тож у присутності трьох шляхтичів пані заявила про свою непричетність до публічної образи Кандиби, а також про те, що визнає його почтивим шляхтичем [40, арк. 1074 зв.–1076 зв.].

Зі звинуваченням в нешляхетному походженні тісно пов'язане оскарження в народженні особи поза шлюбом. «Скурвий син», «нечистого ложа син», «вшетечної матки син» – ці лайки часто спадали поміж «соромотними» словами, якими обмінювалися сторони у конфліктах. Заборона на уживання у суді образливих слів, а, відтак, заміна в судових записах лайки евфемізмами, не поширювалася на цей вид очорнення супротивника, можливо тому, що межувала з «наганою» (підваженням) шляхетства. За правовим приписом, незаконнонародженою (*бенкартом*) вважалася дитина, що з'явилася від зв'язку, не освяченого церквою; навіть якщо пізніше співмешканці брали шлюб, діти, народжені перед тим і потому, трактувалися як бенкарти. Чоловік, визнавши новонароджену дитину за свою, пізніше не міг від неї відмовитися «з вазни и з гневу» на неї або на дружину, «кгда ж доброму ничего злого и непочтивого в дому своем терпети не годитца» (II ЛС, розд. 3, арт. 25). Однак дисциплінування пастви Православною церквою відставало від законодавчих ініціатив: церковна модель шлюбу як Таїнства співіснувала зі світською, яка розглядала його як договір сторін. Невідомо, наскільки поширеною була практика невінчаних шлюбів на Волині, однак очевидно, що для шляхетської спільноти легітимаційним актом, який перетворював наречених у подружжя, було весілля, без якого навіть попередньо повінчані пари не могли розпочинати спільного життя [232]. Розлучення, згадки про які нерідко трапляються в судових книгах, сприймалися як розірвання угоди, і провадилися за участю приятелів, через яких вирішувалися майнові проблеми і перед якими кожен з подружжя оголошував іншого вільним від зобов'язань та дозволяв надалі вступати в повторний шлюб. Дозвіл на розлучення духовних осіб часто був формальним, про що свідчить, скажімо, історія розірвання подружнього зв'язку князя Андрія Курбського з Марією Гольшанською [212]. Тож світська модель шлюбу якщо й не домінувала серед волинської шляхти, то, принаймні, складала поважну конкуренцію церковній. Відповідно, статутове означення бенкарта підважувалося повсякденними практиками.

Шляхтич, що публічно поставив під сумнів «чистоту» народження іншого, але не зміг цього факту довести, мав визнати перед судом свою провину словами, що плямували його власну честь: «Што есмо менил на тебе, жебы ты не был чистого ложа сын, в том на тебе *брехал якъ пес*» (II ЛС, розд. 3, арт. 23). Винуватця, що відмовлявся чинити відповідно до статуткової норми, мали тримати в ув'язненні, аж поки він публічно не визнає своєї брехні. За іншою правовою нормою кривдник на початку судового процесу міг відмовитися від своїх звинувачень у нешляхетстві чи інших завданих своєму супротивникові образ, після чого все сказане не мусило шкодити добрій славі ображеного і не вимагали від нього доведення неправдивості обвинувачь (II ЛС, розд. III, арк. 22).

Різні модифікації лайки «нечистого ложа син» часто зринали в конфліктах поміж іншими образливими словами чи насильницькими актами. Так, Богуш Липленський скаржився на Федора Гулевича, який, випадково перестрівши Липленського, кинувся до нього з кордом і «почал мене словы вшетечными соромотити, *злое матки сыномъ называти* и отповедати, грозячи а отповедаючи на горле моемъ, не ведаю чого, *мститися*» [35, арк. 384 зв. –385]. Зазвичай такі образи не трактувалися настільки поважно, щоб ставати предметом судових суперечок для відновлення доброго імені, на відміну від звинувачень у нешляхетстві. На них шляхтич зазвичай відповідав інакше – через акти помсти кривдникові.

Втім, мені пощастило знайти досить незвичну відповідь на подібні образи – лист родичів по лінії матері оскарженого, які засвідчували її добру поведінку, а відтак – правдиве шляхетство сина. Йшлося, щоправда, про Миколая Ганнібеловича, сина купця Ганнібела Влоха, чия належність до шляхетського стану була таки сумнівною, що й призвело до такої нетипово поважної реакції на поширену лайку [68, арк. 221–222]. В іншому випадку володимирський підстароста Федір Загоровський, учинивши «нагану шляхетства» Богушеві Зайцю, водночас вказав на його позашлюбне народження [65, арк. 127; 276, с. 129–131]. Заява Загоровського була відповіддю на звинувачення його слуг у потаємному вбивстві сина Зайця Миколая, що мусило сприйматися як образа для честі

шляхтича. Тож прикриваючи від відповідальності своїх слуг, чиї дії, скоріш за все, були завершальним актом тривалішого конфлікту з убитим, підстароста перебирав відповідальність за їхній вчинок на себе, відтак, наражався на уразу для честі (цілком можливо, що злочин слуги учинили за його ж наказом). Однак, коли справа була доведена Зайцем до земського суду, Загоровський відмовився від своїх слів: «Пана Заєца за доброго и цнотливого, доброй матъки сына розумиетъ» [103, арк. 178]. Втім, навряд чи сам факт відмови перед судом, поза ширшим колом шляхти (про присутніх при цьому акті не згадувалося), міг цілком реанімувати уразу для честі Зайця. У цій історії надто невідповідними були позиції контрагентів у шляхетській спільноті – Загоровського як члена панського роду, порідненого на різний спосіб з князями Сангушками, Острозькими, Збаразькими, Четвертинськими, і Зайця, який замолоду в окремих документах називався *боярином/земянином* Сангушків. Тож, образивши Зайця, а потому відмовившись від своїх слів, хоч на позір і діючи в правових рамках, володимирський підстароста підкреслив різницю у статусі поміж собою і супротивником [194, с. 196–197, 207–208]. Позиція Загоровського нагадувала ситуацію з відмовою від поєдинку, обіграною на спосіб, що сприймався як знак презирства. Це розумів і Заєць, не погоджуючись з декретом суду, який звільнив Загоровського від відповідальності, та вимагаючи апеляції [103, арк. 178].

Звернімо увагу на подібну справу, де, однак, позиції конфліктуючих сторін були відносно рівні, а інтенції, найімовірніше, спрямовані на порозуміння. Тож Дмитро Яловицький, оскаржений у завданні словесної образи Михайлові Мишці-Варковському, публічно відмовився від своїх слів, заявивши про небажання ображати: «О его милост яко о чоловіку учтивым розумим, и яко в уроженю зацным, так и поступках учтивых ничего не увлекъ». Мишка, чия добра слава була відновлена через публічне упокорення супротивника, на знак примирення увільнив свого кривдника від призначеної за трибунальським декретом присяги, якою той мав підтвердити відсутність злих намірів. Присяга ж як найпоширеніший спосіб судового доведення вважалася небажаною для християнина, тим більше, що в даному разі Яловицький клятвою мав засвідчити

досить сумнівне твердження. На завершення суд констатував, що всі ці дії не мусять шкодити честі обох сторін: «то ничего учтивому *обоим стороны* шкодит не мает» [61, арк. 843.].

Збереження «почтливості» у таких публічних акціях-перепрошеннях обома сторонами – і попередньо скривдженої, чия підважена добра слава відновлювалася, і тієї, що вдавалася до публічного визнання своїх несправедливих дій, через яке могла постраждати її честь – було вкрай важливою умовою для припинення ескалації ворожості: «перепросити, *яко научтивий, без образы своей*, нагорожаючи мене вшелякимъ учтивымъ способомъ слова, за нещастнымъ припадкомъ мовеныє» [61, арк. 412 зв.]. Цьому сприяли певні поступки, до яких зазвичай вдавався перепрошуваний шляхтич, тим самим відновлюючи рівновагу поміж «почтливостями» (скажімо, увільнення Яловицького від присяги).

На прикладі цих двох зовні подібних справ можемо пересвідчитися, які складні ігри з честю відбувалися поза тією загалом стандартизованою інформацією, що потрапляє в руки дослідника. Перебіг подій в обох випадках однаковий, між тим в одному з них позиції сторін вдалося вирівняти, а в другій – контрагент почувався додатково скривдженим. Записи не могли, зокрема, зафіксувати інтонації та жести, які були вкрай важливі в суперечках, де на кону була честь.

Тож чи не найпоширенішим способом відновити «почтливість» у спільноті, члени якої вважали її вкрай важливим надбанням («шляхтичови ни маш ничего дорожъшого, *яко учтивост*» [66, арк. 469]), що потребувало постійного захисту/повернення/примноження [200; 241, с. 77], була помста. Вона набувала найрізноманітніших форм, однак мета завжди одна – завдати ганьби/шкоди у відповідь і тим самим відновити порушену рівновагу. До символічних актів помсти передовсім належали вербальні дії (лайки, погрози заподіяти шкоду найрізноманітнішого характеру тощо). Звернімо увагу на тираду Василя Гулевича, звернену до вже відомого Богуша Зайця: «На иншом местцу тоби будет

скура зодрана, и того дожду, ижъ тебе будут руки обрубаны, и впадеш ли, дей, ми в руки, я, дей, тебе [...] на ребрине потягну» [29, арк. 439 зв.].

Лайки зазвичай супроводжувалися низкою усталених жестів – виривання бороди чи волосся, зривання головного убору, побиття за допомогою «нелицарських» предметів. Лицарською зброєю вважалася шабля, меч, корд, до невластивої належали кий, булава, пуги, постромки та інші випадкові предмети. Так, Богдан Кнегининський скаржився на Яна Монтовта, який «наполнившись воли своее непристойное, мене самого безвинне зсоромотил, злаяльъ словы невчтивыми, которые ми поцтивости моей шкодят, и хотил мя, дей, кийми бити» [26, арк. 186 зв.]. Колоритну замальовку шляхетської комунікації містить і скарга Андрія Немирича на гродського суддю Дем'яна Павловича, який, тримаючи булаву, закричав: «Не кивай, же, дей, головою, Немиричу, бо, дей, тебе дам тою булавою в голову, же, дей, не встанешъ». А він на те відповів, «же мне волно головою рухати, бо человекъ, поки жив, головою и всимъ собою рушаеть, а коли умреть, теды собою рушат не может» [126, арк. 462 зв.–464].

Серед образливих жестів можна також зауважити оголення сідниць, що було досить поширеним на теренах Речі Посполитої [454]: «...около окон ходечи, челядь ее, подъявъши подолки на головы, указывали задки, которыхъ всихъ было о тридцать особъ» [121, арк. 462 зв.–464]. Траплялися також окремі ситуативні демонстрації – підвіщування «головні» як погроза спалити масток чи внесення у двір супротивника на ношах дохлої свині [121, арк. 130–131]. Існували й «професійно» забарвлені образливі жести. Так одним з основних обов'язків возних було вручення позовів оскарженим до суду. Ті ж, сприймаючи судовий процес як образу для своєї честі, спрямовували свою агресію на ситуативного посередника між ними і супротивником – возного і свідків при ньому. Окрім частих випадків побиття судових уповноважених, поширеним способом зневаження возного, що фіксується на території всієї Речі Посполитої, було змушення його до ковтання позову [407]. Такі акти досить часто звучать посеред скарг возних на насильство [255, с. 151]

Поширеним способом помсти було заподіяння шкоди господарству супротивника через витоптування врожаю, порушення меж між маєтками, обтрушування фруктових дерев чи захоплення найрізноманітніших майнових об'єктів. Так, Матис Комнацький скаржився на Івана Волинця і синів його про нанесення шкод, зокрема, «двое гусей з дому взяли и пограбили, не с potrzeby, ани с припадку, толко *мни на прикрост*» [60, арк. 116 зв.]. Такі дії можна було б потрактувати як злочин проти майна, однак шляхетською спільнотою вони зазвичай сприймалося в категоріях образи для честі власника: «...собе от мене кривду менят, мене на маетност квалтовне наежчали, квалты, бои и шькоды починили» [55, арк. 284]. Про це свідчать також погрози, де зауважувалося, що помстою буде охоплена не лише особа ворога, а й її майно: «...чиниль так на горла наши, яко и на маетьности, обещаючи ся *зомьстити*» [41, арк. 50]. Тож відновлення справедливості через виплату відшкодування за заподіяні збитки часто супроводжувалося також символічним актом – перепрошенням за кривду. Так, Миколай Муринович, дорогостайський намісник Миколая Монвида Дорогостайського, визнав, що кн. Януш Чорторійський, позваний його паном до суду про вчинені підданим збитки, не вдаючися до судового розгляду, відшкодував їх, а також на останок мав перепросити Дорогостайського за нанесену образу [37, арк. 4–4 зв.].

Часто приводом до конфлікту міг стати малозначущий жест, як скажімо, спрямоване до волинського шляхтича Мартина Куната «ніякоєсь слово, межи людми у мовенью незвычайное, «шванкь», від шляхтича з Київського воєводства Андрія Стрелецького [31, 191 зв.]. Анджей Фрич Моджевський дає блискучу сатиричну замальовку такої шляхетської настанови: «Iest ich wiele takiego przyrodzenia, którzy z maluczkiej rzeczy łącno biorą wielkie obrażenia. Z [...] każdego kiwania, mrugania, або inszej postawy, o której tak rozumieją, żeby ich wzgardę znaczyła» [172, s. 221–222].

Така дразливість щодо деталей свідчила не стільки про емоційну вразливість шляхти, скільки про особливо пильну увагу до питань честі [288]. Адже не лише ображений, а передовсім спільнота могла оцінити на позір незначущу дію як

уразу для «поштивості», тож, пропустивши її повз увагу, шляхтич ризикував наразитися на сприйняття його відмови відповідати як вияв слабкості.

Саме шляхетська корпорація виступала головним арбітром в питаннях честі, до якої апелювалося в дражливих ситуаціях. Так, на полюбовному суді Адама Несвіцького з Янушем Угриновським, коли судді перейшли до розмірковування над декретом, один зі свідків з боку Несвіцького, Бенедикт Солоневський, гірко скаржився на Угриновського, який образив його словами, що зачіпали честь. Тож, як зауважував скривджений: «...чого, бы ся, дей, ми ему терпити не годило, леч то вскладамъ на вашу милость». На своє виправдання кривдник зауважив, що не мав на меті образити Бенедикта і не уявляє, про що йдеться, а лише сказав, що той проти нього «непристойно мовив». Судді, негативно поставившись до вчинку Угриновського («не маючи ему за добре»), визнали, що Солоневському ті слова не мають шкодити. Тож скривджений засвідчив перебіг тієї справи і вердикт полюбовних суддів перед возним і шляхтою, а також заявив, що оскільки Угриновський визнав небажання його образити (що по суті означало відмову від попередньо висловленого), то й він її припиняє. Однак наостанок Солоневський ще раз заявив, що всі його свідчення на полюбовному суді були «учтиві» і «ничого непристойного не мовил» [27, арк. 346 зв. –347].

Члени шляхетської спільноти були не лише сторонніми глядачами і арбітрами, перед якими розігрувався спектакль підтримання честі, а і його учасниками, що передавали образи чи погрози, тим самим провокуючи сторону до відповіді на них. Коли ж ситуація переходила в загрозову для контрагентів і спокою спільноти фазу, виступали посередниками, що активно шукали шляхів до порозуміння.

Існування комплексу уявлень про шляхетську поведінку, що ґрунтувалася на наявності честі у її носіїв, особливої ваги надавало слову шляхтича, дотримання якого з часів сердньовіччя вважалося однією з фундаментальних рицарських чеснот: «Ślacheckie słowa nigdy odmienne być nie mają, a jako skała wiatr nie władza, tak poczciwego człowieka usta ani chmiel, ani gniew, ani żal chybać nie ma» [168, s. 209–211]. Давання слова було позбавлене релігійного аспекту, на

відміну, скажімо, від присяги, де гарантом зобов'язань виступав сам Бог, а порушникові, відповідно, загрожувала кара Останньої інстанції. Єдиною гарантією шляхетського слова могло бути лише добре ім'я. На думку дослідників, з появою «слова» як вияву окремішнього етосу можна говорити про появу стану [351, с. 153–155]. Шляхетського слова було досить у низці вкрай важливих життєвих ситуацій. Ось на який спосіб характеризували в одній зі справ представників шляхетського загалу: «Я, маючи и ховаючи учтивое слово свое шляхетское» [118, арк. 46]).

Це не означало, що шляхтич завжди дотримувався обіцяного. У судових скаргах досить часто фіксується порушення зобов'язань, що давалися під «почтивим словом шляхетським». Траплялося, хоч і вкрай рідко, що такі інциденти ставали підставою для судових справ, скажімо, між Дмитром Яловицьким і Павлом Коритенським, де йшлося «о дане руки и о речене слова якогось» [120, арк. 196 зв. –197 зв.]. Звернімо увагу також на позов до королівського суду у скарзі Григорія Володковича на Романа Гойського «о незыщене слова почтывого, присеги и рукоданя и неучиненя досыт запису от предреченого пана Гоского» [45, арк. 154 зв. –155 зв.].

Промовистою щодо важливості шляхетського слова є скарга пані Марини Яковицької на Василя Яковича Яковицького про порушення зобов'язань, даних в рамках приятельської угоди. Він пообіцяв добровільно сісти на 8 тижнів в ув'язнення, а якби не виконав обіцянки, «мел почъстивое слово шляхетское стратит» [115, арк. 101]. Цілком імовірно, що в даному випадку поняття втрати шляхетського слова було прямо пов'язане зі шляхетською честю. Однак подібні процеси, якщо й розпочиналися, зазвичай завершувалися поза стінами суду, в колі приятелів, що ставали своєрідним гарантом дотримання домовленостей. Врешті, право не передбачало відповідальності за невідповідність поведінки шляхтича ідеальним настановам етосу. А от шляхтич проблемою підтримання своєї доброї слави серед загалу таки переймався. Адже вона становила значну частину символічного капіталу, напрацьованого предками, родом і самою особою.

Важливість доброї слави у шляхетській спільноті ілюструють і прислів'я, що їх вдалося віднайти поміж матеріалів публічного характеру 70-80 рр. XVI ст.: «Около ока а славы добрей не длуб» [167, s. 199]; «У нас в Польщі таке посполите прислів'я те демонструє: «Sława, wiara a okiem nie graj, bo te trzy rzeczy bez naruszenia dotykane być nie mogą» [176, s. 568].

Варто також зауважити, що всі соціальні ігри з честю трималися на визнанні бодай позірної рівності членів шляхетської спільноти поміж собою, де відмова відповідати на виклик загрожувала особі пониженням статусу: «не буду тя мети собі за ровного». Звернімо увагу на заяву пересічного шляхтича, Андрія Вільгорського, слуги київського каштеляна Івана Чаплича-Шпановського, у відповідь на образу володимирським підкоморієм Адамом Боговитином, тобто особою, що обіймала земський уряд і на такий спосіб вивищувалася понад шляхетський загаль, а також чий майновий стан був не до порівняння зі становищем скаржника: «Милостивый пане подкоморый, окром вряду, который ваша милость яко человекъ зацный маешъ, але в уроженю яко убогий шляхтич естем вашей милости ровень» [56, арк. 460]. Така заява дивовижним чином перегукується з реплікою Шимона Старовольського, автора трактату про реформування польських звичаїв, який вказував на рівність можливостей у досягненні честі і досконалості кожного зі шляхетського загалу [180, s. 23]. Подібним чином висловлювався й возний генерал Іван Покощовський, звинувачений у фальшивому визнанні на гроді: «Я, человекъ учтивый, почуваячисе в том, иж, живучи на свете побожне, и живот мои ач худый, леч учтивый, шляхетский, в боязни Божой проважу» [86, арк. 479].

* * *

Отже, патронально-клієнтарна система, що складала основу соціальної взаємодії в ранньомодерній Речі Посполитій, породжувала і постійно відновлювала особливий тип розрахунків між контрагентами, які вибудовувалися за принципом «послуги–милості» («дару–віддару»). Тісний світ шляхетської корпорації Волині волів маскувати навіть цілком прагматичні інтереси під

стосунки, засновані на добровільному бажанні і обов'язку доброго шляхтича «служити» найширшому колу осіб. Втягнуті в сітки взаємозалежностей особи почувалися зобов'язані до відплати тією ж монетою, однак не йшлося про жорстку детермінованість відповіді, оскільки вона підважувалася можливістю маніпуляцій учасниками цих комунікативних ігор, скажімо, з часом віддарування. Гарантом безперервності ланцюжків взаємообміну виступав символічний капітал, тобто капітал честі чи *поштивості*, яким корпорація наділяла своїх членів [194, с. 219-236]. Однак він же спричиняв до постійної, чи не щоденної боротьби за підтримання і примноження доброї слави, робив гравців вразливими на найменші знаки неповаги і змушував виробляти найрізноманітніші стратегії щодо демонстрації і захисту своєї честі та підважуванні честі конкурента.

РОЗДІЛ 4

КОНФЛІКТНЕ ПОВСЯКДЕННЯ: ЗОНИ КОНФЛІКТУ

Цілком даючи собі звіт щодо непевності, фрагментарності та сконструйованості такого джерела як судові книги, все ж варто спробувати відповісти на питання про те, наскільки зафіксована в них частина минулого надається для ширшого аналізу шляхетське повсякдення. Тобто, йдеться про вкрай дражливу для кожної історичної побудови проблему репрезентативності. Тож чи було шляхетське повсякдення справді конфліктним а чи лише видається таким?

З одного боку, в скаргах на насильство зустрічаємося з постійними апеляціями до ідеальної поведінки шляхтича як людини спокійної, миролюбної, богобоязної, шанобливої до права і святої справедливості. Власне, йдеться про певні клішовані формули, дотримання яких у повсякденному житті – велике питання. Однак їхня часта повторюваність мусила принаймні окреслювати рамки ідеальної поведінкової моделі, з якою шляхетська спільнота на той чи той спосіб себе ідентифікувала.

На іншому боці – твердження самих шляхтичів про конфлікт як невід’ємний елемент близького сусідства, обов’язковість у шляхетській культурі відкритого вияву ворожості, що зазвичай супроводжувалося психологічним і/чи фізичним насильством, з’ясування взаємин на будь-якому виді зібрань – під час родинних свят, застіль, в гостях, суді, на сеймиках, в церкві. При цьому конфліктували озброєні люди, готові вдатися до сили за найменшої підозри в образі, не відповісти на яку могло означати втрату соціальної позиції: «Люди, які відчують зброю при боці, швидко завдають кривд, легко вчиняють бійки, ранять і вбивають» [172, s. 214]. Тож у такій спільноті насильство у міжперсональних стосунках мало бути звичним і буденним.

Цілком імовірно, що значна частина актів насильства (*тут і далі – фізичного і психологічного*) була цілком ситуативною, спровокованою особливостями шляхетського способу життя і культурними пріоритетами, тож не

мала глибшого підґрунтя для конфлікту. Вона могло вичерпатися через обмін агресивними діями та посередництво присутніх при цьому осіб. Тобто, йшлося про *нереалістичний конфлікт*, де учасникам важило переважно на тому, щоб вихлюпнути негативні емоції; вибір об'єкта для цього зазвичай був випадковий, відтак, антагонізм відсутній, а результат – не планований [406].

Такі випадки теж потрапляють на сторінки актових книг, однак обмежуються одним записом чи симетричною фіксацією насильства обома сторонами, кожної на свій лад. Але частіше за на позір сміховинною скаргою про обтрушення груші на межі, захоплення пари-трійки свиней чи гусей або «пальцем кивання» приховувалися поважніші мотиви. Тож оголошенню про помсту зазвичай передувало, а також тягнувся їй навздогін довгий шлейф дрібних і не дуже взаємних скарг на образи, побиття і заподіяння шкод. В основі чи не всіх реалістичних конфліктів, тобто таких, де існували справжні суперечності поміж інтересами сторін, лежали вічні земля і влада.

Нерозділений маєток, нерівноцінний розподіл батьками спадщини, невиділений братами чи родичами дівчині посаг, спірні ґрунти між маєтками, за які велася війна не лише між власниками, а також між їхніми підданими і слугами (які й самі провокували напругу в стосунках поміж осілою шляхтою) – ось далеко не повний перелік причин земельних конфліктів.

Проблема влади була значно ширшою, охоплюючи весь спектр стосунків домінування і підпорядкування – різні форми втілення домінування і його презентацій назовні, а також механізми ієрархізації та перегрупування в межах окремих осередків і воєводської корпорації в цілому [268]. Боротьба за владу набирала форм боротьби за уряди в регіоні для своїх людей, депутатство у Трибуналі, посольські місця на сейм, домінування на сеймику, наближеність до ключових фігур, можливості впливати на найрізноманітніші ситуації, врешті, поширювалася і на боротьбу за землю. Було помічено, що політичні опоненти того часу перебували між собою у затяжних земельних конфліктах [434, s. 52–54, 58–59], цілком імовірно, як продовження боротьби за владу іншими засобами, де земля, майно, і люди супротивника виконували заміщувальні функції щодо

головного об'єкта ворожості. Могло бути й навпаки – боротьба за земельні володіння продовжувалася на різних конкурентних майданчиках. Володіння землею надавало додаткові можливості для рекрутування своїх людей, адже саме вона була найбажанішою розрахунковою «монетою» за службу, а часто – і правом на цю службу, оскільки обіймати судовий уряд чи займатися адвокатурою (в аналізований період звичні служебницькі місця) могла лише осіла шляхта.

До того ж влада не була зосереджена в одних руках: за «некоронованими королями», що акумулювали в своїх руках величезні земельні і владні ресурси і чий інтереси досить часто конфліктували поміж собою, йшли хай і менші, однак часто вкрай дошкульні гравці. Був ще й третій, що підважував монополію на владу – відносно незалежний шляхтич, який ситуативно опинявся в тій чи тій групі, і за лояльність якого треба було боротися. Тож своє місце потрібно було постійно виборювати/відновлювати/захищати. А будь-який позірно дрібний конфлікт міг виявитися верхівкою запеклої конкуренції, де ставкою були статус, статки, добра слава і честь.

4.1. Конфліктні зони.

Специфіка конфліктів та обов'язковість їх публічного характеру призводила до формування певних конфліктних зон, де найчастіше і виходили на яв протиріччя у шляхетському середовищі. Тож розглянемо особливості перебігу конфліктів саме з урахуванням місця їх розгортання. Йтиметься при цьому не просто про місця, де вихлюпувалася шляхетська агресія, а про ті з них, які забезпечували шляхті бажану публічність. Вони, з одного боку, охоронялися правом і звичаєм як соціально значущі, а з іншого – були привабливі саме через можливість максимального оприлюднення конфліктних взаємин [273].

Дім/маєток. Висока соціальна роль гостинності у традиційних культурах призводила до ритуалізації дому, що передбачало і суворі санкції за її порушення. Застілля як звична декорація багатьох конфліктних історій за своєю сутністю було

актом солідарності, що легітимізував домовленості, скріплював нові та актуалізував усталені родинні та приятельські зв'язки. Запрошуючи на гостину, запрошували «*на честь*» [52, арк. 56]. Однак нестриманість шляхти щодо вживання алкоголю зазвичай закінчувалася конфліктами. Як писав Шимон Старовольський, «на бесіду, як на війну, стрільбу з собою возимо, а потому, напившись, без причини винних і невинних б'ємо, стріляємо, вбиваємо» [180, s. 77]. Звернімо увагу на яскраву замальовку традиційного шляхетського дозвілля: «Пили есмо в товаристве з Гришком а Лосятинским, товариши моими в Бутятчих, и не допивши там, в недостатку напитку пришли есмо были допивати тут до Русович, вже по смерканю. И седечи, дей, на беседе тут в Русовичах, товариш наш Гришко почал нарыват и соромотити русовлян, а потом очи заливати и бити. И в том, дей, часе, яко пьяный человек, не пометам, як мене поймавши, до везеня осадили» [113, арк. 143–143 зв.].

Під час застілля розв'язувалися язика, що падало на сприятливий ґрунт – готовність сприйняти за образу будь-які слово чи жест. Результат з'ясування взаємин у цих випадках був цілком прогнозованим і сприймався як річ звична: «Бокей задал ему слова, ущипливыи доброй славе его милости; пан воискии, не терпячи ему того, поведил, иж *лжет на него, яко пес*, и далее, *яко ся то звыкло от почтивых платити. Потомъ было то пришло и до кордов*» [111, арк. 225 зв.]. На «беседах» за одним столом могли зустрітися представники конфліктуючих сторін, оскільки між різними за характером групами не існувало жорстких демаркаційних ліній [261]. Тож такі важливі для скріплення і демонстрації міжособистісної і міжгрупової солідарності події як заручини, весілля, похорони тощо часто ставали ареною з'ясування взаємин. Прикладів можна наводити багато. Так Ян Васильович Несвіцький, «запомнивши снат *звычаю и таковое приятелское повинности свое*, яко где в приятелском дому гост вшелякий, буд званный, буд незванный, заховатисе мает и повинен ест», на хрестинах дитини Михайла Баковецького увесь день провокував гостей до конфлікту. Врешті, закінчилися посиденьки бійкою, де дісталосся і гостям, і господареві дому, який намагався утихомирити Несвіцького. Така поведінка гостя була сприйнята

господарем як образа, що й стало причиною внесення скарги до гродських книг: «Будучи я от такового гостя моего неспокойного тымъ обржонъ, вашей милости яко врядуви оповедаю» [60, арк. 592–593].

Під час застілля часто виходили на яв за давні образи. Так, луцький гродський писар Богуш Липленський, приїхавши у справах до Василя Холоневського, застав у того в домі Федора Гулевича, який у п'яному стані його ображав і погрожував мститися. Причиною ворожості, як виявилось, була раніша відмова Липленського позичити Гулевичу гроші «о што мя просиль, не дароваль» [35, арк. 384–385].

Досить часто в судових книгах зустрічаються і оскарження господаря дому в запрошенні на учту зі задалегідь спланованою метою заподіяти шкоду. Цим самим, як зауважувалося в одній зі скарг, порушувалося «право, господарю домовому належачоє» [106, арк. 163]. Цілком імовірно, що частина скарг зі звинуваченням господаря дому в насильстві могла бути сконструйована, підлаштована під певну норму незадоволенням гостем, у той час як хазяїн міг би оповісти зовсім іншу історію, подібну до попередньо процитованих. Схоже, що саме до таких випадків належала скарга Григорія Волчка-Жасковського та Михайла Паловича Оранського на Дем'яна Гулевича та Івана і Яна Калусовських, які, запросивши скаржників до своєї господи, потому схопилися за зброю [113, арк. 36–36 зв.]. Однак поруч міститься й інша скарга, на цей раз попередньо обвинувачених Гулевича і Калусовського, про наїзд на їхню господу так званих «людей спокойних» Волчка і Оранського, якими вони постають у попередній протестації [113, арк. 32 зв. –33 зв.]. Останні не раз з'являються на сторінках судових книг як оскаржувані, причому Григорій Волчко – і в тяжких злочинах (скажімо, про підпал містечка Порицьк кн. Олександра Порицького), втім, з Дем'яном Гулевичем зустріч теж гарантована навіть в межах цього тексту. Однак частотність появи скарг на господаря дому, що вдавався до підступу, запрошуючи на гостину з метою вчинити насильство, засвідчує поширення таких практик як частини шляхетського повсякдення. У Статуті теж присутній окремий артикул, який охороняв безпеку гостя, як «званого», так і «незваного», перед можливим

насильством з боку господаря під загрозою публічної кари для винуватця (ув'язнення на 12 тижнів) та сплати ним відшкодування потерпілому (арт. 35, розд. 11). Однак тим же артикулом передбачалися аналогічні покарання для гостя, що вчинив кривду господареві дому .

З правопорушеннями, що трапилися безпосередньо в домі, пов'язані ще два артикули, де йшлося про поранення гостя у господі невідомим кривдником. Так, у випадку поранення чи вбивства під час вечірньої бійки, якщо винуватець зникав, скориставшись тим, що на цей момент хтось загасив свічку, платила за вчинені шкоди саме особа, через яку запанувала темрява. Потому їй дозволялося шукати кривдника і відшкодувати свої збитки (арт. 27, розд. 11). Аналогічний спосіб реалізації засадничої настанови правової культури шляхти – «невинно постраждалий мусить бути винагороджений» – знаходимо і в артикулі, який передбачав відповідальність господаря дому за кривди, що сталися його гостеві від третьої особи. Щоправда, за умови – потерпілий мав довести у суді поінформованість власника дому щодо обставин насильства та особи винуватця. Тож господар, відшкодувавши постраждалому втрати, мав шукати справжніх правопорушників і стягувати з них відповідні кошти (арт. 20, розд. 11). Ці постанови зі всією очевидністю демонструють ставлення до злочину як до приватної справи, де законодавцям передовсім ішлося про задоволення втрат скривдженого, а не про пошук винуватця і його покарання.

Конфлікти на гостинах інколи спиралися на приховувані до часу образи, однак, схоже, що достатньо велика їх частина була ситуативною, одразу закінчувалася примиренням за посередництвом приятелів і до гродських книг не потрапляла, частина – таки фіксувалася і навіть могла дійти до суду, якщо йшлося про серйозні втрати суб'єктів конфлікту. Однак невідомо, наскільки часто ситуативний інцидент був підставою для тривалішого конфлікту, іншими словами, наскільки часто нереалістичний конфлікт міг перерости у реалістичний. Цілком імовірно, що в спільноті, де не відповісти на образу могло означати втрату обличчя, це траплялося значно частіше, аніж там, де честь не є регулятором міжособистісних стосунків.

З домом пов'язаний і один з найтяжких кримінальних злочинів – *наїзд*, який часто поєднувався з порушенням кордонів між маєтками, захопленням ґрунтів (*вибиттям з ґрунту*), а також *грабежем* – відкритим відібранням рухомих речей. Ці види правопорушень, однак, заслуговують на окрему увагу, тож про них – у спеціальному розділі. Напади на супротивників досить часто відбувалися під час їхнього перебування в межах маєтку, однак поза домом, у полі, під час нагляду за сільськогосподарськими роботами тощо [61, арк. 244 зв. –245].

Сусідські дрібні кривди також провокували бійки на межі, особливо, якщо йшлося про близьке співжиття власників одного маєтку. Так, Андрій Яцкович Ворона-Боротинський звинуватив свого брата і сусіда Яна Яцковича Ворону у затриманні його п'яти свиней, які, за твердженням скаржника, перескочили через перелаз у Янове просо. Обвинувачений визнав, що одну з них тримає у себе, а четверо «повтекали, Стыром додому поплыли». Запрошений на розмову як свідок возний оповів на гроді, що під час оглядання ним місця події Янь Ворона у відповідь на заяву брата зауважив: «Ты николи без гусей подгаецкихъ обыйти не можешъ и съвиньи нагонъные в себе маешъ». Тобто він звинуватив Андрія у негідних шляхтича вчинках – приховуванні чужого, замість повідомити сусідів про факт затримання («грабежу») живності, що зайшла на його землі, та вимагати відшкодування. Зворотний акт не забарився: «Пан Аньдрей пану Яну Вороне, иж, дей, «злый чоловіче, кривъду мне на томъ чинишь, абыхъ ся я мель чужими гусьми и свиньями обыходити». В тотъ часъ панове Воронове оден другого, пан Янь с кием, а панъ Андрей с кордомъ, кинулися и там же зараз на перелазе пан Янь на пана Андрея кием ударил, он ся ему кордомъ уложилъ». Так «пан Янь и пан Андрей побили и поранили», а питання, яке дискутували перед бійкою брата, яким шляхом свині потрапляють у просо – перескакуючи через перелаз чи припливаючи Стыром – так і залишилося без відповіді [32, арк. 376 зв. –377].

До звичних для нападу на супротивника місць належали також **греблі і мости**, які, з одного боку – створювали перепони для втечі жертви, а, з другого – річки були природними границями між маєтками. Невипадково вони стають також місцями ритуальних оголошень про помсту та викликів на поєдинок:

«приехавши на греблю нашу городискую, *отповеди и пофалки, и вызываня* на мене чинил» [70, арк. 245–245 зв.]. Так Михайло Григорович Оранський оповідав, що його дядько одповіді чинить йому через слуг, зокрема, Іван Радовицький прислав свого *возницю* «ку концу гребли, которая от Оранъ ку Лазкову лежит», викликаючи там скаржника на поєдинок [130, арк. 343 зв. –345 зв.].

Традиційним місцем шляхетських нападів були **дороги**. Під час гострих протистоянь використовувалися *шпегі*, які мали стежити за переміщеннями супротивника та його слуг, або ж влаштовувалися засідки на шляхах. Звичним елементом розправи з ворогом був грабунок його речей, що зближувало такі акти шляхетських поражунків з одним з найтяжчих і найганебніших для шляхтича злочинів – *розбоєм*, тобто підступним нападом на *добровільній* дорозі з метою збагачення («лупу»). Однак подібність була позірна, насправді у таких випадках нападникові йшлося не про збагачення, а про розправу над ворогом [35, арк. 469]. Однак про цей шляхетський переступ, який був одним з найпоширеніших, ітиметься у окремому розділі.

Церква як місце публічне, де регулярно відбувалися зібрання людей, у спільноті усних комунікацій не могла не відігравати функцій «театральних підмостків» людської, а не лише Божественної історії [439]. За Статутом, при церкві можна було подати позов до суду, і хоч, як видається, це практикувалося нечасто, однак такі випадки були потенційно конфліктними. Звернімо увагу на те, як відреагував володимирський війт Михайло Дубницький, коли йому в соборній церкві возний подав розпорядчий лист від кн. Костянтина Острозького: «...почал соромотити и словы неуцтивыми на него сегат и до корда се на него торгал, отповеди и похвалки на отца его и его самого чинил; где бы не было в церкви, подобно бы и збил або и зранил» [111, арк. 159]. Церква, посеред інших публічних місць, була також територією оголошення королівських універсалів, які возні при церквах «обвольтвали» і копії з них там же прибивали [114, арк. 89].

Траплялися випадки, коли у церкві шляхта починала з'ясовувати стосунки, уживаючи інвективи і застосовуючи фізичну силу. Так, Лев Несвіцький скаржився на свого недоброзичливця, який у неділю в церкві «не маючи до мене

никоторое потребы, мене, человека спокойного, словы невчтивыми, доброй славе моей ущыпливыми, соромотиль, и торгалъся до шабли, хотячи мене бити, и на здоровье мое отповедалъ ку великому жалю моему» чинив [35, арк. 236–236 зв.]. Саме в церкві під час служби Божої ще один «герой» «голосомъ великимъ волаючи», погрожував своєму недоброзичливцю: «Я долго ль коротко на горле пана твоего посежу» [110, арк. 232]. А інший «в церкви, ув обедни (неприятеля своего) зсоромотил, зшарпаль, помыкаль, хотечи его зранити або забити, аж, дей, люде добрые его в томъ гамовали» [106, арк. 156].

Присутність в одному маєтку одразу кількох власників, які ворогували між собою, при цьому зустрічаючись у церкві чи натрапляючи там на слуг своїх «неприятелів», теж не сприяла повазі до сакрального місця. Так, Семен і Аврам Пузовські скаржилися на Михайла Пузовського, який «пошедши до церкви, там, дей, не видаю якимъ обычаемъ у церковь уломився и тамъ, што хотелъ, то броиль». Возний, що оглядав місце подій, засвідчив: «А въ церкви видели есмо крилос порубан и стены на койконадцат местцах порубаны, и образи на земли лежащие» [116, арк. 152 зв.–153].

У іншому випадку Іван Єлович-Букоємський скаржився на побиття свого службника Мартина Сичевського Адамом Букоємським під час недільної служби у букоємській церкві: «Шляхтича учтывого, безборонного у самого олтаря церкви Божее закону хрестиянского в Букойме кийми збил и змордовал, зранил и квалт церкви Божее учинил» [45, арк. 474 зв. –475].

А ось ще одна яскравий випадок, пов'язаний з храмом. Під час недільної служби Семен і Олехно Шишчичі зі своїми помічниками і слугами, озброєними «розными бронями, з гаркабузы, з ручницами, з луки, з стрелами, з рогатинами, з корды, з мечами» прийшли до церкви, де на той час був службник Федора Солтана Ждан Григорович з дітьми свого пана. Олехно, «не маючи жадное бачности наперед на Бога и на спеване хвалы Божъее», схопив Ждана за груди і почав його тягнути з церкви, а той, «держачис за крылос», кричучи і опираючись, втік у вівтар до попа. На той час, оповіщена через свідків пригоди пані, прибігши до церкви, «с плачем просила, абы ся в том позагамовал, а в дому Божем при

спеваню хвалы Божее квалту жадного не чинил». Врешті, закінчився інцидент, як на початковий драматизм і експресію, за звичним сценарієм – словесними погрозами: «Едучи от церкви, погрозки пан Олехно чинил, мовечи, где кольвекъ которого з вас, слуг панских, перенемши, руки и ноги отрубаю и не толко вам, слугам, але и пан вашъ нехай ся стереже» [111, арк. 165–165 зв.].

Зафіксований аналогічний випадок, що трапився в костелі під час меси на Різдво Христове, де слуги кн. Олександра Порицького за наказом пана почали бити слуг його недоброзичливця Амброзія Лаца-Витковського. За такою пригодою служба не дійшла кінця, однак жертви обійшлися лише невеликими майновими втратами. Їхньому порятункові прислужилося, зокрема, заступництво перед князем Григорія Волчка, що теж був на службі [115, арк. 4 зв. –5].

Церква фігурує в погрозах мститися серед інших місць, на яких як потенційно небезпечних наголошував кривдник: «на каждом местцу – в дому, на упокою, *в косцеле* и в лазне» [112, арк. 170]. Шляхта загалом усвідомлювала неприпустимість свавільних дій у святині, однак користалася цим стратегічно вигідним місцем, де ворога неможливо було уникнути. Під церквою та на цвинтарі біля неї часто влаштовувалися засідки, як це зробив Вінцент Билина, підстерігаючи Катерина Михайловову Корбутову [8, арк. 176 зв.–177 зв.].

У церкві інколи відбувалося «повоання» над тілом загиблого насильницькою смертю, тобто оголошення імен убивць, що було обов'язковим елементом оскарження [295]. Там же читався заповіт над небіжчиком і вирішувалися спірні питання спадку [109, арк. 50 зв.]. Яскравим прикладом таких практик може служити скарга Маркової Борейкової Овдот'ї Гноєнського на Богдана Борейка про те, що він у малинській церкві поспіхом, не вичекавши передбаченого часу, влаштував поховання батька і перед священиком засвідчив існування заповіту. Вона ж, узявши возного, заперечувала цей факт, доводячи, що батькова смерть сталася через нещасний випадок і заповіту він залишити не встиг. Богдан при возному і людях, не допускаючи нікого до труни, усіляко ображав сестру: «Словъ барзо ущипливых и цнотливости моей шкодливых много винаймоваль и назадаваль» [57, арк. 512–513].

У церкві міг засідати полюбовний суд, що, попри свій характер, спрямований на примирення сторін, інколи призводив до чергового акту насильства. З кінця 70-х рр. костел стає звичним місцем проведення сеймика, де дебати в середовищі шляхти велися не лише словом. Таким же сповненим можливостей для застосування супротивником сили було і місце навколо церкви, зокрема, на цвинтарі при ній. Церковний календар, система релігійних свят служила координатами для торгівельних домовленостей, оренд, позик тощо. Тож не дивно, що на великі свята припадав термін розрахунку договірних сторін, не завжди мирних. Будь-який день, у тому числі й недільний, міг стати днем «широкомасштабних операцій» наїзду на маєток сусіда. Далеко не завжди навіть великі церковні свята ставали на заваді роботі суду.

Право передбачало за вбивство чи поранення в костелі, церкві, «на цвинтару, в школі, або в капланському поповському домі», скарання на горло, як і за наїзд на дім. А за побиття без завдання ран нападник мав платити скривдженому подвійну винагороду – 24 рублі і підлягав ув'язненню упродовж 24 тижнів (II ЛС, арт. 3, розд. 11), що засвідчувало особливу увагу законодавців і держави до безпеки сакральних місць.

Замок традиційно був місцем дислокації королівського намісника-старости та його суду, що перебувало під особистим захистом монарха. Розуміння особливого статусу цієї території у середовищі шляхти фіксується і на судовому матеріалі, скажімо, у акцентуванні скаржників на тому, що акт насильства відбувся в межах замку, відповідно, без належної пошани до королівського місця («местцо замек его королевское милости, на которомъ покои наболшии быва захован» [45, арк. 92]; «не ушановавши замку его королевское милости» [58, арк. 207]). Після реформи 60-х у ВКЛ замок став і місцем засідань земського суду. Посилена увага до безпеки судових інституцій і їх урядників фіксується як у статуті, так і в сеймових конституціях [183, s. 409; 184, s. 123, 252, 282], адже до суду шляхтич зазвичай приїздив у супроводі значного почту приятелів: «з немалым почтом людей колко десятми тутъ до Луцка приехал» [37, арк. 4 зв.–5].

Так, заборонялося з'являтися до суду і, відповідно, до замку (під загрозою штрафних санкцій і відкладення розгляду справи непослуха) зі зброєю, що маркувалися у шляхетських уявленнях як нелицарські, виняток становили лише меч і корд, невід'ємний атрибут «вбрання» шляхтича (арт. 38, розд. 4).

Між тим судові дебати часто переносилися з приміщення суду на територію замку, де вже велися іншими засобами. Ось на який спосіб Василь Борзобогатий-Красенський привіз королівський лист (*глейт*) до гродського суду, яким відкладалося виконання вироку – баніції, ухваленого по звинуваченнях його у тяжких кримінальних злочинах від низки осіб: «З немалымъ людомъ о сто коней в зъброях отвористых, на конехъ, з ручницами и с копиями, и с трубами». Власне, йшлося про демонстрацію сили перед ворогами і недоброзичливцями, а також членами суду, що попередньо ухвалили вирок. Як на потугу, що була зібрана порушником спокою, втрати були мінімальні – обійшлося лише обірванням волосся у замкового слуги, воротного, відправленого до Борзобогатого суддями для нагадування про спосіб поведіння на замку, розбитою губою старостинського слуги та погрозами. Втім, зважаючи на небезпеку, засідання суду були перенесені на пізніший час. Виїзд Борзобогатого з замку був достойний в'їздові: «Зъежчаючи зъ замку с тыми всеми помочниками, в зъброях отвористе, с копиями, з ручницами, в шишаках, *давши знак трубою*, якобы до певное потребности, *на што вси стану рыцьерского и местского гледили*» [45, арк. 93].

Втім, маємо і зворотню скаргу – від Борзобогатого-Красенського на суд, що міняє опцію на прямо протилежну. Скаржник оповідав про кривди, заподіяні багатьом особам, зокрема, його слугам, гродськими урядниками і самим старостою Олександром Пронським, що змушувало бути пильними всіх, хто приїздив у своїх справах на судові засідання. Тож з цієї причини Борзобогатий з приятелями відмовився виконати вимогу урядників, передану через посланця – віддати рушниці, однак пообіцяв залишити їх у своїй господі перед тим, як стати до суду. Далі воротний замку, підбурений суддями, разом з помічниками влаштував стрілянину з корчми на території костелу, погрожуючи скаржникам: «Туть и пьсы вашею крови напьются, не одинъ, дей, тутъ останеть». У відповідь

ті, своєю чергою – «слова за слова его платили». Врешті, судові урядники припинили засідання, звинувативши в тому Василя Борзобогатого як призвідника неспокою, внесли до книг скаргу на нього і порубали двері корчми [121, арк. 85 зв.–87]. Цілком очевидно, що обидва варіанти історії далеко відбігали від тих подій, відгуком на які були обидві скарги.

Замок також був місцем досудових процедур, скажімо, освідчення возними вбивства і *поволання* над тілом. На замку відбували ув'язнення за судовим вироком чи приятельськими домовленостями у справах кримінального характеру. Така кара (окрім матеріального відшкодування кривдником втрат) була передбачена за вбивство, поранення, завдання образ. Сидіння на замку за вбивство за статутівими приписами мало тривати рік і шість тижнів, за легші правопорушення зустрічаються покарання у 6, 12, 20 тижнів, а на практиці терміни за погодженням сторін значно скорочувалися.

Важливість «сидіння на замку» як публічної кари усвідомлювалася щодалі більше, що засвідчує поступову зміну у ставленні до злочину – від переважно приватноправного сприйняття до оцінювання його як порушення суспільного спокою, яке мало публічно каратися. Цей процес можна простежити, зокрема, на динаміці появи кари ув'язнення за різні види правопорушень у ЛС: I ЛС (1529 р.) її згадує лише тричі, за II ЛС вона фіксується у 30 випадках, а у III ЛС (1588 р.) – вже у півтора рази більше [195, с. 49]. До того ж збільшується кількість тяжких варіантів ув'язнення – на дні вежі.

Низка заходів, прийнятих коронаційним сеймом 1587–1588 р., що мали запобігти безкарності винуватця у випадку вбивства, серед іншого передбачали і заборону поєднання між родиною вбитого шляхтича і убивцею на умовах звільнення злочинця від публічної кари, тобто сидіння у вежі [184, с. 67]. Про розуміння шляхтою публічного характеру кари ув'язнення, ініціатором якої мав виступати сам уряд, заквідчує адвокатська репліка в одній зі справ: «урядови о вежу чинити, абы ся мужобойство не множило» [86, арк. 147–149].

Ув'язнення шляхтою сприймалося як тяжка кара: «...найсрощшии артикул, то ест [...] седене принял» [80, арк. 799]. Місцем позбавлення волі покараного на

такий спосіб була замкова вежа, причому передбачені були два види ув'язнення – на дні вежі і у горішній її частині. Нижня вежа мала бути заглиблена на 11 метрів (Ш ЛС, розд. 4, арт. 31), де темрява, вологість, обмеження рухів, погане харчування швидко робили свою справу, що дозволяє певним чином ототожнювати кару позбавлення волі зі скаранням на смерть [393, s. 255–265]. Втім, таке покарання щодо шляхтича траплялося вкрай рідко [116, арк. 34–35 зв.]. Зазвичай місцем обмеження свободи для представників упривілейованого стану була верхня вежа, де, як засвідчує конституція 1578 р. (якою вимагалось поважного ставлення до публічної кари), старости дозволяли ув'язненим споруджувати «przetry i kominy» [183, s. 412]. Сидіння у вежі відбувалося коштом самого в'язня [85, арк. 544 зв.], тож його там перебування не особливо позначалося на раціоні харчування та не ставало на заваді спілкуванню з родичами та приятелями. Однак ішлося зазвичай про строге обмеження території пересування: «не сходечи з оное вежи намней стопнем одним» [115, арк. 49].

На замку під час судових засідань могли відбуватися і публічні перепрошення скривджених. Так, згідно домовленостей між Петром Соколовським та Михайлом Гулевичем, вироблених під час Краківського сейму за посередництвом їхніх приятелів, Гулевич мав перепросити Соколовського за поранення там же, у Кракові перед приятелями, а потому на перших, других чи третіх рочках у Луцьку за слова, «нещастнымъ припадкомъ мовеные, при всемъ рыцтерстве, которые ся на рочки зъедуть у суду». Після перепросин він мав «сидити на вежи над брамою замку тутошнего луцкого вышьшего, не сходечи» [61, арк. 412–413].

Безпека *суду*, що засідав на замку, судових урядників, а також час судових каденцій були оточені особливо пильною увагою законодавців і шляхти. Адже саме на цей період припадає чи не найбільший наплив до міста шляхетних обивателів, які їхали судитися, допомагати приятелям, здобувати прихильність, розважатися. Звернімо увагу на опис підготовки шляхтича середньої руки Михайла Оранського до провадження своєї судової справи, який попередньо «ездил есми до некоторых панов приятелей моих, вживаючи их млстей на

потребу и справу свою, которую перед судом гродскимъ на рочках пришлох мети маю», а потому приїхав до приятеля повинного свого Богуфала Іваницького «просечи его милост, абы заровно з ых милостю паны приятели моими *оное справы мне у суду допомагат рачил*» [120, арк. 210 зв.].

Зібрання в одному місці ворогуючих між собою осіб і груп, кожна з яких прагнула утвердити свою позицію, хай навіть цього разу легітимними засобами, потребувало цілої системи запобіжних заходів для підтримання миру. Справи про насильство під час судових засідань (напад на будинок, поранення, завдання шкоди) мали розглядатися одразу ж, без обов'язкових досудових актів; однак у випадку відмови обвинуваченого передбачена була виплата штрафу судові і скривдженому, а потому останній мав позвати винуватця на найближче засідання без можливості відтермінування судового розгляду (арт. 42, розд. 4). Звернімо увагу на справу про уживання вогнепальної зброї та «шабел добывання» слугами Остафія Малинського і Миколая Семашка під час засідань луцького гродського суду, «недалеко месьца судового, где их млсти панове судовые сѣдели». Суд того ж дня за внесеною урядовим обвинувачем (*інстигатором*) скаргою ухвалив вирок – 6 тижнів сидіння на замку у верхній вежі без права її покидати, а також наказав виконати його негайно [69, арк. 848 – 849].

Як уже згадувалося, було заборонено приходити до суду зі зброєю, за винятком меча/шаблі, шпаги чи корда. Якби шляхтич добув дозволена зброю у суді, мав утратити руку; за поранення передбачена була смертна кара, а за втечу після правопорушення – вигнання з землі (баніція) (арт. 39, розд. 4). Звичайно, у таких випадках, що подеколи траплялися у судовій практиці, до членоушкоджень справа не доходила, хоча про існування норми згадувалося. Так, під час засідань луцького земського суду Дмитро Яловицький у судовій *ізбі* витягнув аркебуз, з якого, за скаргою волинського каштеляна Михайла Мишки Варковського, хотів його застрелити. Каштелян у своєму звинуваченні акцентував увагу на порушенні найважливіших настанов водночас – забороні уживати зброю на королівському замку, перед судом, під час судових засідань. Натомість оскаржений твердив, що

Мишка у суді його безневинно ображав, обіцяв побити та викликав його «на руку», тож аркебуз він узяв у свого слуги для того, аби, вийшовши з замку, стати до поєдинку. Суд наказав Дмитрові Яловицькому присягнути на підтвердження своїх слів, інакше його очікувала втрата руки відповідно до статуткової норми, а також після присяги на шість тижнів сісти на замку. Спроби порозумітися з каштеляном для скасування обвинувачень результатів не дали, тож у призначений день Яловицький мусив таки присягнути. Він засвідчив, що «каштеляна волинського стрелити умыслу не мель». Зважаючи на особливості перебігу конфлікту в шляхетському середовищі, де йшлося радше про демонстрації, аніж про справжній намір убити, схоже, що Яловицький душею не кривив, чи принаймні, не настільки, щоб у потрібну мить не переконати себе у зворотньому [81, арк. 333 зв. –335 зв]. Обвинувачений міг би спробувати, принаймні на рівні риторики, скористатися увагою того ж статуткового припису, який дозволяв безкарне уживання зброї в обороні, якщо протилежна сторона «*словы* и рукою початок учинил» (арт. 39, розд. 4), однак чомусь до правової норми не вдався.

Врешті, той же артикул передбачав також покарання за образи сторони у суді шеститижневе сидіння на замку. Таке ж покарання було передбачене і за образу «слави і почитивості» самих членів суду, а у випадку поранення чи вбивства злочинець карався позбавленням життя (арт. 40, розд. 4). Втім, аналогічна відповідальність за ці правопорушення лежала і на суддях, чії справи розглядав сам король як надавця уряду (арт. 41, розд. 4), а після 1589 р. – Люблінський Трибунал.

Скарги на суддів трапляються досить часто як на осіб, що мали демонструвати повагу до суду перед шляхетським загалом. Скажімо, Григорій Колмовський скаржився на володимирського гродського підстаросту Федора Загоровського, який під час судових засідань, «перед згромаженъем немало людеи зацных в замку» ображав його слугу Войтеха Проховського «*словы* ущипливими, доброй славе шкодливими», а також «псом его щвал, яко ж он се оного слугу моего покусал и поранил». А коли потерпілий перед шляхетським зібранням намагався оскаржити підстаросту, Загоровський у відповідь заявив: «Жебы был

тут твой пань, теды бых его еше лепий псами щваль». До того ж уживав на адресу скаржника «слова, доброй славе моеї шкодливыє и ущипливыє» [57, арк. 126 зв. – 127].

Скарги на урядників є чудовими зразками судового повсякдення, що демонструють зсередини «кухню» процесу. Адже деталі, на яких фокусують увагу скаржники, часто є вкрай важливими елементами функціонування судочинства, які не прописуються ні в Статуті, а ні в протоколах, внесених до актових книг. Водночас оскарження судових урядників оприявнюють стосунки всередині шляхетської спільноти, виявляють ті сітки зв'язків, що лише вряди-годи виходять на яв, а також привідкривають робочі нюанси судових засідань, маніпуляційні схеми та систему лояльностей в урядницькому середовищі.

Врешті, до системи охоронних заходів суду та суддів належать і спроби обмеження кількості тих, хто перебував у приміщенні суду. Так, за конституцією 1578 р., на процесі могли водночас перебувати самі контрагенти, їхні адвокати і по два приятелі кожної зі сторін [183, s. 409].

Найочевиднішим і найзручнішим майданчиком для розігрування драматичних колізій був також *ринок*. Там публічно оголошувалися королівські листи та ухвали судів про баніцію (вигнання з землі); саме сюди зазвичай привозили тіла вбитих, щоб над ними вчинити *поволання* («так дня сегоднешнего в понеделок вывозили на рынок тыє трупы, там же на рынку на трех местцахъ» вказали на вбивць); сюди збігалися, коли дзвонили «на гвалт»; тут садили в колоду, що було видом публічної кари; навколо ринку скупчувалися будинки міщан, в яких зупинялася шляхта, влаштовуючи дружні і не дуже застілля, врешті, на ринку, в присутності великої кількості глядачів звично демонстрували ворожі почуття. Так, слуги кн. Олександра Пронського схопили в Луцьку слугу кн. Костянтина Острозького Якуба Мошенського, побили і «катови до рукъ отдали, которого кать, водячи по рынку [...], плюоцами с плюокгавостями по твари и по голове бил и они катови того помагали, а пана Мошенского за руки держали» [121, арк. 616].

До традиційних місць шляхетського товариського життя, яке супроводжувалося великою кількістю випитого, і, відповідно, послабленням гальмівних механізмів, належала *корчма*. Вона однозначно асоціювалася з місцем недобрим, з поганою славою [306, с. 115–117], водночас фіксується там проведення судів. І якщо в одному випадку ми дізнаємося про це зі скарги міщан на вйта, якому поміж інших гріхів нагадують і про те, що він «мешань, по корчмах седечи, сам один судить» [105, арк. 95–97 зв.], то в іншому – до такої ж практики вдаються каптурові судді [113, арк. 65].

Наостанок зупинюся на *сеймикових* зібраннях шляхти, функції яких обумовлювали особливе ставлення до них шляхетської спільноти. Сеймикування, принаймні на рівні прийнятих риторичних формул, сприймалося як служіння Речі Посполитій, що потребувало, в разі необхідності, поступок приватними інтересами задля добра публічного. Однак під час обрання депутатів на Трибунал, судових урядників на звільнені вакансії, послів на сейм та обговорення важливих для держави і воєводства справ розігрувалися владні карти, тож сеймик за означенням ставав полем конфлікту. «Звиклим» місцем їх провадження з кінця 70-х років став луцький костел Святої Трійці. Мені вже доводилося згадувати про конфлікт на елекційному сеймику 26 березня 1580 р. з приводу обрання луцького земського судді, де розгорнулася боротьба за свого кандидата між давніми ворогами – волинським каштеляном Михайлом Мишкою-Варковським і князями Острозькими.

Значно розбудованішим постає конфлікт, зафіксований у внесеній 26 березня 1593 р. до луцького гроду протестації від імені частини шляхти, що зібралася 23 березня 1593 р. в костелі на передсеймовий сеймик [55, арк. 259 зв.–262]. Згідно з текстом скарги (надалі послуговуватимусь саме її оціночними характеристиками), кн. Острозький руками своїх людей намагався оволодіти ситуацією на сеймику задля своїх інтересів. Тоді незадоволені перебігом сеймика, що стояли на сторожі шляхетських вольностей і добра всієї Речі Посполитої, полишили зібрання і вирішили наступного дня продовжити наради на замку, але в спокійнішому місці. Важливою їхньою інтенцією оголошувалося також прагнення

до об'єднання – «згоды братерское». Саме цій риториці присвячена лєвова частка тексту.

Далі, як зазначається в протестації, князь використав силу: наступного дня його гайдуки, прибувши до костела з прапорцями і хоругвами, порубали двері, увірвалися досередини, спровокували там збройну сутичку і вчинили кровопролиття; далі, гасаючи містом, завдавали різним особам кривди й образи, а також викликали на поєдинок. Під час цих подій від їхніх рук загинув Петро Линевський [55, арк. 276–277 зв., 394–396, 456 зв. –457]. Наостанок, люди князя підготували сеймикову ухвалу і обрали своїх послів на сейм, на що не було згоди всієї волинської шляхти. У кінці протестації зауважувалося, що все те трапилося через приватний інтерес князя Острозького, а не з ініціативи скаржників, як може на позір видатися. Аналіз підписів осіб під протестацією засвідчує блокування давніх суперників кн. Острозького за владний простір у регіоні – луцького старости Олександра Семашка та волинського каштеляна Михайла Мишки-Варковського, до яких прилучилися й Гулевичі.

Погляд на конфлікт з іншого боку, на жаль, нам невідомий. Існує лише згадка в листі кн. Костянтина Острозького до Криштофа Радзивіла від 25 травня того ж року про ці події, в якому вина за розірвання сеймика переносилася на дружину Олександра Семашка, брацлавського каштеляна і луцького старосту, та її людей. У лаконічній репліці князь скаржить на своє ославлення з боку супротивників заради отримання ними певного зиску [143, к. 145]. Цілком імовірно, що у випадку існування аналогічного до протестації акту, однак авторства прибічників кн. Костянтина Острозького, у нехтуванні суспільним добром напевно були б звинувачені їхні супротивники. Як зауважує П'єр Бурд'є, за відсутності інститутів, наділених монополією на легітимне насильство, в кризові моменти сторони зазвичай «маніпулюють колективною оцінкою ситуації», намагаючись представити свої приватні інтереси у вигляді суспільно значущих цінностей, а супротивника – як особу, що намагається нав'язати групі свої бажання. Боротьба за владу, тобто за право представляти інтереси спільноти,

завжди відбувається через «символічну універсалізацію приватних інтересів» [194, с. 215–217].

Підстав для сумнівів у достовірності опису події не бракує. Про його неоднозначність свідчать, скажімо, певні деталі і специфіка структури протестації. До того ж звинувачення слуг князя в убивстві Петра Линевського було зняте після підтвердження кожного з них через присягу разом з шістьма свідками своєї непричетності, тобто присягало всього 24 особи [59, арк. 174 зв. – 178]. Тож цілком імовірна участь фракції «Семашки-Мишки-Гулевичі» у конфлікті під час сеймика як провокативного елемента конфлікту [268].

На час сеймиків під час безкоролів'їв часто призначалися засідання каптурового суду [258]; інколи на шляхетські з'їзди переносилося розв'язання конфліктів через полюбовні суди. На сеймиках відбувалося традиційне перепрошення скривдженого кривдником за умовами єднальних акцій.

Орієнтація шляхти на явність конфлікту, на демонстрацію перед спільнотою образ і поррахунків за них, що забезпечувалося передовсім вибором місця, вказує на символічний бік ворожості та її перебігу. Сварки та сутички були невід'ємною частиною шляхетського способу життя, де честь була своєрідною «громадською власністю», яка розподілялася між членами спільноти не лише за правом народження, а й відповідно до їхніх дій. Однак перш ніж в хід пускалася зброя в змаганні за честь, зазвичай супротивники упродовж тривалого часу вдавалися до м'якших форм тиску на ворога.

4.2. Символічне насильство.

У озброєної спільноти були свої правила поррахунків, серед яких чи не найголовніше – заміщення головного об'єкта агресії – другорядними, менш вартісними для неї (про що вже йшлося), а також уживання заміщувальних засобів, якими були публічні демонстрації ворожості, своєрідні «захисні клапани», що вивільняли почуття агресії та знімали напругу.

Доброю ілюстрацією може бути скарга Аврама Богушевича Пузовського на свого брата Івана Пузовського, який уночі *найшов* на його дім, вибив двері, увірвався до середини, вимахував шаблею, погрожував господареві і ображав. Закінчилася ця ескапада на диво мирно – нападник заявив, що, хоч і мав намір убити Івана, однак його гнів минувся; водночас він оголосив про рішучість досягти свого у майбутньому, тож брат мав стерегтися: «Пришол есми до тебе с тым умыслом, *хотечи тебе забити*, але, дей, лихое серце маю, иж *ми одышло, теперь тебе дамь покой*, але, дей, часу иншого о томъ ведай, ижъ тебя забивши, як пса, за ноги зъволоку с того двора, або тебе спалю з домомъ и зо вьсею маетностью твоею, бо, дей, где мешкаешъ, теды то мое, волно ми то палити» [117, арк. 535 зв.].

Погрози та образи зазвичай відбувалися в публічних зонах конфлікту, у присутності значної кількості глядачів, а, як відомо, такий спосіб знімає напруження значно ефективніше. Тим більше, що присутні особи не були лише статистами, а мали свої вкрай важливі завдання – в потрібну мить втрутитися і загамувати ворогуючі сторони, не допустити виходу агресії за прийнятні межі. Тому в багатьох скаргах натрапляємо на шаблонну формулу в описі поведінки свідків: «ледь мя/его погамовали». Часто саме ті, кого ініціатор брав у помічники для розправи над супротивником, ставали рятівниками жертви [113, арк. 122].

Тож вербальна агресія у стосунку до супротивника, що може бути сприйнята дослідником за реальну, між тим дуже часто була лише способом психологічного тиску на нього. Такий перебіг конфлікту, де рушниці у нападників не стріляли або ж кулі не влучали, де піший шляхтич утікав від натовпу врешників, де самотній і часто беззбройній жертві вдавалося порятуватися посеред до зубів озброєних і сповнених рішучості вбити ворогів, цілком типовий для скарг. Свій порятунок скаржники пояснювали Божим заступництвом. Найочевидніше характер демонстрацій виходить на яв у епізодах з вогнепальною, неліцарською зброєю. Дивовижним чином вона масово не спрацьовувала у низці епізодів. Так, Богуш Липленський оповідав про напад на нього під час ярмарку в Горохові синів свого недоброзичливця Івана Холоневського, коли у значної

кількості нападників одночасно відмовили рушниці: «Праве сам такъ Богъ хотиль, жи им ручница ни одна стреляти не хотела» [45, арк. 272–273]. Іншого разу Ян Гурко Омелянський скаржився на Федора Гурка і його синів, які, зібравши кілька десятків осіб, прийшли до його двору, «напервей с колка ручниц до мене стиснули, а *кды ручницы снат за ласкою Божею и невинностъю моею не спустили*, они ся до шабел» кинулися [58, арк. 159].

Однак чи не найприкметнішою ознакою шляхетського способу з'ясування стосунків, що маркувалася як лицарська, було символічне оголошення про помсту – «одповідь». Вона була невід'ємною частиною конфлікту, до якої вдавалися перед початком застосування сили, а також як до заміщувальної щодо неї дії.

* * *

Місця, де виходили на яв ворожі стосунки, і час конфліктних виявів засвідчують публічний характер конфлікту. Практично всі ці «майданчики» перебували під особливим правовим захистом, а, з іншого, присутність значної кількості шляхтичів під час демонстрацій гніву легітимізували такі дії в очах спільноти. Адже реалізовувалася важлива настанова шляхтича – діяти відкрито, не приховуючи своїх намірів. Тож конфлікт репрезентувався спільноті, яка засвідчувала подію, могла втрутитися і не допустити завдання надмірних шкод, а також оповістити загаль про наміри супротивників. Такі демонстрації мали символічний характер і закінчувалися для жертви психологічними травмами чи незначними фізичними ушкодженнями, попри експресію нападників і обіцянки вбити супротивника. Тож принаймні частина актів насильства програвалася, засвідчуючи достатньо високу його ритуалізацію.

РОЗДІЛ 5

ОГОЛОШЕННЯ ПРО ПОМСТУ ТА ВИКЛИКИ НА ПОЄДИНОК ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

5.1. Оголошення про помсту як ритуал

28 лютого 1587 р. каптуровий суд Волинського воєводства розглядав справу про вбивство шляхтича Валеріана Пудловського, як твердили родичі небіжчика, за наказом Вацлава Боговитина-Шумбарського руками його ж слуг. Підставою для звинувачення послужили «пофалки на здоров'я» Пудловського, вчинені оскарженим більше ніж за рік до вбивства. Вони були засвідчені возним і лягли в основу розпочатої Пудловським проти Боговитина справи у кременецькому гродському суді. Втім, оскаржений не з'явився ні до гродського суду, ні до земського, куди була перенесена справа. Кременецькі судові книги за ці роки втрачені, тож деталі досить рідкісної історії невідомі.

Адвокат позваного між тим твердив, що його клієнт не чинив *пофалки/одповіді* Пудловському, а йшлося лише про звичайні сусідські непорозуміння. Справжня ж одповідь мала даватися за певним звичаєм, листовно або через возного: «*Ест обычай, яко хто кому отповедати маєт, то ест через ґедулу або через возного*». Схоплені на місці злочину Андрій Страш і Матис визнали свою вину та засвідчили, що Вацлав Боговитин не мав до вбивства жодного стосунку. Родичі небіжчика, втім, стояли на своєму. Тож суд ухвалив рішення – Боговитинові з шістьома приятелями через присягу засвідчити свою непричетність до злочину. Далі історія розвивалася за звичним сценарієм, до елементів якого ми ще повернемося. Скаржники, що упродовж процесу демонстрували певність у вині Боговитина, а також рішучись поквитатися з ним через суд, бачачи готовність оскарженого присягнути і «прагнути на потом мети доброго захованя пана Вацлава Боговитина, волным есмо от тоє присеги учинили», звільнили його від присяги [84, арк. 532–540].

Похвалки чи *одповіді*, навколо яких розгорнулася дискусія у каптуровому суді, представляли собою публічно а чи письмово висловлені погрози на адресу супротивника, що недвозначно вказують на помсту як їх головний спонукальний мотив [420, s. 31–44; 381, s. 2–6; 393, s. 141–150, 163–164]. Вони започатковували конфлікт, а також супроводжували його на всіх етапах, звучали на різний спосіб і на різних місцях. Поняття ці, схоже, синонімічні, оскільки в джерелах часто вживаються поперемінно або як словосполучення. Можливо, похвалки були ширшим поняттям і розумілися як погроза заподіяти будь-яку шкоду, включаючи і вбивство, у той час як *отповідь* частіше уживається у словосполученні *отповідь на горло* («мъне на горъло мое отповед словную учинили, такъ мовечи, же, дей, есътъли есмо тебе тепер не убили, або не втопили, ино певъне, дей, тебе коли ино гъды а гдень колве потрапивъши, обвисимъ» [49, арк. 718]), а також у ЛС читаємо «О похвалку за которою бы ся стала якая шкода и отповедъ на горло» (розд. 11, арт. 11). Там же знаходимо: «А хто бы тежъ на кого учинилъ похвалку, отповедаючи на горле». У той же час у конституції 1588 р. певна стаття носить назву «О отповеди», де *отповідь* уживається як загальний термін на означення погроз [184, s. 66]. Тож, скоріше, руському «похвалка» відповідало польське «одповідь» [388, s. 129–133], яке в руській мові зазвичай уживалося вужче – резервувалося переважно на означення погроз убити.

Заява адвоката Вацлава Боговита про «отповідь» як звичай зі своїм усталеним ритуалом у справі про вбивство Пудловського не була лише судовою риторикою. Це підтверджують і актові матеріали Волинського воєводства, де практично кожна скарга про насильство супроводжувалася обвинуваченням кривдника у недотриманні рицарського етосу, важливим елементом якого була відкритість думок і вчинків. Йшлося у таких випадках про те, що оскаржений напав на супротивника без попередження про свої наміри перед початком насильницьких дій: напав, «ани, дей, давши вперед мне о то, если бы ему коли в чом завинил, *отповеди*, яко ся, дей, то у *цнотливыхъ рыцерскихъ людей заховываит*» [31, арк. 233 зв.]. Станіслав Цивинський, скаржачись на Адама Прусиновського про поранення, серед звинувачень висуває і таке: «*никакое*

отповеди, якобы ся человеку рыцерскому годило, не давши, збил» [84, арк. 617]. А у скарзі Яна Бавора Пилтовського на Матея Стемпковського про наїзд на двір, читаємо: «не давши ему перед тым знати о нехути и о неприязни своей, ани ему, яко се *рыцерского стану човекови годило, отповедивши»* [70, арк. 290 зв.–294].

Таке оприявлення конфлікту надавало ворожим актам відкритості, тобто, певним чином легітимізувало їх в очах спільноти, для якої публічність була обов'язковою характеристикою поведінки *почтливого* шляхтича. Анджей Фрич-Моджевський згадує, хоч і несхвально, про поширений звичай – вважати прийнятним вбивство людини, яку погрозами було попереджено, що мусить стерегтися, натомість трактувати безчесними тих, хто вбив без попередження [171, s. 62]. Тим самим «одповідь» охороняє життя вбивці, що суперечить людському і Божому праву. Натомість, як твердив Моджевський, погрози мали б каратися так, ніби все сказане було на правду скоєне [171, s. 267–268].

Сприйняття шляхетською спільнотою відповіді як обов'язкового елементу конфліктних комунікацій конфронтувало з трактуванням її законодавцями як такої, що вносить напруження в стосунки поміж членами спільнот і порушує найбільшу цінність – «покой посполитий» [238, с. 105]. Втім, правові приписи II Литовського статуту (далі – II ЛС) спрямовувалися не стільки на заборону відповіді (серед них практично відсутня кара за сам факт її оголошення), скільки на недопущення помсти, «абы тот, против кого одповідь учинил, в покою был». Так, у випадку погрози вбити, підтвердженої у суді скривдженням з трьома свідками через присягу, передбачалося «для лепшого безпечности покою посполитого» передати «одповідника» на *рукоємство* осілим особам, і лише в разі відсутності поручителя – ув'язнити. Власне, кара за одповідь – ув'язнення 12 тижнів – застосовувалася лише щодо неосілої особи з подальшою віддачею її на поруки (II ЛС, розд. 1, арт. 22; III ЛС, розд I, арт. 26). Йшлося в даному разі про категорію шляхти, яка перебувала поза контролем шляхетської корпорації, тож подібна кара загалом теж мала запобіжний характер. З такою ж метою вводилася і зарука (*wadium*), тобто обов'язкова виплата *одповідником* певної суми грошей на

користь постраждалого у випадку насильницьких дій [379]. Величина заруки фіксувалася у *заручному листі*, що видавався судовою інстанцією.

У випадку вбивства особи, якій погрожували, підозра в першу чергу падала на того, хто чинив погрози, поручитель же був відповідальний за його явку до суду. Він також мусив платити родичам убитого грошове відшкодування, т.зв. *головщицзну*, у разі нестання підозрюваного до суду, а також сидіти в ув'язненні, допоки винуватець не буде покараний (II ЛС, розд. 11, арт. 11).

За вбивство після погроз підозрюваному загрожувала смертна кара, якщо позивач з двома шляхтичами через присягу засвідчував його вину (розд. 11, арт. 11). Цей припис, схоже, був покладений в основу звинувачення Пудловськими Вацлава Боговитина з тим хіба винятком, що саме оскарженому з приятелями надали право доводити свою невинуватість. Дозвіл відповідачеві на очищувальну присягу відповідав фундаментальній засаді судочинства – презумпції невинуватості: «суд [...] в речах вонтпливых склоннейший мает быти ку вызволеню, нижли ку караню» [126, арк. 626 зв]. Також подвоювалися суми виплат за поранення, якщо зловмисник перед тим погрожував жертві (II ЛС, розд. 11, арт. 21).

Отже, правові приписи задля попередження помсти передбачали звертання до колективної відповідальності (*рукоємство*) та активне використання можливостей судової системи. Між тим судові записи, фіксуючи численні скарги на «похвалки», містять обмаль матеріалів, які б підтверджували дотримання шляхтичами правових приписів, поширеним явищем були хіба що заруки. Так, Федір Солтан, скаржачись на Романа Бутетицького про *одповеді*, шкоди та побиття слуг і підданих, зауважує, що діється те все всупереч зарукам [113, арк. 125]. На ту ж таки обставину вказує і волинський каштелян Михайло Мишка Варковський у своїй скарзі на кн. Костянтина Острозького і його синів, які в різних місцях чинять йому *одповеді* [81, арк. 769 зв.–770].

Внесення шляхтичем до гроду скарги на свого кривдника, який погрожував мститися, мало певним чином стримувати того від реалізації озвучених намірів: «*Хотечи ся здоровья своего быть певныйшим и безпечныйшим*, тую похвалку [...] на

вряд вашей милости оповедаю и до ведомости доношу» [62, арк. 12 зв.–13]. Скарга була підставою і для отримання заручного листа, екземпляр якого через возного зі свідками подавався кривдникові.

Між тим, як засвідчують численні скарги, у житті шляхетської спільноти публічно висловлені погрози на адресу супротивника, схоже, виконували важливі соціальні функції. Значення погроз як соціально санкціонованого акту для шляхетського повсякдення засвідчує і конституція «О одповіді», прийнята на Варшавському коронаційному сеймі 1588 р. [184, s. 66]. Адже сеймові постанови були відповідями на реальні життєві виклики, а не відображенням ідеальних уявлень законодавців, як це бувало з окремими приписами Статутів. Поява конституції засвідчує і поширення одповіді на всій території Речі Посполитої. Тож детальніше зупинюся на її змістові, адже вона містить вкрай важливі для розуміння шляхетської культури елементи, а також порівняю їх з шляхетськими повсякденними практиками Волині.

Як наголошувалося в конституції, одповіді могли чинитися лише між рівними за соціальним статусом супротивниками («якби хто шляхтичеві, собі рівному, одповідь послав»). У будь-яких змаганнях за честь ця обставина була вкрай важливою, адже прийняти виклик від особи нижчого статусу означало втратити частину свого символічного капіталу, у той час як пропозиція стати на герць була визнанням рівних позицій. Тож така заувага одразу маркувала *одповідь* як елемент лицарської культури.

Дозвіл на *одповідь* конституцією трактувався як спосіб оборони для звинуваченого у кримінальних справах, що належали до юрисдикції гродського суду. Такі справи за різних обтяжувальних обставин могли загрожувати звинуваченому майновими втратами, карою смерті, вигнанням з землі (*виволання* чи *баниція*), позбавленням честі тощо. А оскаржений на гроді шляхтич як член досить тісної контролюючої спільноти міг трактуватися нею «на поштивості своїй убитим». Звернімо увагу, як Станіслав Пукшта описує свої почуття з приводу внесеної до гродських книг Василем Гулевичем неправдивої скарги на нього про поранення: «...што, дей, иж ме велми болит, яко човека учтывого, который

никгда с пристойности моей шляхетское не выступил» [37, арк. 75–75 зв.]. Попри те, що випадки заподіяння кривди через тілесні ушкодження виглядають цілком звичними в шляхетському середовищі, а скарга оперує передовсім риторичними формулами, наголошення Пукштою «на доброй, и ни в чомъ не нарушоной славе моей шляхетской, якоъ то есть завше готов показат», досить промовисте, адже апелює до ідеальної поведінкової моделі, яка побутувала в уявленнях шляхти поруч зі звичними повсякденними реакціями. А добру славу Миколая Зайця «дотикала» неправдива протестація, внесена до луцького гроду Матеєм Межинським, у якій Заяць звинувачувався у нешляхетному вчинку – побитті і пораненні Межинського без попередження і сплячого. Тож ображений, «не хотечи того, што есть з *ущербьком доброе славы и учтивости моее*, терпити и на себе носити», заявляв про свою готовність провадити справу у суді [56, арк. 496 зв.–497].

Саме за такими випадками і резервувалася одповідь як варіант відновлення справедливості для оскарженого. Конституцією регламентувався і спосіб її провадження: погрози мали оформлятися письмово, *цедула одповедна* вручалася супротивнику через возного і свідків – людей добрих, що надавало їй вигляду судового акту, скажімо, позову, а також *одповедник* мав особисто подати її для запису до актових книг. Пригадаймо, що адвокат Боговитина, своєю чергою, вказував на дві форми *одповіді* – через *цедулу* і через возного, тобто мався на увазі письмовий варіант і усний, що здійснювався у присутності возного.

Тож за цими правилами більшість одповідей, що чинилися шляхтою, вважалися нелегітимними, хоч багато з них і були реакцією на обвинувачення, внесені до гродського суду. Одні з них – тому, що робилися не за встановленими правилами, інші ж були не стільки варіантом захисту від неправдивих звинувачень, скільки спробою застрахати супротивника і запобігти звертанню його до суду. Так, Іван Бурій скаржився на Валентія Понятовського, урядника Миколая Кишки, який попередньо образив його і дружину, а коли за те був позваний Бурим до суду, почав чинити в різних місцях «одповіді» [35, арк. 469–469 зв].

За вимогами конституції після вчиненої за всіма правилами одповіді оголошувався мораторій на ведення ворожих дій упродовж шести тижнів. То що ж мусило відбутися за цей період і про що промовчала сеймова постанова? *Одповідь* як елемент ритуалізованої публічної демонстрації ворожості за своєю сутністю була грою престижів, демонстрацією символічного капіталу, яка ставала можливою за мобілізації якомога більшого числа прибічників кожної з конфліктуючих сторін. Однак приятелі далеко не завжди втягувалися у ворожі акти, часто виступали медіаторами поміж супротивниками, активно підштовхуючи їх до замирення та забезпечуючи вихід конфлікту за межі прийнятого спільнотою сценарію конфлікту. Приятельське єднання було чи не єдиною можливим у ситуаціях складних, обтяжених за давністю образ, ураженою честю контрагентів, поважними наслідками для учасників конфлікту тощо (про це далі). Інтервал після одповіді й мав бути використаний для можливого полагодження стосунків за посередництва приятелів. На користь того, що подібне завершення конфлікту закладалося як мета в конституційні приписи, свідчить відсутність серед них відповідей на вкрай важливі питання: чи набували після «одповіді» і шести тижнів потому насильницькі дії легального характеру і чи не відкривалися тим самим для помсти поміж супротивниками нічим не стримувані можливості?

Регламентуючи спосіб оголошення про помсту, конституція, на відміну від II ЛС, вводила штрафні санкції для *одповідника*, який погрожував не за правилами. Акт *одповіді* скривджена сторона мала доводити через присягу; саме цей спосіб доведення фігурує і в статутових приписах, пов'язаних з одповіддю. Шляхта ж, попри позірну готовність за різних обставин доводити свою «правду» таким чином, насправді присягати не поспішала. Особливо показовою є відмова від неї навіть ціною втрат [85, арк. 88 зв.], мотивацією чого могло бути збереження шляхтичем почтивості: «яко чоловікь почтивый, з молодости лить своихъ ажъ и по сесь часъ николи ни о што не присегальъ» [81, арк. 714]. Пригадаймо також, що звільненням позивачами від присяги оскарженого закінчилася і справа про вбивство Валеріана Пудловського. Такий крок зазвичай

свідчив про намагання сторони полагодити стосунки з супротивником: змушення контрагента до присяги робило його ворогом, натомість звільнення від неї зобов'язувало недоброзичливця у відповідь вдатися до поступок, зробити крок назустріч. Поява у конституції присяги як способу доведення одповіді, як і присутність її в статутних приписах, надавала можливість обом сторонам розігрувати у суді і поза ним багатоходівки в шляхетських іграх, де ставкою була честь і добра слава.

Таким чином, конституцією 1588 р. *одповідь* як позасудовий елемент провадження конфлікту вводилася у правове поле – оскаржений міг послати *цедулу одповідную*, уживши в ній певних традиційних елементів зганьблення щодо кривдника, і тим самим вирівняти позиції. Тож спираючись на матеріали судових книг Волинського воєводства від введення в дію II Литовського статуту (1566 р.) і до початку XVII ст., спробую детальніше проаналізувати, яким же чином і задля чого чинили *одповіді* у повсякденні.

Публічні погрози засвідчували перед спільнотою напруження у стосунках поміж контрагентами, водночас виступаючи засобом для розрядки у тих ситуаціях, де причину конфлікту ліквідувати не вдавалося, скажімо – як у випадку існування спільних меж між маєтками. Ворожість могла бути ситуативною і вичерпуватися через короткотривалі симетричні акти словесного чи фізичного насильства. Випадкова зустріч з ворогом у публічних місцях теж могла спровокувати погрози, які, між тим, зазвичай не доходили до серйозніших шкод для супротивника.

Водночас одповіді були і формою провокування супротивника на дії, які надалі могли би бути виправданням завданих, ніби у відповідь, кривд: «...умыслне стараючися о зваду, на мене почали зарыват, абы ми деспекть выредити могли» [126, арк. 329]. Іншого разу, як засвідчує скарга Яна Шистовського, він – особа безпечна, «не спודהваючисе на себе ничого такого, *не маючи жадного заистья ани отповеди*», був заатакований під час засідань гродського суду Марцияном Семашком і Станіславом Унецьким: «для зачатья звады мене невиньне лъжил, неучтивыми словы соромотил и до броне се на мене порваль» [65, арк. 435–436].

Трапляються й випадки фальсифікації *одповіді*, а потому – і заруки, що в сукупності мало узаконити насильницькі дії зацікавленої особи. Так, Політан Чеконський жалівся на Миколая Муриновича, який «узявши противко мене вазнь и змысливши на ме, абымъ оному якие отповеди и погрозки на здорове его чиниль», доніс свою нібито кривду до уряду й узяв заручні листи, «себе охороняючи». Більше того, перед багатьма відомими на Волині людьми оповідає свої претензії до супротивника, видумуючи, що той його ображає. Натомість сам Муринович влаштував засідку, з одного боку – під гумном, а з другого – під млином на греблі [61, арк. 337–337 зв.].

Втім, скарга Політана Чеконського теж могла не цілком відповідати ситуації, що розгорталася в реальності, адже ворожість поміж контрагентами розпочалася не від моменту скарги Муриновича про *одповідь*, як її хотів представити Чеконський. Вона мала довшу історію, що засвідчує, скажімо, існування заруки у 5 тис. золотих, отриманої Чеконським раніше задля захисту від супротивника свого здоров'я і життя, про яку він обмовився у своїй скарзі. Так що скарга на сфальсифіковані Муриновичем погрози теж могла бути нічим іншим, як актом зганьблення поміж іншими ворожими діями, адже звинувачення у фальшу, як пам'ятаємо, вважалося невластивим поштивому шляхтичеві. Для нас же важливий той факт, що одповідям надавалося у шляхетському середовищі неабиякої ваги, адже вона могла звільняти особу, якій погрожували, від відповідальності за її подальші дії стосовно кривдника. Промовистою щодо цього твердження є заява Криштофа Шимковича Шкленського, в якій він засвідчує факт погроз від пасерба Геліяша Яловицького і знімає відповідальність з себе і своїх синів, якби *одповідніку* була ними завдана кривда: «... абы моя невинность Богу и людемъ ведома была» [76, арк. 91–91 зв.]. А кн. Олександр Пронський, оголошуючи про готовність мститися Лащам-Стримилецьким, зауважує, що не несе відповідальності за вчинені їм шкоди, адже вони мали бути обачними після його «одповіді». Оголошення Пронський чинив публічно, в присутності багатьох відомих осіб, тож надалі його супротивники не мали підстав скаржитися на незнання про помсту: «А в том, кгда бы што противного которого з них поткало,

абы на потом его милост не виновали, але *радней сами себе и плохости своєї то приписовали*» [36, арк. 693].

Звичною формою *одповіді* були усно висловлені погрози на адресу супротивника. Як засвідчує аналіз скарг, *одповідь* бажано було чинити безпосередньо перед особою, якій погрожували [49, арк. 807]. Врешті, заочне мовлення слів, що ганьбили особу, не вважалося злочином (за III ЛС, розд. 3, арт. 27). Втім, цієї умови далеко не завше дотримувалися – погрози часто передавалися через третіх осіб, які активно втягувалися у з'ясування стосунків, вислуховуючи погрози та передаючи їх особам, на яких вони спрямовувалися. Скажімо, Войтех Занковський скаржився на Яна Неборського в тому, що він «такъ в дому моем властном при бытности зацных особ, *приятел своих и моих*, яко теж и в розных домех шляхецкихъ, на учтах бываючи, мне самому rozmaitye отповеди и пофалки на здорове мое, малжонки, дечи, слуг, челяди и подданных моих чинит, грозитсе, хотечи нас умыслне о здорове, албо и о горло поприправоват» [133, арк. 35 зв.]. Тісне переплетення членів шляхетської спільноти, неможливість чіткого розмежування на «своїх» і «чужих», сприяла поширенню інформації про ворожі наміри ворогуючих сторін. Свідченням цього може бути і скарга Габріеля Войтковського на Криштофа Лабунського про погрози позбавити життя, в якій він оповідає, що дізнався про це від свого приятеля Криштофа Людвировського, який попередньо гостював у Лабунського і чув там про його наміри [55, арк. 458 зв.–459].

Інколи чинити *одповіді* делегували пиятелів чи слуг [61, арк. 154 зв.–155]. Цілком імовірно, що *одповідь* через осіб нижчого статусу мала образливі конотації. Згадаймо заувагу конституції про необхідність рівності контрагентів у справах про *одповідь*. Непрямо про це може свідчити один з актів довготривалого конфлікту між кн. Олександром Пронським, стольником ВКЛ і майбутнім луцьким старостою, та Лащами Стримилецькими, а саме – вручення *цедули одповідней* Лащам від Пронського через возного Станіслава Коломийського і *формально* – від його імені. У скарзі, що досить беземоційно передавала перебіг справи, міститься фрагмент, який підтверджує розуміння сучасниками ситуації.

Лаші спеціально акцентували увагу на особі одповедніка, а возний твердив, що є лише посередником кн. Олександра Пронського [36, арк. 692–694 зв.].

Однак, маємо рідкісний варіант одповіді, оголошеної кн. Михайлом Чорторійським дрібному шляхтичеві Роману Ставецькому за образу його слуги Мешковського. Очевидна нерівність суспільних позицій контрагентів мусила б плямувати честь князя, водночас підносячи Ставецького до його рівня. З іншого боку, образа слуги як такого, що «носить на себе особу паньскую» [70, арк. 342.], могла сприйматися як знеславлення самого пана. «А иж ся то мне [...] стало, теды якобы ся тая зелживост самому княжати, пану моему стала» [97, арк. 111 зв.–112] – читаємо в іншому випадку. Тож князь мав на це відреагувати, водночас діючи в рамках тогочасних уявлень про доброго пана, що мусить мститися за кривди слуги: «Увуд ме жал слукги мекго верху помененьго строны моеи, ижемь ест екго панем, отповядам тоби самому, иж текго не хце ни на чемь инемь шукат, тылко на кгарле твимь. Вед о тымь и не пресушаися, зоры не досыпяи, бо не веш самь, скунд цо приидет. Писань и самь и тамь» [109, арк. 58 зв.–59 зв.].

У справах про *похвалку* досить часто зустрічаємося зі згадками про участь возного в актах оголошення ворожості [49, арк. 889 зв.–890 зв.; 118, арк. 38 зв.]: «даль ми словную отповедь черезь того менованого возьного, отьповедаючи мене забити» [134, арк. 610 зв.]. А з вознівського визнання у справі про одповедь, дану Гаврилом Гуляльницьким Федорові Балобану, довідуємося про напутні слова одповідника, з якими він відправив возного до Балобана: «Иди од мене до того Федора Балабана. Дай ему од мене одповед, иж нехай ся ме стережет на каждом местцу и с каждое меры, бо его забью; и не перестану умыслу своего, аж тому досыть учиню» [60, арк. 420 зв.–421 зв.].

Возний з'являвся і в тих випадках, коли сторона, якій погрожували, хотіла упевнитися, що погрози не є ситуативними, а підкріплені поважними намірами супротивника, а також коли вони функціонували у вигляді чуток чи передавалися через приятелів. Так, возний Гнат Покощовський визнав, що разом зі свідками супроводжував Івана Холоневського, який ходив до Григорія Колмовського, щоб довідатися, чи на правду він попереднього дня вчинив йому *одповедь*.

Колмовський факт заперечив, при цьому засвідчивши поширення серед шляхти звичаю *одповіді* через возного зі свідками: «Не отведаю. ЕСТЬЛИ БЫХ тобе отведати хотель, тебых через возного и шляхту тобе оповедал» [35, арк. 184 зв.] (див. також [35, арк. 366 зв.; 55, арк. 287]). Тож возного використовували обидві сторони для засвідчення усіх подробиць конфліктних взаємин, водночас його супроводжували не лише обов'язкові свідки – люди добрі, а часто і приятелі скривдженого [58, арк. 314 зв.]. Як учасники «гарячих точок» шляхетського повсякдення возні теж досить часто виявлялися об'єктом, на який спрямовувалися агресивні дії безпосередніх учасників конфлікту. На цьому акцентвав увагу возний Хацко Чуват-Туличовський, якого брати Загоровські під час конфлікту з Василем Гулевичем змушували нести цедулу з погрозами і викликом на поєдинок: «Я ся вымовлял, не хотел есми его брати. Пан Загоровский Федор почал ся на мене грозити, абых его взял. Я, боечися, абы мя *тое ж не поткало от них, што инших возных у Холопечох потыкало*, тот список есми от них взял» [113, арк. 147]. Актові книги містять багато прикладів розправи над возним і свідками при ньому, які сприймалися сторонами як заміщувальні суб'єкти щодо основного ворога [114, арк. 39 зв.].

«Похвалки» чинилися у публічних місцях, якими були ринкова площа, церква, цвинтар, суд, замок, тобто всі традиційні зони конфлікту, про які йшла мова вище. Суд використовували не лише як форум для оголошення *одповіді* [126, арк. 379; 81, арк. 563–564; 90, арк. 687 зв.–688 зв.], а й як канал поширення інформації, що мала, з одного боку, збезчестити супротивника, а з іншого – ще раз заакцентувати увагу на ворожому ставленні до нього. Так, до луцького земського суду прийшли слуги кн. Костянтина Острозького з проханням, «абы дав слышене некоторые речи премовит». Судді дозволили виголошення інформації, що стосувалася особи волинського каштеляна Михайла Мишки Варковського, однак після читання *терміни* запитали, чи йдеться лише про внесення її до актових книг, а чи передбачена для «видомости всихъ людеи пновь обывателей тутошних». Тож почувши, що та справа обходить всю шляхту, запропонували

наступного дня ще раз її оприлюднити «при згромаженю болшей людей тую реч с тое термены знову преповедать» [36, арк. 608 зв.–609 зв.].

Втім, поруч з уявленнями про публічність знаків ворожості, яка могла бути максимально забезпечена лише в час і в місці масових зібрань шляхти, існувало і розуміння важливості поваги до зон і часу миру, якими були судові засідання, що демонструє одна зі скарг. Так, Ян Обчинський оповідав, що він посилав возного до Стефана Солоневського, який йому на різних місцях погрожує, щоб упевнитися особисто у факті *одповіді*. Недоброзичливець на те відповів возному: «Я на сес час в Луцку на здоровье его не отповедаю *под часом роков*». Тим самим він засвідчив лише відтермінування помсти, обіцяючи надалі чинити Обчинському кривди [58, арк. 314–315]. Інший герой у відповідь на погрози, завдані у суді, зауважив: «Таковая свовольность, отповед и слова их вшетечные нигде инде, одно ту ж при вряде пан Семен учинил, того бы чинити не мел, [...] *вряд чтит мел*» [111, арк. 143 зв.].

У випадках погроз присутні при цьому сторонні особи, з одного боку, забезпечували публічність процедури, і, таким чином, отримання кривдником максимальної сатисфакції, з іншого – могли втрутитися і втримати ситуацію в певних прийнятних рамках: «зсоромотил и бити мя хотел, ажъ, деи, его люди добрые панъ Михаило а панъ Якимъ Линевъские заледве угамовали» [32, арк. 392].

Втім, процес замирення не завжди минався без наслідків для самих посередників. Так, Якуб Бриковський скаржився на Івана Дубовецького, який під час «звади» з Яном Вигнанським, коли Бриковський втрутився, «хотечи гамовати и розвадити ихъ, онъ мене самъ, поймавши, с тылу ус вырвалъ и твар выкусил зубами и иншие раны позадавалъ» [123, арк. 218 зв.]. Попри такі інциденти, гальмуюче конфлікт втручання приятелів забезпечувало тимчасове а чи й тривале замирення поміж сторонами.

Коротко також зупинюся на змісті погроз. Окрім традиційної обіцянки позбавити свого супротивника здоров'я і життя, досить часто зустрічаються погрози застрелити його, повісити, втопити, розрубати на шматки, повідрубувати кінцівки, здерти шкіру, тобто заподіяти смерть супротивнику на спосіб, який

вважався недобрим для християнина [49, арк. 718]. Власне, йшлося переважно про ті способи убивства, які за правовими приписами каралися особливо жорстоко, а також загрожували виконавцеві позбавленням честі: «Я тебе где кольвекъ потъкавши, з *ручницы забю, або ты на штуки розсекамъ*» [31, арк. 94]. Попри маркування у правовому полі багатьох з учинків, які звучали в *одповідях*, як ганебних, шляхта активно нахвалялася втіленням їх в життя, підкреслюючи тим самим свою безкарність. Помста, як відомо, знімала будь-які табу в застосуванні сили щодо супротивника, а саме про помсту йшлося у всіх цих випадках: «над телом твоим буду ся мьстити» [122, арк. 466 зв.]. Також досить часто в погрозах звучали обіцянки побити кийми чи вирвати бороду: «Стережися мене, бо ты впасу и буду тебе мети в руках своих, и бороду тою буду по волосу рвати» [122, арк. 446 зв.].

Сталим компонентом *одповідей* виступають погрози заподіяти кривди слугам і підданам супротивника, а також пошкодити чи відібрати його майно. Так Яцко і Василь Білостоцькі скаржилися на кн. Януша Воронежського, який зі слугами і помічниками перестрів їх на дорозі, «учинивши окрикъ, яко один неприятель посторонный, почаль стреляти до нас, якъ до якихъ зубровъ», а потому заявив: «Не только абымъ вас мель побити, але и на дома ваши буду наездчати, огнемъ палити, пустошити, жоны и вас самыхъ помордовати» [61, арк. 805 зв.–806].

Погрози помститися недругу через побиття його слуг та знищення майна, нагадаю, активно втілювалися в життя: «вночи быдло, кони, стадо свое на збоже мое сам наганяючи, сам травит и травити кажет, и верхи по збожю житам и пшеницам ездечи, топчет и шкоды ми незмерные до згубы моее мне чинит» [113, арк. 125] (див. також: [58, арк. 317 зв.–318]). Тож такі акції були звичними провокаціями упродовж конфлікту.

Під час оголошення одповіді активно практикувалося зганьблення особи, зазвичай при усному варіанті, вільнішому від правил. Оскільки у суді заборонялося вживати лайливі слова, а також фіксувати їх в актових книгах, інформація про образи набирала вигляду кліше: «соромотил и словами на него

неучтивими и вщипливими торгал». Серед лайок, які зрідка трапляються в записах, чи не найчастіше уживається «здрайца» [306, с. 136–143; 33, арк. 705; 126, арк. 131]. Цілком очевидно, що в цих скаргах поняття «зрадця» не пов'язувалося з жорстко усталеними конотаціями, а розумілося як «нещотлива», тобто непристойна, невласлива для шляхтича поведінка контрагента. Воно уживалося на означення порушення чи не будь-якої норми в системі цінностей «доброго» шляхтича.

Образи жінки, натомість, мали виразну сексуальну орієнтацію і зазвичай маркували її як особу легкої поведінки, «вшетечницею» [33, арк. 557–558]. Зрідка зустрічаються і детальніші описи. Дем'ян Мокренський, скаржачись на тривалі образи, насильство, одповіді і пофалки від сусіда Станіслава Молинського, цитує лайку кривдником його дружини княжни Ружинської: «Словы невчтивыми, доброй славе ей образливыми, ей соромотил, мовечи: «Курво, малпо, машкаро», и менил ей быти дочкою некогого Костюка, а не Ружинского дому, чого, милостивый панове, жона моя до себе не чуе, але ест учтивою ложа князя Василя Ружинского и з матки учтивою дочка» [119, арк. 241 зв.]. Звинувачення в нешляхетстві і незаконному народженні не було рідкісним у таких випадках [121, арк. 306]. Так Іван Білецький Івана Бережецького словами «досыт спросными и доткливыми доброй славе его зсоромотиль и на почтивость ему приганиль, менечи быти якобы он не былъ шляхтичь», а потому «пофалку и отповед учиниль» [49, арк. 889 зв.–890 зв.].

Попри, як пам'ятаємо, дражливість подібних словесних образ і поважне до них ставлення у шляхетському середовищі, обставини їх проголошення – поміж інших лайок під час давання *одповіді* – часто спонукали ображеного до відповіді зворотним насильством, а не звертанню до суду задля відновлення доброго імені. Лайки зазвичай супроводжувалися низкою усталених жестів – виривання бороди чи волосся, зривання головного убору, побиття за допомогою «нелицарських» предметів, образливе «кивання пальцем» тощо.

Однак з ухваленням конституції «Про одповіді» починають з'являтися, хоч і вкрай рідко, процеси, у центрі яких було звинувачення про погрози мститися.

Так, у луцькому гродському суді розглядалася скарга Василя Жабокрицького на Андрія Рогозенського про оголошений намір заподіяти кривду скаржникові через возного і свідків: «Пане возный, повид то пану Василю Жабокрицькому, иж бы се мене кожного дня и години стерег. [...] О то пилно старатсе буду, жи Василя Жабокрицького так буду бити, же его здоровья позбавлю, и от моих рукъ горло дати мусить, албо его огнем спалити слугам своим кажу» [66, арк. 349–351 зв.].

Поширений тип усної *одповіді* поєднувався зі значно рідше уживаною письмовою формою – *цедулою одповідною*, а після запровадження конституції, що регулювала погрози як ритуалізований етап конфлікту, в скаргах зрідка з'являються вказівки на те, що *одповідь* вчинена невідповідно до правових приписів. Так, Федір Балобан скаржився на Гаврила Гуляльницького про те, що той «не водлуг констытуцыйи мне одповід учинил» [60, арк. 420 зв.–421 зв.]. Існуюча і до постанови 1588 р. письмова форма *одповідей* (зауважена адвокатом Боговитина у справі з Пудловськими) легітимізувалася, а також прибрала обов'язкових деталей – подача її через возного зі свідками та фіксація в актових книгах, чого загалом дотримувалися. Варто зауважити, що кількість письмових *одповідей* у 90-і рр. значно зростає, однак це принципово не впливало на ситуацію з переважним побутуванням саме усного варіанту погроз.

Проте саме письмові тексти дозволяють відтворити сталі елементи *одповіді* (зокрема, і усної), адже фіксується велика подібність її змісту на всій території Речі Посполитої. Тож на початку внесеної до актових книг скарги або на початку самої цедули, після звернення до адресата, зазвичай вказувалася причина, що спонукала вдатися до погроз – тяжка і безпідставна образа, відплатою за яку могла бути лише помста. Так, Станіслав Стадницький заявляє, що на велику кривду і образу, заподіяну йому Василем Красенським, не годиться відповідати інакше, аніж «яко доброму, почитивому и рыцарскому чоловіку приналежи», тож він у відповідь «послалъ есми до него на цедуле отповед през возного» [35, арк. 208 зв.–209]. Безпосередньою причиною конфлікту послужила суперечка за коня, якого слуга скаржника попередньо сторгував для свого господаря, а Василь Красенський, знаючи про це, його перекупив. Стадницький спробував відновити

рівновагу в стосунках, звертаючись особисто, а також написавши до Красенського листа з проханням відступитися, однак адресат відмовився. На той факт, що йшлося про уражене почуття честі, вказує мотивація Стадницького – звертаючись до супротивника, він хотів пересвідчитися, чи насправду йдеться про образу: «Тедым то чинил не с потребы, бо з ласки Божей маю на чом ездити, але досветчаючи того, если ми то на деспекть учинилъ, што вижу, же такъ». Уражене самолюбство виявило себе і в такому фрагменті цедули: «Посмехи собе з мене строишь; пристои ли то цнотливому то чинит, што ты мне чинишь, сам то у себе уваж!». І, звичайно, Стадницький твердив, що образа була йому завдана без будь-якої причини з його боку [35, арк. 208 зв.–209 зв.].

Інколи вказувалося, що причиною одповіді стали образи, завдані не безпосередньо *одповєднику*, а його родичам або приятелям, що засвідчує існування дуже тісних зв'язків між членами спільноти. Так, Василь Яковицький зі своїми шваграми забужанами прислали цедулу до Богдана Костюшковича-Хоболтовського і його пасинка Давида Яковицького, в якій обіцяли помститися їм за кривди свого зятя Василя Яковицького і його дружини, а їхньої сестри за наїзди, стріляння на дім, гонитву за слугами, образи тощо [112, арк. 169–171 зв.]. Помста, своєю чергою, охоплювала не лише безпосередніх супротивників, а й їхніх родичів та нащадків: «у на potomstwu twoim, у na samey osobie twoiey mscie się tego będą» [55, арк. 39].

Невід'ємним елементом цедул було попередження про необхідність стерегтися помсти в будь-яких місцях, зокрема, таких, де використання зброї заборонялося правом і звичаєм, а також у будь-якому стані (сплячому, беззбройному тощо), тобто йшлося про війну без правил: «...ty o tym wiedząc, abys się mnie strzegł w kościelie, cerkwie, w domu, w łazni, w drodze i na wszelakim mieyscu, gdzie bym się s tobą potkał, oprócz przed maiestatem Jego mości, za tym się Panu Bogu poruczaу» [57, арк. 485]; „...odpowiadam у upominam cie tym, abys się mnie na kazdym mieysczu strzegł, spiacz ly, siedząc ly, chodząc, iedząc albo у piącz na mieyscu wszelakim jak w domu, u polu, u gumnie, na drodze, w miescech, na targach, na zieżdziech wszelakich do lat, az to pismo swoje ziescz musirz у zaplate за

niecnoty swe na sobie odniesierz. Za tym bądź ostrożny” [131, арк. 715–715 зв.]; «А такъ ся мене стережи на вшеляком местцу, не менуючи, ходячи и спячи, бо се такъ о то постарами [35, арк. 209 зв.]; «хцемы текго мсциц на кгардлех вших, абысце ся нас вшендзе на каждом местцю – в дому, на упокою, в косцеле и в лазни – нас стрекгли» [112, арк. 270].

Зазвичай також цедули містили посилання на Бога, який мав бути заступником для несправедливо скривдженого і месником для його ворогів. Такі згадки вказували на Божественне втручання в людські вчинки і тим самим легітимізували жорстокість щодо ворога [65, арк. 439; 57, арк. 485–485 зв.; 55, арк. 38 зв. –39]. Власне, цей елемент підводить нас впритул до розуміння *одповіді* як варіанту поєдинку між супротивниками, як Божого суду в захисті своєї честі, на що вказує і текст однієї з них: «Одповід быти не можеть болшая, кгдаы хто кого *на поединок* вызываесть, на горло ему наступует, зачым тежь и начетая справа розумяна быти не можеть [інакше], толко одповідю з похвалкою» [135, арк. 456]. Йшлося про звинувачення кривдника у наїзді, під час якого господаря викликали на поєдинок. Такі ситуації були цілком типовими – скарги про напади на дім чи маєток часто мали своєю складовою «визивання на руку».

Попри поєдинок як суто чоловічий спосіб поррахунків, де жінка могла бути лише ставкою у грі за честь, одповідь, хоч і рідко, спрямовувалася безпосередньо до неї. Так, маємо приклад письмової *цедули*, надісланої Олександром Калусовським до Настасі Гулевичівни Іванової Калусовської, яку, втім, подав до суду її брат Дем’ян Гулевич, визнавши себе головним адресатом. Між тим зміст листа вказує саме на жінку як суб’єкт *одповіді*, чиї дії спонукали Олександра Калусовського мститися не лише їй самій, а й її *цнотливому* чоловіку, брату Олександра, а також всьому їхньому потомству. У стосунку до Дем’яна Гулевича автор *цедули* зауважує, що при нагоді поговорить з ним про кривди і поскаржиться на сестру, а також висловлює жаль, що саме з її намови такий *почтивий* чоловік може потрапити на гак. Весь текст просякнутий посиланнями на Бога як головного заступника скривджених, судді усіх несправедливих людей, що забувають про страх Божий [55, арк. 38 зв. –39]. Тож поява Гулевича на гроді

викликана, скоріш, звичаєм – ставати на захист представниць «слабкої» статі своєї родини в разі їхньої кривди, як таких, що перебувають під опікою чоловіків, братів, синів, батьків. Жінки, як і слуги, були частиною символічного тіла шляхтича, і саме на нього спрямовувалися атаки недоброзичливців у змаганні за честь. Зазвичай чоловік як властивий опікун своєї дружини і оборонець родинної репутації подавав скаргу до суду про образу, а також на ньому лежала справа помсти. За його відсутності цей обов'язок брали на себе чоловіки з родини жінки, що засвідчує як міцність швагрівських зв'язків, так і контроль батьківської родини за долею вже заміжньої дочки/сестри. Звернімо увагу на репліку Микитиної Білостоцької Софії з Ощовських, яка заявила, що шукала захисту від сваволі чоловіка в домі «брата а *опекуна* свого» Михайла Ощовського [25, арк. 457–457 зв.]. А Гнівош та Іван Петровичі Калусовські оголошують Федорові Солтану про свою готовність мститися за кривди своєї сестри [111, арк. 92].

Тож саме жінка часто стояла за ворожнечею чоловіків: оборона честі була чоловічою справою, однак їхня репутація залежала значною мірою від доброї слави жінки, а також від готовності і можливості чоловіків стати в її обороні. Звичайно, жінка при цьому була власницею своєї станової, за правом народження, честі, про що свідчить, зокрема, скарга Катерини Корбутової на образу від Вінцента Билини, який її обзивав «словами брыдкими, *гонорови протестующое шляхецькому шкодливими*» [8, арк. 176 зв.–177 зв.]. Однак її власна честь під час перебування у батьківському домі, а потому, як заміжньої жінки, в домі чоловіка, складала частину честі чоловіків, під опікою яких перебувала.

Цілком можливо, що, акцентуючи увагу на ініціативі жінки у розпалюванні ворожості, скаржник теж мав на меті образити передовсім її чоловіка, адже жіноча активність, що виходила на яв, порушувала усталену ієрархію, демонструвала слабкість чоловіка як опікуна та його неспроможність оволодіти ситуацією. Водночас протиставлення «свавільна жінка як джерело зла – поштивий чоловік» могло апелювати до чоловічої солідарності, прокладаючи місток до можливого порозуміння між шляхтичами. Адже причина ворожості в цьому разі виводилася поза межі світу чоловіків, крилася у слабкості протилежної статі та її

вродженій гріховності. Цим інколи користувалися шляхтичі, насилаючи загони своїх слуг і приятелів, очолюваних дружинами, залишаючись при цьому ніби осторонь, водночас отримуючи можливість усіляких маніпуляцій у судовому просторі, що будувалися на обмеженій правовій дієздатності жінки та відповідальності за неї чоловіка. Водночас така ситуація позірної безкарності жінки могла сприяти її активній ролі у конфліктних взаєминах: *«жона, будучи под опекою и владею мужа своего, не може в таковых речахъ ничего без воли и розказанья мужа своего учинити, про то тежь маеть быти волна, але справа тая мает быти против самому мужови ей поднесена, буд о грабежь, буд о неучинене справедливости зь жоны»* [66, арк. 468 зв.].

Поза існуванням певних стратегій ворожості з використанням гендерної асиметрії, жінка реально могла бути призвідницею та ініціаторкою конфліктної багатоактівки. Прикладом може бути напруження у стосунках поміж Станіславом Молинським та Дем'яном Мокренським, в центрі якого лежав спір за землю. Історія сповнена багатьма сценами насильства, зафіксованими у судових книгах, де трапляються досить комічні епізоди: *«Знавши з ноги бачмакгъ, за жоною моею по улици гонил, похваляючися ей плюцами псими бити»* [122, арк. 446 зв.]. Однак курйозність цього епізоду та багатьох інших межувала з жорстокою брутальністю інших. Між тим агресивні дії Молинського, його брата, слуг та підданих, схоже, провокувалися його дружиною Мариною: *«И як, деи, мене Станиславъ Молинский бил и мордовал, а жона, деи, его Марина, понедалеку от него стоячи, ему, мужеву своему, мовила и казала: «Бий, дей, ей гараздъ, маю, дей, я на Роговичох чотыриста копъ грошей вена своего, маю ей чимъ навезати або и заплатити»* [117, арк. 487]. Іншого разу Мокренський скаржився, що вона ж у присутності сторонніх осіб *«далася слышати, обещаючи копу грошей дати, хъто бы мене забил або бороду врезал»* [119, арк. 242]. Тож жінка, попри звичаєву відсутність у публічному просторі та сфері владних поноважень, могла реалізувати свою активність через неформальні впливи та вміло маніпулюючи гендерними упередженнями.

Втім, мені зустрівся і випадок перебирання на себе шляхтянкою чоловічої моделі поведінки – оголошення *одповіді* через цедулу Івановою Лосятинською Настасею Василівною з Гостських, на той час удовою [248, с. 146], Михайлові Сербину-Кобецькому [39, арк. 343 зв.–344 зв.].

Наостанок зауважу, що існування *одповіді* як ритуалу засвідчує і практика її «знесення», тобто оголошення про припинення ворожості поміж супротивниками. Так, полагодження давнього конфлікту між Михайлом Колчинським і Юрієм Підгороденським було засвідчене письмовим зобов'язанням надалі жити в мирі («южь николи не маємо се одинь на другого скрива гледити») і «одповедей» не чинити, де *одповідь* постає не як окремий акт, а як процес, що супроводжувався багаторазовими оголошеннями про помсту [72, арк. 610 зв.].

Зафіксований і випадок, коли умовами приятельського погодження додатково передбачена була листовна відмова від попередньо оголошеної *одповіді*, теж даної через цедулу *одповідну*. Тож Якуб Крушинський і Федір Солтан взаємно зобов'язалися повернути захоплені під час ворожнечі грабежі та скасувати скарги і записи в судових книгах, які вносилися «з ущипком учтивости доброе славы», а також Крушинський мав забезпечити знесення *одповіді*, оголошеної його приятелями Солтану [117, арк. 467 зв.–468 зв.]. Умови були виконані, що і засвідчив возний у суді [118, арк. 38 зв.].

А *одповідь*, оголошену поручником королівської роти Андрієм Гловацьким Іванові Хрінницькому перед луцьким гродським судом, польний гетьман Станіслав Жолкевський, на розгляд якого надійшла ця справа, наказав «знести». Гловацькому рекомендовано було у випадку існування кривди чи образи, завданої Хрінницьким, звертатися до права, натомість він мав відмовитися від помсти під загрозою смертної кари і втрати честі у випадку порушення гетьманської ухвали [53, арк. 739 зв.–741]. А волинська шляхта, укладаючи 11 січня 1595 р. сеймикову інструкцію послам на сейм, одним із пунктів доручала їм «старатися» про остаточне скасування тієї *одповіді* [156, с. 428].

Практикували і усні відмови від *одповіді*, зазвичай у присутності возного і шляхти. Так, возний Ян Валевський визнав, що їздив на прохання Григорія

Гулевича до Михайла Сербина-Кобецького з приводу одповеді, виголошеної Гулевичеві Себастьяном Прибикою, слугою Сербина. Григорієві йшлося про те, чи стояли за погрозами поважніші наміри – втілити їх у життя, а чи вони були ситуативними. У відповідь Михайло заявив, що його слуга «отповедей и пофалокъ жадных» не чинив, а якщо й чинив, то «полнити того не будет», ствердивши обіцянку «шлюбом», тобто шляхетським словом (можливо, з додатковими ритуальними жєстами чи словами) [58, арк. 187 зв.–188].

Ритуальний характер *одповеді* в шляхетській спільноті, яка загалом дотримувалася певних правил її провадження, підтверджує й інтервал між оголошенням про помсту та реакцією на неї. Відповіддю зазвичай був відтермінований зворотний насильницький акт, що часто поєднувався зі скаргою на гроді як попередженням супротивника про готовність вдатися до суду. Відмова від миттєвої силової реакції, що могла перетворити ритуал у тривіальну бійку чи сварку, давала додаткові моральні бонуси скривдженому в очах спільноти, можливість апелювати до високих християнських зразків – терпіння, прощення, милосердя. Інтервал був потрібен і для мобілізації ресурсів, скажімо, рекрутування приятелів. Однак з відповіддю не варто було баритися, інакше це могли витлумачити як слабкість: «кривды нашей на себе длукго не ношонць, хцемы текго мсциц на кгардлех ваших» [112, арк. 169–171 зв.]; «не хотячи я в том быти так долго, абых в людеи учтивых за такового розумян не был» [119, арк. 707].

Втім, прийнятне затягування з відповіддю змушувало супротивника перебувати в стані очікування, переживати страх перед можливим нападом («маючи от нихъ таковые отповеди и пофалки, в дому своемъ мешкати и по дорогахъ безпечне ездити не смею» [29, арк. 315–315 зв.]) та мобілізувати різноманітні ресурси задля відсічі («слуг и бронеи розных, также и коней над потребу ховат, до кошту и шкод немалыхъ прыйти» [60, арк. 421]) чи запрошуючи приятелів у очікуванні нападу, які могли б засвідчити його перебіг [40, арк. 287]. Швидка відповідь натомість передавала право на зворотну дію в руки супротивнику. Поперемінні провокації і відповіді на них та часовий інтервал між

окремими етапами насильства дозволяє розглядати культуру ворожості як варіант механізму обміну по типу «дару–віддару». Будь-який комунікаційний акт, що сприймався як образа, породжував борг, повернення якого було справою честі, що, своєю чергою, штовхало до нового етапу ескалації ворожості [358, р. 20].

Отже, *одповідь* постає як складне соціальне явище з розгалуженими функціями, серед яких – заява перед супротивником про готовність мститися за заподіяну образу, оповіщення спільноти про напруження в стосунках поміж її членами, захист від образливих звинувачень, демонстрація сили через зганьблення супротивника, залякування та намагання змусити його до певних поступок, а чи й просто черговий акт насильства у черзі обмінів.

У своїх скаргах на «одповіді» шляхта поруч з наголошенням на «злому умислі» кривдника чи не частіше також говорила про його безпричинний гнів: «не маючи зо мною жадного заиштъя ани суседста, вземъши противку мене *невинне вазнь*» [111, арк. 92]. Однак при досить високій ритуалізації цього елемента ворожості, твердження про гнів як індивідуальну емоцію, а не сплановану (тією чи тією мірою) стратегію, є досить сумнівне [214]. Тим більше, що йшлося про усталені кліше, за допомогою яких традиційно описувалися конфліктні акти. Мабуть, доречніше говорити про конвенційні емоції, де гнів виступав оцінкою певної дії супротивника і таким чином надавав йому статусу образи чи неправової дії. Якщо ображений не відповідав на провокацію опонента, як того очікувала спільнота, то це могло викликати осуд, звідсіля – і заяви постраждалого про небажання «кривду на собі носити». На сторожі честі кожного стояли члени шляхетської корпорації, уважно ставлячись до всіх недобррозичливих реплік, які можна було витлумачити як образливі, передаючи їх адресатові, складаючи почет при ньому чи возному, коли потрібно було уточнити, чи справді кривдникові йшлося про оголошення помсти, усіляко розпалюючи гнів, а також стримуючи його у певних рамках. Тобто жести як частина перебігу ворожості, та емоції, що демонструвалися у публічному просторі, великою мірою були продуктом «соціальної інженерії» інших людей.

Звернімо увагу на історію давання *одповіді* Олександром Семашком Михайлу Линевському під час *років* луцького гродського суду. Увечері перед закінченням судового засідання до рук Линевському подали дві *цедули*, писані польською, які були знайдені перед світлицею, де працював суд. Прочитавши їх, той страшенно злякався, і, впавши перед старостою Олександром Пронським на коліна, «плачливо» скаржився про вчинення йому *одповіді*. Присутній при цьому шляхтич Василь Кучук-Лазуцький оповів, що одна *цедула* випала з-під делії Миколая Семашка, яку свідки того підняли і читати почали, а другу непомітно підкинув слуга брацлавського каштеляна Олександра Семашка. Коли ж її «прудко никто не брал, сам же, поднявши ее, пришедши до нас, врекомо читати хотел, который, кгда читати не умел, нам ее ку читаню подаль». Свідки, бачачи, що йдеться про *одповідь*, передали листи адресатові. Михайло Линевський у відповідь заявив, що Семашки перед тим, «грозечися на мене перед людьми добрыми на мне кия отыйти, и водле тое погрозки своее чинечи мысли своее досыт», наслали своїх слуг на його господу, а тепер і помстою погрожують. Тож він «светчился и плачливе оповедал» старості і всім, хто на той час був на гроді, що у випадку його смерті «тоє кривды своее ни от кого иньшого быти не твердит, толко от его милости пана браславского и от сына его милости пана Миколая Семашка» [48, арк. 156 зв.–158]. Прописаність деталей цієї історії породжує певність у її достовірності, однак реальність падання до ніг старости і плачі Линевського викликають певні сумніви – навіть не стільки їх реальність, скільки спонтанність, безпосередність емоцій героя. Очевидно, що розіграна Линевським трагедія у підсумку мала забезпечити йому підтримку старости й шляхти при ньому, надати конфліктові публічного характеру і тим самим застерегти супротивника від агресії, а також переграти його у змаганнях за честь. Очевидно й те, що Семашки, підкидаючи *одповідні* листи прямо під час засідань суду, очікували саме такої реакції. Тобто, незалежно від того, як ці емоції називалися колись чи як ми їх називаємо зараз, вони були не просто виявом почуттів, а й жестами в рамках культури ворожості.

Втім, конвенційність емоцій не означала відсутність за ними реальних гніву, злості чи страху. Правдивість/конвенційність, як на те, не взаємовиключні, а взаємодоповнювані, адже навіть найпродуманіші стратегії передбачають емоційність виконавців і їхню переконаність у легітимності очікувань. Знаність акторами конфліктного сценарію, розуміння ними умовності багатьох насильницьких жестів, все ж не забезпечували абсолютної певності, що рушниця не вистрілить, погроза не буде втілена життя, приятелі виявляться достатньо активними, супротивник поступливим, а насильство вдасться зупинити чи зрежисувати на потребу моменту. Соціальні ігри завше таять в собі небезпеку глухого кута. Важливим натомість є те, що мова їх була відома спільноті, члени якої погоджувалися, попри ризики, грати за цими правилами. Ба більше – вважали їх для себе обов'язковими і готові були платити за це досить витратне заняття.

Як уже не раз зауважувалося, скарги були також продуктом нарративних стратегій канцеляристів, що добре усвідомлювалося самими продуцентами. Про це свідчить жартівливий запис визнання у суді двома шляхтичами своїх домовленостей, вибудований всуціль на штампах і обігруванні традиційних елементів конфлікту – гострого протистояння через дрібну суперечку, що супроводжувалася *одповідями* і *трехвалками*, приятельського втручання у ворожнечу, її полагодження та зобов'язання суперників надалі жодних претензій не мати один до одного [77, арк. 567–567 зв.]. Тож, як бачимо, жартівливе визнання у концентрованому вигляді описує модель конфлікту, тим самим засвідчуючи її закріпленість у соціумі. З іншого боку, пародіювання актів, що належали до базових конвенцій у стосунках поміж членами спільноти, може свідчити про завершення їх функціонування в рамках певної культури. Адже вони дієві лише за визнання членами спільноти їх безумовної цінності. Однак, згідно цієї тези, промовистим є рік постановня запису – 1664, віддалений від аналізованого часу чи не в півстоліття, а головне – вже по той бік війни з її руйнацією усталених форм соціального життя та нищенням ритуалів узгодження інтересів та залагодження конфліктів.

5.2. Виклики на поєдинок: форми та функції

6 квітня 1609 року Якуб Кармановський розпочав у володимирському гродському суді справу проти Федора Жаби-Городиського, звинувачуючи його у *нахоженю* разом з помічниками на його дім на передмісті Ковеля. Як було засвідчено у скарзі, нападник, добуваючися у двір, порубав і посік ворота, ображав господаря «неуцтивыми» словами, а також викликав на поєдинок, кажучи: «Выйд сам такой овакий». А коли йому не вдалося добратися у двір, почав стріляти з півгаків, а також учинив *одповідь* господареві на здоров'я і на горло, обіцяючи також спалити його двір разом зі всім майном. Після такої демонстрації нападники «отгол проч одехали и одышли» [129, арк. 92 зв.–94].

Втім, попри розбудованість скарги, висунуте обвинувачення стосувалося одного з найбільш популярних злочинів серед шляхти – *наїзду/нахоження*, що перебував у юрисдиції гродського суду, натомість супутні йому обставини – *одповідь* і виклик на поєдинок – до уваги не бралися, належали до риторичних засобів, що мали посилити негативний образ нападника.

Інша протестація, внесена Андрієм Аслановичем на Семена Вишпольського і Марину Миколаєву Вишпольську, Семенову братову, походить з теренів Київщини і стосується трохи пізнішого часу, однак у своїх основних деталях разюче повторює попередню. Тож скаржник жалівся на Марину, яка, «намовивши и на все злое нарадивши пана Семена Вишполского, абы протестанта, где колвек заскочивши, не живил албо и здоровья позбавил», тим самим спровокувала *нахожене* свояка на Андріїв двір. Як записано було до житомирських замкових книг, Вишпольський «вночи пришедши *потаемне* под двор протестанта власный, поза плотами се засадивши и з добитою шаблею ходячи, *волат, визиваючи на поединокъ,* мовечи: «Выйд такой овакий матки сыну, а бийсе зо мною». Бачачи, що на такий галас ніхто з двору не вийшов і не обізвався, він почав обажати господаря та його дружину «словами непристойными, гонорови его шляхецкому шкодячими». А потому оголосив *одповідь* і з тим від двору пішов геть. Досить

кумедно у даній скарзі поєднуються звинувачення у потаємності нападу Вишпольського на дім, що мало підкреслити негідність його вчинку як дії прихованої, а також подальша розповідь, де йдеться про гамір, зчинений нападником, під час виклику на поєдинок і виголошення *одповіді*. Цілком імовірно, що у даному разі звичне кліше, використовуване канцеляристами, та й, можливо, самими скаржниками у заявах про насильство наклалося на цілком відкриті, навіть демонстративні дії обвинуваченого Далі Андрій Асланович посилав до Семена Вишпольського свого приятеля Яна Верцинського, питаючи про причину таких похвалок і «сромочене протестанта и малжонки его на гоноре шляхецким», однак кридник не лише не заспокоївся, але повторив перед посланцем, «ижь то правда, жем его на поєдинок визивал и сромочилем его». Більш того, пані Миколаєва Вишпольська перегородила звичну дорогу до Андрієвого двора і заборонила по ній їздити його підданам, погрожуючи побиттям, а також нацькувала своїх собак на свиней скаржника і вже кількох забила.

Тож у підсумку Андрій скаржився на своїх сусідів про «похвальки на здорове, так и о заняте дороги, такъ теж о потравенъе и позабиянъе свиней», не згадуючи поміж великими жалями з приводу втрачених свиней і інших шкод про виклик на поєдинок, і тим більше не переймаючися обов'язком лицаря ставати на герць в обороні своєї честі [9, арк. 901 зв.–902 зв.].

Не менш колоритною є також скарга волинянина Матиса Комнацького на сусіду Івана Волинця і його синів про образи його і дружини, побиття слуг і підданих, напад на маєток, під час якого «на збожя мои кони свои пуцают, *вызываючи мя на битву*, перед приятелми и слугами моими мене лжат, словы мене своими неучтивыми на мене торгают, человека спокойного, ни в чом соби невыступного, *на битву вызывают*» [60, арк. 116–116 зв.].

Ці фрагменти шляхетського повсякдення очевидно дисонують з уявленнями про високе мистецтво лицарського поєдинку задля захисту своєї честі чи честі дами, що впевнено увійшов до стереотипів про «золоту» добу. Власне, з набору типових уявлень на поверхню послужливо спливе чи не найочевидніше пояснення

– через концепт центру і периферії, адже українські терени, поза сумнівом, лежали на околиці європейської культури, куди новинки доходили з запізненням і в украї зміненому вигляді. Тож бодай побіжно окреслю побутування цього явища на європейському просторі.

5.2.1. Поєдинок у Західній Європі.

Поєдинок, який у своїй завершеній формі постає як добровільне, строго ритуалізоване збройне змагання двох конфліктуючих сторін (інколи за участі близьких до них осіб) в обороні попередньо ураженої честі однієї з них а чи й обох, має довгу історію. Витоки поєдинку вбачають у судах Божих – ритуальному випробуванні оскарженого (*ордаліях*) як способі доведення у суді, коли доказів для обинувачення чи його спростування було недосить [319; 453; 445, 446]. Вважалося, що суддею під час ордалій виступав сам Бог, який не мусив залишити безкарним злочин, а також допустити покарання невинного. Так, у Трістані і Ізольді читаємо: «Люди бачать вчинок, але Бог бачить серця і він єдиний є справжнім суддею. Постановив тоді, що кожна оскаржена людина могла боронити своє право з допомогою битви і він сам б'ється на боці невинного» [157, с. 98]. Тож на судах Божих зазвичай були присутні духовні особи, що провадили службу перед ордаліями чи й упродовж їх. Право застосування Божого суду від початку належало верховному володарю, а також делегувалося ним намісникам, а за особливими привілеями – патримоніальним власникам, монастирям, костелам, капітулам, окремим корпораціям, містам (про що йшлося в локаційних привілеях).

Найпоширенішими видами *ордалій* були випробування водою і розпеченим залізом та поєдинки. Проба розпеченим залізом передбачала, що особа, яку випробовували, мала пронести його в руці або пройти по ньому босоніж три кроки. Вина чи її відсутність визначалася суддями за станом долоні чи підошви через три дні після випробування (рани вказували на вину). Проба водою

відбувалася через кидання у воду оскарженого, який зв'язувався таким чином, що не міг рухати руками чи ногами (відсутність вини доводилася, якщо випробовуваний тонув). Практикувалися і проби гарячою водою, з якої потрібно було дістати голою рукою певний предмет. Поєдинки відбувалися у присутності суддів та згромадження людей зазвичай через певний відтинок часу після присуду. Звичною зброєю був кий і меч (вибір належав у більшості випадків оскарженому). З часом кий став вважатися зброєю простолюду, а побиття ним сприймалося як ганебне для воїнів-рицарів, тож вони практикували двобої лише лицарською зброєю, інколи кінно. Обов'язковим атрибутом у поєдинку був щит, який захищав від ударів; лицарі використовували кольчугу, а у випадку кінних двобоїв – і весь лицарський обладунок. Усталилися і правила, хто міг брати участь у поєдинку: виняток становили раби, духовні особи та жінки; вища за статусом особа могла відмовитися від двобою, а лицареві у сумнівних випадках перед випробуванням пропонувалося довести своє походження, тобто утверджується засада рівності поміж супротивниками. До ордалій, хоч і з певними застереженнями, належить також присяга. Як наріжний камінь середньовічної судової процедури вона часто уживалася замість *проб*, однак від особи, що мала присягати, вимагалася включеність до сітки родинних і приятельських зв'язків даної групи (іноземцям не дозволялося присягати), а також вона мусила бути «вартою присяги», тобто володіти характеристиками, які робили присягу надійним доказом.

Ці ритуали активно використовувалися германськими народами у судовому процесі з приводу таких переступів як зрада, порушення договору, згвалтування, розпуста, сексуальні девіації, вбивство, підпал, фальшування. Застосовувалися суди Божі й у справах про власність та статус (скажімо, у випадках сумнівного батьківства), а також церковних – у процесах над єретиками (XII ст.). Перші згадки про ці практики фіксуються на початку VI ст. у «Салічній правді» та у текстах Григорія Турського; їх спалах припадає на період між 800 і 1200 рр., після чого за справу серйозно взялася Церква. Чи не від самого початку вона займала щодо судів Божих двозначну позицію, хоч їх розповсюдження тісно корелює з

поширенням християнства на певних територіях [319, р. 4–58]. З одного боку, служителі Церкви отримували за участь в ордаліях винагороду. Траплялося, що правитель, в руках якого перебувало виняткове право надавати дозвіл на поєдинки, передавав його не лише своїм достойникам з числа найбільших можновладців, містам чи окремим корпораціям, а й духовним інституціям [445, s. 23]. З іншого – досить рано засвідчені спроби Церкви обмежити ордалії; так, собор у Валенсії 855 р. заборонив християнське поховання загиблих на поєдинку. Сумніви щодо доречності застосування судів Божих ґрунтувалися, зокрема, на тому, що у Євангелії чудеса не гарантовані, тож не конче мусять відбуватися під час судових поєдинків, які неканонічні [319, р. 81]. Поширення практики сповіді і причастя вплинуло на зменшення ордалій у XII ст. Адже якщо винний покався і висповідався, то Бог знімав його вину, але якщо він гинув на поєдинку, то це ще не означало, що Всевишній звільнить його від відповідальності за скоєне. Втім, поєдинок залишався вкрай важливим елементом системи доведення у справах, пов'язаних з порушенням миру, пораненні і розбої, що фіксувалося у «Саксонському зеркалі» (бл. 1230 р.) [319, р. 159].

Трактування судів Божих як таких, що не відповідають Божим заповідям і науці Церкви, з'являється в ухвалах IV Латеранського собору 1215 р., а у 1222 р. їх використання взагалі заборонили. Ці заходи, однак, не призвели до швидких змін у судочинстві, що засвідчує, зокрема, окрема заборона судових поєдинків папою Григорієм XI у 1373 р. Остання судова дуель в Англії, втім, відбулася у 1492 р., у Франції – 1547 р., а в Іспанії – 1541 р., однак на той час вони вважалися вже архаїчним явищем.

Зменшенню значення судів Божих прислужилися і заходи монархів. Скажімо, у 1168 р. французький король Людовік VII зліквідував поєдинки у дрібних справах, а Людовік XI Святий 1260 р. увів до судового процесу замість ордалій доказ через свідків. Роберт Бартлетт вважає, що скорочення ваги судів Божих у судочинстві було пропорційне централізації держави і зміцненню її владних інститутів, адже ордалії були механізмом порозуміння членів малих груп, тісно пов'язаних між собою різними зв'язками, мало залежних від центральної

влади. Конфлікти вирішувалися через втручання спільноти, чий інтереси через гнучкість оцінювання результатів ордалій маскувалися під Божу справедливість. Наголос робився на досягненні порозуміння між супротивниками, розсмоктуванні гніву й утвердженні миру в групі. Тож відмова від Божих судів знаменувала початок деперсоналізації, переходу від консенсусу до авторитету, чому значною мірою прислужилося також зростання населення. На користь цієї думки свідчить той факт, що у політично децентралізованих регіонах ордалії протрималися значно довше (скажімо – в басейні Рейну), аніж там, де була сильна монарша влада [139, р. 132–133].

Втім, з часом на зміну поєдинкам як варіанту Божого суду приходять ідея поєдинку як приватної за суттю, але публічної за характером битви в обороні честі, яка стає візитівкою рицарського стану, що збройною службою здобував собі землі, «права і вольності». Ті дослідники, які вивчають проблеми утвердження абсолютизму в Англії і Франції, вважають, що дуель була середньовічним спадком, «неофеодальним звичаєм» [413, р. 6]. Він суперечив новій формі ввічливості, новим стандартам володіння емоціями, що ставили агресивність під суспільний контроль. Однак її сучасники чітко усвідомлювали різницю між поєдинками як Божими судами і дуелями на захист честі, які сприймалися як новий звичай. Уважається, що дуель постала в ренесансній Італії, де під впливом трансформації соціальної структури і супутніх їй дискусій про ввічливість і цивілізованість виникають і нові форми поведінки, орієнтовані на приховування емоцій та витонченість манер. Дуелі відповідала і нова концепція честі. У родовій помсті вона була колективною чеснотою, власністю й спільним надбанням роду, які потрібно було усіяко примножувати, наслідуючи славних предків [445, s. 235–236]. Оскільки ганьба падала на весь рід, обов'язок очищення від образи ціною крові брали на себе всі члени клану. Однак з часом честь індивідуалізується, що призводить до зменшення зобов'язань родичів продовжувати помсту; поруч з вендеттою з'являється ритуалізований поєдинок, а у багатьох випадках і замість неї. У 1519 ст. папа Лев X скаржився на щоденні дуелі. Проте нарікання, як вважають історики, були безпідставні – насправді

поява дуелей суттєво зменшувала насильство [451]. Там, де між супротивниками йшла війна без правил заради помсти, вводилася низка обмежень, за якими вони ставилися у відносну рівність позицій. До того ж дуелянтам зазвичай не йшлося про знищення супротивника; поєдинки нечасто закінчувалися серйозними травмами, чому сприяло використання захисного одягу і посередництво друзів. Розроблені правила давали можливість демонстрації честі з мінімальними втратами для супротивників. До того ж ідеальна настанова – оборона своєї репутації навіть ціною життя – далеко не завжди спонукала, як твердять дослідники, поспішати на поєдинок, відмовою найчастіше ставало недотримання формальностей виклику, які мали подаватися листовно, містити мотивування ворожості, а також інформацію про місце і час зустрічі [415, s. 169]. Тож багато викликів не реалізовувалися. Втім, дослідження дуелей, що зазвичай спирається не на масовий матеріал, а на окремі історії, а також наративні джерела – дуельні кодекси і антидуельні памфлети, має великий розкид і в їх оцінюванні. Поруч побутує думка про значне поширення в Італії на середину XVI ст. «поєдинків в чагарнику» чи «поєдинку диких звірів», що передбачали бійку без свідків, які могли б утрутитися і загамувати конфлікт, без захисних засобів, інколи роздягнутими до пояса, нехтуючи ієрархією, а головне – до смерті одного з дуелянтів, на відміну від раніших, що тривали «до першої крові» [241, с. 52–53].

Досить швидко, уже в другій третині XVI ст., з'являються десятки посібників з двобою. Їх поширення, як уважають, стало однією з причин занепаду дуелей, адже чим заплутаніший був ритуал, тим більша ймовірність, що до нього не вдадуться. Доналд Вейнстейн зауважує, що про честь значно більше просторікували, аніж захищали її на дуелі. Покоління авторів трактатів було переважно не дуелянтами, а літераторами, знайомими з двором і його манерами. Тож акцент переносився з фізичного насильства на словесну дуель, де обмінювалися звинуваченнями і контрзвинуваченнями, провокаціями і відповідями на них, де важило не стільки володіння зброєю, скільки вміння вести етикетну гру. Дуель поєднувала слова і дії, за допомогою яких досягалася мета – осоромити супротивника та захистити і примножити власну честь. Досить багато

було виключно словесних дуелей, що, між тим, сучасниками за такі не сприймалися. А насправді подібний квазіпоєдинок був не менш важливим, аніж реальний, бо в обох випадках йшлося про виставу, що розігрувалася перед світом, від якого в кінцевому підсумку і залежала репутація кожного: «Сценарій дуелі складно зрозуміти, якщо ми важаємо одну частину формою, а іншу – суттю, де обмін листами лише гра, а обмін ударами є справжньою дуеллю» [451, р. 217]. Листовні виклики на дуель, що на позір мали характер приватного повідомлення, насправді озвучували погляди супротивників перед тіснішим колом приятелів, а також досить часто і значно ширшою читацькою аудиторією, адже частина з них друкувалася. Тож тривалі вербальні демонстрації ненависті і суперництва не гірше підтверджували честь, аніж зброя.

Зменшенню дуелей прислужилася і їх заборона у 1564 р. Тридентським собором, за яким передбачалася кара інфамії і втрата маєтків для учасників, позбавлення християнського поховання жертви поєдинку, накладання церковного прокляття осіб, що викликали, свідків і помічників, радників і навіть тих, хто спостерігав за поєдинком [365, s. 2]. Важила також суворіша атмосфера Контрреформації, в якій значно менше толерувалися відступи від норми. Це мало ефект, причому в Італії більшою мірою, ніж деінде, саме тут на кінець XVI ст. припадає значне скорочення кількості дуелей. Зауважу, що процеси її поширення чи занепаду по різних країнах проходили вкрай нерівномірно. Так, у Франції дуель з'являється в середині XVI ст., причому тогочасні французькі автори твердили, що їхні співвітчизники запозичили цей звичай воювати за честь під час Італійських походів [241, с. 55]. Десь на цей же час припадає знайомство з нею англійців, які сприймали дуель як континентальну новинку: король Яків I говорив, що вона здобула популярність, бо англійці ласі до нових і дивних речей. Інший англійський автор у 1580 р. зауважує, що у старовину за слова мстилися лише словами, а не ударами [413, р. 12].

У той час, коли в Італії дуель преторюєтьс на складну гру, де слова значать чи не більше від дій, на території Англії і Франції фіксуєтьс її значне поширення, що водночас супроводжувалося критикою, а також спробами монархів поставити

поєдинки під свій контроль. Так, у Франції Карлом X 1566 р. заборонялися зібрання, метою яких було вирішення питань про честь. Однак спроби були невдалі, до того ж, на відміну від італійської ситуації, де викликів було набагато більше, аніж реальних дуелей, у Франції поширюється справжня дуельна лихоманка з масовими смертельними наслідками [241, с. 114]. Окрім іншого, Франція аж до середини XVII ст. не приймала постанов Тридентського собору, що гальмувало втручання Церкви у справи честі. За підрахунками сучасників, за час правління Генріха IV (1589-1610) на поєдинках загинуло 8-12 тисяч представників благородного стану [241, с. 218]. Втім, така *статистика*, як відомо, вкрай сумнівна, вона могла бути нічим іншим, як одним із аргументів проти дуелей у памфлетній війні.

Перша чітко сформульована негативна позиція щодо дуелей належала Паризькому парламенту, який постановою 1599 р. прирівняв дуелянтів до бунтівників і потрактував поєдинок як образу короля. У королівському едикті 1602 р. теж говорилося про те, що дуелянти, чиєю проофесією є «носити зброю», узурпують право монарха на правосуддя і тим самим завдають йому образу [241, с. 249–250]. Карою за це була страта і конфіскація майна навіть загиблих на поєдинку. Едикт був повторений у 1609 р., що сідчило про його малу ефективність. Причинами небажання нобілів ставати у справах честі до королівського суду було те, що: суддівські повноваження зосереджувалися в руках представників неблагородного стану, тож їхні рішення були недостатні для відшкодування нанесеної образи, до того ж вони страждали необ'єктивністю, бо на їх ухвалення могли впливати різні непрямі обставини; розгляд скарг тривав довго, а весь цей час ображений мав ходити з плямою на честі; судові баталії передбачали публічне розголошення всіх обставин справи, що, своєю чергою, могло потягти додаткове зганьблення; проходження скарги через суд потребувало значних видатків.

Врешті, дуель у Франції вийшла з моди лише тоді, коли привілейовані вояки перетворилися на поважних землевласників, чиновників, фінансистів, і, відповідно, поєдинок перестав підтверджувати їхній соціальний статус, що

припадає на схилок правління Людовіка XVI (утім, вона ніколи не зникала з середовища професійних вояків). З тим, що цей процес був пов'язаний зі становленням абсолютистських держав, відповідно – посиленням королівської влади, реформуванням судової системи і жорсткішими заходами проти порушників правових норм, погоджуються практично всі дослідники. З дуелями боролися, бо вони підважували владу монарха, утверджуючи автономність лицарської честі і пріоритетність її для носія. Як писав Монлюк: «Наші життя і майно належать королю, душа належить Богові, честь – лише нам, так як над моєю честю король не владарює» [413, р. 78; 241, с. 75]. Дуель також вступала в протиріччя з християнськими приписами і трактувалася Церквою як убивство і самовбивство. Однак залишається питання, чому вона так наполегливо боролася саме з поєдинками на захист честі, а не іншими формами насильства, а також чому посилення побожності і успіхи у витісненні дуелей зворотною стороною мали сплеск дуельної літератури.

Також увага дослідників акцентується на зв'язку дуелі з цивілізаційними змінами, з трансформаціями соціальної структури і постанням нової культури з іншим порогом чутливості та іншим ставленням до афективних станів і їх виявів. Ці зміни виходять на яв у середині – другій половині XVI ст. і загалом збігаються з поширенням дуелі. Центрами вироблення нової моделі поведінки стають монарші двори, задаючи зразки для представників різних станів, які їх засвоюють, поширюють і переробляють. Зазвичай такі дослідження ґрунтуються на аналізі джерел, що постають в результаті функціонування двору, стосуються пов'язаних з ним осіб чи груп; саме вони забезпечують історика інформацією про ті чи ті епізоди дуельної історії. Використання дуельних трактатів та інших наративних джерел сприяє ідеалізованому поглядові на дуель, попри те, що на сьогодні неочевидність зв'язку літератури з повсякденними практиками загалом не викликає заперечень. Натомість Стюарт Керролл, аналізуючи судовий матеріал ранньомодерної Франції, ставить під сумнів можливість пояснення сенсу дуелі через складання нової куртуазної культури, на його думку, скоріш ішлося про використання готової форми для звичних актів насильства [332, р. 120–170]. Без

аналізу культури ворожості неможливо зрозуміти природу поєдинку, адже він був її інтегральною частиною, одним із варіантів відплати ворогові, який не підміняв вендетту і не відміняв її, як і не ставив крапки у боротьбі за честь. Цю особливість дуелі, що з очевидністю постає на рівні життєдіяльності провінційного *лицарста*, можна потрактувати як приклад трансформації високих зразків масовою культурою, тобто – таки через протиставлення центру периферії. Однак ті ж її сторони були зауважені при аналізі дуелей французької аристократії, де помста без жодних правил як відплата за вчинки, що були потрактовані як невластиві, уживалася паралельно з дуеллю чи одразу по ній; вона вважалася цілком прийнятною і не засуджувалася соціумом [241, с. 106]. Тож сутність поєдинку продуктивно розглядати через антропологічне «мир у війні», тобто через ширший аналіз насильства і його форм у певних спільнотах.

5.2.2. Поєдинки в Польській Короні та Речі Посполитій.

Висловлювалася думка, що у Польському Королівстві суди Божі з'являються з появою німецьких поселень, однак згадки про них як звичні практики засвідчують їх питоме походження. Втім, обрядова сторона, схоже, таки була запозичена від германських народів [453; 376, s. 102–103; 446; 445, s. 15]. Як і в усій тогочасній Європі, застосування у судовій практиці ордалій суттєво скорочується на початок XIV ст., однак поєдинки протривали значно довше [384; 385]. Зокрема, вони згадуються у найдавнішому зводі польського права, укладання якого якраз припадає на початок XIV ст. Ранні епізоди, пов'язані з поєдинками, стосувалися переважно воєн коронярів з хрестоносцями, зокрема, й перший відомий письмовий виклик на двобій 1410 року. За королювання Олександра Ягелончика на Радомському сеймі 1505 р., відповідно до були Григорія XI, заборонялися ордалії та поєдинки за ініціативою і дозволом суддів, однак двобої могли відбуватися за згодою на них короля. Зволікання Зигмунта I з передбаченим правом дозволом на поєдинок Михайлові Глинському, який у

1507 р. викликав на суд Божий свого давнього ворога, троцького воєводу Яна Юрійовича Заберезинського, спровокувало повстання Глинського [455, s. 81–83]. Натомість за королівською згодою відбулися поєдинки у 1511, 1517 і 1518 рр. Зокрема, зброєю мали бути або дерев'яні списи у випадку кінного двобою, або ж мечі і коротші від них корди. Заборонялося використання короткої холодної зброї типу ножів, що була табуйована як підступна і в судах Божих.

У редакції прав 1532 р. поєдинки цілком толеровані, так, за завдання ран і вбивство під час двобою не передбачалася відповідальність, зокрема – виплата головщизни. А перший польський правничий словник 1540 р. ще тлумачить дуель як варіант Божого суду – «дуель або битва двох на доведення правди» [336, s. 147]. Про судові поєдинки згадує і Мартін Кромер, однак як про варварський і чужий християнству звичай, де з допомогою меча аж до вбивства супротивника намагаються відрізнити право від безправ'я, суть від фальшу, що насправді не має нічого спільного з судом [173, s. 149]. У 1559 р. Зигмунд-Август видав дозвіл на поєдинок на королівському дворі між Миколаєм Бжостовським з Гульчі і Станіславом Пшонкою, втім, у підсумку останній не став у призначений час, тож король переніс справу до суду. Тобто до середини XVI ст. і трохи потому відомі поєдинки все ще мають виразні риси судового способу доведення шляхтичем своєї правди, хоч, цілком імовірно, що йшлося сторонам у підсумку таки про очищення від звинувачень, які плямували честь оскарженого. Схоже, що межа між двобоєм як варіантом Божого суду і ним же як механізмом захисту честі була досить прозора, а дослідникові, знання якого про ці епізоди історії украй обмежені і суперечливі, окреслити її часто буває взагалі неможливо. Звичайно, судовий поєдинок у чистому вигляді для цього часу вже є анахронізмом, однак по своїй природі двобій тісно зрощений з судом – як альтернативний йому варіант отримання відшкодування скривдженим і покарання винного. Щоправда, на відміну від перемоги у суді, де зазвичай ішлося й про матеріальний зиск, у разі перемоги на поєдинку нагородою була лише моральна сатисфакція, у доважок до якої могли належатися реальні клопоти по залагодженню конфлікту з родичами

убитого. Підкладкою ж будь-якого двобою поєдинку є ідея Божого правосуддя і втручання у людські справи задля відновлення порушеної рівноваги.

Втім, у наративних джерелах цього часу вже знаходимо формулювання поєдинку як ритуалу, за допомогою якого шляхтич має боронити свою честь і добру славу. Так, Анджей Фрич-Моджеський присвячує цьому питанню спеціальний розділ свого трактату про облаштування Речі Посполитої (1551 р.). Автор стверджує, що поширеною шляхетською настановою є ставлення до двобою як свідчення шляхетної і сміливої душі тих, хто, мстячися за кривду, стає на герць і на такий спосіб в обороні доброї слави демонструє мужність і своє велике серце [172, s. 209–213]. А Лукаш Гурніцький, характеризуючи ідеального дворянина, говорить, що той мусить бути вправний у воєнному ремеслі, а також завжди готовий стати в обороні честі, яка не терпить відмови і зволікання. Це особливо стосується поєдинку, до якого за будь-якої причини квапитися не варто (бо того, хто легкий на руку викликати, поштиві люди стережуться), але якщо двобою оминати не вдається, то шляхтич має виїхати в озброєнні на плац. Той же, хто відмовляється від сутички після виклику, чинить по-християнському, але навряд чи демонструє сутність доброго лицаря (автор навіть жалкує, що поєдинки трапляються значно рідше, аніж за часів Зигмунта Старого) [168, s. 209–211]. На відміну від загалом толерантної позиції Гурніцького, висловлювання Моджевського щодо поєдинку однозначно негативні. Він допускає участь у ньому лише в тому разі, коли особу було викликано і примушено стати до бою, бо йдеться при цьому про природне право відповіді на силу силою. Однак навіть у таких ситуаціях варто чинити по-християнському і намагатися полагодити суперечку миром. Треба усіяко протиставляти твердженню, що добре той чинить, хто мститься, позицію християнина, який ліками на свої кривди вважає звертання до права; шляхетні обивателі Речі Посполитої замість хапатися за зброю, мають шукати справедливості у суді. Шимон Старовольський через століття, що відділяє його від попередніх авторів, загалом солідаризується з Моджевським. Він зауважує, що боронитися від гвалту є властивою річчю навіть

для підданого, але війну починати і наїздити, чинити одпове́дь, *на руку викликати* жодному не годиться [179, s. 17].

Важко сказати, наскільки поширеними були поєдинки від середини XVI ст. у ВКЛ і Польській Короні. На доказ їх частого уживання наводять лист Миколая Радзивила до короля від 12 січня 1559 р., де автор пише про те, що велика кількість убивств виправдовується поєдинками, а також радить протиставити тому поширеному звичаєві право [336, s. 148]. Марцін Кромер теж згадує про популярність звичаю мститися за уразу честі на двобоях у випадку рівності кривдника за статусом і походженням. Однак дослідження дуелей практично не виходить за межі опису відомих в історіографії кількох яскравих епізодів або принагідних згадок про них. Найпомітнішим за резонансом у тогочасній Речі Посполитій, важливістю для розстановки політичних сил у державі, а також за історіографічним і літературним шлейфом є виклик на поєдинок Самійлом Зборовським воєначальника каштеляна Яна Тенчинського, що відбувся 22 лютого 1574 р. під час коронаційних урочистостей Генріха Валуа [174, s. 221–225]. Формальним приводом послужила образа, завдана Самійлові слугою Тенчинського, як припустив скривджений – не без участі його пана. Жертвою збройної сутички головних супротивників став перемишльський каштелян Ян Ваповський, за що Самійло Зборовський був скараний на вічну баніцію та конфіскацію майна, однак зберігав честь. Боротьба за політичні впливи між коронним канцлером і великим гетьманом Яном Замойським і могутньою родиною Зборовських призвела до страти Самійла за ініціативою Замойського у 1584 р. як вигнанця, що порушив заборону в'їздити в межі Речі Посполитої і тим самим поставив себе поза законом. Прикінцевий епізод історії практично спровокував кризу влади у Речі Посполитій перед смертю Стефана Баторія, викликавши обурення шляхти «тиранською» поведінкою канцлера, в основі якої лежала приватна помста, його зрослими претензіями на владу і впливом у державі, а також позицією короля у цій справі, що сприймалася як спроба його узурпації шляхетських прав і вольностей [327].

Серед цікавинок в історії поєдинків – згадки про такі виклики: Стефаном Баторієм – Івана Грозного, аби «запобігти довшому взаємному проливанню християнської крові» [346, s. 20]; воєводою Василем Шуйським – гетьмана Яна Замойського під час облоги Пскова з метою підступом його захопити [178, s. 59]; тим же Замойським під час Ливонської війни – герцога Карла Судерманського, який відмовився ставати на двобій через нерівність йому супротивника, простого шляхтича (1602 р.) [447, s. 20–21].

Серед знаних і історіографії випадків, де йшлося до поєдинку, близькою до наших теренів є історія образи князя Олександра Пронського вишогородським старостою Стажеховським, який у Львові в колі приятелів назвав Пронського «злої матки сином». Тож коли недоброзичливці зустрілися 1580 р. в таборі під час московської війни, князь закликав своїх родичів і приятелів у свідки, питаючи кривдника, чи справді той *говорив* такі образливі слова. Той же відповів, що під час кількох відвідин Львова завше *говорив*, однак усього не пам'ятає, відтак, від своїх слів не відмовився. Пронський вислав до свого ворога посланців з листом, суттю якого було – Стажеховський ніколи не зможе довести своїх слів, відтак, бреше як пес і нецнота, втім, як і кожен, хто за ним повторить його неправдиві слова. Староста на те відповів, що сам Пронський бреше на нього як пес, і посланці брешуть, називаючи його *нецнотою*. Ті образилися і, своєю чергою, заявили, що він і є *нецнота*, обзиваючи тих, з ким не має жодних суперечок, адже вони прийшли як приятелі Пронського, бо «кожен приятеля має, який йому служить». Поєдинку уникнути не вдалося б, якби в таборі на той час не було Стефана Баторія, суворого щодо подібних випадків, тож здоровий глузд узяв гору над ображеною честю [447, s. 40].

Втім, присутність короля далеко не завжди зупиняла суперників, принаймні від обміну погрозами. Так, у 1611 р. Адам Стадніцький, ображений словами Юрія Мнішка, у присутності Сигмунта III крикнув своєму кривдникові: «Якби ти мені сказав те деінде, утяв би тобі губу». У відповідь той заявив: «Брешеш, я тобі губу втну» [447, s. 40].

Подібними епізодами пересипані сторінки щоденників, що до сьогодні залишаються практично поза увагою дослідників. Прикладом може бути «Рamięтник» Яна-Владислава Почобута-Одлянського (1640–1648), пересічного литовського вояка середини XVII ст., що з юних років бавився жовнірським ремеслом [175]. Середовище військових було вкрай благодатним ґрунтом для ігор «честі», і не лише тому, що там вона цінувалася особливо високо, а й тому, що поєдинки в умовах постійної небезпеки були повсякденною розвагою. Тож серед записів – епізод входження новачка в жовнірську корпорацію, тобто двобою як *проби* [175, s. 120], а також описи поєдинків, що траплялися за різних обставин, та короткі авторські ремарки щодо них [175, s. 124, 139, 168, 171–172, 182–184, 224]. Скажімо, Почобут кілька разів зауважує необхідність відпущення гніву на свого суперника після двобою навіть у випадку програшу. Так, характеризуючи Криштофа Шумського, якого мало не забив у поєдинку, записує: «а він завжди був тяжким на мене, а Бог таких не любить, стоячи при справедливості» [175, s. 168]. Сам же, отримавши рану у поєдинку, зауважує, що мав багато разів можливість того помститися «правем і левем», однак утримався заради Всевишнього, який набагато більше терпів. Тож, за словами автора, він той біль приніс у пожертву Богу за свої гріхи, адже інші особи теж зазнали від нього немало кривд [175, s. 173].

Готовність ставати до поєдинку і принагідно відбирати життя без гніву, як на полі бою, з необхідності й обов'язку, до якого закликала честь, була властива військовим. За допомогою поєдинків жовнір великою мірою здобувався на авторитеті у своєму середовищі, демонстрував свою майстерність та підтримував честь. Показовим є фрагмент щоденника, де Почобут оповідає про обставини своєї дуелі з невідомою особою: приїхало до нього п'яне товариство, жартами, слово за слово, провокувало його до суперечки, тож він мусив схрестити зброю з одним із них, якого навіть імені не знав [175, s. 172].

Заслуговує на увагу також оповідь Почобута про виклик його на поєдинок підскарбієм ВКЛ Казимиром Яном Сапегою. Зважаючи на невідповідність своєї позиції становищу магната, автор щоденника просив передади підскарбієві своє

прохання скасувати виклик, адже перемога Сапєги над Почобутом не додасть тому слави, натомість про вікторію і щастя Почобута, хоч і не дай Боже, буде знати вся монархія [175, s. 132].

Поширеність поєдинків серед війська змушувала вдаватися до його дисциплінування через заборони. Так, в гетьманських артикулах, затверджених на сеймі 1609 р., виклик мав каратися смертю; у випадку кривди жовнір мусив звертатися до ротмістра, а у тяжких випадках – до гетьмана. Втім, низка жовнірських щоденників серйозно підважує дієвість подібних заборон.

Водночас з регламентацією одповіді, про що вже була мова вище, на сеймі 1588 р. була прийнята і конституція «De duellis», в якій заборонялися приватні поєдинки як невідповідні християнському праву під карою піврічного ув'язнення і штрафу в 60 гривень [184, s. 67]. Однак за королем залишалось право дозволу на поєдинок. Водночас заборонний щодо двобоїв артикул був введений і до III ЛС (1588), який детально регламентував відповідальність в залежності від наслідків поєдинку (розд. 11, арт. 14 – «О забитье за повабеньем або вызваньем на руку»). У преамбулі наголошувалося на поширеності недоброго звичаю вирішувати будь-які кривди через виклики на поєдинок, а також зауважувалося, що шляхтича зобов'язують ставати на бій, ображаючи словами, що шкодять його честі і добрій славі. Попри те, що дуелянти обіцяють за будь-яких наслідків двобою не мститися, а також зобов'язують до того своїх родичів, кровопролиття не приносить спокою державі. Тож цим артикулом легальними вважалися лише поєдинки, на які дав дозвіл король, а у війську – гетьман. Далі наголошувалося на вині обох дуелянтів, а відповідальність встановлювалася в залежності від завданої на поєдинку шкоди. У випадку поранення котрогось із них той, що залишився неушкодженим, не мусив платити жодного відшкодування, натомість мав півроку сидіти у вежі. У випадку вбивства зацілілий карався смертю без виплати родичам убитого на поєдинку головщизни. Таке покарання вказувало на публічний характер переступу, що сприймався як порушення суспільного спокою, а не приватна кривда потерпілого. Натомість, як вказувалося в артикулі – честі і добрій славі шляхтича, який зберігав спокій і замість ставати на поєдинок

звертався до суду, не мали шкодити образливі слова з боку кривдника. Тим самим держава перебирала на себе від регіональних спільнот функції регулятора честі її членів, встановлювала ієрархію цінностей і накидала певну модель поведінки.

Судити особу, що викликала на поєдинок, мали як *одповідніка*, а також згідно артикулу про словесну образу честі (III ЛС, розд. 3, арт. 27). Звернімо увагу на той факт, що у самій статутівій нормі виклик на поєдинок ототожнювався з *одповіддю*. Артикул, що стосувався образи, регулював конфліктні ситуації на такий спосіб: якби шляхтич іншого шляхтича звинуватив у нешляхетстві, або ужив слів, *доткливых* його почитивості і доброї слави, однак у суді відмовився від них, то у такому разі ті слова не мали шкодити скривдженому; якби вдруге образив, а скривджений у суді те довів, має сидіти у вежі 6 тижнів; у випадку спротиву передбачена була виплата позивачеві суми в 50 кіп грошів, однак ув'язнення не скасовувалося, а лише відтерміновувалося на чотири тижні; штраф мав платитися за кожну відмову сісти до замку. Як зауважувалося у підсумку – вина могла бути відпущена винуватцеві лише після дотримання всіх статутівих вимог. Щоправда, артикул стосувався лише випадків, коли образливі слова були висловлені у присутності скривдженого, заочні образи до уваги не бралися і мали залишатися на сумлінні винуватця, бо «доброму человеку не годиться лихо говорить о почитивом».

У тексті артикулу, що стосувався поєдинків, пояснювалося також, у яких випадках конфліктуючі сторони могли отримати дозвіл на двобій від короля – «толко за великими и знаменитыми прычинами походити маеть, и на особливом уваженью и узнанью нашом господарском с паны радами нашыми». Цілком очевидно, що наші герої, в обороні честі переймаючися зменшенням поголів'я свиней чи гусей через напади недобррозичливців, про таке не могли і мріяти. Тож повернімося від вишуканих двобоїв як елементів куртуазної культури, правила яких до найменших жестів описувалися у популярних дуельних посібниках, до повсякдення волинської шляхти, що жила своїми маленькими радостями і бідами.

5.2.3. Поєдинки на Волині

Логічно було б почати аналіз функціонування поєдинків на українських теренах ранішого часу, однак на заваді стає брак джерел. Існування Божих судів фіксується у статтях 21 і 22 Руської правди Широкої редакції, а саме – випробування залізом, водою та присягою. Розпечене залізо мали використовувати у випадку звинувачення у вбивстві та крадіжці значних цінностей за відсутності свідків і речових доказів; якщо йшлося про зникнення менших сум, рекомендувати застосовувати випробування «водою» і присягу. «Поле» – судовий двобій – відсутнє у Руській правді: воно з’являється в правових пам’ятках пізнішого часу (XIII-XV ст.), що походять з-поза територій, які розглядаються у даному дослідженні [158, с. 65, 92–93, 203].

Тож, повертаючися до волинських теренів ранньомодерного часу, зауважу, що в багатьох випадках виклик на поєдинок був нічим іншим, як звичним елементом шляхетського конфлікту, таким же, як образливі слова, хіба що маркував нападника як представника лицарського стану [49, арк. 173–173 зв., 177 зв.]. Поєдинок не вимагав від супротивника участі у двобої і не знеславлював його через відмову битися, а розумівся як варіант погрози. Саме на таке сприйняття його шляхетським загалом вказує скарга Юрія Овлочимського на Миколая Трацевського, який листовно його ображав і викликав на поєдинок, однак зауважував, що у випадку відмови від двобою Овлочимський має розглядати цедулу як *одповедь* і стерегтися [127, арк. 151 зв.–152]. А на пропозицію поєдинку від Василя Гулевича Михайло Загорівський надіслав йому через возного *список*, «лаючи и словы неучтивыми и досыт ущипливыми доброй славе его милости отповедаючи на здорове и на маетност его милости, абы ся их стерег». Сама *цедула* хоч і була подана до канцелярії возним, але не вписувалася через вміщені до неї *слова соромотные* [113, арк. 146–147 зв.].

Показовим є і свідчення возного Івана Жуковецького в луцькому ґроді про відповідь, дану Іваном Підгороденським Францишку Завадському. Попередньо Підгороденський викликав свого супротивника на поєдинок, «назваючи его

неучтывое матки сыномъ», і, як твердив возний, не обійшлося б без кровопролиття, якби не втрутилася третя особа. Однак, коли напругу вгамували, Підгороденський через возного і двох шляхтичів-свідків учинив Завадському відповідь, «абы ся его на вшелякомъ мestyцу, наветь и передь судомъ, стерегъ, хочечы его здоровья позбавити» [85, арк. 605–606].

Виклик на поєдинок, як і «одповідь», міг передаватися через возного зі свідками або через шляхтичів-посередників. Так, Ян Циминський «через особы певные, людей народу шляхетского, то ест пана Войтеха Стрыевского а пана Станислава Шаневского» закликав Томаша Шимковича-Шкленського, «абым з ним рукою чинил» [61, арк. 917].

Як і оголошення про помсту, що могло зринати на будь-яких місцях і в будь-який час, так і виклик на поєдинок – аналог погроз – чинився поміж різного роду конфліктів у найрізноманітніших місцях. Простором для виклику могли бути межі між маєтками, двори супротивників [4, арк. 168–168 зв.], судова світлиця. Так, Павло Гидзинський скаржився на Олександра Козинського, який під час судових засідань, знехтувавши вимогою дотримання спокою, свого супротивника «на поєдинок, которое право посполитое и хрестиянское боронют, вызывал». Той же, «не сквапяючися и овшемъ терптиве оныи прозбы и вызыване знюсши, будучи так досыт од него ганебне зелжоный», засвідчив возним виклик на поєдинок перед суддями і шляхтою, що зібралася у суді [86, арк. 256 зв.–257].

Не був винятком для подібних жестів і час жалоби. Так, слуга Марка Хрінницького скаржився на Григорія Стакорського, який після поховання родича, сидячи на обіді «без даня жадное причины, взявши якийсь гнев себе, [...] словы ледаякими и непристойными, гонорови его шляхецкомъ шкодючи, зелживши и зсоромотивши, такъ, яко се имъ самымъ подобало, [...] на том недосыт маючи, добывъши брони, покидаючисе до жалуючого, на поєдинок его вызываль, одповедаючи и похвалки на здоровье его чинячи, вшелякимъ способомъ». До Стакорського приєдналися брати Федір та Михайло Сосновські, один з яких був рожищським священиком: «зненацька за лобъ и за губу порвавши, маючи его себе по воли, били, товкли и помордовали, где по голове, по твари, по шии,

заледве люде розные там же, на том погребѣ будучие, од нихъ одъратовали» [73, арк. 808 зв.–809].

Відповідно, що така одповідь, складовою якої був виклик на поєдинок, могла спрямовуватися і на осіб, чий духовний стан виключав можливість їхньої участі у двобоях. Так, ксьондз Лукаш Хрущиєвський, плебан у Пятках, скаржився на кальвініста Людвика Прецславського, який його в Дубні «*на поєдинок вызываль*, одказуючи ему забитем» [9, арк. 504–504 зв.].

Викликові на поєдинок зазвичай передували *соромотні* слова, які ганьбили шляхтича, часто підважували його шляхетський стан, і, як засвідчувала відповідна стаття ІІІ ЛС, мусили зобов'язати ображеного до відповіді [27, арк. 96 зв.–97]: «мене наперед почаль словы неучтивыми соромотити, а потом, [...] еще на единокъ вызываль» [58, арк. 191]. Однак ставлення до виклику як аналогу погрози не зобов'язувало шляхтича негайно братися до зброї, більш того, як і у випадку з *одповіддю*, нормативним вважалося зберігати спокій. На цьому моменті наголошував Валеріан Загурський у своїй скарзі на Болеслава Свижинського, який його «словы карчемънеми, ушъчипливими и гонорови шляхецькому шкодячими» ображав», викликаючи на поєдинок. Скаржник же те все «скромъне зъносиль и словы лагодливими упрашалъ, абы оного, яко спокойного», облишив. Однак Загурський ще запальніше його «одъ матъки лъжилъ и десъпектоваль, и не тылько самого протесътанта, але и менованые особы тымъ же конътемъптом каръмилъ» [9, арк. 629 зв.–630 зв.].

Однак серед таких записів присутні й інші, щоправда небагаточисельні, де йдеться саме про виклик супротивника на поєдинок. Продемонструю це на прикладі найінформативніших з них – *цедул (картелів)*, що демонструють прийнятні способи двобою, як вони бачилися волинському шляхтичеві, форми виклику та реакцію на нього.

Однією з найраніше відомих є цедула, датована 1576 р., якою Василь Павлович викликав на поєдинок Андрія Коровая. Той же через свого брата скаржився в гродській канцелярії про багаторазові похвалки від Павловича, на підтвердження подаючи цедулу для запису в актові книги. Текст її передовсім

містив заувагу про причини виклику, якими були кривди Павловичевих підданих і погрози від Коровая. Далі Василь обіцяв не вважати свого супротивника за рівного собі, народженого від «почтливого отца и цнотливое матки», якщо він не стане з ним до бою. За пропонованими умовами контрагенти мали зустрітися наступного дня в понеділок перед обідом без супроводу сторонніх осіб на межі між маєтками. У випадку згоди Коровай мав прислати у відповідь цедулу, підписану власною рукою. Закінчувався текст звичним для листів *одповідних*: «*Стережися мене на кождомъ мистцу, бо ми тых деспектов моихъ подданныхъ сердечно жалъ*».

У відповідь Андрій Коровай заявив, що є поштивим шляхтичем, який дбає про спокій посполитий і не хоче, щоб через його дії він був порушений, тож «*тое отповеди его не приймавал*», на цедулу не відповідає і буде проблему з Павловичем вирішувати правом. Тобто, лицарському варіанту чину, за яким відмова від поєдинку граничила з ославленням і втратою честі, він протиставляв модель поведінки поштивного шляхтича – законослухняного обивателя, що передовсім переймається миром у спільноті [32, арк. 58–58 зв.].

Кількома роками пізніше (1579 р.) інший герой – Михайло Гулевич, поранивши свого супротивника Яна Ворону Боротинського, «на горло ему *отповедал*» і прислав цедулу, в якій на початку зауважував факти неприязні, продемонстровані Вороною – запрошення на гостину, а потому провокування до бійки, що завершилося пораненням Михайла і його брата. Тож Гулевич, дбаючи про свою честь, чинить *одповідь* з усіма обов'язковими елементами: «...ся меню рыцерьскимъ человекомъ, тобе то оповедаю, абыс мене якъ одного неприятеля се стерегъ в дорози, в дому, в лазни и на вшеляких местцахъ, и в потреби, где одно з неприятелем короля, пана нашего, будетъ». Далі за свою образу Михайло обіцяє мститися упродовж тривалого часу і сподівається, що ворог, з Божою поміччю, поплатиться за кривду головою. Насамкінець зауважувалося: «Естлис цнотливый а добрый, а менисся шляхтичемъ, абыс зо мною завтра рано самъ а самъ чинил». У випадку готовності стати до бою Ворона мав повідомити супротивника, який таким чином сподівався отримати сатисфакцію за образи і кривди: «С тобою

готов есми о кривду и о деспекть свои учинити и за помочью Бога вшехмогонцого на твоємъ горле из шаблею посежу и кривды, и деспекту, и рань невинных моих помъщу». Тож запропонований поєдинок міг стати елементом з'ясування взаємин, однак пропозиція не конче мала бути зреалізованою. Подання цедули до уряду батьком Яна, а також скарги на поранення сина і завдані йому образи якраз і засвідчують відмову від неї [35, арк. 413–413 зв.].

Ще виразніше позиція статечного законослухняного шляхтича задекларована у справі про виклик на поєдинок Яном Гесинським Івана Букоємського (1584 р.) у відповідь на своє поранення і вбивство слуги: «не хотечи правомъ с тобою роспирати, бо, дей, не вмею права, але о тую кривду свою *на руку тебе повабляеть*, абы еси з ним тут в Луцку о тую кривду его рукою одною чинил, естли се чуешъ быти цнотливымъ». Тож Букоємський, отримавши цедулу, послав групу приятелів у супроводі возного до свого недоброзичливця, які й задекларували позицію його як особи, що передовсім поважає право: «Есть певный способъ чиненя о вшелякую кривду, то ест право посполитое, и ваша милост маеш ли якую кривду от преречоного пана Ивана Букоємского, теды могли быс з ним, яко зъ добре оселым, правомъ чинити, але иж мимо право посполитое выбавляешъ его на руку и прагнешъ креви его».

Втім, Букоємський не відмовлявся ставати на поєдинок, однак не у Луцьку, а на сеймі, де «цнотливыє чинити звыкли», за дозволом короля, який єдиний у своїй владі тримає право дозволу на такі двобої. Для нього важило те, щоб той двобій був «с пожиткомъ и доброю славою его». Наостанок приятелі запитували, чи має Букоємський сприймати ту цедулу як *одповедь* і стерегтися, на що Гесинський відповів ухильно: «Я, дей, пану Ивану Єловичу Букоємскому *не отповедаю*, вшак же, естли се не чує быт винным, нехай се мене не стережет, а естли се чує мене быт винным, нехай се мене стрежет» [45, арк. 409 зв.–411 зв.].

Зразком реакції шляхти на поєдинки може також слугувати скарга Михайла Яновича Загоровського та Януша Угриновського на Федора Злобу-Чернчицького та Миколая Гулевича, які, «наполнившись злого умыслу своего, хотечи насъ о небезпечность здоровья и о горло приправити», прислали до них дві цедули

(ідентичні за змістом) через возного зі свідками (1582 р.) [40, арк. 107–110]. Цими текстами відправники ображали їхню добру славу і честь, *повабляючи їх на руку*, як свідчили скаржники, пропонували їм обрати місце і час двобою. Приводом до оголошення ворожості стали приятельські стосунки адресатів з Монтовтом, який, своєю чергою, ворогував із Дем'яном Гулевичем, братом Миколая і приятелем Злоби. Тож Загоровському і Угриновському пропонувалося, якщо їх «цнотливая matka уродила», стати на двобій «ровными копьями, хочеш ли и безъ зброи», або ж самим визначити «обычай битвы». У даному разі вирішення конфлікту планувалося через колективну дуель, яка була, судячи з актових записів, досить рідкісною.

Адресати просили надати їм возного для передачі відповіді, яка також була внесена до книг. У ній говорилося, що факт народження їх від «доброе цнотливое матки» добре відомий «у земли Волынской всимъ людемъ зацнымъ домовъ старожитныхъ, якомъ ся я въ дому шляхетскомъ, отъ учтивыхъ родичовъ своихъ сплодиль», тож «продковъ своихъ цнотливыхъ наследуючи», вони є приятелями всім «добрымъ, цнотливимъ, на свети учтиве и побожне мешкающимъ», а не тільки Монтовту. Що ж стосується поєдинку, то в такій «речи новой», оскільки Михайло Загоровський має їхати на сейм до Варшави у службі Речі Посполитої, саме там за тиждень від його початку він і готовий вирішити справу публічно «передъ маесътатомъ обьличьности короля его милости, где на то вси ихъ милость панове рады и послы земьские смотрити будутъ». При цьому наголошувалося на традиції такого варіанту двобою у середовищі поштивих шляхтичів: «яко то люди шляхетского народу обычаемъ рыцарскимъ на местцу пристойнымъ чинити звыкъли». Потому возний, який ходив з цедулами до Миколая Гулевича і пана Злоби, визнав, що ті через нього засвідчили відсутність ворожості, відповідно – *одповеді* в стосунку до контрагентів, які є приятелями Монтовта, як і вони – Дем'яна Гулевича. Однак на поєдинок готові стати і в Луцьку, і у Варшаві на сеймі, «за кривду приятеля нашего» [40, арк. 107 зв.].

Тож, як бачимо, попри те, що цитовані справи відбулися ще до прийняття конституції про дуелі у 1588 р., а також сприймалися як *нова справа*, волинська

шляхта була обізнана з необхідністю королівського дозволу на поєдинки. На початку 90-х років в актових книгах з'являються не лише скарги про виклик на поєдинок, а й інформація про судові процеси з цього приводу – як записи визнань возних про вручення позовів до суду, так і вписи декретів. Скажімо, маємо свідчення возного про вручення позову на Трибунал луцькому ґродському судді Матею Стемпковському від Каспера Чеховського «о порванье на него словы ущипливыми в госпде князя Яхима Корецкого и о вызыванье на руку под часом суженя рочков кґродских луцких, и о вины, в праве посполитомь описаные» [57, арк. 1023–1023 зв.] (див. також вручення позову «о повабенье на поединокъ» [60, арк. 375 зв.]).

Фіксується й справа, що розглядалася луцьким земським судом, по скарзі Яна Медведського на Кіндрата Смиковського з приводу виклику на поєдинок. Позивач свідчив, що його кривдник разом з озброєними пахолками підійшов під його двір, різні кривди чинив, про які він позиватиме окремо, а також викликав його на поєдинок. Цим учинком Смиковський порушив конституцію 1588 р., прийняту «с порадюю и позволенемь всех станов коронных [...], абы один другого на поединок не вызывал и спокойне один противко другому заховал». Медведський же, зважаючи на право, на поєдинок не вийшов, дбаючи про свою «пристойність». Обидві сторони просили про призначення присяги: позивач – на доведення своєї кривди, яка додаткового була підтверджена свідченням трьох сусідів, а відповідач – для очищення від звинувачень. Суд надав можливість Кіндрату Смиковському виправдатися, присягнувши на наступному засіданні в тому, що він Яна Медведського «на поединокъ не вызываль и ему не отповедал и таковыя кривды, яко то ест в том позве описано, ему не делаль» [86, арк. 492–493].

В інших скаргах про виклик на поєдинок теж фігурують посилення на сеймову конституцію як таку, що заборонила практикування двобоїв в обороні честі [55, арк. 232 зв.; 94, арк. 550 зв.]. Маємо також в одній зі справ, що розглядалася володимирським ґродським судом, адвокатську дискусію з приводу того, який же суд – земський чи ґродський, мав розглядати справи про поєдинки.

Оскаржений доводив, що, відповідно до конституції, це мало відбуватися «в земстві, а не кїроде», тож його позвали до неналежного суду. На що позивач вказав на волинське право, за яким всі справи про *одповеді* належать городу. Однак суд визнав слушність оскарженого і переніс справу на розгляд земського суду [135, арк. 451 зв.–456].

Все це засвідчує обізнаність волинської шляхти зі змінами у праві та відповідне до них швидке переформатування повсякденних практик. Звернімо увагу на скаргу Богуша Липленського на Альбрехта Речицького та його помічника Прецлава Ястрембського про виклики на поєдинок, які ті вчинили, «не дбаючи нічого о срокгость права посплитого, ку завстягненю таковых своволенствъ на сейме валномъ краковскомъ коронацыи его королевское милости теперешнего пана нашого милостивого уфаленого и постановеного, и констытуцыею соймовою во всех панствах его кролевское милости обьясненого» (1592 р.). Тож Липленський, наголошуючи на правовій причині своєї відмови від поєдинку, зауважує, що він засвідчив факт виклику перед багатьма свідками. Такі дії були звичними вступними актами до судового процесу для низки правопорушень. Далі повідомлялося, що затримка з поданням скарги до суду сталася через втручання приятелів, які намагалися замирити сторони. Однак Речицький не виявив ініціативи до примирення, тож Липленський, вписуючи до актових книг свій жаль, висловлює намір вдатися до суду [54, арк. 574–574 зв.].

Розгляну наостанок судову риторику під час процесу, розпочатого Федором Шимковичем-Шкленським з приводу виклику його Яном Циминським на поєдинок (1595 р.). Підставою конфлікту були багаторічні майнові суперечки двох сусідів. Тож кривдник, «не пометаючи на право посполитое, которое [...] поединков чинити забороняет», через возного і двох свідків при ньому вчинив виклик на поєдинок. У відповідь Шкленський заявив, що готовий був би до двобою зі своїм недоброзичливцем, якби йому дозволяло здоров'я та право посполите, «на которое ся я пилно огледаю и огледати мушу». Що ж стосується Циминського, то якщо він має якісь претензії до скаржника, то може позвати його до суду. Однак возний, якого посилав до Федора Шкленського Ян Циминський,

присягнув, що приходив у іншій справі, а не викликати на поєдинок. Суд у відповідь учинив оскарженого вільним від звинувачень, однак позивач твердив, що той возний є слугою кривдника, і апелював до Трибуналу [94, арк. 550–554].

Іншого разу син Федора Шимковича Томаш скаржився на Яна Циминського про виклик на поєдинок, який був охарактеризований *звычайем нехристиянским* (1596 р.). Окрім неправового характеру як традиційного пояснення відмови від двобою, зауважувалося, що Томаш як молода особа перебуває у владі старших, а також має вищу життєву мету – «речи учтивые» [61, арк. 916 зв.–917 зв.].

Тож, як бачимо, звичною мотивацією відмов від двобою було посилення на їх неправовий характер, а після 1588 р. і ініціювання справ про виклики на поєдинок у суді. Така практика апелює до нормативної моделі поведінки шляхтича як особи спокійної, статечної, що передовсім поважає право і сприяє збереженню миру у спільноті. Демонстрації суспільно значущих цінностей не конче свідчили про їх практикування на щодень. Як відомо, до офіційних правил найчастіше звертаються не з переконання, а тоді, коли вони вигідні. Цілком імовірно, що відмовою ставати на поєдинок можна було не лише втратити на своїй добрій славі, а й образити суперника: в обмінах честі передбачалася рівність контрагентів, тож небажання брати участь у двобої могло сприйматися як підваження статусу суперника. Звернімо увагу на ситуацію з відмовою володимирського войського Василя Гулевича від поєдинку, на який його викликав троцький каштелян, підканцлер і польний гетьман ВКЛ Криштоф Радзивил 9 лютого 1581 р. у Дубні, маєтку князя Костянтина Острозького (скажімо, за нормами «Саксонського зерцала» нижча за статусом особа у випадку виклику її на поєдинок вищою не могла відмовитися від двобою (Земське право, ст. 63, параграф 3)). Заманіфестована позиція Гулевича, особи з доброго панського роду, на позір демонструвала його смирення, адже він наголошував на своїй соціально нижчій позиції щодо супротивника – як слуги, готового покійно знести покарання, якщо за ним є якась вина. Слід згадати, що у куртуазній культурі існували строгі вимоги субординації щодо особи, вищої за статусом: належало зберігати спокій навіть у випадку завданої нею образи. Правилами було

передбачено, що у таких ситуаціях скривджений міг наголосити, що не є слугою благородному, а перебуває з ним у рівному статусі, та нагадати, що кожен має право боронити свою честь [413, р. 69–70].

Виклик вищою за статусом особою нижчої завжди ставив обидві сторони у вкрай складне становище: прийняти його означало скористатися нерозважливістю супротивника, що не робило честі нижчому за становищем; відхилення/затримка з відповіддю натомість перекладала відповідальність за невластиві вчинки на вищого і підважувала його честь. Тож визнати слушність відмови Гулевича означало прийняти той факт, що Радзивил викликав на поєдинок особу, нижчу за честю, відтак – урівняв з нею свій статус. А це вже була образа, і завдав її «смирений» Гулевич своєю «покорою». На такий спосіб розцінили його відмову учасники події, а, врешті, в іграх честі саме сприйняття іншими того чи того вчинку/жесту творило його сенс. Тож саме тому зовні подібні практики, де важили недосяжні для дослідника деталі і нюанси, інколи викликали протилежні реакції їх свідків/учасників. Пригадаймо, що викликаний на поєдинок Сапегою Почобут зміг на аналогічний спосіб полагодити ситуацію у цілком мирний спосіб. Натомість Андрій Гулевич, син Василя, засвідчив у суді, що Радзивил, не «маючи взгляду на покору» його батька, змовився з приятелями і слугами, аби «зелживост якую [Гулевичу] учинити албо его о горло приправити». Тож приятелі і слуги князя, перейнявши Василя на дорозі, «оного усекли, с которых ранъ не видаю, будет ли жив» [37, арк. 61 зв.].

У відповідь Станіслав Пукшта, хорунжий волковийський, 23 лютого заявив на гроді про те, що Василь Гулевич, «злых вшетечныхъ усть неправдивый человекъ», образив його своїм сфальшованим звинуваченням про поранення [37, 75–75 зв.]. А 24 лютого того ж року кн. Острозький у листі до Криштофа Радзивила поміж іншого зауважує: «...а теж чеснотою великих людей є не вплутуватися у справи з малими, бо ті зростають на силі, коли з великими справи мають» [371, s. 185]. Тяжко напевно сказати, чим викликана дана репліка, хоча цілком імовірно, що це був рефрен до виклику Радзивилом Гулевича на поєдинок.

Конфлікт між Василем Гулевичем і Криштофом Радзивилом на цьому не закінчився, про що свідчить королівський лист, поданий понад рік потому до луцького гроду полонським урядником Криштофа Радзивила Семеном Круневичем. У ньому йшлося про те, що 9 лютого минулого року Василь Гулевич через свого сина, а потім і особисто, оскаржив Криштофа Радзивила у насланні на нього слуг і приятелів, які його побили і поранили. Тож Гулевич визнав перед королем, що його син, «без ведомости и розказаня [...] за жалем зраненя его», вніс скаргу до гроду, а «ему его милост пан троцкий николи ничего винен не был». Він просив, аби та протестація з луцьких гродських книг була «вымазана». Король скасував оскарження Радзивила «яко непевное», а також наказав записи з луцьких гродських книг «вынят и вымазать [...], не зоставуючи жадного знаку и ноты такого непевного оповеданья на такъ зацного человека и сенатора нашего». Лист був писаний у Ризі 9 квітня 1582 р. під час військової кампанії і містив особистий підпис короля [41, арк. 100–101 зв.]. Показово, що заявлена на гроді скарга про побиття Василя Гулевича, в якому був звинувачений Криштоф Радзивил, була ним сприйнята як особиста образа, що не давала спокою князеві упродовж всього року. Між тим скарги так і не були вилучені з книг, туди ж, натомість, був уписаний і королівський лист. Пізніша інформація з актових книг свідчить, що в основі конфлікту лежали суперечки за межу між маєтками, а однією із умов домовленостей в Ризі було також приятельське погодження [43, арк. 5 зв.–7].

Вимога рівності контрагентів під час двобою, як і поєдинок узагалі, могли бути зручними засобами для маніпуляцій по дискредитації супротивника. Звернімо увагу на скаргу того ж Василя Гулевича, який звинуватив володимирського підкоморія Адама Прусиновського у нападі на його сина і приятелів під час розмежування затурецьких і шелвовських ґрунтів Гулевича та костельних земель Садова. Тож, згідно оповіді скаржника, підкоморій разом з кількома десятками помічників (яких, можливо, було й більше ста) вирвався з гурту його супротивників, *ударив* на них, побив і поранив, а також коней під ними постріляв. Оскаржений твердив, що це була відповідь за те, що пахолок племінника Гулевича, Миколая, ударив у губу пахолка Прусиновського. Однак

коли свідки заявили, що того не бачили, підкоморій запропонував іншу версію, нібито той пахолок викликав його від імені свого пана на поєдинок. Таке порушення субординації слугою Гулевича очевидно мусило спровокувати насильницькі акти, однак немає жодної певності, що воно не було підлаштоване самим скаржником задля отримання бонусів у складних іграх з честю чи нерухомістю, а чи й тим і тим водночас [123, арк. 200 зв.–202 зв.]. Фіксується досить багато актів, де Василь Гулевич виступав знавцем права і складних комбінацій з ним під час судових процесів.

Взагалі межа між поединком та іншими насильницькими актами була досить прозора – двобій міг стати результатом неспланованого зіткнення між супротивниками або бути спровокованим однією зі сторін. Так Матей Стемпковський, адвокат Андрія Фірлея, подав протест проти Остафія Малинського, відповідача, який посеред судової світлиці під час засідання спочатку приязно привітався з ним, а потому «стал его на руку вывабяти, абы з нимъ передъ замокъ вышол». На те Стемпковський відповів, що він приїхав до суду, де «правом, а не войною обходять», тож поединкові не час і не місце. Малинський у відповідь подав йому руку, а коли Стемпковський дав свою, той його шарпнув і схопив за горло. Далі втрутилися приятелі Малинського, які Стемпковського «о землю ударили» і почали бити, а сам Остафій вирвав із піхов у своєї жертви шаблю і був би його нею пробив, якби не втрутилися інші особи [123, арк. 243 зв.–245].

Про можливий реверс позицій «кривдник-скривджений», а також про механізм його реалізації сторонами під час конфлікту свідчить скарга Юрія Овлочимського на Миколая Трацевського про виклик на поєдинок і *одповідь* на власноруч ним написаній цедулі. Заявник повідомляв, що через небезпеку, яка чигає на нього в особі Трацевського, він знімає з себе відповідальність за подальші дії, вчинені в обороні свого здоров'я на шкоду суперникові: «Я за помочью Божою здоровья боронить мушу, а в томъ бороненью, если же се што тому Богушевичу от мене самого або приятель и слуг моих станеть, абым за то вины не поносиль» [127, арк. 151 зв.–152].

Схоже, що тривіальні шляхетські бійки (*звади*) потенційно могли бути варіантом поєдинку за честь, який розгортався не конче на той спосіб, якого очікує дослідник з висоти свого знання про дуель в її завершеній стадії. Твердження, що поєдинок від злочинної дії (убивство/поранення) відділяв лише ритуал, припустимо щодо пізніших часів [234, с. 165]. Для досліджуваного ж часу дуельний кодекс не стільки був заданий, скільки складався під час окремих епізодів двобоїв, на які взорувалися наступники. Однак спробую виділити його основні риси.

Поєдинок започатковував виклик, письмовий варіант якого (*цедула*) містив певні пропозиції по його провадженню. Невелика їх кількість у актових книгах не є показником реального масштабу цього явища, адже вони фіксувалися лише у тому випадку, коли особа, яку викликали на поєдинок, відмовлялася на нього ставати. Принагідні згадки про цедули (виклики на поєдинок/одповіді) засвідчують достатню поширеність цього явища. Усні виклики, що зринали в конфліктах, могли залишатися без уваги, а могли сприйматися як потенційна небезпека. Відтак, шляхтич волів упевнитися у серйозності намірів супротивника, тож, як і у випадку з *одповіддю*, посилав возного з приятелями задля офіційного підтвердження чи спростування виклику. Прикладом може слугувати скарга Михайла Григоровича Оранського на дядька Михайла Оранського, який віддавна безпричинно «отповеди и пофалки через слуг своих, стоечи на здоровье его, чинить». Тож 11 вересня (1596 р.) він направив свого служебника Івана Радовицького, «абы на здоровье его стояль». А той вислав слугу, який виїхав на греблю і від імені свого пана Радовицького викликав на поєдинок Михайла Оранського, додаючи, що при будь-якій зустрічі Радовицький буде чинити з Михайлом як з «неприятелем», тобто «о здорове его приправит старатся хочет». З одного боку, виглядало на те, що Радовицький вчинив *одповідь* Оранському, а виклик був лише її фрагментом і не передбачав подальшого двобою. Однак з наступної частини скарги довідуємося, що на греблі слуга озвучив якусь конкретнішу інформацію про місце майбутнього поєдинку, а, можливо, й про інші його деталі. Тож Михайло Оранський, запросивши присутніх у своєму домі

возного і приятелів, «на тоє *местце назначоное* з ними вышол», не для участі у двобої, а задля інформації про причини виклику і злих намірів, яка була б «урядовне» засвідчена. Однак у призначеному місці вони Радовицького не знайшли, якому, схоже, йшлося не про реальний поєдинок, а виключно про *одповідь*, тож і наміру виїздити він не мав. Втім, Оранський поставився до того вкрай поважно і послав до дядька возного зі шляхтою, питаючи його *урядовне*, для чого йому погрожує і висилає слугу свого Івана Радовицького, «абы его здоровья позбавил». Дядько підтвердив серйозність намірів Радовицького, а той особисто ще раз учинив відповідь [130, арк. 343 зв.–345 зв.].

Поєдинки могли призначатися у найрізноманітніших місцях і чинитися найрізноманітнішою зброєю. Так, полем двобою між Андрієм Короваєм і Василем Павловичем мала стати межа між маєтками: «*Не заводячи в том приятел, выед со мною завтра в понеделокъ пред обедомъ на поле промежку Селца и Подлес, у дуба граничного, котории граничить Сельце с Подлеса, а тамъ со мною уделаи, яко цнотливому пристои*» [32, арк. 58 зв.]. Злоба-Чернчицький і Миколай Гулевич віддають на волю супротивника ці питання. Для їхніх контрагентів, що наголошували на важливості королівської згоди на поєдинок і пропонували зустрітися на сеймі, важила публічність такого місця, а також звичай: «яко то люди шляхетского народу обычаемъ рыцерскимъ на местцу пристойнымъ чинити звыкъли». Прецлав Ястрембський чекав на Богуша Липленського на його «власномъ полю, житом засеянымъ» [54, арк. 574–574 зв.]. А Ян Циминський призначив Федорові Шимковичу Шкленському зустріч «перед церковью Шкленскою або перед двором моим» а також пропонував провадити поєдинок «пешо шаблями албо на конех с копиями» [94, арк. 550–554]. Цитовані вже Злоба і Миколай Гулевич зауважували: «если ты цнотливая матка уродила, абысь со мною учиниль *ровными копьями, хочеш ли и безъ зброи*» [40, арк. 107 зв.]. Зустрічаються також згадки: «*копию* на остра крушити» [35, арк. 145] та «на твоємъ горле из *шаблюю* посежу» [35, арк. 413 зв.].

Маємо теж курйозну скаргу Антона Визгерда-Заболоцького на возного Яцка Поповку-Гуляльницького і його сина Петра, а також Прокопа Гуляльницького з

помічниками, які попередньо, як засвідчував скаржник, витягли його з ліжка, змусили з ними пити, привели до корчми і там викликали його на поєдинок, всупереч правовим заборонам і конституції: «С кимъ тылко промежку нас трох хочеш, *будь з шаблею, будь взапасы албо и за лобъ*, иди з нами битися, абыхмо тебе и силы твоее скоштоват могли». Чинили те з погрозами вбити. Далі Заболоцький як статечна особа, що не мав не лише зброї, але й *паса*, відмовлявся «такъ долго, же мя аж праве квалтомъ тот Прокоп Гулялницкий за груди и за лобъ рвати ухватил». Наостанок кривдники, бачачи, що Прокіп здолати його не міг, напали ззаду і побили [55, арк. 231 зв.–233]. Возний засвідчив факт рани скаржника: «На руке правой на палцах середнихъ на щиколотъкахъ раны битые кривавые, а в палца великого у тое ж руки пазноготь прочъ збитый кривавый спухлый, а на руке левой видел есми палець середний зверху шкодливе битый кривавый» [55, арк. 290 зв.]. Тобто, цілком очевидно, що *криваві рани* скаржник отримав у бійці навкулачки.

Тож, як бачимо, публічний соціум у справі поєдинку не згадує про необхідність присутності свідків при цьому лицарському акті, зазвичай наголошуючи на зустрічі *сам а сам*, винятком є хіба гучні декларації про перенесення поєдинку на сейм, де на те всі сенатори дивитимуться. Однак фіксується постійна апеляція до головного свідка людських вчинків – Бога, який і мав у кінцевому підсумку допомогти у звитязі справедливому. Про поєдинок як Божий суд свідчить і пропозиція зустрітися під церквою, щоправда, пафос тут же знижується запропонованою альтернативою – провести поєдинок під двором. Врешті, відбутися двобій міг у будь-якому місці, включно з корчмою.

Зброя, якою пропонувалося провадити поєдинок, перебувала у широкому діапазоні – від прямих списів лицарських турнірів, що, цілком можливо, було бачене на різних урочистих імпрезах/турнірах, звичної шаблі, до бійки без зброї, з використанням паса чи навкулачки. Ці пропозиції переважно відповідали ідеальним уявленням про високе лицарське мистецтво, що засвідує знання волинською шляхтою основних дуельних засад. Втім, гучні декларації ,

закінчувалося, зазвичай, тривіальною бійкою на гостині чи й у корчмі, а подеколи – і в суді.

Попри достатньо часті згадки про виклики на поєдинок, мені не зустрілося жодного запису, який засвідчив би його провадження. Така інформація могла потрапити до актових книг лише у вигляді скарги про поранення чи вбивство на поєдинку. Можна, звичайно, припустити, що дуелянти і їхні родичі одностайно визнавали легітимність поєдинку та уважали, що він ставить крапку у з'ясуванні взаємин і не передбачає відшкодувань потерпілим, а також подальшої ескалації ворожості. Підтвердженням цьому є текст домовленостей між Бартошем Оранським і Станіславом Скленьським, за якими вони знімали один з одного відповідальність за можливе вбивство на поєдинку під зарукою в 4 тисячі золотих: «И где бы з воли Божее которого з насъ в томъ смерть або рана поткала, теды отцове, братья и повинные наши [...], и никто инъши [...], о то жадного права вести и рукою мстити, головъщины шукати не мають». Водночас заявлялося, що дуелянти не мають між собою жодних образ і стають до поєдинку добровільно. Втім, цілком імовірно, що в основі зауваги про відсутність між контрагентами *гніву* лежало не реальне підґрунтя, а намагання звести до мінімуму характер цього акту як конфліктного, тим самим убезпечивши переможця від відповідальності, про що свідчить і велика сума заруки. Йшлося, щоправда, про членів військового товариства (товаришів роти, представників волинських родин), де дуелі були справою звичною [35, арк. 145].

Однак відсутність у волинської шляхти одностайності у ставленні до поєдинків, яка виявлялася у заявах про пріоритетність права над приватним з'ясуванням стосунків з допомогою зброї, суттєво підважує такі міркування. Щоправда, мені зустрілася справа, де йшлося про підступне вбивство особи, яку попередньо викликали на поєдинок. Михайло і Матеуш Яرخультовські позивали до луцького гродського суду княгиню Григорову Сангушкову Софію з Головчина, яка наказала своєму слугі Семену Бобицькому вбити їхнього брата Станіслава під час гостини у луцького підкоморія Яна Харленського. Тож Бобицький, «шукаючи причини» для вбивства, викликав його на поєдинок з дому. А потому разом з

приятелями кинувся на нього з шаблею і завдав йому смертельних ран [70, арк. 250–252 зв.]. Втім, ця історія засвідчує не провадження поєдинку, а маніпулювання ним задля розправи над супротивником. Аналогічна ситуація фіксується і Владиславом Лозінським на матеріалах Руського воєводства, де він зауважує лише три випадки реалізації виклику, причому в одному випадку йшлося про гусарів, а в іншому – радше про вбивство, а не про поєдинок, як і у ситуації зі Станіславом Ярхултовським [390, s. 52–54].

Тож поєдинок як варіант обміну честю між рівними особами, який в ідеалі мав завершувати конфлікт без втягування в подальшу ескалацію родичів і приятелів постраждалого, побутував серед пересічної шляхти Волині передовсім як *одповідь* чи її складова. Перші згадки про виклики належать до кінця 60-х років і загалом збігаються з початком регулярного ведення актових книг; у 80-і вони про них все ще говорять як про *нові* на Волині справи, однак досить часті епізоди з їх участю засвідчують загальне поширення моди, що дісталася до низового поверху шляхетського стану – возних і урядників. Виклик не передбачав ставання на двобій, і, відповідно, жодним чином не впливав на подальший перебіг конфлікту. Він міг також прозвучати під час бійки, або ж на її початку. Толероване спільнотою силове з'ясування стосунків, що було повсякденним супроводом шляхетського способу життя, цілком імовірно, сприймалося як варіант двобою, що іколи і підтверджувалося викликанням під час *звади* чи безпосередньо перед нею супротивника на поєдинок.

Виклик на поєдинок передавався письмово або через посередника. Ця інформація потрапляла до судових книг у тому випадку, якщо особа, яку викликали, відмовлялася від поєдинку і заявляла про це на суді. Дуелі протиставлялося право як спосіб відновлення справедливості. Тобто у цьому випадку конфліктували дві моделі поведінки – звичаєва, що була тісно зав'язана на лицерських ідеалах, і правова, де поєдинок через заборони криміналізувався, перетворювався на переступ. Корпорація з її набором цінностей протиставлялася державі, що починає активно дисциплінувати своїх шляхетних обивателів. Дещо пізніше до цих заходів долучилася і православна церква. Так за Требником Петра

Могили церковного поховання позбавлялися ті особи, що гинули на поєдинках [164, с. 546].

Досить значне поширення викликів на поєдинок, схоже, вкрай рідко закінчувалося смертю одного з супротивників, адже у судових книгах практично відсутні будь-які згадки про дуельні жертви. Це свідчить або про те, що маємо справу переважно з конфліктною риторикою, де про двобої говорили, однак їх не практикували, або ж про те, що супротивникам ішлося переважно про участь в поєдинках і найменшою мірою – про знищення супротивника чи заподіяння йому реальних шкод. Втім, обидва варіанти підтверджують загальний висновок дослідників дуелей: з їх допомогою не намагалися відновити справедливість; важливим був не результат, а сама участь, що засвідчувала відповідність учасників вимогам, що пред'являлися корпорацією до своїх членів. Тим самим повсякденні практики підтягувалися, принаймні на рівні риторики, до високих зразків, «абы то было с пожиткомъ и доброю славою» [45, арк. 411].

* * *

Широке побутування у конфліктах символічного насильства не означало, що ворогуючі сторони конче усвідомлювали почасті ігровий характер їх перебігу, адже правила діють лише при умові поважного до них ставлення. Сумнів щодо важливості норм неминучо перетворює їх застосування на фарс, між тим настанова на обов'язковість дотримання надає можливості для маніпуляцій ними у соціальному просторі.

Певні суспільні конвенції ведення домашніх воєн стримували насильство, вводили його у прийнятні рамки, однак не йшлося при цьому про «пацифікацію» спільноти, про спроби покласти край «культурі помсти». Активне заміщення у конфліктах фізичного насильства вербальним і психологічним не означало, що воно цілком заступало реальне побутування жорстокості. Дотримання певних правил чи відступи від них залежали від багатьох факторів – гостроти конфлікту, ставок у ньому, готовності контрагентів піти далі, що своєю чергою, корелювало з наявністю ресурсів (авторитету і матеріальних засобів) для здійснення помсти і

відповідальності за неї, наполегливості медіаторів та багатьох суб'єктивних чинників.

Між тим широкий спектр дій учасників ворогуючих груп, що в рамках права розглядалися як злочинні, в очах загалу виглядали цілком легітимними чи, принаймні, зрозумілими, відтак – мусили каратися, але відповідно до уявлень шляхетського соціуму, а не букви закону. Спробую продемонструвати ставлення до типово шляхетських переступів, що були невід'ємною частиною стилю життя «лицаря»-шляхтича (убивств, наїздів і грабежів), законодавців і самої шляхти.

Широке побутування у конфліктах символічного насильства не означало, що ворогуючі сторони конче усвідомлювали почасті ігровий характер їх перебігу, адже правила діють лише при умові поважного до них ставлення. Сумнів щодо важливості норм неминучо перетворює їх застосування на фарс, між тим настанова на обов'язковість дотримання надає можливості для маніпуляцій ними у соціальному просторі.

Певні суспільні конвенції ведення домашніх воєн стримували насильство, вводили його у прийнятні рамки, однак не йшлося при цьому про «пацифікацію» спільноти, про спроби покласти край «культурі помсти». Активне заміщення у конфліктах фізичного насильства вербальним і психологічним не означало, що воно цілком заступало реальне побутування жорстокості. Дотримання певних правил чи відступи від них залежали від багатьох факторів – гостроти конфлікту, ставок у ньому, готовності контрагентів піти далі, що своєю чергою, корелювало з наявністю ресурсів (авторитету і матеріальних засобів) для здійснення помсти і відповідальності за неї, наполегливості медіаторів та багатьох суб'єктивних чинників.

Між тим широкий спектр дій учасників ворогуючих груп, що в рамках права розглядалися як злочинні, в очах загалу виглядали цілком легітимними чи, принаймні, зрозумілими, відтак – мусили каратися, але відповідно до уявлень шляхетського соціуму, а не букви закону. Спробую продемонструвати ставлення до типово шляхетських переступів, що були невід'ємною частиною стилю життя «лицаря»-шляхтича (убивств, наїздів і грабежів), законодавців і самої шляхти.

РОЗДІЛ 6.

УБИВСТВА, НАЇЗДИ ТА ГРАБЕЖІ В ШЛЯХЕТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ОПИСУВАННЯ, СПРИЙНЯТТЯ ТА ОБСТАВИНИ СКОЄННЯ

6.1. Убивства в контексті права, уявлень та повсякденних практик

Попри численні скарги у судових книгах на насильство широкого спектру, як уже зауважувалося, до вбивств повноправних членів шляхетського соціуму (а не їхніх підданих і слуг) доходило нечасто. Скажімо, за підрахунками Мартіна Камлера, у Сєрадському воєводстві упродовж XVII ст. фіксується зменшення кількості вбивств, яких загалом поміж шляхтою було небагато: у 1600–1611 рр. – 7 випадків щороку, у 1651–1660 рр. – 3, у 1690–1700 рр. – 1,3 [368, s. 25]. За моїми підрахунками, упродовж 1590–1660 рр. у найбільшому на Волині Луцькому повіті, де на цей час припадає посилення конфліктності, фіксується приблизно 2 убитих на рік. Я вилучила з підрахунків один унікальний акт – безпрецедентну бійню між групами, очолюваними Дем'яном Гулевичем і Маркіяном Семашком, в якій загинуло 37 осіб (про що далі). Однак серед загиблих шляхтичів могло бути трохи більше двадцяти осіб – про десять говориться з боку Гулевичів і 11 осіб було поховано у Коблині, маєтку Семашків. З урахуванням цього випадку маємо чотири, максимум п'ять жертв щорічно. Говорячи про невелику кількість жертв у озброєній конфліктній спільноті, маю на увазі кількісну невідповідність маніфестацій ворожості і обіцянок вбити супротивника та їх реального втілення, тобто незначну кількість убивств тих, проти кого публічно спрямовувалася агресія. Ба більше, далеко не всі дії, що призводили до загибелі однієї зі сторін під час конфлікту, вважалися злочином, протиправною дією. Для класифікації насильницьких актів, наслідком яких ставали людські жертви, звернемося до пояснення Дем'яном Гулевичем, що виконував адвокатські функції під час судового процесу між Філіпом Бокієм-Печихвостським і кн. Янушем

Заславським, суті убивства як кримінального злочину, а також наголошення його на інших, некримінальних варіантах позбавлення життя супротивника/іншого шляхтича [64, арк. 142 зв.–143].

6.1.1. Убивства в уявленнях і в практиках.

Кримінальні вбивства. За версією адвоката, убивства поділялися на кримінальні та цивільні, а також убивства в обороні та випадкові. Належність до першої групи передбачала існування злочинного наміру у зловмисника, а також відповідних обставин скоєння убивства – потаємно, зрадливо, без попередження жертви: «Одно есть межобойство, которое хто учинить умыслне, зрадою заступивши, не одповедивши, *то такое криминаломъ зовуть*». Зазвичай, сталою складовою усіх звинувачень в убивстві чи завданні ран було наголошення на потаємності дій нападників, що мало поглибити вину звинуваченого через кваліфікацію його дій як кримінальних. Так, наприклад, Миколай Хрінницький скаржився на Гнівоша, Фарисана і Матвія Кошок-Жоравинських, які, не маючи з ним незгоди і одповіді, а лише конфліктуючи з його братом Прокопом, з гніву і «зо злого умыслу своего», «непристойне, неодповедне и зрадливое, обычаем розбою, с тылу» напали на нього і поранили в голову [65, арк. 297 зв.–298].

На приховуванні свого гніву та, відповідно, й злочинних намірів наголошував також Костянтин Колпитовський, скаржачись на Федора і Власія Богдановичів Костюшковичів-Хоболтовських, які, влаштувавши засідку, напали на нього і поранили в руку пострілом з рушниці: «Не маючи зо мною жадного заштья, васни, ани отповеди, але яко злымъ а нецнотливимъ людемъ пристойит, закривши в потаемныхъ а зрадецьких умыслохъ и сердцахъ своих зрадливыхъ скрытый на мене гневъ, не даючи мне о жадной васни своей знати, ани давши мне отповеди, только умыслне, зле а нецнотливе, зрадецки...» [123, арк. 818 зв.–820].

Такі звинувачення сприймалися шляхтою як ураза для честі і шкода добрій славі шляхтича. Звернімо увагу на заяву Яна Ясениницького про фальшиве

звинувачення – «обычаем криминальным, ку обелженю доброе славы и учтивости нашею шляхетское» – Миколаєм Боговитином його самого і його рідних братів Андрія і Левка у нападі вночі на добровільній дорозі, пораненні скаржника, його слуг та приятеля Івана Красенського, який за кілька днів потому помер [70, 95–95 зв.].

У скаргах також наголошувалося на надмірній жорстокості нападників – «тиранськи», «окрутьне», «зле». Якщо тіла жертви не вдавалося знайти, оскарженого часто звинувачували у нехристиянському з ним поводженні – розчленуванні і затопленні останків. Позбавлення небіжчика поховання через кидання його у воду пов'язувалося з поганою смертю, було знаком безчестя [303, с. 134]. Оголення жертви, до якого вдавалися кривдники у подібних випадках чи яке їм приписували, теж мало бути елементом зганьблення. Розчленування тіла, на якому акцентували увагу скаржники, досить часто траплялося серед погроз про помсту [31, арк. 94], а також зустрічається, хоч і рідко, серед самих актів помсти. Позбавлення тіла жертви цілісності ставило під сумнів його воскресіння у майбутньому, водночас не мусило б робити честь кривдникові, адже такі дії мали викликати аналогії з ганебним ремеслом ката, що здійснює четвертування [303, с. 136–138]. Однак рицарський етос допускав застосування насильства у тих формах, які за нормальних обставин вважалися неприпустимими для поштивого шляхтича, якщо воно виявлялося «відповіддю на порушення певних правил і неписаних законів, властивих цій групі осіб». Ненависть у таких випадках набувала вигляду праведного гніву [221, с. 206]. Як стверджував гасконський шевальє Блез де Монлюк: «Проти свого ворога стріли можна робити з будь-якого дерева. Що ж особисто до мене, якби я міг закликати всіх духів пекла, щоб проломити голову моему ворогові, який хоче проломити голову мені, я зробив би це з чистим серцем, хай простить мені Господь» [241, с. 103].

Звернімо увагу на деталі розправи над кількома особами з роду Гулевичів, їхніми слугами і приятелями, зініційованої Маркіяном і Миколаєм Семашками з помічниками (про що далі): кінцівки і голови загиблих були посічені, а потому тіла притоплювалися у багні ближнього ставу: «... паствечися над ними,

тиранське до болота их некоторых волочили, и ногами тела ихъ в болото доптали» [67, арк. 524].

Тож призвідців смерті часто оскаржували не лише в реальних злочинних діях, а і в тих, які б могли відбутися, тим самим вказуючи слухачам/читачам на відомі їм маркери. Жорстокість – це те, у чому звинувачували супротивника, відстоюючи свої інтереси, вона була дискурсивним елементом, що набував різних форм [400, s. 77]. Так, Лев і Миколай Бережецькі, звинувачуючи Францишка Халецького у вбивстві їх брата Вавринця Бережецького, яке той вчинив за змовою зі своєю матір'ю Галшкою Францишківною з Фальчевських, дружиною вбитого, так описують дії нападника: «Голову поганским а бесурменским обычаем утыл, опаливши, псом выкинулъ, а тело у мих уложивши, у ставу почапецком под плав затопил» [64, арк. 58–62]. На аналогічний спосіб Прокіп Хрінницький у своїй скарзі на Гнівоша, Фарисана і Матвія Кошок про вбивство слуги Стефана Бурського наголошував на «тиранському» поводженні з тілом небіжчика: «... над нымъ тирански ся паствили, мертвого в шътуки порозсекали и на розных местцах штуки, не ведати где, поховали» [66, арк. 287–289]. При цьому очевидно, що скаржник не міг знати про подробиці розправи, адже у своїй заяві попередньо повідомляв, що тіло убитого зловмисники забрали до свого маєтку Жукович.

Такі дії недвозначно вказували на помсту як спонукальний мотив кримінального вбивства, яка служила відплатою за кривди, що зачіпали честь і добру славу месника. Між тим помста, що у повсякденному житті була одним із маркерів шляхетського, лицарського способу життя, витіснена з офіційного судового слововжитку. На рівні конфліктних комунікацій помста виступає регулятором боротьби за честь – нею погрожують супротивникам у найрізноманітніших ситуаціях, нею виправдовують заподіяння шкод аж до вбивства у майбутньому, а, замирюючись, обіцяють до неї не вдаватися, тобто вона цілком толерована спільнотою і широко представлена в лексиці скарг. Під час судового процесу, натомість, сторона обвинувачення наголошує лише на існуванні у оскарженого «умислу», акцентує увагу на необхідності вдаватися до права навіть за існування причин до ворожнечі, жодним чином не згадуючи про

помсту. Обвинувачений на своє виправдання теж ніколи не послуговується набором аргументів із конфліктного повсякдення, принаймні, мені не зустрілося жодного випадку, де б підозрюваний у вбивстві мотивував свої дії необхідністю відплати. Найпоширенішою стратегією, коли довести непричетність до події напевно неможливо, є намагання подати свою версію того, що трапилось. Жертва при цьому постає як нападник, а її загибель – як результат оборонних дій супротивника або й необережності його ж помічників. Судова риторика перебуває в строгих рамках правових понять і норм, де помста не має своєї легітимізуючої сили.

Між тим в реєстрі шляхетського повсякдення звертання супротивника до гродського суду зі звинуваченням кримінального характеру трактується як ворожий акт у ланцюжку взаємообмінів: «якъ правне, такъ и помстою не поступовал и не мстился» [54, арк. 295 зв.]. Як засвідчує фрагмент одного з політичних листів часів безкоролів'я, пошуки *святої справедливості* скривдженням через удавання до права теж окреслювано через поняття *пристойної помсти*: «Знали ми багато поштивих людей, братії нашої, які, терплячи образи, кривди і шкоди від своїх винуватців, *а не маючи змоги пристойно (оскільки право стоїть) того помститися*, [...] вже не мають чим шукати святої справедливості і мусять жебрати» [176, s. 534–535].

Право і помста – два тісно зрощені шляхи отримання скривдженням «справедливості», на які виразно вказав той же Дем'ян Гулевич у своєму протесті, заявленому на гроді і занесеному до актових книг, який був відповіддю на звинувачення його єпископом Мелетієм Хребтовичем-Богуринським в розбої: «...от нихъ змышъленный розбой, в чомъ непристойне, фалшиве, лживе мене, чоловіка от себе цнотълившого, ошкалевали, которую невинность свою перед вашей милостью оповедаю и *вшелякимъ правомъ, такъ писаным, яко и рыцарскимъ, мни пристойным*, на нихъ самых и головах ихъ тую потвар оказати ся оферую» [54, арк. 407]. Під *лицарським* правом якраз і малися на увазі ті жести і дії, до яких вдавалися задля відплати супротивникові. Тож помста вважалася допустимою у шляхетській спільноті, якщо зачеплена була честь месника; її

публічне оголошення започатковувало війну без правил, де не діяли звичні для шляхтича настанови, скажімо, вимога відкритості дій.

Врешті, помста як наслідок гніву у християнській традиції мала амбівалентний характер, адже гнів міг бути несправедливим, якщо особою рухало бажання заподіяти зло ближньому, що вважалося смертельним гріхом, а також справедливим, породженим уболіванням за правду і бажанням відновити порушений порядок. Переступ сприймався як зазіхання на волю Всевишнього і суспільний лад, де Бог виступав суддею і месником за зло. Помста заради справедливості, викорінення неправди та покарання ворогів Божих була бажаною, а «праведний тішитися буде, бо помсту побачить» [154, с. 251–253].

Тож месник вважав, що отримує Боже схвалення, тим самим перетворюючи війну за відновлення справедливості (як на те – приватної), на Божий суд. Це поєднання профанного і сакрального простежується в декларації відмови від помсти як способу поррахунків з кривдником, що фіксується у скарзі Костянтина Колпитовського на своїх недругів Костюшковичів-Колпитовський. У відповідь на їхню скаргу про завдання ран братові Костянтин наголошує на своїй чесноті – не відповідати за зло помстою, покладаючи при цьому на Бога: «Я, а чем был от них укривжоный, охроменьый и барзо жалосный, алемь то на соби скромне зносечи, завждым всего статечне уходил и того стерегь, *якобым им самъ помстою, кром самого пана Бога, не был и ничего непристойного противько нихъ з себе не показал*» [125, арк. 997]. А кн. Григорій Сангушко-Кошерський у листі до Яна Замойського пише, що зі своїм недругом він воліє вдаватися до права, адже було б йому «з ласки Божої зло, якби того міг помститися» [144, к. 1].

Зазвичай шляхтич, обвинувачений в умисному вбивстві, вносив до гродської канцелярії протестацію, заявляючи про свою репутацію доброго шляхтича («чоловека доброй славы, завжды спокойного, никому ни в чом не винного»), безпричинне ославлення («его поцтивост мажут и шкалюют») та готовність захищати свою честь правом і лицарським звичаєм. Мотивацією цієї процедури висувалася необхідність якнайскорішого очищення від закидів в очах своєї спільноти («не хотечи на себе носити»), а підкладкою, поза сумнівом, було

також зворотнє ославлення супротивника, якому закидалася та ж таки погорда до права, Божих заповідей та шляхетних звичаїв: «Препомневши боязни Божое и пристойности своее шляхетское, ани намней остерегаючися права посполитого, [...] неправдиве и непобожене, яко людем хрестиянским и шляхетским не пристои, [...] ославили» [120, арк. 315 зв.–316, 337 зв.–338]. Суд був включений у загальну систему боротьби за честь, хоч на позір і функціонував як елемент королівського правосуддя, що «наглядає і карає».

Така схема реагування на звинувачення, схоже, використовувалася оскарженим незалежно від його вини, доведення якої, до того ж, було вкрай непростим. Встановлення винуватців у випадках, що трактувалися Гулевичем як кримінальне убивство, тобто таке, що скоювалося потаємно, відповідно – без свідків, натикалося на низку труднощів. Тож передовсім обвинувачення падало на тих, хто перебував з убитим у конфліктних взаєминах і, відповідно, міг бажати його смерті. Пошуки зловмисника, які мала провадити постраждала сторона власними силами, зводилися до опитування так званих свідків, які не стільки були очевидцями події, скільки чули про неї чи мали власне бачення її перебігу. Тож текст скарги далеко не завжди містив оповідь про реальні події, радше – конструювався з урахуванням обставин, що мали максимально очорнити супротивника та поглибити його вину.

Одним із прикладів може бути справа про вбивство кн. Івана Масальського. За початковою скаргою його дружини Олени Кошанки від 28 грудня 1595 р., у смерті її чоловіка були винні слуги кн. Юрія Масальського, брата загиблого, які 26 грудня вночі у селі Вольничі, коли він повертався з торговицького ярмарку додому, застрелили його з півгаку, а потому на землі лежачого посікли шаблями [60, арк. 719–719 зв.]. Однак вже наступного дня вона звинуватила кн. Юрія Масальського, який, за намовою дружини Ганни Коритенської, зі своїми помічниками, серед яких були її брати, земські луцькі писаревичі Іван і Григорій Коритенські, увірвався в дім Івана у Вольничих, де своїми руками його вбив, тіло забрав з собою, а також пограбував дім [60, арк. 719 зв.–721 зв.]. 30 грудня возний, що був запрошений скаржницею для оглядання місця події, засвідчив на

гроді оглядання у вольницькій церкві тіла небіжчика, а також зі слів княгині оповідав, що її чоловік був забитий у «зваді» зі слугами кн. Юрія. Також возний ходив на прохання княгині до Юрія Масальського, «припоручаючи» слуг, тобто віддаючи їх на «поруки» панові і зобов'язуючи його тим самим до відповідальності. Кн. Юрія не виявилося вдома, його ж урядник твердив, що вбивство трапилося за відсутності пана; слуги, причетні до події, повтікали; всі у маєтку жалкують про смерть кн. Івана [60, арк. 724–727]. А наступного дня вже сам кн. Юрій визнав у суді, що його слуги зустрілися серед ночі з його братом і, як люди підпилі, вчинили «зваду», в якій загинув кн. Іван. Тож він послав у погоню за тими «здрайцями» своїх слуг, які, однак, ще не повернулися [60, арк. 728–729].

Суперечливі скарги вдови, що мінялися упродовж двох днів, засвідчують брак у неї достовірної інформації, однак звинувачення у причетності до вбивства кн. Юрія Масальського, схоже, не були безпідставні. Принаймні, події, що трапилися через три місяці, вказують на входження братів до конфліктуючих груп, з яких походили і їхні дружини. Тож 23 березня при вкрай суперечливих обставинах були вбиті кн. Юрій та його тесть Михайло Коритенський, чії сини брали участь, за другою скаргою Іванової Масальської Олени з Кошок-Жоравицьких, у нападі на її чоловіка. Поміж тих, хто фігурував у конфлікті на супротивному від Коритенського і Масальського боці, згадуються Януш, Ян і Фарисан Кошки Жоравицькі [61, арк. 172–173 зв., 175–177, 190–192 зв. та ін.].

Обов'язковим елементом досудового процесу було також освідчення убивства на уряді. Тіло привозили до замку, де наданий стороні возний його оглядав і перед гродськими урядниками визнавав сліди насильства на тілі, оповідав про обставини злочину зі слів зацікавлених сторін, а також чинив *поволання* над тілом убитого – на публічних місцях, в замку, посеред ринку і перед міською брамою, «як [тело] вожоно было по месте» [117, арк. 201 зв.], оголошував імена винуватців, на яких вказали родичі небіжчика [117, арк. 136]. Востаннє поволання чинили при похованні. Цей акт був своєрідним закликком до Божого суду, який через пряме втручання або опосередковано мав покарати

вбивцю, а чи допомогти у його виявленні. Уявлення, що доторк до тіла убитого має виявити справжнього злочинця, скажімо, через появу на трупі крові, схоже, було загальноєвропейською традицією [186, с. 302–303; 352, 203]. Вона виявлена також Василем Інкіним на території Галицького Прикарпаття у середині XVII ст. [217, с. 222–223]. У середньовічній та ранньомодерній Англії існувала багата література, пов'язана з існуванням привидів-жертв та їх тиску на злочинця з метою його зізнання [352, с. 216–217]. З нею, схоже, перегукується звичай ув'язнення оскарженого у приміщенні, куди поміщався і труп убитого [40, арк. 33 зв.–34].

Шкрутинія, що була введена у 1588 р. до судового процесу Волині як слідчий елемент у випадку тяжких кримінальних випадків, упорядкувала процедуру дізнання, однак теж зводилася до опитування на суді свідків, наданих кожною зі сторін, які рекрутувалися з осіб ближнього кола. Тож суд перетворювався на поєдинок супротивників, де словам обвинувача протистояли слова оскарженого. За цих умов єдиним способом остаточного доведення вважалася присяга. А оскільки принцип презумпції невинуватості не лише декларувався, а й активно впливав на суддівський декрет, то у переважній кількості випадків саме оскарженому надавалася можливість разом зі свідками (до шести осіб) довести свою непричетність до вбивства [64, арк. 35 зв.–37, 40 зв.–41 зв.]. Текст присяги містив запевнення, що оскаржений особисто не брав участі у злочинних діях, а також не провокував жодним чином на них інших. Довести злочинний намір нападу – вбивство супротивника – на інший спосіб було загалом неможливо, особливо коли злочин здійснювався руками слуг чи приятелів зловмисника, а обвинувачений, заявляючи про свою непричетність до нього та сумнівність скарги («сумъненъя и скритости серъдечное ниhto не ведаеть, одно Богъ самъ» [69, арк. 818 зв.]), долучав на підтвердження своїх слів заяви свідків. Втім, позивач теж далеко не завжди був певен щодо особи убивці, вказуючи зазвичай на недоброзичливців небіжчика. Тож присягати на підтвердження своєї скарги, чи змушувати до присяги інших осіб загалом не поспішали, адже такі дії потенційно були пов'язані з кривоприсяжництвом. Це не заважало, щоправда,

вести запеклі баталії у суді за саме право присягнути, можливо, на такий спосіб намагаючись затягнути справу.

Цивільні вбивства. Далі Дем'ян Гулевич зауважував існування інших варіантів убивства, неумисних, які розглядалися як справи цивільні: «Другие есть, которые могут быт зъ звады, давши до звады причину, такие ведле права *волютариум* албо *кавзамъ цивилемъ* называют». Йшлося у цьому разі про вбивство під час збройної сутички особи, що її спровокувала. Як твердив Гулевич, убивства за таких обставин уважалися «добровільними», некримінальними за своїм харктером. Серед скарг досить часто зустрічаються звинувачення супротивників у намаганні розпочати бійку через публічні образи, демонстрацію зброї, а чи й фізичний контакт (шарпання, легкі тілесні ушкодження тощо). Так, Ян Шистовський скаржився на Станіслава Унецького, який, не маючи з ним «жадного заистья ани отповеди», під час судових рочків на дорозі «для зачатья звады мене невиньне лъжил, неучтивыми словы соромотил и до броне се на мене порваль» [65, арк. 435–436]. Нормативно у таких випадках шляхтич не мусив виявляти гнів і одразу відповідати на образу, тим самим зводячи свою позицію до *непочтивої* поведінки супротивника; він мав зберігати спокій. Саме такими постають волиняни, слуги кн. Костянтина Острозького, на противагу шляхтичам з Київського воєводства, що на весіллі у Костянтинові провокували їх до бійки («маючи ручници набитые и жакгвы запаленые, и на зваду з слугами княжати его милости через два дни, неделю и понеделокъ, замовляли, хотечи з ручниц над ними стреляти»). Князівські служебники, «которые завьжды покои заховывати звыкли», наголошували на дотриманні високих моральних зразків, демонструючи перед прибульцями, як «з ними трудно зваду зачати» [33, арк. 191 зв.–192 зв.].

Після заподіяння образи скривджений зазвичай звертався до суду, тим самим оповістивши загал про завдану йому кривду і готовність через право боронити свою честь. Водночас задіювали й інший ресурс – «лицарський» спосіб поррахунків – помста і/чи її маніфестації – одповіді. Дотримуючись інтервалу між завданою кривдою і відповіддю на неї, потерпілий здобував право, принаймні на

рівні шляхетської спільноти, на застосування насильства для відшкодування втрат.

Звичайно, такий конвенційний перебіг конфлікту не завжди вдавалося реалізувати, провокація могла досягти мети, а наслідком бійки були рани, а то і жертви з боку ініціатора збройного суперництва. Саме цей варіант убивства найчастіше озвучувався оскарженою стороною на своє виправдання. Вбивство в обороні Гулевич прирівнює до випадкового («казуале»), оскільки в обох варіантах відсутня була мета, умисл: «Третее – которые се дееть вь оборони»

Звернімо увагу на справу про вбивство у домі Філіпа Бокія-Печихвостського Григорія Волчка-Жасковського, в якому був звинувачений, як оповідав 13 січня 1582 р. господар дому, «чоловекъ якийсь мне незнаемы». Далі йшлося про те, що той «приехал в дом мой еще перед святы, мель з собою толко одного слугу, [...] который ани слузе, ани себе имена своего ани назвиска поведати не хотель, одно себе имена и назвиска поведаль часом Залесовским се называль, а часомъ Ковалевскимъ». На той час до Бокія нагодилися родичі Григорій Волчко і Василь Патрикій, а «тот то гость [его], который себе имена не поведаль, зачиналь звады». Філіп як господар просив, щоб він «отшол на село». Гість послухався, однак через годину чи більше вночі повернувся, заявив, що уб'є Волчка, витягнув меч «приготованый» і пробив ним свого недруга [40, арк. 33 зв.–34]. Тож, у пісумку, злочинець був схоплений і ув'язнений. Втім, така ясна і несуперечлива картина мала несподіване продовження. 18 липня того ж року до луцьких гродських книг був вписаний королівський лист, в якому йшлося про те, що посаджений в замку Єреміяш Залесовський, звинувачений в убивстві Григорія Волчка-Жасковського, хоч і був причетний до учинку, однак, як він запевняв, «не з умыслу, але в обороне учинил». Далі озвучувалися версії сторін. Родичі небіжчика твердили, що обвинувачений, «якобы без жадное причины», *одповідь* вчинив Волчкові у маєтку Стрільче пана Непокойчицького, а потім у домі Філіпа Бокія його убив. Однак оскаржений твердив, що Григорій Волчко «найшов» на його господу з метою «о горло приправити» і був убитий саме під час нападу. Відповідно, позивачі хотіли доводити вину Залесовського згідно статutowих норм

і «звичаю правного», натомість Залесовський просив дозволу довести свою невинуватість через шкрутинію. Тож гродські урядники звернулися до короля «для науки», затримавши обвинуваченого в ув'язненні. За королівським рішенням наказано було вивести шкрутинію відповідно до конституції 1578 р. і подати свідчення на сейм на дванадцятий день після початку його роботи [41, арк. 94 зв./100 зв.–99/105]. Версія Залесовського могла відповідати реальним подіям, адже свідчення Філіпа Бокія про тривале перебування у його домі особи, навіть імені якої господар не знав, викликають певні сумніви, а репутація небіжчика була вельми сумівною. У його послужному списку – багаточисельні акти насильства, зокрема, і тяжкі, сажімо – підпал Порицька [112, арк. 45–45 зв., 122–123, 135 зв.–138]. Цілком імовірно, що імпліцитним підґрунтям Бокієвої версії була спроба помсти прибульцеві за родича і «свого» у спільноті, де не важило – був він нападником чи лише займав оборонну позицію. Звернімо увагу на пропозицію Анджея Фрича-Моджевського, який, описуючи вбивство «з необережності», радить випадковому зловмисникові заховатися на певний час від осіб, що захотіли б мститися, допоки не минеться їхня запальність. Тобто, автор, що активно виступав за контроль над шляхетською агресією і вимагав смерті за вбивство, у цьому разі не пропонував вводити обмежень для помсти, а закликав визначити місця для сховку убивць, які не заслужили смерті, бо не мали ненависті до своєї жертви [172, s. 260].

Четвертий тип убивств, як зауважував Дем'ян Гулевич – випадкові, «што бываеть не мышлячы, с припадку, которые зовут казуале».

Тож всі три варіанти некримінальних вбивств тісно пов'язані між собою. Оскільки спільнота не була зацікавлена в жорстокій легітимній відплаті за скоєне, що могла призвести до поглиблення ворожості поміж групами через втягування в конфлікт нових учасників, то більшість убивств маскувалася саме під випадкові а чи й були такими. У всіх цих випадках визначити, що ж насправді відбулося, практично неможливо. Так, вбивство Василя Жоравницького його слугою Войтехом Русиновським з незрозумілих причин викликало активне зацікавлення багатьох поважних осіб в регіоні, які спочатку силою визволили оскарженого з

ув'язнення [45, арк. 306–306 зв.], а потім виступили посередниками між ним і родичами небіжчика, Яном і Марком Жоравницькими. Серед третейських суддів – волинський каштелян Михайло Мишка-Варковський, луцький староста кн. Олександр Пронський, брацлавський каштелян Олександр Семашко, кн. Януш Заславський, підкоморій луцький Ян Харлинський, луцький земський підсудок Іван Хрінницький та багато інших. З огляду на те, що Русиновський за приятельською угодою мав висидіти на вежі «чверть лета», тобто три місяці, щоправда, з можливістю скорочення терміну ув'язнення на прохання його доброзичливців і за згодою Жоравницьких, звинувачення постраждалих не були цілком безпідставними. Однак у тексті угоди всіляко наголошувалося, що слуга застрелив пана «за припадком з нехотеня», через що, як особа учтива, сповнена «никгды незгасненого» жалю, має просити родичів небіжчика, аби вони «з добротливое натуре своее, [...] то мне ласкаве пробачит и хрестяньски отпустит рачили». Однак, як зауважувалося, перепрошення мало відбутися «учтиве, постерегши того, абы ничего такового ексистимацьи [*новазі – Н.С.*] доброй пана Русиновского не шкодило» [45, арк. 807–810 зв.].

Тож, як підсумовував Дем'ян Гулевич, позбавлення життя іншої особи називалося убивством, однак через різні супутні обставини за його скоєння передбачалася різна відповідальність: «каждое з них през вонтпеня межобоиство есть, а пред се для околнчности причинъ, за каждое с тых менжобоиствъ инакшая вина». Адвокат також згадує про убивство під час нападу на маєток, однак розглядає *наїзд* як окремий злочини, тож до цієї проблеми ми повернемося трохи пізніше.

6.1.2. Убивства згідно з правовими приписами.

Між тим законодавчо ситуація виглядала не такою однозначною, як її представляв Гулевич. У I і II ЛС взагалі відсутні норми, що регламентували б відповідальність особи за «кримінальний» тип убивства, відповідно, нема і самого

поняття. Натомість пояснення адвоката *цивільних* варіантів позабвлення життя супротивника загалом збігалося з трактуванням І ЛС (1529 р.), де заподіяння рани чи вбивства під час бійки, незалежно від того, чи йшлося про особу, що її провокувала, чи тих, які ставали до бою в обороні честі/здоров'я, характеризувалися як неумисні, випадкові («забил у зваде або которою пригодною» – розд. 7, арт. 29). Тож можна припустити, що ця правова норма взурувалася на шляхетські уявлення, які й озвучив Гулевич.

Однак уже за II ЛС винуватцем визнавалася особа, що спровокувала бійку (розд. 11, арт. 26). Щоправда, визначитися з відповідальним за скоєне зазвичай було непросто, тож артикул переважно присвячений процедурам, за допомогою яких обирався винуватець, тобто хто кого «первей почал бити и за оным початком тая ся звада стала». Так, у спірних ситуаціях, де обидві сторони, що отримали поранення, хотіли присягою доводити свою невинуватість, питання – кому присягати – вирішувалося через жеребкування. У визначенні винуватця важила також величина втрат: якщо з одного боку був убитий, а з іншого – тільки поранені, то право присягати на доведення своєї кривди і невинуватості (а чи вини супротивника) отримували представники сторони, що потерпіла більшою мірою. Якщо вина була доведена, то за вбивство передбачалася виплата *головщици* (100 кіп грошів) і ув'язнення на рік і шість тижнів (II ЛС, розд. 11, арк. 26–27). У II ЛС взагалі оминається проблема відповідальності за вбивство в обороні.

Сумнівність судових процедур, що мали виявити винуватця, допущення в них значної долі випадковості, а також закоріненість у шляхетській культурі практики відстоювання шаблею за будь-яку ціну свого домінування чи честі – все це призводило до досить м'якого варіанту правового покарання за вбивство – грошової компенсації, що інколи поєднувалася з досить коротким, радше дисциплінарним, терміном ув'язнення на замку. Штрафні санкції та «сидіння на замку» різної тривалості призначалися також за завдані в бійці рани і образу дією – ляпас, виривання бороди чи побиття києм (розд. 11, арт. 13 – «О звадах шляхецких»).

Однак за приписами III ЛС ініціатор бійки, що скоїв убивство, мав каратися, окрім виплати головщини, смертною карою, як і у випадку умисних убивств (розд. 11, арк. 10). У низці артикулів також деталізувалися поняття поранення і вбивства в обороні чи через випадковість та встановлювалися процедури на доведення неумисності скоєного (розд. 11, арт. 20–25). Відповідальність за такі вбивства обмежувалася виплатою 100 кіп *головщини* без додаткових кримінальних санкцій. Вводилися також спеціальні артикули, які розглядали випадки вбивств і поранень «зрадливим потаємним обычаем»: вночі або вдень без бійки, з засідки, вогнепальною або й іншою зброєю, мовчки без попередження, неочікувано, скажімо, під час сну або й на будь-якому зібранні. Такі убивства каралися ганебною карою – четвертуванням чи посадженням на палю, втратою честі та подвійною сплатою *головщини*, а завдання ран – відтинанням голови і грошовими виплатами (розд. 11, аркт. 17). Кара четвертування передбачалася і за вбивство невластивою для шляхетського бою зброєю – ножом, кинджалом тощо, за поранення ж на такий спосіб винуватцеві загрожувало відтинання руки (розд. 11, арт. 16). Також за навмисне жорстоке ушкодження різних частин тіла («обычаем окрutenства»), крім штрафних санкцій, вводилися аналогічні ушкодження для винуватця, наслідуючи тим, як зауважувалося, «права божого» (розд. 11, арт. 27).

Суворість покарань, що зростає від статуту до статуту (у III ЛС кількість правопорушень, за які передбачена була смертна кара, збільшилася до 100 порівняно з шістдесятьма у II ЛС [195, 48]), засвідчує як намагання через правове регулювання обмежити насильство, так і відсутність реальної сили у центральній владі для дисциплінування шляхетського загалу. Зокрема, про це свідчить вкрай нечасте застосування кваліфікованих страт у судовому повсякденні. Нагадаю також, що дія III ЛС формально поширювалася лише на територію ВКЛ.

Тож загалом класифікація і оцінка вбивств, представлена Дем'яном Гулевичем, відображала реальне ставлення до них шляхетської спільноти. Застосування правових приписів наштовхувалася на низку труднощів, адже до збройного протистояння часто доходило тоді, коли по обидва боки

накопичувалося достатньо образ, так що визначитися з ініціатором/жертвою було вкрай тяжко. Ще більше проблем має історик: зазвичай, за межами джерел – причини загострення протистояння, позиції сторін, а часто і з сам перебіг конфлікту. Цьому є багато причин. У скаргах увага зосереджувалася на порушенні кривдником Божих заповідей та людських прав і звичаїв, однак про реальні причини такої поведінки говорилося загальниками або й взагалі оминалося мовчанкою. Справи, де у підсумку могло йтися про смертну кару і/чи позбавлення честі шляхтича, розглядалися переважно на сеймі, тож функції судів першої інстанції зводилися до фіксації зізнань свідків з обох сторін, що передавалися сторонам для пред'явлення на процесі [444; 321, с. 9–14]. Ян Копистенський, позвавши Богуша Зайця водночас до сеймового і гродського суду, так пояснював функції кожної з судових інстанцій у кримінальних справах про вбивство: «О непристойное забитье тые вины на позваного ся стегают, наперед учтимость, о которую сеймъ узнает, чинит, другая – вежа, о которое узнает трибуналь чинит, третяя – вины за голову и шкоды, за тымъ то кгрод судить». Тож, як зауважував позивач, якщо на гроді через шкрутинію буде зрозуміло, що винуватцеві може йтися лише про шкоди, то й «на сейме о непристойное забитье, одкуль походить вина инфамией, [...] ани на трибунале о веже отповедати не будет повинна» [66, арк. 326–328 зв.].

Більшість справ про вбивство переносилися на розгляд сеймового суду, обмежуючись лише виведенням шкрутинії на гроді. Про подальший перебіг справи вдається довідатися у тому випадку, якщо сторона, на чю користь був ухвалений декрет, подавала його до гроду для виконання, або в разі спротиву винуватця задовольнити інтереси скривдженого. Початкові ж скарги на насильство, що фіксувалися в актових книгах, як зауважувалося, конструювалися кожною зі сторін на свою користь і практично не надаються для відтворення події, зокрема – для визначення, хто з них був кривдником, а хто – постраждалим. Цілком імовірно, що й самі сучасники не були того певні, адже насильство поміж сторонами у конфлікті було звичним і загально толерувалося. Однак воно зазвичай не переходило за прийняті способи тиску на супротивника, відповідно – не мало

на меті його фізичне знищення, тож убивство у більшості випадків було результатом необережності, побічним, але не бажаним наслідком ворожості. Проілюструю це на кількох прикладах, де в центрі скарги фігурує убивство шляхтича.

6.1.3. «Цивільні» убивства

Миколай Рембеський vs. Григорій Сахнович.

17 лютого 1599 р. у луцькому гродському суді розпочався процес за скаргою Григорія Сахновича про вбивство його брата Даніеля Миколаєм Рембеським. У позові повідомлялося, що 20 жовтня 1598 р. обвинувачений з багатьма помічниками підійшов під дім скаржника, «окрик и стреляньє з ручниц» учинив і викликав господаря на поєдинок. Тож Сахнович, будучи на той час хворий, послав свого брата довідатися про те, що відбувається. Даніель, «ничого ся злого ни от кого не сподеваючи», вийшов за ворота, а Рембеський, не повідомивши про свої наміри, поранив його з півгаку в бік, від чого Даніель невдовзі помер. Обставини були викладені скаржником перед возним, який засвідчив їх у гродській канцелярії, а також вчинив «поволання», на підтвердження чого обвинувачем були подані до суду відповідні виписи з актових книг. Втім, далі процес змінив свій характер і вже Рембеський перебрав на себе роль обвинувача. Він скаржився на Сахновича про образу, яку той завдав йому, звинувативши в убивстві брата. У позові оповідалося, що саме Даніель, перестриваючи Рембеського, «словы шкарадными и ущипливыми соромотил и вызывал» на поєдинок, а потому під час судових засідань вчинив йому «одповідь» і «найшов» на його госпуду. Під час цієї сутички, яку Сахнович сам спровокував, він і отримав поранення.

Справді, 19 жовтня Миколай Рембеський вніс до земських книг скаргу на Данила Сахновича, який за змовою з банітом Михайлом Гутором-Рогачовським, зібравши великий *оршак* людей, завдавав йому образи та кривдив слуг. А у

перший день засідань земського суду того ж таки 19 жовтня побив його слугу, заявивши, що те ж очікує й пана, а також викликав Рембеського на поєдинок та стріляв з півгаку до господи скаржника [90, арк. 879–880; 65, арк. 458–458 зв.]. Того ж таки дня Григорій Сахнович заявив про напад на його дім Миколая Рембеського і поранення брата Данила, від чого той і помер [65, арк. 463 зв.].

На тривалість ворожнечі між сторонами вказує позивання Миколаєм Рембеським до суду Данила Сахновича на ті ж земські роки про підтримання оскарженим контактів з банітом Михайлом Гутором-Рогачовським (за що теж було передбачене покарання *виволянням*), а також погрози позивачеві [65, арк. 459]. В основі конфлікту, схоже, лежали суперечки між Михайлом Рогачовським та подружжям Рембеських – Миколаєм і його дружиною Федорою Василівною з Рогачовських – про частину маєтку Рогачова, яка належала Федорі як отчичці, однак перебувала в руках у Михайла, який усіляко бойкотував декрети луцького земського суду і трибуналу про повернення нерухомості спадкоємиці [65, арк. 163–166 зв., 166 зв.–169, 169–169 зв.].

Судді, вислухавши аргументи сторін, наказали Миколаєві Рембеському разом з двома приятелями присягнути, що Даніель був убитий ним випадково в обороні дому, після чого виплатити Сахновичеві «головщизну» за брата. Декрет був виконаний, а Рембеський назавжди звільнений від обвинувачень [67, арк. 279–282]. Тож, як бачимо, за звичною схемою обвинувач наголошував на підступності вбивства, тобто без оголошення про ворожі стосунки, а обвинувачений – на випадковості події, відсутності наміру вбити та попередніх провокацій з боку небіжчика.

Убивство кн. Андрія Курцевича Буремського.

Інша справа, про яку йтиметься далі, хоч при початку і розгорталася за подібною схемою, переросла у розгалужений тривалий конфлікт між різними зацікавленими особами, не в останню чергу тому, що винагородою для переможця була нерухомість. Отже, 7 січня 1592 р. до луцьких ґродських книг була вписана скарга від імені кн. Андрія Курцевича Буремського на Лаврина Дривинського і Яна Гарабурду. В ній оповідалося, що скаржник, їдучи через

маєток Дривинського Пашево, був запрошений господарем на гостину, де на той час перебував незнайомий йому Ян Гарабурда [90, арк. 16–18]. Однак, коли князь пізно увечері зібрався в дорогу і сів на коня, Гарабурда за змовою з господарем дому вистрілив йому в спину з півгаку, а потому слуги і піддані зловмисників тяжко побили його кийми і чеканами [52, арк. 154 зв.–155 зв.]. Версію постраждалого з його ж слів підтвердив возний Захаріяш Сташевський, який 8 січня їздив до маєтку Лаврина Дривинського Пашева, де весь той час перебував Буремський [52, арк. 178–179]. Як стає відомо з внесеної до гроду скарги матері князя, Іванової Хрінницької, її син помер від ран 8 січня [52, арк. 167–168].

Того ж таки 8 січня пашівський урядник Станіслав Стахорський від імені свого пана подав зворотню скаргу [52, арк. 172–173], де йшлося про те, що за відсутності самого Дривинського князь Курцевич з багатьма слугами і помічниками напав на його дім («з ручницями, с польгаками, з луками и з ыншою розмаитою бронью, войне належачою, ообычаємь неприятельскимь, без вшелякого данья з стороны его милости пана моего причины, умыслне, не давши жадного знаку неприязни, мощно, кгвальтомь»). Нападники влаштували стрілянину, розташувались біля вікон і дверей, чим налякали вагітну дружину господаря та її гостей, серед яких були Ян Гарабурда та Матвій Рогозинський з дружиною [89, арк. 469 зв.–473 зв.]. Як сповіщав слуга Дривинського, можливо, саме під час перехресної стрілянини був поранений від рук своїх же приятелів Андрій Буремський: «...не ведати от кого, а снат яко ночи темное от своих же власных з ручницы пострелен есть». Про нічну пригоду, за правовими приписами, було оповіщено «околичним» сусідам, а також Стахорський просив про надання йому возного, який і засвідчив би сліди нападу. Наступного дня той же урядник визнав на гроді, що коли він зібрався везти тіло Буремського як «гвалтівника» права і шляхетського дому до луцького замку, Андрій Загоровський силоміць захопив його і невідь куди подів [52, арк. 188 зв.–189].

Пізніше кожна зі сторін, Ян Гарабурда (Лаврин Дривинський як обвинувачений під час процесу не фігуруватиме) і зведені брати Курцевича Хрінницькі, вивела шкрутинію, зобов'язавшись відповідно до правових вимог

поставити до суду свідків, що було виконано на рочках 22 березня і на наступних, які розпочалися 11 червня [52, арк. 222 зв.–223, 235 зв.–236, 358 зв.–359; 54, 53 зв.–54 зв., 64–66]. Під час червневих засідань сторони обмінялися черговою порцією насильницьких актів, про що свідчать внесені до книг скарги [54, арк. 53 зв.–54 зв., 71–71 зв., 74–75, 78 зв.–80 зв., 107 зв.–108].

Власне, на цьому й завершується задокументоване протистояння сторін з приводу вбивства кн. Андрія Курцевича-Буремського. Натомість від самого початку історії започаткована була ще одна лінія конфлікту – між удовою та зведеними братами небіжчика – Петром, Олександром, Михайлом і Богданом Івановичами Хрінницькими, а також їхньою матір'ю – княжною Мариною Андріївною Друцькою-Соколинською, дружиною луцького земського підсудка Івана Хрінницького, у першому шлюбі – княгинею Олександровою Курцевичевою-Буремською. Саме цей конфлікт, підставою якого послужив спір за маєтність, що до нього прилучилися й інші гравці, тягнувся ще кілька років. Власне, в осерді суперечки лежав тестамент небіжчика, за яким преференції у розпорядженні маєтністю надавалися зведеним братам, опікунам майбутнього спадкоємця, натомість інтереси вагітної дружини були суттєво урізані. Вдова Марета Лащівна за підтримки дальших родичів поставила під сумнів автентичність тестаменту, а брати Хрінницькі оскаржили її в негідній поведінці і повторному заміжжі мало не одразу по смерті чоловіка. У підсумку дійшло до замирення, за умовам якого Хрінницькі відкупилися від претензій вдови певною сумою [252].

Спробую підсумувати розрізнену інформацію джерел. За версією Хрінницьких наголошувалося на відсутності знайомства Яна Гарабурди з князем і, відповідно, підстав для ворожості. Відтак, призвідником конфлікту називався Лаврин Дривинський, який запросив Курцевича на гостину, а потім спровокував Гарабурду вчинити насильство над гостем. Із заяви пашівського урядника з'ясувалося, що господаря на момент конфлікту не було вдома, цілком імовірно, що і запрошення князь не отримував. У протестації на ґроді, поданої від імені небіжчика, де називаються винуватці, не вказується особа, через яку заява була

внесена, хоч ця інформація була обов'язковою для фіксації. А у тестаменті не названі імена призвідників поранення, а лише є посилання на протестацію: «В невинности моеи от небачных людеи неприятель моих, на которыхъ есми на уряде кгородском луцкомъ оповедалъ и меновите их имени описалъ, с полгака пострелень» [54, арк. 35]. До того ж пригода не приховувалася звинуваченими особами: урядник оповістив про неї сусідів, а поранений до самої смерті перебував у маєтку свого недоброзичливця, куди вільно приїздили треті особи.

Дискримінаційний щодо вагітної дружини характер тестаменту дивує і викликає сумніви щодо непричетності Хрінницьких до його появи. Скажімо, серед свідків на тестаменті фігурує Миколай Хрінницький. А підсудок Іван Хрінницький, вітччим пораненого князя, 7 січня без попередження не з'явився на засідання земського суду і тим самим перервав його роботу, про що скаржилися шляхтичі, чиї справи були відкладені через цю обставину [52, арк. 166 зв.–167, 157–157 зв.]. Цілком імовірно, що підсудок на той час переймався проблемою покращення добробуту своїх синів, а не виконанням урядницьких обов'язків.

Вдова, що мусила протистояти зазіханням на спадок з боку зведених братів чоловіка, не підтримувала версію убивства Хрінницьких, натомість пропонувала свою (князь помер від хвороби), тим самим знімаючи відповідальність з обвинувачених. А також розпочала боротьбу за збереження своїх прав на маєтки чоловіка, і, відповідно, свій посаг, внесений в його дім, вартість якого складала 8 тисяч, записаних на нерухомості князя. Вдова також наголошувала на інших можливих опікунах її новонародженого сина та маєтності, родичах «по мечу» небіжчика: «...сут стрыеве близкие кровные и одного гербу з домомъ их милости князевъ Буремских» [52, арк. 367–367 зв.]. Хрінницькі ж були близькі князеві «по куделі», тобто по материнській лінії, які за правовими приписами могли претендувати на опіку лише після родичів по чоловічій лінії. Князі Федір Михайлович Курцевич і Дмитро Курцевич-Булига як найближчі в роду кривні князя Андрія Курцевича-Буремського теж заявили про свої права [53, арк. 81 зв.–83]. Цікаво, що права кривних зауважував і Ян Гарабурда, який позвав до суду для слухання зізнань свідків на доведення своєї невинуватості не лише Хрінницьких,

а й широке коло осіб з роду Курцевичів, названих опікунами сина небіжчика, а також усіх тих, хто заявить свою близькість до опіки [53, арк. 64–66].

Відповіддю Хрінницьких на кроки Марети Курцевичевої було фабрикування чуток щодо її негідної поведінки, підтвердження яких автоматично виводило б її з кола претендентів на спадок по небіжчику.

Невідомо, що було вирішальним у погодженні вдови на дискримінаційні умови Хрінницьких. Можливо, відсутність надійних союзників і хисткі позиції серед кривних чоловіка, які на рочках 13 червня заявили, що вони не визнають як справжності тестаменту, так і записів на маєтність, даних небіжчиком Мареті, а також протестували проти таємних домовленостей Хрінницьких з удовою [53, арк. 57–58]. Врешті, родина Марети Лашівни була чужою для волинян, а її кривні перебували в затяжних земельних конфліктах з окремими представниками волинської шляхетської корпорації. Так, у 80-ті майбутній луцький староста кн. Олександр Пронський свої граничні суперечки з ними подавав як зневагу чужаків-белжан до всього Волинського воєводства та закликав негайно з цього приводу зібрати сеймик [36, арк. 506–508].

Цілком імовірно, що і Дривинський з Гарабурдою, і небіжчик Андрій Курцевич, і Хрінницькі, не належали до конкуруючих груп, а конфлікт, що вартував життя князеві, був ситуативним. На це непрямо вказує присутність серед свідків, що підписали тестамент князя, Матвія Рогозинського, який був родичем Лаврина Дривинського, а також пізніші події, де недавні супротивники вже діяли як союзники [64, арк. 250 зв.–252 зв.].

Несподівано посеред взаємних обвинувачень відомих на Волині гравців зі своїми інтересами з'явилися «темні конячки». 11 серпня Андрій Гловацький від себе і від Андріяна Цецешевського подав до канцелярії королівський лист від 20 травня, яким вони призначалися опікунами малолітнього князя Андрія Андрійовича Буремського і маєтності по його батьку, небіжчику князю Андрію, за відсутності його розпоряджень. Водночас за родичами зберігалось право до опіки, тобто вони могли через суд відновити свої повноваження [53, арк. 455–456 зв.]. З появою нових обставин конфлікт перейшов у наступну стадію –

протистояння призначених опікунів і родини Хрінницьких, на якому я не буду зупинятися окремо. Зауважу лишень головні його етапи: захоплення новими опікунами маєтків, що були передані Маретою Лащівною Хрінницьким; рішення луцького гродського суду про надання опіки над неповнолітнім Андрієм Курцевичем і маєтністю саме зведеним братам по матері [57, арк. 866–872]; силове повернення ними маєтків, де помічниками виступають кн. Костянтин Острозький і кн. Януш Заславський [58, арк. 508 зв.–510]; взаємні багаторазові акти насильства поміж претендентами до опіки; королівський привілей від 8 березня 1595 р., яким підтверджувалося «прирожоне» і за волею небіжчика право Хрінницьких до опіки над маєтністю і неповнолітнім спадкоємцем, що його вони добилися через декрети луцького гродського суду і Трибуналу [59, арк. 76–77 зв.]; передача Мареті Лащівні, у другому шлюбі Матеєвій Лешневській, від Хрінницьких ще дві тисячі золотих на виховання сина, виплату боргів і викуп маєтності [61, арк. 8 зв.]. Посеред цих епізодів знайшлося місце і для «одповіді», що мала власну історію, про яку трохи далі.

Ці епізоди шляхетського повсякдення, де вбивство, найімовірніше, відбувалося у сутичці поміж супротивниками, не було плановане і мало своєю причиною значну долю випадковості, були типовими для Волині. Зазвичай сторонам вдавалося досягти певного компромісу без втягування у затяжну ескалацію ворожості, чому сприяли родичі і приятелі з обох сторін. Попри посилення відповідальності за злочини, що фіксується сеймовими конституціями і III ЛС, шляхта воліла залагоджувати такі ситуації без зайвого кровопролиття. Анджей Фрич-Моджевський, який виступав за смертну кару як покарання за вбивство, що, на його думку, мало б сприяти зменшенню насильства у спільноті, зауважував активний спротив шляхти таким дисциплінарним заходам. І не тому, що вона не хотіла обмеження сваволі, а, як стверджував автор, мотивувала це інтересами Речі Посполитої, адже втрата однієї особи тягла за собою ще одне життя [172, s. 105–106].

6.1.4. «Кримінальні» убивства

Наступні дві історії – класичні приклади кримінального вбивства, як його проартикулював у нашому випадку речник шляхетського загалу Дем'ян Гулевич. Вони чи не єдині серед записів луцького гроду упродовж 90-х рр., які закінчилися вбивством ворога у відповідь на попередню його розправу над супротивником, тобто йшлося про відкриту помсту, спрямовану на фізичне знищення опонента.

Миколай Боговитин-Шумбарський – Ян Ближинський: довга історія після помсти.

23 жовтня 1600 р. Миколай Боговитин-Шумбарський скаржився на Яна Ближинського, Богуша Гораїна, Івана Ісайковського, Марка Стогнева та на помічників їх Яна, Андрія і Левка Ясениницьких, які 22 жовтня уночі на ринку в Луцьку, вискочивши з господи, «заступ добровільної дороги вчинили», стріляли з рушниць в нього і його кровного родича, гродського суддю Івана Красенського. Як результат, був тяжко поранений Красенський, а також слуги – Криштоф Хибовський, Матіяш Билинський та Андрій Медведський. За словами скаржника, напад передувало його розлучення з дружиною, дочкою Яна Ближинського, яке розглядалося перед єпископом і луцькою капітулою того ж дня [70, арк. 91 зв.–92 зв.; 247].

Втім, ситуація виглядала не такою простою, як постає зі скарги Боговитина. Возні, що 23 жовтня оглядали місце події, засвідчили смерть Яна Ближинського, тіло якого було прострелене наскрізь і порубане, поранення його слуг, а також знаки «наистя на господу» – посічені і постріляні ворота і вікна, вибиті двері світлиці господи, де мешкав убитий. Везучи тіло до церкви, возний Матис Славогурський вчинив поволення про вбивство Ближинського і поранення його слуг від рук Миколая Боговитина і Івана Красенського [70, арк. 93 зв.–94].

28 жовтня обвинувачений у нападі Миколаєм Боговитином Богуш Гораїн подав через слугу до гроду зустрічну скаргу про неправдиве обвинувачення у нападі на ринку і завданні шкод. Він свідчив, що, перебуваючи у господі зі своїм зятем Іваном Ісайковським, уночі почув стрілянину і крики; їм дали знати, що то

Миколай Боговитин і Іван Красенський добиваються до господи. Тож вони як люди мирні втекли до іншого дому, де й переховувалися у той час, коли Боговитин з помічниками, «по всему мисту колко годин ходечи, з великою зкграєю до господь добывалъ, шукаючи где бы могъ мене найти, забит и замордоват». Врешті, Гораїн знайшов прихисток у домі кн. Януша Збараського в Яровиці, де перебував на момент скарги, бо, за його словами, по дорогах чигають шпигуни Боговитина, маючи намір його піймати і вбити [70, арк. 94–95].

Того ж дня до гроду подав протестацію також Ян Ясениницький від себе й іменем своїх братів Андрія і Левка на Миколая Боговитина, який перед тим скаржився на них про те, що вони разом з Яном Ближинським, Богушем Гораїном, Іваном Ісайковським, Марком Стогневим заступили дорогу Боговитину і Івану Красенському зі слугами. Насправді ж Яна на час пригоди не було у Луцьку, куди він приїхав лише в полудень 23 жовтня, а його брати взагалі перебували на Поділлі, де купували коней, і до цього часу звідтіля не повернулися [70, арк. 95–95 зв.]. Обидві протестації збіглися (можливо, не випадково) із заявою Андрія Красенського про смерть його брата, гродського судді Івана Красенського, від ран, завданих йому в ніч з 22 на 23 жовтня згаданими вище особами, що засвідчив і возний [70, арк. 95 зв.].

Через місяць 27 листопада возний Матис Славогурський визнав, що того дня був на справі Яна Нашевського, стрийського підстарости, який як приятель і швагер небіжчика Яна Ближинського скаржився на Миколая Боговитина і небіжчика Івана Красенського про вбивство родича. За свідченням Нашевського, Боговитин позвав «до розводу» свою дружину перед луцького владика на недільний день 22 жовтня, а потому вночі з неділі на понеділок напав з Іваном Красенським і слугами на господу, де квартирував його тесть, «жадной имъ непрязни, яко се шляхтичови коронному полскому годило, перед тым не ознаймившы», ворота вибили, Ближинського з рушниці застрелили і, коли той упав, посікли лежачого, поранили його слуг з рушниць і луків, забрали речі своїх жертв [70, арк. 200–201].

2 серпня 1601 р. відбулася подія, яка зняла можливість судового розгляду смерті Яна Ближинського з Миколаєм Боговитином як відповідачем. За версією нащадків останнього, Олександр Ближинський, син убитого, Павло Лосятинський і кн. Семен Лико як *принципали* (тобто головні відповідачі), разом з помічниками Криштофом Мочульським, Миколаєм Сташковським, Дем'яном Лобосом, Яном Жабокрицьким, Яном Зарембою, Миколаєм Пешинським, Іваном Радичем, Миколаєм Шимковичем, Іваном Силичем, Мартином Хмелевським, Петром Політанським, «ламаючи покой посполитый а безпеченство судов, правом описаное и обварованое, упатривши час способный, кгда небожчикъ Миколай Боговитин, покоем посполитым, часом и местцем судов убезпечоный, на возе посполу зъ швакгром своим, урожоным Тихоном Шашкевичом, до замку кременецкого до судов для справ своих ехаль, [...] учинили есте были заступь умыслный, месце и час способный себе упатривши, оного зо всих сторон оскочивши, не давши перед тым, яко ся людемъ рыццерским годило, жадное отповеди, окрутне и нелитостиве забили есте и замордовали, albo рачеи все тило небожчиковское частью стрелбою, частью ручными бронями в штуки розсекли и оного зо всего облупили и обнажили» [19, арк. 55 зв.–56]. Очевидно, що за існування певних маркерів – умисл, про що свідчить напад із засідки без оголошення про ворожі дії, нівечення і оголення тіла – це вбивство однозначно мусить бути кваліфікований як помста. Навіть якщо опис був підігнаний під уявлення про подію, важливо, що вона трактувалася сучасниками саме на такий спосіб. Невипадкова й участь у нападі неповнолітнього Олександра Ближинського, сина вбитого.

Далі вже опікуни дітей Миколая Боговитина від їхнього імені позивали до кременецького земського суду учасників нападу про слухання шкрутинії і виведення своєї. Цікаво, що Боговитин уклав тестамент одразу по вбивстві Яна Ближинського – 31 жовтня 1600, призначивши опікунами для всіх своїх дітей – Маруші і Раїни, дочок від першого шлюбу з Євою Павловичевою, та для доньки Олександри, народженої з Ганною Ближинською – своїх швагрів Шимона, Прокопа і Григорія Павловичів, віддаливши при цьому кривних [18, 111–113 зв.].

Можна припустити, що Миколай допускав криваву розв'язку, виходячи з логіки шляхетської культури ворожості.

На засідання 23 лютого 1602 р. частина позваних не стала, частина, ставши, через адвоката вимагала справу відкласти, оскаржуючи невідповідність опікунів, а коли суд не взяв до уваги аргументів, апелювала до Трибуналу; Петро Політанський встиг на той час померти, а процес за участю Олександра Ближинського і Павла Лосятинського був перенесений через хворобу обвинувачених. На наступному засіданні 18 серпня того ж року Лосятинський уже як позивач опікунів дітей Боговитина з приводу неправдивого обвинувачення вивів свою шкрутинію, якою доводив непричетність до вбивства. Однак більшості обвинувачених було заборонено виведення шкрутинії через нестання на перших роках (детальніше див.: [262, с. 267]).

Спроби від 1602 розглянути справу на сеймі не вдавалися, про що, зокрема, свідчать прохання спадкоємців Миколая Боговитина, занесені до сеймикових інструкцій волинської шляхти від 27 березня 1607 р. і 29 листопада 1608 р., про якнайшвидше вирішення справи на сеймі [153, с. 80, 100]. Врешті, скарга потрапила до сеймового суду лише в лютому 1609 р.; на той час старші дочки Миколая Боговитина вже були заміжні – Маруша за Михайлом Хрінницьким, а Раїна за Костянтином Ярмолинським. Частина оскаржених, зокрема, Дем'ян Лобос і Ян Жабокрицький, помічники ініціаторів убивства, твердили, що виявилися на місці події випадково – йшли зі своїми приятелями, не знаючи про їхні наміри. Декретом їм було наказано разом з шістьма свідками присягнути на найближчих земських роках по шести тижнях від ухвалення сеймового вироку (тобто на троїцьких засіданнях) у тому, що «о потаежной зраде и змове або о прошлой и тот час упережающей кривде mezi поведовой стороною а принцыпалми, в позве меноваными, до которых он в тот час прилучил был, ничего не ведалъ, и яко жадною помочю до того злого учинку и смерти небожчика Миколая Боговитина не был и ни в чом противко учтивои славе своеи не выступиль» [19, арк. 55–57]. Від присяги ці особи, найочевидніше, ухилилися, бо повторно про ту ж таки кару йшлося і в сеймовому декреті від 9 березня 1613

р. [19, арк. 57–59 зв.]. Інша частина учасників убивства до суду не стали і були скарані на баніцію і позбавлення честі, а саме – Павло Лосятинський, Миколай Шимкович, Матис Хмелецький, Іван Силич, Мартин Заремба, Миколай Піщинський, Миколай Сташковський [19, арк. 59 зв.–70 зв., 75–77, 119–121 зв., 178–181]. Втім, схоже, що ніхто з них не постраждав. Олександр Ближинський твердив, що на момент убивства був неповнолітній і участі в убивстві не брав, тож по присязі разом з шістьма свідками його увільнили від оскаржень [19, арк. 67–68 зв.].

Паралельно у земському суді в 1613 р., а потому в 1615 р. за апеляцією на Трибуналі розглядался справа між спадкоємицями – сестрами Марушею і Раїною Боговитинівнами; так, Раїна Боговитинівна з чоловіком Костянтином Ярмолинським скаржилася, що всі документи та певну суму грошей для провадження процесу з убивцями її батька вони подружжю Хрінницьких – Маруші Боговитинівні та її чоловікові Михайлу. Однак ті, замість достриматися «острости правное», замирилися з «мужобойцями» і не внесли декретів для обляти до актових книг. Тож скаржники вимагали відшкодування в сумі 10 тис. золотих. Хрінницькі від трибунальського декрету – обляти всіх документів і присяги, що нічого не приховали – ухилилися, і справа звично попрямувала від земського суду до Трибуналу [19, арк. 250 зв.–252 зв.]. Тож, схоже, що звинувачені у вбивстві Миколая Боговитина відбулися мінімальними втратами, полагодивши конфлікт поза правовими шляхами. А далі справа перейшли в площину матеріальних суперечок та взаємних обвинувачень нащадків Миколая Боговитина-Шумбарського.

Тим часом у листопаді 1616 р. до процесу втрутився молодший син Яна Ближинського Юрко, який досяг повноліття і заявив у земському суді претензії до дочок Миколая Боговитина з приводу вбивства його батька у Луцьку в 1600 р. Ця подія, за словами скаржника, залишилася без належної уваги, бо його брат Олександр був звинувачений в убивстві, а він на той час не досяг повноліття. Як відомо з подальших матеріалів, на судових засіданнях озвучувалася така версія убивства: Миколай Боговитин з помічниками в кілька десятків осіб 22 жовтня

напав на господу, де мешкав Ян Ближинський, взяв двері штурмом, пострілом з рушниць забив Яна, а потім «тело самъ рукою своєю палашомъ рубаль»; окрім того, забрав усі речі, що на той час були при вбитому. Однак Юрій, попри оскарження кримінального характеру, що було частиною тексту позову і, відповідно, читалося перед присутніми на процесі, відклав справу про вбивство батька на майбутнє, позиваючи при цьому доньок Боговитина лише про відшкодування вартості речей. Тож луцький земський суд ухвалив декрет, за яким спадкоємиці Боговитина мали «відприсягтися», тобто, через присягу підтвердити відсутність тих речей у себе. Відповідачки з судовим рішенням не погодилися і апелювали до Трибуналу [19, арк. 394–398 зв.], який, втім, підтвердив 17 серпня 1620 р. попередній декрет земського суду. Тож на трьохкоролівських роках у 1621 році Раїна Костянтинова Ярмолинська та Олександра Миколаєва Будзієвська мали присягнути. На засідання з'явилася лише Олександра, Раїна ж повідомила про хворобу, через що і не змогла прибути до суду. Попри тривалі судові баталії і, відповідно, немалі кошти, які були необхідні як для провадження справи у Кременці, так і для поїздки на Трибунал, Юрій звільнив відповідачку від присяги. Остаточно у справі крапка була поставлена на роках 9 липня 1622 р., де позивач вчинив аналогічно і щодо Раїни Ярмолинської; судді ж, своєю чергою, беручи до уваги такий перебіг процесу, назавжди увільнили відповідачок від претензій Ближинського [22, арк. 200–202].

На позір дії Ближинського позбавлені сенсу – процес тягнувся шість років, що вимагало вкладання немалих коштів, та завершився нульовим результатом, який загалом неважко було передбачити. Між тим, якщо розглядати судовий процес як продовження протистояння між супротивниками з використанням риторичних засобів, то кроки позивача постають цілком вмотивованими – у відповідь на звинувачення Юрієвого брата Олександра Ближинського у вбивстві Миколая Боговитина симетрично було заявлено про відповідальність Боговитина за вбивство Яна Ближинського, яка падала на спадкоємців убивці [22, арк. 68 зв.–70]; на позов сестер Боговитинівен про відшкодування втрат Ближинський відповів своїм. Натомість звільнення від присяги контрагентів було своєрідною

заявою про готовність припинення багаторічного процесу, що, схоже, й поставило крапку у протистоянні родин, принаймні, у судовому просторі.

Гулевичі vs. Семашки.

Специфічного характеру конфліктові шляхетського соціуму надавала патронально-клієнтарна система, де протистояння лідерів окремих груп неминуcho втягувало до ворожнечі велику кількість наближених до них осіб, тим самим розгалужуючи конфлікт на низку насильницьких актів. Неписана вимога опіки з боку сильнішого партнера над контрагентом, що свою вірність демонстрував готовністю до послуг, теж часто провокувала до розв'язання/ескалації конфлікту, адже захищати честь своїх клієнтів чи слуг було обов'язком доброго пана. Цілком імовірно, що зауважене збільшення вбивств у Луцькому повіті упродовж 90-х років було пов'язане з посиленням боротьби за владу між представниками еліти регіону. Саме конкуренція поміж ними могла провокувати затятість протистояння та інколи призводила до цілеспрямованих актів помсти, направлених на фізичне знищення супротивника, адже відповідальність та залагодження наслідків у таких випадках брав на себе патрон. Конфронтація поміж осередками призводила до консолідації членів всередині окремих груп та поляризації міжгрупових інтересів. На перший план виходила солідарність клану, а не консенсус в межах соціуму, що зазвичай тримався на тісному переплетенні інтересів і різнорідності зв'язків поміж членами конкуруючих груп.

Як приклад можна навести безпрецедентну бійню у 1599 р. між групами, очолюваними Маркіяном Семашком та Дем'яном Романовичем Гулевичем, де число жертв йшло на десятки. Схоже, що в основі протистояння були претензії окремих представників роду Гулевичів на місце посеред еліти регіону, що не могло не супроводжуватися конкурентною боротьбою інших гравців за владу. Достатньо високе становище серед волинської шляхти належало володимирському військовому Василеві, який ув 90-х роках інвестував свій капітал у кар'єру сина Андрія, чому мусив сприяти і шлюб останнього у 1593 р. з Раїною Семашківною, дочкою луцького старости Олександра Семашка [53, арк. 413 зв.–416]. Однак чи не найпомітніше місце у цей час обіймає Дем'ян Гулевич. Він

тричі обирався депутатом до Трибуналу (у 1589 [126, арк. 580–581], 1594 [145, к. 5], 1598 [65, арк. 269]), Василь і Андрій Гулевичі – по одному разу (відповідно – у 1590 [127, арк. 492 зв.– 493 зв.] і 1593 [128, арк. 655 зв.] роках). Послом на сейм від Волинського воєводства, за неповними даними, Василь Гулевич їздив шість разів (у 1569, 1572, 1575, 1576, 1582, 1585 роках), Андрій – двічі (у 1593 і 1595 роках), Дем'ян – п'ять (у 1575, 1582, 1585, 1597, 1598 роках) [394, s. 411-413]. У 1591 р. Дем'ян Гулевич був поборцею Волинського воєводства [52, арк. 104 зв.], а у 1598 р. його призначили на сеймі одним із трьох ревізорів для перевірки ведення гродських луцьких книг [65, арк. 279 зв.–280 зв.]. Після ухвалення Берестейської унії Дем'ян, що до середини 90-х рр. часто виявлявся серед недоброзичливців кн. Костянтина Острозького, найбільшого і найвпливовішого волинського магната, міцно пов'язує своє публічне життя з його політичними планами. Як аріанин, Дем'ян був вигідною особою у складанні ситуативної спілки православних і протестантів на захист своїх інтересів у ситуації посилення контрреформаційних настроїв католицької Церкви. Тож він був обраний за ініціативи Острозького світським маршалком на православному соборі в Бересті у жовтні 1596 [372, s. 110]. На сеймі у лютому-березні 1597 р. як волинський посол звернувся до членів сенату, озвучуючи вимоги православних, а також у справі дотримання і зміцнення умов Варшавської конфедерації 1573 р. (про свободу віровизнання). У своїй промові Гулевич звинуватив короля у толеруванні переслідувань прав строжитної грецької церкви. У відповідь йому зауважили, що він не є православним, а також канцлер Замоїський нагадав про участь Дем'янового сина у повстанні Наливайка [372, s. 122–123].

Про претензії Дем'яна на особливий статус свідчать тексти двох його протестацій, вчинених у відповідь на звинувачення у кримінальних правопорушеннях: одна – про розбійний напад на володимирського і острозького владику Мелетія Хребтовича-Богуринського 1592 р., де Гулевич говорить про себе як про шляхтича «цнотливішого» від скаржника [54, арк. 407]; друге – про вбивство Яна Несвіцького, особи, чиє становище, за словами Дем'яна, жодним чином не могло дорівнятися його власному – у «старожитъности дому моего, в

зацности заволяна, заслугах в Речи Посполитое, знаємости у его королевское милости, пана нашего, и всего сенату коронного» [67, арк. 472–472 зв.].

Покажем є і конфлікт Дем'яна Гулевича з підляським воєводою кн. Янушем Заславським у 1598 р., представлений у книгах взаємними протестаціями сторін, де яскраво звучить роздратування князя зухвалою поведінкою нерівної йому особи [58, арк. 104 зв.–105 зв.]. Князь звинуватив Гулевича у поданні на нього й інших достойних осіб скарги і позиванні до суду від імені Філіпа Бокія-Печифостського: «легкомыслне, ущипливе и непристойне, руцившися на учтвое мое, написавши рукою своєю власною протестацыю криминальную» [64, арк. 625 зв.]. Ще виразніше невідповідність позицій конфлікуючих сторін (де на цей раз нижчою за статусом особою виявився вже Гулевич), зауважена у скарзі слуги князя Заславського на Бокія, який скористався допомогою Гулевича як радника і адвоката: «пропомънявши повинности чоловіка уцьтивоного, але узявши перед себе якуюс злую раду од людей, чти одсужоных, злых и незбожных, хотечи умыслне ясневелможного пана его милости княжати Януша Жаславського, воєводу подляского, старосту житомирского, и вельможного Ивана Чаплича-Шпановського, кашталяна киевського, зацных людиє великих роду панского, [...] невинне и овшемъ потварне обелжить важилсе» [62, арк. 668–668 зв.].

На жаль, боротьбу за владу і ознаки її перерозподілу вкрай тяжко зафіксувати, особливо коли йдеться про джерела переважно судового характеру, як і відстежити чітку належність до певної фракції осіб, що не були служебниками, тобто чий стосунок до очільника тієї чи тієї групи не був усталеним, а чи визначити скільки-небудь певні контури цієї групи. Однак конфлікт оприявнює те, що до часу приховується. Тож спробую, відштовхуючись від кульмінаційного епізоду цієї історії, виділити кілька попередніх, де фігурували представники роду Гулевичів як головні дійові особи або ж люди з їхнього оточення. Щоправда, можлива міграція від групи до групи окремих персонажів вносить елемент гіпотетичності до подібних конструкцій, однак в історичних побудовах він неунікнений.

Почнемо від кульмінаційного моменту. 12 червня до луцького гроду була внесена скарга Василем Гулевичем, володимирським війським, і Михайлом Янушевичем Гулевичем про напад на дорозі під Луцьком 11 червня на Дем'яна Гулевича (Василевого племінника і Михайлового двоюрідного брата), а також на його родичів, приятелів і слуг, здійснений Маркіяном Семашком зі слугами, приятелями та жовнірами роти Яна Тарновського (брата дружини Маркіяна), що дислокувалися у Луцьку. Серед нападників фігурували кн. Юрій Чорторійський, Політан Слуцький-Чеконський, Степан і Петро Солоневські, Сасин і Василь Петровичі Несвіцькі, Гнівош, Фарисан і Матвій Кошки, а також слуги Василя Хрінницького та міщани, всього нібито понад п'ятисот осіб. Скаржники просили про возного, який мав з ними, як офіційний свідок, оглянути місце події. Тож серед вбитих вдалося віднайти Олександра і Михайла Гулевичів, відповідно сина та рідного брата Дем'яна, волинського хорунжича Івана Гулевича, Кіндрата Смиковського, Захаріяша Гуляльницького, Павла Вишинського, Дем'янового слугу Томаша Грибовського та багатьох інших дрібних шляхтичів, найімовініше слуг названих осіб; трохи згодом виявили у болоті тіло Кіндрата Хорошка-Кнегининського і осторонь від інших під Луцьком – Дем'яна Гулевича. Всього нарахували 25 осіб загиблих, серед них – принаймні семеро осілих на Волині шляхтичів, інші ж жертви були слугами поважніших з них.

Як засвідчив возний, тіла жертв були понівечені, порубані на шматки, прострелені з вогнепальної зброї та луків, обличчя спотворені, у багатьох – перерізане горло, а також з убитих був знятий одяг. Опис сповнений ретельно зафіксованими деталями на підтвердження завданих жертвам ран і знущань над тілами, що свідчить про їх реальність, а не використання кліше задля поглиблення вини оскаржених.

За свідченням вцілілого учасника трагедії, слуги Кіндрата Смиковського, Дем'ян Гулевич їхав із Лаврова до Грушівної повз Луцьк з наміром наступного дня рушити на трибунал як обраний від Волині депутат, що перед тим ненадовго приїздив додому у справах. Його супроводжували родичі і приятелі, бо від минулого сейму через небезпеку від жовнірів він побоювався за своє життя.

Однак Дем'янові зі своїм почтом не вдалося проскочити повз Луцьк непоміченими – на дорозі «звиклій», що вела до Забороля, біля села Омеляни на греблі їх перестріли жовніри, до яких упродовж всієї бійки постійно надходило підкріплення. Як зауважили свідки, омеляницький піп і боярин пана Бокія, «могло ся то почати о нешпорной години, а конъчилося на сонъцы захода» [67, арк. 500–503 зв.], тобто бійка тривала дві-три години. Зазвичай «нешпорна година» пов'язувалася з початком вечірньої служби, про що сповіщалося дзвонами.

На рочках, що розпочалися 17 червня, Василь та Михайло Гулевичі звинуватили як основних призвідників (*принципалів*) убивства Маркіяна Семашка, Політана Слуцького, Гнівоша, Фарисана і Матвія Кошок, Петра і Степана Солоневських, Сасина і Василя Петровичів Несвіцьких, а також жовнірів роти Яна Тарновського. Всього ж нападників, як зауважувалося у скарзі, було не менше 500 осіб. Також Гулевичі повідомили про причетність, за чутками, до цієї події кн. Юрія Чорторийського, який при Маркіянові Семашку на той час був зі своїми слугами. Тож скоригований опис подій виглядав так: ті особи, «вышпиговавши» Дем'яна Гулевича з приятелями, відправили великий загін у сто осіб під керівництвом Політана Слуцького, Кошок та інших для перехоплення супротивників на омеляницькій греблі. Потім до них приєднався Маркіян Семашко з Несвіцькими, Солоневськими, жовнірами та слугами, всього більше 400 осіб, які оточили загін Гулевича. Тіла загиблих нападники порубали на малі шматки, познімали з них вбрання і «голые тила, яко матъка уродила, паствечися над ними», позатоптували в болоті [67, арк. 594]; речі позабирали. Дем'яна Гулевича полонили і відвезли до Луцька, там його «розбоиницко ночным обычаем самого руками своими били, секли, кололи, голову, руки, тело у штуки порубали и на смерть забили и замордовали» [67, арк. 675–678], а потім, оголивши тіло, викинули за містом.

Скаржники також оповідали, що багато свідків тієї події і осіб, наближених до загиблого Дем'яна, «перед страхомъ и погрозками оных неприятелей наших одны вже з Луцка розбегли, другие тутъ ледво живо ходимъ». Трохи пізніше буди подані скарги від родин інших загиблих, в результаті яких викристалізувалося

коло осіб, проти яких далі мав провадитися судовий процес. До попередньо названих додався Остафій Малинський та Сасин Русин, а також вказувалося, що за тими подіями стояв Миколай Семашко. Скарги містили всі традиційні елементи подібних текстів: нападники «з оружемъ рознымъ, воине належачимъ, з бубны, з струбами яко неприятеле крижа светого, непристойне, нецнотливе, тиранский на нас ударили», «згордивши всимъ тымъ, што шляхтичу цнотливому приналежить заховать» [67, арк. 665 зв.–667].

Утім, з протилежного боку теж не обійшлося без жертв, найвагомішою серед яких був Маркіян Семашко, на якого Гулевичі вказали як на очільника нападу. 18 вересня він був похований у коблинському костелі, а з ним і 11 його слуг, загиблих 11 червня. Під час поховальної церемонії возний вчинив *поволення* на осіб, винних у їхній загибелі, а саме – Дем'яна, Михайла, Івана і Олександра Гулевичів як принципалів, Кіндрата Смиковського, Кіндрата і Петра Хорошків, Яна Рогалю, Яна Матчинського, швагрів і помічників Дем'янових, Яна Грибовського, «которого Павелъ Вышиньский, арматою добре опатривши, пану Демьяну Гулевичу на помочъ прислалъ» [67, арк. 816–816 зв.]. Власне, серед названих осіб заціліли лише Петро Хорошко і Ян Рогалю, всі інші, як пам'ятаємо, загинули під час нападу. Але скарга з протилежного боку дуже показова, адже нападники задіяли звичний ресурс для описування історій убивства, намагаючись звести її до випадкової бійки, що виникла на дорозі під час зустрічі ворогуючих сторін. Ширше ця версія представлена у протестації, вчиненій Миколаєм Семашком на земських роках 12 червня 1599 р., практично водночас зі скаргою Гулевичів на гроді. В ній оповідалося, що Маркіян Семашко, їдучи з земських років до свого приятеля Івана Красенського до маєтку Забороля, біля омелянської греблі наткнувся на загін приблизно у двісті осіб, очолюваний Дем'яном Гулевичем, які очікували на Семашка. Як тільки Маркіян зі своїм оточенням в'їхав на греблю, вони без попередження відкрили по них стрілянину. У протестації наголошувалося на давній ворожості і злomu умислі Дем'яна Гулевича щодо Маркіяна, свого сусіда по маєтку Лавров і родича, якому він «кривды и деспекты чинилъ». А також згадувався факт убивства Гулевичем

рукодайного слуги Семашка Яна Несвіцького («наехавши на дом его вноцы, в штуки округне розсекаль и на смерть забил»). Звернімо увагу на звичний риторичний прийом – наголошення на розчленуванні тіла Несвіцького, чого, як свідчили дружина і найближчі родичі небіжчика у своїх скаргах, не було. Далі скаржник оповідав, що Дем'ян вистежив Маркіяна «через шпегі», «сконтъ ся тежъ значить таковий злий умысль его», адже Семашко їхав з Луцька не додому, а до свого приятеля [91, арк. 810 зв.–812].

15 грудня Михайло і Юрій Гулевичі на гродських рочках скаржилися на Миколая Семашка і Остафія Малинського про одповідь, погрози мститися «вшелякимъ кгвалтомъ, такъ огнемъ, яко и бронью», а також на Фарисана і Матвія Кошок, які з гайдуками Семашка «пофалки чинят и на здорове наше оотповедають, а снатъ тутъ нас в замку облегли, хотечи нас позабияти». Також скаржники заявили, спираючись на чутки, які кружляли містом, що у випадку насильства над ними вони покладають відповідальність за це на Миколая Семашка, Остафія Малинського, їхніх слуг і Кошок [67, арк. 824–824 зв.].

Погрози з боку Миколая Семашка, Остафія Малинського та Кошок (якщо справді чинилися, а не були превентивним заходом Гулевичів на випадок очікуваного насильства з боку супротивників), видається, були наслідком позивання їх Юрієм Дем'яновичем і Романом (сином вбитого Михайла Гулевича) на грудневе засідання гродського суду, де скаржники 9 грудня мали намір вивести шкрутинію у справі про вбивство їхніх батьків. На рочки були позвані Гнівош [67, арк. 960 зв.–963 зв.], Фарисан і Матвій Кошки [67, арк. 1002–1005 зв.], Сасин Петрович і Василь Несвіцькі [67, арк. 957–960 зв., 970 зв.–973 зв.], Стефан і Петро Солоневські [67, арк. 964–967, 967–970], Войтех Каменський [67, арк. 973 зв.–976 зв.] та Політан Слуцький [67, арк. 1005 зв.–1009], що фігурували у справі як *принципали*, а також, як підбурювачі до вбивства, – Миколай Семашко, Остафій Малинський та Сасин Русин [67, арк. 1009–1012 зв.]. Оскаржені до суду не стали, тож Юрій Гулевич, присягнувши, що свідків не підкупував, «за приволанемъ через возного кожного зособна светка», через їхні свідчення доводив вину позваних [67, арк. 954–957]. Далі суд, ґрунтуючись на шкрутинії, виведеній

позивачами, виніс рішення у справі – оголосив оскаржених банітами, передав свій декрет для підтвердження до трибуналу, а також наказав відшкодувати на маєтності відповідачів суму втрат потерпілих – 3 тисячі 840 золотих та платню суддям – 85 золотих [67, арк. 1002–1005 зв., 1009–1030 зв., 1034–1037 зв.].

Наступні роки відбулися через значний інтревал тривалістю майже в рік уже з іншим складом суду, бо луцьке староство у вересні 1600 р. остаточно перейшло від люблінського воєводи Марка Собеського до рук брата загиблого Маркіяна – Миколая Семашка, який до складу гродського суду ввів після смерті судді Івана Красенського (див. попередній епізод про вбивство Яна Ближинського) Остафія Малинського [67, арк. 267–267 зв.]. Як бачимо, два важливі підозрювані у організації кривавої сутички 11 червня 1599 року зробили непогану кар'єру, зосередивши у своїх руках важелі впливу на перебіг справ на гроді. Цілком імовірно, що справу Гулевичі спробували перенести на земський суд, про що свідчать позови до Войтеха Каменського, Політана Слуцького-Чеконського, Сасина Русина, Фарисана, Гнівоша і Матвія Кошок, вручення яких возний засвідчив на гроді 13 жовтня [70, арк. 73–73 зв.], однак земські книги за цей період не збереглися. Натомість на гродських рочках, що розпочалися 2 листопада, обвинувачі помінялися місцями з оскарженими. Ті, своєю чергою, позвали Гулевичів до слухання шкрутинії, якою хотіли довести свою невинуватість, а також оскаржували попереднє рішення гродського суду про виволання на тій підставі, що не отримали позовів від позивачів – возний сфальшував свідчення про їх вручення [70, арк. 163, 148 зв.–149, 226–226 зв.]. 13 листопада розпочалися процеси про виведення шкрутинії позивачами, хід яких загалом був подібний. Тож наведу для прикладу справу Гнівоша Кошки, який від початку твердив, що це Дем'ян заступив дорогу його панові Маркіяну Семашку, він же діяв як слуга рукодайний. Цілком імовірно, що ця версія ґрунтувалася на протестації, внесений Миколаєм Семашком до земських книг 12 червня 1599 р.

Далі Кошка доводив свою непоінформованість щодо шкрутинії, яку Гулевичі виводили у грудні минулого року; натомість, він їх позвав до слухання своєї на 13 січня 1600 р., однак рочки не дійшли. Гулевичі, своєю чергою,

упродовж тривалих *контроверсій* (розмов) пробували спростувати докази Кошки, однак коли суд наказав йому присягнути на підтвердження того, що він справді не знав про виведення контрагентами шкрутинії, вони несподівано звільнили його від присяги, вимагаючи при цьому перейти до слухання суті справи. Втім, зачіпка формального характеру дозволила Кошці просити про апеляцію, що суд і дозволив. На тому ж твердженні про фальшування возним факту вручення позовів оскарженим і їхньому незнанні про виведення шкрутинії трималися й процеси інших осіб, що дало їм змогу перенести справу на апеляцію, а також вивести свої шкрутинії в ґроді. Зайве говорити, що такий перебіг надійно гарантував розсмоктування проблеми через її проходження різними судовими інстанціями.

Аналіз родинних та приятельських пов'язань учасників цієї історії засвідчує усталеність груп, що протистояли одна одній під Омеляною [262, с. 278–282], відповідно, вказує на закономірність появи тих чи тих осіб поруч з головними контрагентами конфлікту. Причому важили не лише горизонтальні зв'язки; принципово важлива роль належала саме вертикальним патронально-клієнтарним стосункам, де на одному зі щаблів розташовувалася шляхетська дрібнота. Особливості цих пов'язань та важливість помсти за кривди свої і осіб свого кола у шляхетській спільноті були, схоже, глибинною причиною трагедії під Омеляною. Звернімо увагу на постійну присутність поруч із Гулевичами різних представників багаточисельного роду Гуляльницьких, практично безземельної шляхти, чиєю спеціалізацією було вознівство, служба на ґроді та у багатшій шляхти. Цей зв'язок емоційно пояснив слуга кн. Юрія Чорторійського, наближеного до протилежної, Семашкової партії, Антон Визгерд-Заболоцький, скаржачись на Дем'яна та синів володимирського войського Михайла і Бенедикта Васильовичів Гулевичів про насильство і погрози. Тож, за його словами, ті, «до Гуляльниць промежку нас, убогою шляхту, утиснувшись, и снат, же за часом вси Гуляльники от насъ, убогое шляхты, под свою моць и подъ свой розказъ подбити хотечи, праве безъ встыду и без боязни Божое», перетворили тих Гуляльницьких на своїх слуг, «которые волности своее шляхецкое постерегат не хотечи, до его милости пана Демьяна Гулевича, а другая половина – до пана Михайла Гулевича

з службами своїми» подалися [89, арк. 617–620]. Історію «малої людини» Антона Визгерда-Заболоцького, дрібного адвоката можна розглядати як побічний епізод протистояння панів поміж собою, а можна – як вкрай симптоматичний приклад. Тож як зауважував Визгерд у своїй скарзі від 14 жовтня 1597 р., він як особа, що «волности своее шляхецкое» стереже, на відміну від Гуляльницьких, служити Гулевичам відмовлявся, а вони самі і через своїх слуг на знак помсти, а також з бажання «с тое оселости и з маетности моее гуляльницкое з Гуляльницьких вытиснути и мене здоровья моего напрод позбавити», чинили йому різні кривди. На підтвердження своїх слів Визгерд посилався на вписану до гродських книг 24 квітня 1591 р. «одповідь», що її вчинив Дем'ян Гулевич йому та його швагрові: «Передь двумя возными повету Луцкого и при слышенью велю людей, учтивыхъ шляхтичовъ, учинилъ имъ отповедь и похвалку на здоровье ихъ, хотечи ихъ где кольвекъ потрапивши, самъ твою милость або черезъ слугъ и подданныхъ вашей милости на смерть позабяти, або ноги и руки имъ казати пообътинати, и здоровья ихъ позбавити». Далі скаржник наголошував на власній безборонності через хворобу свого пана і відсутністю його на Волині: «А княжа милост Чарторыское на Клеваню, мои млстивыи пан, [...] мене, слуги его милости, в той хоробе его милости от таковыхъ кривдъ и небезпечностях моих ратовати [не может]». Показово, що скаргу Визгерд вніс на грод від себе й від свого пана. Уклавши тестамент на випадок несподіваної смерті, Антон Заболоцький призначає опікуном не лише Чорторийського як свого патрона, а й підляського воєводу кн. Януша Заславського [89, арк. 617–620]. У зв'язку з цим пригадаймо гострий обмін протестаціями між князем і Дем'яном Гулевичем. Свою репліку в це протистояння вніс і Визгерд: так, він скаржився на Філіпа Бокія-Печихвостського, адвокатом якого виступав на процесі Гулевич, про погрози мститися під час того ж засідання земського суду. Далі Антон заявив про свою рівність із Бокієм, а також вказав на образу свого пана, заподіяну оскарженим через образу його як слуги (sic!): «легъце себе уважаючи особу княжати его милости, пана моего милого, теж и мою шляхетскую, яком ест каждому цнотливому шляхтичу в учтивости равныи» [90, арк. 687 зв.–688 зв.]. Така

апеляція до пана була звичним риторичним ходом, своєрідною спекуляцією, що мала на меті втягнути його до кофронтації задля демонстрації слугою перед супротивником свого символічного капіталу й отримання бажаного. Як бачимо, не лише слуги «творили» символічний капітал пана, а й пан додавав ваги «маленькій людині» в спільноті.

Про пов'язаність історії з убивством Дем'яна Гулевича і епізодів з Антоном Визгердом свідчать обставини його смерті. Так, уже після подій під Омеляною 10 грудня 1599 р. він позивав Юрія і Михайла Гулевичів про шкоди, заподіяні йому під час нападу на його господу усіх Гуляльницьких за намовою Дем'яна. Попередньо він, узявши з городу лист, під час поховальних церемоній вимагав видачі нападників для скарання «на горло». У відповідь Гулевичі «отповедь и похвалку на пана Аньтона Визкгерда на здорове его таковую учинили, мовечи тыми словы: «Если, дей, его на розказане пана Демяна Гулевича в тот час не забито, ино мы уси Гулевичи, иле одно нас ест, его, Антона Визкгерда, забьемь або забит слугам своим у Луцку и где колвекъ розказали есмо, и по два грошы скинувши, головсчизну за него заплатим» [69, арк. 1050–1058].

Погрози не були риторичними – 19 травня 1600 р. Кирик і Клим Визгерди-Заболоцькі скаржилися на Гуляльницьких, які 26 квітня, змовившись, їхнього рідного брата «неодповедне, нелютостиве, окрутне, тиранське на смерть забили, замордовали и на штуки руки, ноги, голову порубали, из живого мертвого учинили» [68, арк. 563–564].

Ще промовистішою виглядає подія, що трапилася приблизно за місяць до бійні під Омеляною, у маєтку Лаврові, де сусідами Дем'яна Гулевича були Ян Васильович і Сасин Петрович Несвіцькі. Ян фігурував у протестстації Миколая Семашка як рукодакийний слуга загиблого під Омеляною Маркіяна. Як часто траплялося поміж шляхтою, чиї маєтки межували, це сусідство було обтяжене дрібними конфліктами, сліди яких фіксуються у гродських книгах. Так, 4 грудня 1598 р. дружина Яна Несвіцького скаржилася на Дем'яна Гулевича про наслання на її і чоловіка підданих у Лаврові, побиття і пограбування [65, арк. 589 зв.–590 зв.]. Своєю чергою, 6 лютого Дем'ян Гулевич жалівся, що 17 січня в ніч з неділі

на понеділок у Лаврові Ян Василевич і Сасин Петрович Несвіцькі з помічниками і підданими перестріли його слугу, тяжко поранили і пограбували [67, арк. 139–140 зв.]. А 5 березня він же прислав на уряд, оповідаючи про смерть одного з підданих, які були побиті і поранені тими ж Дем'яновими недоброзичливцями [67, арк. 184–184 зв.].

Дрібні конфлікти, що були звичними поміж сусідами, скінчилися досить трагічно: 26 травня 1599 р. у гроді дружина Яна Несвіцького Раїна Данилевичівна з Чеконських скаржилася на Дем'яна Гулевича про вбивство свого чоловіка. За її словами, оскаржений постійно чинив кривди у маєтку Лаврові підданам її чоловіка, а також погрожував йому на різних місцях, «а то ни з жадного даня причины ему до того, толко для вытисненья выкрывженья з влостное убогое отчизны маестности его, части имения в Лаврове». Тож у ніч 14 травня він разом зі своїми слугами і гайдуками, а також зі слугами приятелів, а саме – Івана Калусовського і його сина Миколая, Станіслава і Остафія Вориських, Федора та Івана Гулевичів, Кіндрата Смиковського, Рокгалі [90, арк. 223 зв.], маючи з собою сина Олександра Гулевича, всього близько 50 осіб, потаємно під'їхали до лавровського двору Яна Несвіцького. Потому, розібравши укріплення, увірвалися у двір, оточили будівлі, вибили двері до комори, де спав Несвіцький з дружиною, винесли його на вулицю і почали сікти шаблями, а вагітну дружину «на такову смерть его гледет велели», незважаючи на її прохання про милосердя. Несвіцький через кілька годин, «волаючи о помсту до наивышъго, пану Богу духа отдал и с того света зшол» [67, арк. 452–452 зв.].

У відповідь на скаргу Янової Несвіцької Дем'ян Гулевич 6 червня вніс до гроду протестацію, фрагмент якої вже цитувався, де звинуватив скаржницю, особу йому нерівну, нешляхетського стану – «смерьдовку», в тому, що вона разом з Петровою Несвіцькою і сином її Сасином, «будучи особами легкими и мало людемь знаемыми, смели снать на мене, человека почтивою, мужа доброе славы, и на сына моего Александра учинити протестацые криминальныи, славе нашей доброй шкодливые, а праве доткливые» [67, арк. 472–472 зв.]. Тож Дем'ян Гулевич не лише був винуватцем смерті Яна Несвіцького, кров якого волала до

помсти, а й образив честь його дружини, відповідно, і всіх її родичів Слуцьких-Чеконських, підваживши легітимність їхнього місця в шляхетській спільноті. Ці події не могли пройти і повз увагу пана забитого, Маркіяна Семашка, адже про вбивство Несвіцького як промовистого епізоду в історії ворожнечі Дем'яна з Маркіяном згадує Миколай Семашко у своїй протестації. Як видається, ці епізоди брутального беззаконня, до якого вдавався Дем'ян Гулевич, а також його родичі, й стали поштовхом до подій 11 червня під Омеляною.

Звичайно, можна було б припустити, що підставою конфлікту послужили гострі протиріччя в державі, характерні для другої половини 90-х, пов'язані з релігійним чинником, зокрема, Берестейською унією, козацьким питанням, боротьбою між регалістами і королівськими опонентами. Всі ці проблеми не лише поглибили протистояння поміж гравцями першого ешелону влади, якими були, скажімо, канцлер Ян Замоїський та князі Острозькі, а й неминучо втягли до неї їх клієнтів та слуг. Політична боротьба велася на різних рівнях різними засобами – проблеми високої політики зазвичай вирішувалися на межі між маєтками. Так, у 1596 р. Олександр Гулевич і кн. Петро Воронецький разом з козаками Северина Наливайка кілька разів наїздили на брацлавські маєтки Олександра Семашка та завдавали йому чималих збитків. Попри видиму непричетність кн. Костянтина Острозького до цих подій, його не оминули звинувачення у керівництві діями козаків [61, арк. 99 зв.–100 зв., 909 зв.–910 зв.].

На користь такого трактування непрямо вказує свідчення Дем'янового слуги, якому вдалося заціліти під час бійки під Омеляною, про те, що його пан мусив оточити себе немалим почтом через небезпеку з минулого сейму від жовнірів. Про яку небезпеку і в зв'язку з чим – сказати важко. На волинському передсеймовому сеймикові у 1598 р. конфлікту вдалося уникнути, а на самому сеймі дійшло до певного полагодження стосунків кн. Костянтина Острозького з Яном Замоїським [370, s. 88–89]. Тож поясненням може бути хіба що особистий конфлікт Дем'яна з Семашками, що мав коріння в минулому і до якого долучився швагер Маркіяна – ротміст Ян Тарновський, чия рота квартирувала у Луцьку.

Схоже, що політичне тло не так провокувало конфлікти, як оприявнювало вже існуючі та додавало їм гостроти.

* * *

Тож, як бачимо, у спільноті, де важливим регулятором життя було змагання за честь, акти помсти не завжди вдавалося утримати в рамках публічних декларацій чи заподіяння майнової шкоди. Тим більше, що в основі контролю шляхетської корпорації над поведінкою своїх членів лежав не репресивний механізм (чия ефективність теж не є безсумнівною), а система гнучких конвенцій – засудження/схвалення групи, готовність шляхтича рахуватися з нею, інтенсивність тиску, розстановка сил поміж конкуруючими осередками, врешті, важила гострота конфлікту та можливість/готовність переходу до компромісу.

Поранення чи вбивства, заподіяні під час бійки з застосуванням лицарської зброї, сприймалися спільнотою як побічний продукт шляхетського способу життя. Анджей Фрич-Моджевський писав, що убивство не розглядається шляхетським загалом як злочин, бо насильство, яке призводить до людських жертв, вважається тренуванням у мистецтві війни, необхідним для воїна-лицаря. Платою за відібране життя була грошова компенсація родичам убитого та «прикрість кількатижневого ув'язнення» [171, s. 50]. Однак, як зазначав далі автор, багато вбивць після винесення декрету уникають і плати «головщизни», і ув'язнення, поєднавшись з кривими вбитого. Кару несуть лише ті, хто не має ані приятелів, ані урядів, ані впливів, тобто всього того, що ми б назвали соціальним капіталом особи [171, s. 52]. Цікаво, що Моджевський посеред важливих чинників уникнення покарання не зауважує багатства винуватців.

Врешті, за словами Моджевського, сенатори виступають проти смертної кари за вбивство тому, що втрата однієї особи потягнула б за собою ще одне життя, що було б вкрай не вигідно Речі Посполитій [172, s. 105–106]. Шляхетська спільнота сприймалася як цілісність, безумовна цінність, відтак, її «покой посполитий» був важливішим від втрати окремих членів. Суспільний консенсус – «покой посполитий» – тримався на готовності винуватця перепросити за скоєне та

на можливості скривдженого вибачити. Шанси для такого перебігу існували в тому випадку, якщо смерть можна було представити як ненавмисну, неплановану, випадкову, скажімо, під час спровокованої бійки або ж за відсутності свідків. Навіть якщо насправді нападникові йшлося про акт помсти, спрямований на фізичне знищення супротивника, у судовому просторі подію намагалися зобразити як конфлікт між контрагентами з випадковою жертвою у підсумку.

Приклади відвертої, брутальної жорстокості як відплата за кривди траплялися нечасто, зазвичай у відповідь на попереднє вбивство, яке на інший спосіб відшкодувати без урази для честі роду було неможливо. Так, у першому випадку вбивство Яна Ближинського, діти якого на той час були неповнолітні, мало всі шанси загубитися у судовій тяганині, до того ж було обтяжене розлученням Боговита з дочкою Ближинського. У другому випадку Дем'ян Гулевич, хоч і зачіпав інтереси осіб з вищого ешелону влади, насправді мав усі шанси померти природною смертю у власному маєтку, адже такі конфлікти зазвичай долалися не через фізичне усунення опонента, а завдяки домовленостям. Для силового варіанту протистояння були слуги і клієнти, нагорі ж конкуренція зазвичай набирала вигляду риторичних баталій, принаймні напозір – через апеляцію до значущих для спільноти цінностей і намагання представити свою позицію максимально відповідною їм, натомість позицію супротивника – такою, що порушує суспільні конвенції. На представниках владної еліти, формальної і неформальної, лежали функції медіаторів, навіть якщо підставою для конфлікту ставали їхні власні інтереси, а ворожі акції провадилися руками їхніх слуг. Вони замирювали чи замирювалися, акцентуючи на важливості «покою» у спільноті, жалю за скоєним, християнської покути і відпущення. Звернімо увагу на характеристику Андрієм Вільгорським свого пана, київського каштеляна Івана Чаплича-Шпановського, як посередника на полюбовному суді: «Его милость пан киевский яко то ест пан, который завжды покой светый милует, и не толко межи нами, мнейшей кондыщей, але и межи великими станы завше его рачливе становять» [56, арк. 459 зв.]. Честь кожного учасника перемовин, інколи досить тривалих, намагалися утримати чи відновити, інколи – й примножити, що було

можливе лише за визнання (хай і декларативного), рівності усіх членів шляхетської корпорації.

Дем'ян Гулевич натомість ламав засади суспільного консенсусу, який тримався і на широко вживаній у публічному і приватному просторі ідеї рівності усієї шляхти, і на повазі до чужої власності, яка обіймала не лише майно, а й «фамілію» – усе коло людей, що вважалися *своїми* і чия честь важила для пана часто не менше, аніж його власна, бо, врешті, складала її вагому частину. За цих умов полагодити конфлікт було практично неможливо; волення до помсти Яна Несвіцького було почуте і вповні зреалізоване.

6.2. Наїзди та грабежі в контексті шляхетської культури.

Серед найтяжких кримінальних злочинів поруч з убивством фігурував *наїзд*, що, між тим, маркував шляхетський стиль життя та прислужився до постання чи не найтривалішого і найміцнішого історіографічного штампу – про річпосполитський простір як простір шляхетської сваволі, всуціль нелегітимних практик та домінування права сильного. *Наїздом* чи *нахоженєм* називався напад на дім, що зазвичай супроводжувався захопленням чи /і пошкодженням майна. Характерна риса наїзду, відповідно до правових приписів (II ЛС, розд. 11, арт. 1), полягала в злочинному намірі нападника позбавити життя господаря дому («хто бы на чий дом а господу умыслне наехал, хотечи его забити»). За правовими приписами, вбивство або поранення котрогось із мешканців каралося стратою. За відсутності жертв кривдник мав платити 12 рублів за „квалт” (насильницький акт, що в даному разі означав наїзд), і відшкодовувати заподіяні збитки (II ЛС, розд. 11, арт. 1). За III ЛС поняття наїзду означало напад не лише на дім відповідно до припису II ЛС, а й на шляхетський двір і всі господарчі будівлі, що розмивало характеристику цього виду правопорушення як такого, що скоювався з метою убивства господаря дому: з тексту відповідного артикулу були також вилучені слова «наехал, хотечи забити» (III ЛС, розд. 11, арт. 1). Водночас

відповідальність за вбивство чи поранення під час наїзду поширювалася не лише на ініціатора наїзду, а й на його помічників: у першому випадку на смерть мали каратися всі особи, що брали участь в акції, у другому – головою платив лише «принципал», однак помічники мали сидіти у нижній вежі рік і шість тижнів.

Паралельно з артикулом, присвяченим наїзду на дім, у II ЛС була також норма, що регулювала відповідальність за наїзд на маєток в цілому («на чие именьє, на село, на люди») з метою грабежу, де карою для нападника, навіть у випадку поранення підданих, була плата за гвалт і рани, а також відшкодування втрат «з навезкою», додатковою виплатою понад реальні втрати скривдженого (розд. 11, арт. 21: «Хтобы на чие именьє на село и на люди насрал або сам наехавши кгвалтом, побил, поранил»). Поняття «наїзду» широко вживалося також на означення чи не найпоширеніших правопорушень, пов'язаних із захопленням сусідських ґрунтів, маєтку («кгвалтовное выбитьє держанья») і підданих [249, арк. 136–158]. Карою за цей переступ теж була плата за «гвалт» і та відшкодування втрат з «навезкою» – (II ЛС, розд. 4, арт. 69).

Тож законодавці фіксують такі мотиви наїздів: на дім – з метою убивства господаря дому (супутніми обставинами були зазвичай шкоди), на маєток – з метою грабежу, на ґрунт – з метою його захоплення. Попри широке уживання поняття «наїзду» щодо низки правопорушень, пов'язаних з нападом на маєток, вчиненням шкод, пораненням чи вбивством підданих/слуг під час таких актів, у судовій риторичі наїзд як тяжкий злочин, за який шляхтич міг поплатитися головою, відмежовували від інших видів переступу, вводячи поняття *кримінальний/некримінальний наїзд*. Дем'ян Гулевич в уже цитованій справі, подібно до класифікації убивств, вказує на головну ознаку кримінального наїзду – напад на дім з наміром поранити чи вбити господаря: «Так же тежь и в наездехъ домовых, не признаваючи ни в чомь учинку, мает быт таких околичностии консидерацыя, [...] коли умыслне для того, жебы ранил албо забиль, наедеть, то тепер криминаль» [64, арк. 142 зв.–143].

На аналогічний спосіб сутність наїзду пояснювалося і в іншій справі, де Матей Стемпковський звинуватив Яна Бавора-Пилитовського у наїзді на маєток

Вигуричі. Як твердив позивач, нападник з приятелями вчинив стрільбу, шукав його самого з метою заподіяти шкоду, поранив двірника та порозлякував підданих. Однак відповідач твердив, що всі ці дії не можна кваліфікувати як наїзд, бо той полягає у поєднанні таких характеристик – озброєний напад зі злочинним наміром позбавити життя господаря дому, який завершувався пораненням чи убивством його самого, членів родини, слуг або приятелів: «...потреба ведати натуру права посполитого, што за циркумстанцые с права наистья мает мети, [...] *жебы было умыслное наистье, жебы в дом шляхецкии збройною рукою, жебы забил албо окрутне раниль* господара албо жону, албо сына и слугу, албо товариша, коли тые вси церномстанцые [!] згожаютсе, то доперо артыкул гродский, зачим вина горловая и [о] поцтивост идет» [70, арк. 297 зв.].

Відсутність однієї з перелічених обставин, як наголошував Ян Бавор, міняла і характер злочину на некримінальний. На цьому була вибудована також лінія захисту Івана, Миколая та Василя Єловичів-Букоємських, звинувачених Адамом Сопотком у наїзді на його двір та пораненні слуг з вогнепальної зброї, тобто «про наистье и дому скривавлене». Як твердили відповідачі, відсутність господаря в момент наїзду унеможлиблювала існування наміру його вбити, що забезпечувало некримінальний характер переступу навіть за умови поранення слуг: «Наистье жадное ани наслане не было ани могло быти умыслне, бо и господара самого дома не было, *то юж криминалом быти не може ани се маеть розумити*. А Статуть есть волынскии з роздилу одиннадьцатого артыкулу першого, который так опеваеть, ижь кгдабы хто на чий дом умыслне наехал и забиль, таковый горломъ мает быти карань, але ту не было пана дома, а кого ж мял находити и забияти, якожь и не забито никого» [70, арк. 341 зв.–342]. Утім, довести намір було вкрай тяжко; як висловлювався один із обвинувачених, «только самъ панъ Богъ [...] сердца и мысли людские ведает» [69, арк. 820].

За правовими приписами факт наїзду постраждалих передовсім мав оповісти *околичним* сусідам-шляхті (а у випадку їх відсутності – сусідським урядникам-шляхтичам чи навіть підданим), потому – заявити про це на гроді і взяти возного для освідчення шкод; і скарга, і визнання возного фіксувалися в

актових книгах. На судовому процесі позивач доводив оскарження з допомогою свідчень сусідів, яких він сам на початковому етапі інформував про наїзд, визнання возного (чи випису з судових книг) і, найголовніше – присяги. Однак спосіб доведення мав свої особливості залежно від заподіяної під час наїзду шкоди. Так, у випадку вбивства котрогось із мешканців дому позивач мусив підтвердити оскарження через присягу разом з двома свідками-шляхтичами; якби свідків бракувало, могли присягати дружина і дорослі діти або й слуги. У випадку поранення – нападнику загрожувала смертна кара лише у тому разі, якщо постраждалий на підтвердження обвинувачень присягав разом з шістьма свідками; якщо ж такої кількості бракувало, то достатньо було і трьох осіб, проте покарання пом'якшувалося – скарання «на горло» замінювалося на дванадцятитижневе ув'язнення у замку і сплату 12 рублів «за гвалт». Якщо присягав лише сам поранений, оскаржений відшкодовував виключно вартість ран. Коли убитих і поранених не було, позивач теж мав доводити факт наїзду і втрат через присягу разом з двома свідками, а винний платив за «гвалт» і заявлені шкоди (розд. 11, арт. 2).

Однак справа зі свідками не була такою простою, як може здатися на позір. «Околичних» сусідів-шляхту (тобто тих, чії землі межували з маєтком скаржника) чи їхніх шляхетних слуг «робила» свідками сама зацікавлена сторона, забезпечуючи їх інформацією про подію. Попри дозвіл брати за свідків, у випадку відсутності шляхти, також осіб нешляхетного стану, довірою у суді користувалися зазвичай лише зізнання шляхти, адже загальною настановою було – «плебеюс шляхтича наганяти не може» [66, арк. 469]. На такий же спосіб (чи майже на такий) забезпечувалося і вознівське освідчення наїзду: його письмовий варіант зазвичай готувався самим потерпілим, де події і втрати подавалися у найвигіднішому для нього світлі (за III ЛС у випадку вбивства труп мали привезти до замку для освідчення).

У наїзді брали участь разом з ініціатором його приятелі та слуги, а часто – лише вони з наслання зацікавленої особи. Напади нерідко відбувалися вночі, за відсутності господаря, тож скривджений мав присягати, не маючи певності щодо

особи свого головного супротивника, а з ним – і свідки, які зазвичай знали ще менше, аніж обвинувач. Як зауважував Анджей Фрич-Моджевський, не існувало в Речі Посполитій звичаю, коли перед присягою свідків запитували б, чи справді вони бачили те, в чому зібралися присягати, а чи лише чули про подію [172, s. 281–282]. Тож вимога присягати за всіх цих обставин мусила суттєво гальмувати провадження справи.

У випадку наїзду слуг скривджений мав спочатку здійснити спробу отримати відшкодування поза судом, за домовленістю з їх паном, і лише у випадку його відмови – позивати пана до суду про наслання, тобто, у суді позивач мав довести злочинний намір свого супротивника. Для виявлення всіх обставин тяжких кримінальних злочинів від 1578 р. спорадично, а з кінця 80-х рр. зазвичай практикувалося виведення шкрутинії обома сторонами [123, арк. 22]. Однак у справі, де Филип Бокій-Печихвостський звинуватив кн. Януша Заславського у насланні слуг на маєток Стрільче і спаленні дому, адвокат відповідача твердив, що шкрутинія у цьому разі є невідповідним способом доведення через такі обставини: по-перше, пан не мав відповідати у суді за слуг; по-друге, свідки мусили б твердити, що не чули, як князь наказував наїздити, а це виглядає абсурдно [64, арк. 134 зв.–145 зв.]. Проти шкрутинії у випадках звинувачення у насланні на маєток відповідач заперечував і в іншій справі, що загалом дозволяло звинуваченим опротестувати процес і апелювати до Трибуналу, тим самим затягуючи справу [70, арк. 296–298 зв.].

Шкрутинія, втім, не анулювала присягу, яка призначалася після опитування свідків. Так, у справі про вбивство Патрикієм Окорським Прецслава Ястрембського вдова як позивачка вивела шкрутинію, після чого відповідач за судовим декретом присягнув, що на дім не *находив* і Ястрембського не вбивав [69, арк. 174 зв.–178].

У випадках, де відповідач через присягу доводив свою непричетність до наїзду, не конче йшлося про помилку позивача щодо особи нападника. Як бачимо, скаргу могли сфальсифікувати, і такі випадки були непоодинокі. Так, Федір Шимкович-Шкленський скаржився на свого давнього сусіду і недоброзичливця

Яна Циминського, який його, «чоловека невинного и на всем спокойного», обвинуватив у насланні на дім слуг. Ті ж, під'їжджаючи на конях, стріляли і господаря «словы сромотливыми» викликали битися. Також у скарзі Циминського згадувалося, що він прислав до Шкленського возного Щасного Клепацького, «припоручаючи» йому слуг і просячи про справедливість. Однак, як твердив Федір, він увесь час перебував у своєму домі і возного, який був слугою Циминського і чинив те, що йому пан наказував, у себе не бачив. Тож Шкленський заявляв, що у випадку ініціювання проти нього Циминським процесу, він готовий довести свою невинність перед будь-яким судом [61, арк. 684–685].

У таких випадках подальший судовий процес був лише засобом у війні з супротивником задля його ославлення, аби «на почтивом был доткненный» [66, арк. 546 зв.–550]. Так, справі кн. Станіслава Воронецького з Яцком Білостоцьким передували дві вкрай суперечливі скарги про наїзд, датовані одним днем. В одній з них Василь Білостоцький скаржився на кн. Януша Воронецького, який «за ведомостю, радою и насланем» дружини Марії Іванівни з Білостоцьких, маючи при собі приятелів і слуг, найшов на його дім в Білому Стоці з метою вбити, «словы неучтивыми соромотил», з луків і рушниць у двір стріляв, в дім добивався, вікна і двері рубаючи, ледь його Кіндрат Смиковський і Яцко Білостоцький оборонили [60, арк. 94 зв.–95 зв.].

Інша скарга була подана до гроду князем Янушем Воронецьким на Яцка і Василя Білостоцьких, які вистежили його того ж таки дня, коли він пішов до лазні митися, підійшли з помічниками з «розным оружием, войне належачим», вчинили крик і почали добиватися досередини з метою його вбити. Він, «ледво за Божю помощью ач не рукою оборонною, але яком мог», втік до свого двору. Нападники, «хотечи умыслу своему досыт учинити, а мене невинне на смерть забити, замордовати», «арматно» почали штурм, стріляли з луків і рушниць, одного слугу поранили, а інших, кого зловили, побили. До того ж позабирали з лазні різні речі, а також вивели з двору коней, що їх Яцко Білостоцький «в домъ свой упровадил и на пожитокъ свой обернул» [60, арк. 97 зв.–98 зв.].

Ці скарги вказують на існування поміж контрагентами давніх суперечок, де наїзд, що представлявся на рівні риторики як спроба остаточного поррахунку з супротивником, і суд були лише окремими актами, вмонтованими у шлейф взаємних кривд. Досить часто наїзд був негайною відповіддю на попередній наїзд супротивника, тож вони датовані одним днем або наступним, однак зображають різні епізоди протистояння. Наведу для прикладу ще одну подібну історію, притримуючись версій самих героїв про їхні пригоди, а також максимально точно передаючи їхні мотивації своїх вчинків.

8 грудня 1588 р. Костянтин Колпитовський скаржився на володимирському гроді про те, що його швагер Власій Костюшкович-Хоболтовський за змовою з братами Іваном і Федором попередньо із засідки поранили його в руку (у листопаді 1586 р.) [123, арк. 818 зв.–820], однак не лише не відшкодували його кривду «учтиво», але й далі погрожують, ображають та чигають на його життя («ми звикли бити головними неприятелми»). Так, 7 грудня Іван, під'їхавши під його двір Хмелево-Болоховичі, залишив помічників у засідці, а сам кінно з двома рушницями «готовими» увірвався до середини з метою забити скаржника. Той, зауваживши його у дворі, закрився з приятелем у світлиці, поки його слуги не прибїгли і не полонили нападника, який «на них одну ручницю выстрелил и за ласкою Божєю хибил, а потом з шаблею на нихъ порвавшись, на них сечи и бити почал». Як особа, що з повагою ставиться до права, Колпитовський мав намір доставити свого кривдника до гроду, однак, «будучи рушоный милосердиемъ хрестиянскимъ, не вживаючи надъ ним ачь ведле выступку его жадного окрутенства, але злецивши то воли Божей и праву посполитому, казалем раны его осмотрети», а також послав до його приятелів повідомити про проигоду. Невдовзі під двором Костянтина Колпитовського з'явився Федір Костюшкович зі слугами і приятелями з наміром відбити брата. Як твердив господар: «Я ачь бых мог и ему инакший, то есть яко квалтовнику отпор дати, але яко хрестянин, не вживаючи над неприятелми своими жаркого и окрутного звитежства, не чинечи ему ничего злого, и не противечисе их злости, не казалем его бити, алем толко его упомънил, абы радчеи цело спокоем зо всеми своими помочъниками проч от дому моего

ехал». Федір учинив відповідно до слів господаря дому – «отехал прочь». Потому приїхала Іванова дружина і розуміючи, що у випадку правових дій Колпитовського її чоловік мусив серйозно поплатитися за вчинене, просила його, «абых се з нимъ таковою остростью правною не обыходиль, але милосердые оказалъ». У відповідь скаржник, «яко чоловікь доброго и хрестянского сумнення, рушившиися ку нему, хотяж з великим жалемъ моимъ, милосерне, не везучи его до вряду», віддав свого кривдника дружині [125, арк. 996 зв.–999].

Того ж таки дня Іван Костюшкович-Хоболтовський, зі свого боку, через свого служебника скаржився на Костянтина Колпитовського, який зі слугами і приятелями, озброєними «рознымъ оружьем, войне належачим», перестрів його в хмелівському гаю; не давши «одповіді», заступив дорогу «обычаемъ розбойнымъ», побив і поранив. А потому Костянтин зі своїми помічниками, ув'язнивши його у дворі своєї дружини, Іванової сестри, відібрав усі його речі («пограбил»), а також роздягнув скаржника, і все те викинув за ворота. Такий жест вказував не на прагматичний інтерес грабунку, а на зганьблення супротивника. Врешті, Івана з двора Колпитовського увечері того ж дня забрала дружина [125, арк. 999–1000 зв.].

А 10 грудня возний Мойсей Дегтевський визнав на гроді оглядання шкод, заподіяних 8 грудня Костянтином Колпитовським і його помічниками у хоболтовському дворі Федора і Власія Костюшковичів-Хоболтовських – поламани ворота, прострелені двері до світлиці, порубані двері лазні, а також освідчення побиття Іванового слуги Миколая Чорнолоського, у якого виявилися рани на руках. Як оповів Чорнолоський, його витягли з пекарні, де він спав, побили і, вивівши за ворота, відпустили [125, арк. 1000 зв.–1001].

Як бачимо, попри намагання представити насильницькі акти супротивника як наїзд з метою вбити в одному випадку, чи напад без попередження на добровільній дорозі в іншому, що відповідно до правових приписів трактувалося як злочини, де нападникам загрожувала смертна кара і позбавлення честі, йшлося радше про конкуренцію в рамках судової риторики, аніж про реальний обмін насильницькими актами. Для Костянтина Колпитовського важливо було

переграти свого супротивника, привласнюючи безумовні християнські цінності, ідеальні настанови – милосердя, відмову від жорстокості, прощення своєму ворогові образ і кривд, врешті – непротивлення злу, та протиставляючи їх поведінці супротивника, невластивій доброму шляхтичеві. Тут, ніде правди діти, за рівнем розбудови мотивацій він був поза конкуренцією. В рамках цієї моделі перебувають і деякі жести, засвідчені самим супротивником: пограбували майно, але викинули його за ворота; поранили недруга, однак повідомили родичів про його ув'язнення і віддали дружині; увірвалися у двір, стріляли, але збитки виявилися мінімальні; захопили слугу, побили, але не заподіявши поважних ушкоджень, вивели за межі двору і відпустили.

Задавнена ворожнеча не виходила за рамки контрольованого насильства [418, s. 127; 354, s. 293], де супротивникам ішлося не лише про заподіяння реальних втрат ворогові, а й про представлення себе в очах спільноти з якнайкращого боку. Конфлікт, таким чином, попри низку насильницьких актів, що представлялися формально як кримінальні, слугував засобом боротьби за символічний капітал.

Втім, траплялися справи і з поважнішими наслідками, однак доволі нечасто. Прикладом може бути розгалужена історія, де кожна зі сторін подавала свій варіант події: одна – як наїзд на дім, під час якого в результаті захисних дій господарів загинуло кілька нападників, друга – як сплановану засідку з метою убити. 18 березня 1614 р. у володимирському гродському суді розглядалася справа по звинуваченню Полонією з Сосницьких Яцковою Марковською Яна Павловича про наїзд на дім. Як оповідала позивачка, він, «взявши перед себе злий умысль на замордоване сынов ее и на знищене их в убогой маетности», попередньо багато разів наїздив на їх двір, бив підданих та чинив грабежі. А 14 червня 1613 року, запросивши до себе жовнірів, Яна і Юрія Ракуських і Даніеля Богуслава, які мали *лежу* в Луцьку, а також братів Яроша і Миколая Павловичів та приятелів, вибіг з двора перед її двір до церкви, відтяв дзвін, «аж на землю упал», гроб небіжчика Романа Марковського порубав і поколов, а потому разом з тими запрошеними приятелями «з окриком немалым» вломився у двір, де вони

запалили хлів і стодолу, добивалися в дім, стріляли у вікна, двері сікли, «слова вшестечными лаючи и сынов ее вызываючи». Тож сином Полонії Марковської ледь вдалося втечею зберегти собі здоров'я і життя.

На те відповідач твердив, що наїзд, про який ідеться – «мниманий», натомість саме з двору Марковських «мордь и забойство окрутное деялоє, где колко шляхтичовъ з хлевовъ и з заплотя постреляно и на смерть позабияно», а також пожежа трапилася через стрілянину самих Марковських. Тож суть справи, за твердженням Павловича, не мала кримінального характеру і не підлягала юрисдикції гродського суду [134, арк. 148–150 зв.].

На тих же рочках розглядался справа по звинуваченню Миколаєм Вандаловським братів Миколая і Василя Марковських про вбивство Яна і Юрія Ракусських та його двоюрідного брата Матіяша Вандаловського [134, арк. 97 зв.–98 зв., 101–104]. У скарзі йшлося про те, що відповідачам стало відомо про гостину у дворі Павловича його приятелів, які мали звідтіля їхати повз двір Марковських до Володимира. Тож вони, «по хливах своих и за плотом по двору своего челяд, помочники свое, з стрелбою засадивши», очікували на виїзд Павловичевих гостей. Перед самим виїздом Матіяш Вандаловський вийшов на дорогу і попрямував, не сподіваючись на підступ, до церкви, де його Марковські з засідки застрелили і, притягнувши у двір, «над ним се непристойне и нехрестиянско паствили и оное тело зо всих шат аж до тела голого обрали и обнажили».

На те адвокат відповідачів заявив, що позивачем не були вчасно проведені передбачені правом процедури освідчення убивства, натомість Ян Павлович звинувачений у підпалі 14 червня двора Марковських, на підтвердження чого була введена шкрутинія, тож з ним разом за скоєне мають відповідати і його помічники. На те Вандаловський заявив, що йому лише недавно стало відомо про вбивство брата, оскільки він мешкає далеко від Волині, і йдеться йому лише про виведення шкрутинії, а не про судовий процес. У відповідь від імені оскаржених було заявлено, що вбивство трапилося під час наїзду, тож не мусить ітися не лише про кримінальний процес, а й про цивільний: «Акция и актер инъкомпетенсь, бо

не может быти дана акция никому о забите кого, коли его при настю дому забьют, не тылко жебы креминалитес, але и цивилитер, бо того право боронит».

Цікаво, що до книг було вписано одразу два декрети у цій справі, що істотно різнилися між собою: за першим – гродський суд не дозволив відповідачам апеляції до Трибуналу, натомість надав можливість позивачеві вивести шкрутинію, за другим – Марковським надали можливість перенести справу на Трибунал [134, арк. 104–105]. Схоже, що судові урядники розділилися у своєму баченні події, а точніше – їх розділила належність до різних груп підтримки контрагентів. Маємо ще один запис, що походить із тих же засідань – перебіг судового процесу по звинуваченню Яном Павловичем Миколая і Василя Марковських у пораненні й убивстві слуг. У позові скаржник теж зауважує давні образи на відповідачів, які 26 березня 1613 року влаштували стрільбу по слугах і підданих Павловича, що йшли повз двір Марковських. Частина їх була поранена, а шляхетний Василь Телятицький убитий, якого, коли він упав на землю, «окрутне а нелитостивсе, тиранске [...] рубали и стреляли есте и рань до килку десят задали есте, и [...] тым барзии тиранске над нимъ паствячисе, з оными ранами з улици до двору своего за ноги поволокли есте и оного по хлевах ховали есте, а потом обдартого и зо всего злушеного, краве змордованого, з двора своего выволокли». Справу теж було перенесено на розгляд Трибуналу [134, арк. 123 зв.–125].

Як бачимо, тривала війна між сусідами, де сторони, схоже, постійно мінялися позиціями «нападник-скивджений», у певний момент перейшла на етап судових суперечок, що, втім, не відміняло і повсякденного, ситуативного протистояння. У деяких випадках акції готувалися, а подеколи вони могли мати й випадковий характер.

Спробую проаналізувати характерні елементи наїзду на прикладі нападу, в якому був звинувачений Миколай Боговитин-Шумбарський, на двір кременецького гродського писаря Григорія Дедеркала у Шумбарах, що завершився, на відміну від багатьох інших випадків, смертю господаря і його родича. Тож початково до луцького гроду 13 грудня 1594 р. була внесена скарга

від слуги Дедеркала Миколая Ульхимовського, в якій він оповідав, що Миколай Боговитин, зібравши кількасот осіб, озброєних вогнепальною зброєю, упродовж двох днів – 5 і 6 грудня – наїздив на маєток Шумбари з метою заподіяти шкоду здоров'ю господаря, добивався до двора, чинив стрільбу та, в результаті, понищив майно і поранив слуг та підданих. Потому оточив маєток своїми людьми і 7 грудня надвечір, під час наїзду на дім, поранив Григорія Дедеркала пострілом у спину, також життям поплатилося двоє його шляхетних слуг. Далі Боговитин повіз писаря до свого маєтку, де усіяко знущався над ним; тіла ж убитих невідьде подів. І хоч матері і дружині Дедеркала вдалося тієї ж ночі визволити його з ув'язнення, однак десь за годину потому він помер у своєму домі від ран [57, арк. 1363–1364 зв.].

Слуга очевидно знав про справу зі слів інших, про що свідчить досить схематичний виклад історії, а також вказівка на отриману про те «відомість». 9 січня наступного року до актових книг була внесена скарга дружини Григорія Дедеркала, сповнена вкрай цікавих подробиць, де, зокрема, повідомлялося про те, що напередодні наїзду, 4 грудня, Миколай Боговитин прислав до писаря лист, званий «одповіддю», з образливими словами і погрозами: «Хотечи тым болшую ведомост, што бы ся въ его дому дияло, взят, претекстом якоес отповеди, картелиус ущипливый с погрозноу на здорове небожчика малжонка моего до двора шумбарского прислал» [58, арк. 21].

Потому нападники почали окопуватися навколо маєтку, використовуючи господарчі будівлі як шанці, а також стріляючи з рушниць у двір, наслідком чого стало поранення підданих і слуг, одного з яких було вбито. Остаточо коло замкнулося в ніч з 6 на 7, тож наступного дня Дедеркало, не маючи надії на допомогу, разом зі слугами і братом Сасином Лудвиським спробував вирватися з маєтку, однак операція не вдалася. Під час втечі вони були оточені нападниками, в результаті чого Дедеркала поранили пострілом з рушниці у спину, а Лудвиського – у голову, також вбито було двох слуг. У тексті скарги йшлося про особисту участь Боговитина у розправі [58, арк. 20–25 зв.].

Однак справа про вбивство, розпочата у кременецькому гродському суді за ініціативи сестер Григорія Дедеркала, мала несподіваний поворот [14, арк. 30–32 зв.]. 4 липня 1596 р. Миколай Боговитин, у відповідь на неправдиве, за його словами, звинувачення в убивстві, виводив шкрутинію (через свідків доводив свою невинуватість) перед сестрами небіжчика. За твердженням оскарженого, на момент убивства він перебував у своєму маєтку, більше того – Дедеркало отримав рани раніше, під час наїзду на його, Боговитина, маєток Горбівці, про що він був поінформований своїми горбівецькими підданими. А потому разом з шістьма шляхтичами відповідач присягнув, що «на дом зошлого Григоря Дедеркала не наездчал, облеженем не добывал, въ везене не брал, при забитю его не был, шкод жадных и грабежов не чынил и во всем том обжалованю водлуг протестацыи и позвов их не ест винен». Ці додаткові обставини дозволяють подивитися на справу не як на одиничний акт, що вирізнявся серед інших подібних особливою жорстокістю, а як на епізод у давньому конфлікті поміж сусідами [247, арк. 509]. Якщо наїзд Дедеркала на Горбівці таки відбувся, що цілком можливо, то це трапилося або перед отриманням «одповіді», яка й стала реакцією на цей акт, або одразу потому, що, в такому разі, дозволяє розглядати горбовецький епізод як спробу отримання писарем реваншу у відповідь на образливі слова в листі. У кожному варіанті він засвідчує тривалість конфлікту та існування взаємних кривд.

Довівши через присягу свою невинуватість, Миколай Боговитин був звільнений від оскаржень на вічні часи. Зауважу, що справа розглядалася у кременецькому гродському суді, писарем якого був Григорій Дедеркало, відтак – і слугою старости та очільника суду кн. Януша Збараського. Ця обставина за логікою шляхетського співжиття мала б діяти не на користь обвинуваченого.

Однак у історії з наїздом на двір Григорія Дедеркала принципово важливими для нас є кілька моментів: маркування наїзду як лицарського акту через письмове оголошення про помсту («под претекстом якоес отповеди, картелиушь усчипливый с похвалкою на здоровье брата их до двора их шумбарского прислалъ»); наїзд як насильницька дія, до якої вдавалися у разі давності образ; сконструйованість скарг і неповнота джерельної бази, через

які історик легко потрапляє в пастку зазвичай пропонованої однією зі сторін версії. У контексті конструювання наведу приклад пародії на скаргу про напад, що її записав до житомирських замкових книг один з писарчуків: «Зобравъши купу немалую людей своевольныхъ чоловика до двохъ» [304, с. 175].

Тож зупинюся на тих функціях наїзду, які підважували його характер як кримінального злочину та спричинялися до поширення цього переступу у спільноті. У контексті шляхетської культури наїзд був передовсім звичним актом помсти в боротьбі за підтримання своєї честі. Саме так Юрій Лясота пояснював акти насильства, вчинені Яном Огоновським (а з ним і решта представників шляхетського загалу в аналогічних ситуаціях): «...яко собе от мене кривду менят, мене на маестност квалтовне наежчали, квалты, бои и шькоды починили» [55, арк. 284]. Тобто, наїзди і супровідні їм дії були відповіддю ображеної сторони на *кривду* недоброзичливців: «Того всего вашей милости терпити и далее занехат, и того леда якос мимо себе пустить не хочет и овшем яко кгруньтов, звышь помененных, боронити, такъ и деспектов, через вас ему неоднократно выраженных, а поготову *квалтови квалтом отпирати* и о то такъ правом, яко и *рукою чинити хочет и будетъ*» [36, арк. 693 зв.].

А що шляхтичеві передовсім ішлося не про фізичне знищення супротивника, а про відновлення рівноваги через порахунок актів кривди і сатисфакції, то й наїзд, метою якого, за правовими приписами, було вбивство господаря, закінчувався традиційно пошкодженням і захопленням майна, а також побиттям і пораненням підданих і слуг як заміщувальних об'єктів щодо свого власника. Якщо додати до цього демонстративність, публічність як обов'язкову умову наїзду, втягування до ворожнечі великого числа родичів і приятелів, то спадає на думку певна заданість такого сценарію, добра обізнаність з ним учасників акції: «Пань войский Гулевичь, на которого ся светчимо, [...] учиниль на насъ, меновите такъ на мене, Станислава Ольдаковского, яко и Станислава Трачевьского, *пофальки явные при много приятел зацныхъ*, которьи на тотъ час были при той угоде нашей сполной, чынили так на горла наши, *яко и на*

маєтності, обещуючи ся зомъстити, же пси вашу кровъ не долго будутъ хлєптати в Бранехъ» [65, арк. 50].

Обов'язковим елементом цього *спектаклю* було оголошення про помсту, а також традиційний початок наїзду, коли на підступах до маєтку нападники зчиняли крик, стріляли, били в бубни чи сурмили. З одного боку, ці обставини присутні у скаргах потерпілих як ознака свавілля, а, з іншого – їх відсутність викликала обурення з приводу невластивої для шляхтича поведінки супротивника: «...взявши васнъ и нехут якуюс скрытую против тому то поводи, без всякое вины и даня до того причины его, не давши ему перед тым знати о нехути и о неприязни своеи, ани ему, яко се рыцарского стану човекови годило, отповедивши [наслал приятеля]» [70, арк. 290 зв.–294]. А Єсиф Немирич скаржився на Григорія Бутовича, який наїхав на його маєток без звичної атрибутики, «вкрадшися потаємне, што *доброму а цнотливому не пристало*» [1, 9]. Іван Букоємський, своєю чергою, інкримінував Остафієві Свищовському напад уночі, без попередження: «Якъ оден заграничныи окърутъныи неприятел, зъехавъши ночью, *безъ вести, неотповедне*» [45, арк. 41 зв.].

У багатьох випадках і сам наїзд був символічним оголошенням про помсту, де сторона, під'їжджаючи під двір, випускала пар, осипаючи супротивника лайливими словами та завдаючи йому мінімальних шкод. Так, Марина Гаврилова Яковицька з Янчинських, з великим почтом під'їхавши під двір Василя Семеновича Яковицького, «опившисе ледве жива, словами неуцтивими торгала на господаря, казала на двор з ручниц стреляти и соромотити, лаят». Тож за її наказом слуги і приятелі ворота порубали і розламали, а син Іван разом з дяком, як оповідав господар дому, «мене зсоромотили и лаяли и битєся вызывали» [111, арк. 343–344 зв.]. Стрільня по двору з луків та вогнепальної зброї було звичним актом при наїзді і виконувало радше психологічну функцію застрашування, аніж завдавало реальних шкод: «припадши праве в двор мой, з лука колко раз стрелил, окна и двери посекъ и повыбиял» [58, арк. 363].

Досить часто під час наїздів нападник посеред образ господаря дому викликав його на поєдинок, що маркувало наїзд як лицарський вчинок, варіант

двобою, і легалізувало його в очах спільноти, однак не передбачало негайної відповіді на нього з боку скривдженого. Так, Андрій Война скаржився на Павла Вишетравку, який у його відсутність наїхав на дім, «злыми а неучтивыми словы а шкредливыми учтивости моее мене лаял, *соромотил и на руку вызывал*, називаючи мене неучтливое матки сыном, и, якъ ся ему одно хотело, соромотил» [3, арк. 126–128]. Досить мальовничо описує у своїй скарзі Доброгост Охенковський наїзд на його дім Івана Билецького зі слугами і приятелями, а також виклик його на поєдинок: «З розным оружьемъ, войне належачимъ, то ест полгаками, сагайдаками, з шаблями, на дом мой шляхетский в Былчу, покоем посполитым обварованный, не постерегаючи жаден з них стану своего шляхетского и срокгости на таковыхъ, в праве посполитом описаное, наехавши мощно, кгвалтомъ, мене, человека спокойного, никому, а имъ тежъ поготову ни в чимъ не винного, *на поединокъ вызываючи*, словы неучтивыми соромотили, отповеди и пофальки не здоровье мое чинили». Дії скаржника на насильство, згідно скарги, не відбігали від конвенційної моделі описування наїздів: «Я, яко человекъ спокойный, хоча же будучи такового деспекту от нихъ жалосны, не противечисе имъ, *заховалемъ се в дому своемъ спокоине*» [61, арк. 183 зв.–184].

А слуги князя Михайла Вишневецького, *найшовши* на маєток Остафія Воловича Несвеч, «з аркабузы, з луки, и з иньшимъ розьнымъ оружьемъ, урядника пана нашого несвецкого пана Валентого Тваровьского словы неучтьтивыми насоромотили, *вызываючи его на руку, жебы до них вышол и з ними ся бил*, хотечи его о горло приправити» [27, арк. 96 зв.–97].

У наїздів була ще одна, вкрай специфічна функція, якою, за словами Анджея Фрича-Моджевського, виправдовувалася шляхта – вправляння у військовому ремеслі; лише «домашні воєнні виправки не дозволяють скніти в бездіяльності ані куняти в розкошах», вчать їздити верхи та вправно володіти зброєю. Тож завдяки такій школі військового мистецтва шляхетська молодь готується стати при потребі на герць з ворогом [171, арк. 72]. Лише люди, що мстяться своїх кривд, завжди мають доброго коня і готову до використання зброю: «Вони завжди ніби на сторожі: не засиджуються на учтах, не зловживають

вином, не сплять на м'яких ложах, але, як на війні, завжди чутливі. Хай тільки хтось швидше пробіжить повз дім, хай сильніше застукає до брами, хай крикне трохи гучніше – вже вони на всякий випадок готові. Кінь стоїть осідланий до битви, сам вершник завжди взутий, при шаблі і в броні» [171, арк. 71]. Саме таке розуміння наїзду – як лицарських воєнних акцій, спрямованих на недоброзичливців з метою помсти, пояснює широке використання в них «знаков воєнних» – бубнів, труб [70, арк. 277 зв.], прапорів, хоругов [123, арк. 160 зв.; 116, арк. 260 зв.], гаківниць, возів та іших «воєнних приправ» [36, арк. 639–639 зв.], «розмаитой брони, войне належачой» [58, арк. 359 зв.].

Однак, як пам'ятаємо, помста не фігурувала у судовому процесі як виправдання убивства чи наїзду. Натомість була у цьому переступі практично стала деталь, яка дозволяла нападникові у судовому процесі перекваліфікувати кримінальну справу на некримінальну. На ній акцентував увагу і Дем'ян Гулевич у своїй вищенаведеній дефініції наїзду. Він зауважував звичність нападів на маєток чи ґрунт поміж шляхтичами-сусідами, головною метою яких був грабіж майна: «Трафится то може ся в суседстве, один другого на кґрунте, на имене наедеть албо нашлеть, для того, жебы грабежь албо што тому подобного учинить могль, при которыхь грабежахь будь бы тежь и кого раниль, теды пред ся криминаломь то быти названо не може, бо не для того тоть ехаль, жебы ранили мел, одно жебы грабежь учиниль» [64, арк. 142 зв.–143].

Попри те, що завдана під час наїзду шкода сприймалася законодавцями не як мета наїзду, а як супутня йому обставина, у скаргах домінувала саме ця складова правопорушення – пошкодження і привласнення чужого майна. Погрози вбити, що часто лунали в шляхетському середовищі, поєднувалися з обіцянкою заподіяти шкоду майну – спалити, знищити, захопити: «Не толко забити, але з домом спалити и маетност забрати мел» [58, арк. 314]. Зазвичай реалізовувалася друга їх частина.

Тож саме на цій обставині – відсутності жертв наїзду, вибудовували лінію захисту адвокати, намагаючись перекваліфікувати наїзд як кримінальний злочин у інший тип правопорушення зі значно м'якшими покараннями. Звернімо увагу на

справу, розпочату у луцькому гродському суді Миколаєм Дорогостайським проти кн. Костянтина Острозького, з наказу якого, за словами обвинувача, був здійснений наїзд і захоплення Чернчицького монастиря. Уповноважений князя стверджував, що оскільки під час наїзду обійшлося без жертв, а були заподіяні лише шкоди, то справа не мала кримінального характеру. На цій підставі гродський суд припинив провадження процесу: «З выпису оповеданья вradoвого не показало, абы тамъ кого было збито, зранено, одно за тымъ насланемъ живность [...], тамъ зготованую, и иньшую маетность побрано, где иж *не идетъ о квалтъ, одно о шкоды*» [118, арк. 304–305 зв.].

У справі Адама Сопотка з панами Букоємськими про наїзд на дім, під час якого були поранені слуги та захоплене майно, обвинувачені теж наголошували на майновій стороні завданих шкод, що передбачало лише штрафні санкції: «Статуть Волянський в разделе одиннадцатом артикуле двадцатом и другий в двадцать первом о наяздах, насланиях на села *толко пиняжною виною и плаценом шкод карати позволяеть* в таковых справах, *а не горломъ*, яко то подобно сторона хочеть мети» [70, арк. 337–343].

Звенімо увагу в цьому контексті на трибунальський декрет, де було зауважено: у випадку відмови відповідача присягою підтвердити, що не наїдив на позивача і грабунку не чинив, і тим самим звільнитися від обвинувачень, він мав заплатити лише за шкоди скаржника з «навезкою правною», тобто понад реальну суму втрат [66, арк. 667]. Отже, існування грабежу не заперечувалося, а от його характер як наїзду потрібно було доводити. До того ж вартість заявлених шкод могла суттєво перевищувати реальні втрати. Про це свідчить зменшення обвинувачами своїх майнових претензій, коли їх доводилося підтверджувати через присягу: присягнув «на шкодах, в позве меновите написаных, отступивши никоторых толко з реестру, перед нами читаного», тобто відмовившись від частини претензій, реєстр яких був поданий до суду [84, арк. 561 зв.].

У залежності від перебігу наїздів і вчинених шкод Марцін Камлер пропонує розподіляти їх на три групи [368, s. 132–133]. До першої можна зарахувати ті випадки, коли нападники вдиралися до двору, заподіювали шкоду майну,

забирали частину його з собою, били і завдавали ран підданам і слугам. Прикладами можуть слугувати кілька наведених вище справ. Автори робіт про наїзди одностайні в тому, що за слабкої судової системи вони були своєрідним регулятором кривд поміж шляхтою, вирівнюючи на такий спосіб втрати сторін (матеріальні, психологічні, символічні).

До другої належали нечасті випадки захоплення маєтку («*вибитте з держання*»), які хоч і трапляються, однак досить рідко. Зазвичай вони мали своїм підґрунтям право нападника на володіння цією нерухомістю, що з якихось причин було порушене (або поважні претензії на нього). Й Івона Пугацевич, і Домінік Голец підкреслюють умовно легальний характер багатьох наїздів, адже слабкість виконавчої влади робила досить проблематичним реалізацію декрету, якщо йому опиралася сторона, яка програла процес. Тож скривджений мусив брати ініціативу на себе. Власник маєтку, відданого в оренду чи заставленого, незадоволений господарюванням на його нерухомості, теж міг без звертання до суду вдатися до покарання недбальця (чи, радше, особи, що намагалася максимально використати чужу власність). Адже повільність доведення справедливості через суд та немала його вартість могли остаточно довести маєток скривдженого до згуби. З правової позиції такі акти були незаконні, порушували попередньо укладені домовленості, однак для власника вони мали справедливий характер. Часто і протилежна сторона розуміла справедливість таких дій. Щоправда, у деяких відомих скаргах звучить такий мотив обов'язкового звертання до суду, навіть якщо правопорушник мав підстави для захоплення майна супротивника: «Прето не брат было кгвалтом и не отыймоват села Белашова, а позват, за чим пан Риминский держить» [71, арк. 660–666]; «Если розумяль якую вонтьпливость, не наездзати было, але правемь ся коньтенътовати» [70, арк. 340 зв.]. Через наїзд інколи регулювалися відносини власності між паном і слугою (патроном і клієнтом), якщо пан, незадоволений службою свого «партнера», за яку платилося нерухомістю, вирішував розірвати стосунки. При цьому до актових книг потрапляли зазвичай лише скарги, де їх ініціаторові не вигідно було

деларувати істинні причини наїзду, натомість ішлося про максимальне очорнення супротивника.

Третю групу складали випадки, де метою нападника було застрашування супротивника. Під час таких актів обмежувалися криками «Бий, забий», різноманітними погрозами, інколи викликами на поєдинок і стрілянням по двору. Тобто такі наїзди водночас можна кваліфікувати як *одповіді*. Втім, перший і третій варіанти, які виділяє Марцін Камлер, насправді дуже тісно пов'язані між собою; йдеться хіба про певні модифікації, які практично не надаються для розмежування. Шкоди, що не були зарані плановані, могли залежати від ситуації, скажімо, від розстановки сил, укріплення маєтку, потенціалу захисників, запалу нападників. Вони могли виникнути під час наїздів, які мали від початку метою лише психологічний тиск чи оголошення про помсту, однак у випадку силової відповіді господаря змінювали свій характер. За таких обставин могли бути жертви з обох боків, однак вони зазвичай не були метою нападу, навпаки – жорстокість загалом контролювалася. Врешті, і сам Марцін Камлер твердить, що підрахувати кількості наїздів практично неможливо, бо за описами в джерелах тяжко сказати напевно – йшлося про питомий наїзд чи лише про варіант погрози супротивникові [368, s. 26].

Поняття «наїзду» уживалося і на означення чи не найпоширенішого виду шляхетських правопорушень – наїзд на сусідній ґрунт та його захоплення (розд. 11, арт. 21), що був звичним способом провадження конфлікту. Спільні межі між маєтками були сталою причиною ворожості, що практично не надавалася до ліквідації. Такі конфлікти зазвичай втягували у ворожнечу велику кількість осіб. Звернімо увагу на слова підданих кн. Андрія Курбського, який вів справжню тривалу війну з кн. Андрієм Вишневецьким за спірні межі: «Не ведаемъ, што с тыми кгвалты деяти, же так часто нас на них гонит, волили быхмо, дей, князей Вишневецких и вас всех за первшимъ разомъ позабивати, ачей бы, дей, тые кгвалты унелисе» [109, арк. 236].

Добрим прикладом може також бути конфлікт значно менших осіб у волинській ієрархії, Яна Циминського і Федора Шимковича-Шкленського, сусідів

по маєтку Шклень, котрі, однак, в межах своїх ресурсів, вели упродовж 90-х рр. не менш затяту війну [62, арк. 330; 58, арк. 49 зв., 290 зв. – 291; 94, арк. 549 зв.–554]. Описування такого переступу, а дуже ймовірно, що і його реалізація, відбувалося за традиційною для наїзду схемою: наїхали на ґрунт «конно, зброино, з оружемъ, воине належачим» [66, арк. 230 зв.–231 зв.]. Суперечки за межі поміж сусідами тягнулися роками а то й десятиліттями, упродовж кількох поколінь власників, де періоди відносного замирення чергувалися з моментами жорсткої конфронтації. До ворожих актів могли підштовхувати панів і самі піддані, що, своєю чергою, не проти були заокруглити свої землі за рахунок сусідів. Так, коли несвецькі піддані Миколая Сапеги розорали город Льва Несвіцького, скривджений послав свого слугу до несвецького урядника, питаючи, чи то з його наказу діялося, а чи «того сами подданные домыслили» [35, арк. 236–236 зв.].

Кожен із супротивників уважав спірний ґрунт своїм, тож заявляв про свої претензії не лише у суді, а й всіма можливими засобами. Різниця між нападом на маєток чи ґрунт (*наїзд/нахожене*) і його захопленням (*вибиття*), хоч і зауважувалася в окремих випадках [123, арк. 488–491], однак сприймалася шляхетським загалом як досить умовна. Так, низка судових процесів, зініційованих наїздом на ґрунт чи його захопленням, містить адвокатські репліки про те, що йшлося насправді про межові претензії, де важко визначити власника, тож ці справи мають кваліфікуватися як суперечки про володіння. Так, під час розгляду скарги Семена Ласка Чернчицького на кн. Януша Збарзького про захоплення ґрунтів адвокат князя пояснював, що йдеться про землю при межі, на яку претендує кожен із власників: «Сторона мниманая поводовая выбитемъ то называла, [...] бо иж, дей, менуеть быти себе кґрунт отнятый, перешедши границу, теды ся оттол значить, же тот кґрунт, при границы [...] лежачий, есть пенный. А где кґрунт есть пенный, же тот мовит «мое», а други зас мовить «мое», теды тамъ спокойное держанье быти не може» [123, арк. 524–530 зв.].

З цими двома правопорушеннями – *наїздом* і *вибиттям* – тісно пов'язаний і *грабіж* як позасудове відновлення порушених майнових прав, відшкодування збитків, боргів чи образ через явне, неприховуване захоплення рухомого майна

кривдника (під поняття *грабіж* потрапляло і правове відібрання майна за судовою ухвалою уповноваженими до того особами у відповідності з усталеними процедурами) [238, с. 138; 195, с. 62–63, 75]. Далеко не всі такі правопорушення доходили до суду, адже контрагенти часто розуміли справедливість дій супротивника, що мотивував їх таким чином: «Пани твоя Яковицкая пограбила подданого князя, пана нашого, а *мы грабежъ за грабежъ учинили*» [117, арк. 211–211 зв.], або: «...вряднику своему казалъ грабити и за розказанемъ моимъ пограбилъ, и *которого грабежу не верну, але и еще грабит кажу, бо, дей, властный кгрунт мой* киселинский, а не холопицкий, *которого, дей, кгрунту бороню и боронити буду*» [111, арк. 73 зв.]. Грабіж при цьому розумівся як повернення того, що належало, тобто відновлення справедливості.

Попри широке поняття «грабежу» як відкритого нелегітимного захоплення будь-якого рухомого майна, відповідач інколи намагався звести його виключно до відбирання коней, худоби, інших домашніх тварин і птахів, або ж до «грабежу» у певних місцях – «при костели, церкви, на торгу, на добровольной дорозе або на поли». Таке трактування спиралося на статутіві приписи, які зберігали у своїх формулюваннях сліди прецеденту. Так, Федір Гулевич скаржився на кн. Михайла Заславського про наїзд на нього самого, слуг і приятелів на бабанському полі і грабіж речей, зброї та коней. Умоцований князя твердив, що той акт не можна назвати «грабежем», бо: по-перше, «грабеж бывает на торгу, при костели, на дорози», а там «местце пустое было»; по-друге, поняття *грабежу* передбачало існування у нападника наміру, а в даному разі первинною була бійка, під час якої Гулевич з приятелями покидали свою власність («грабеж розумен быти мает, *кто бы его кому умысльне уделалъ*, але то тамъ трафіло се не з умыслу, але мели межі собою поторжку, и в онои поторжце князь Жаславский их не грабил, але они сами коней и речей своих на становиску отбегли») [45, арк. 717 зв.–720].

В іншій справі відповідач, захопивши майно при наїзді, твердив, що йдеться не про «грабіж», бо «то грабежемъ маеться розумити и право само означило – конь, воль, корова, свинья, гус, анималия анимата, але не жито, ани пшеница». На що відповідач зауважив, що «при наистью домовым пограбили и на пожитокъ

свои оберънули», тож повинні відповідати, бо багато таких є, які б, «забравши што кому, а коня не беручи, выслизнути, поведаяючи, же то не грабеж, хотили» [70, арк. 301–302]. Попри маніпулятивний характер таких аргументів, це часто давало можливість відповідачеві затягнути провадження процесу, домігшись від суду права на апеляцію до Трибуналу.

Зазвичай грабіж уважався переступом, типовим для конфліктних сусідських взаємин «естли бы се стало *суседови от суседа*» [45, арк. 718], однак оскарження у грабежі, як і в наїзді, могло бути представлене як образа для шляхтича. Так, Ісак Дьоготь перед приятелями у домі Якуба Крушинського оскаржив Федора Загоровського у грабежі на дорозі коней. Ті послали листа до обвинуваченого, щоб довідатися, чи насправді він наказував своїм слугам грабити. Той стверджував, що й на думці того не мав, а коней його слуги захопили на власному ґрунті Дьогтя, тож мали всі підстави для того. Тоді Крушинський з іншими присутніми «его словами згромили, же не тылько *словами виципливыми о пану Загоровскомъ мовить, але его невинне славить, жебы его мель грабит*» [122, арк. 177 зв.–178 зв.].

В іншій справі шляхтич Томко Ощовський був звинувачений євреєм-корчмарем Маєром Абрамовичем у тому, що він за змовою з дружиною прийшов до орендованої Маєром господи, його самого побив і поранив, а також *пограбив* майно. У відповідь Ощовський вимагав припинення процесу поміж іншого на тій підставі, що позваний до гроду «за таковою протестацыею шпетною и позвом, который повенъ слов криминальных». Він зауважував, що готовий відповідати на ті неправдиві звинувачення у тому випадку, якщо з позову будуть *вымазані* образливі слова, адже, «ижъ кгда бы шляхтич доброй славы былъ през кого такowymi протестацыями на доброй славе помазанный, южь бы за тым был инъфамис», тобто позбавлений шляхетської честі [66, арк. 466–470].

Важливим критерієм відмінності поміж кримінальними злочинами і так званою «кривдою простою» був намір зловмисника – убити чи поранити, свідомо заподіяти шкоду супротивнику тощо. Саме намірами відрізнялися наїзд і грабіж від зовні подібного до них *розбою* – нападу на особу на добровільній дорозі з

корисливою метою, часто – із засідки, що вважався невідповідним шляхетському стану, таким, що ганьбить честь шляхтича. Звичайно, на дорозі траплялися і «лицарські» сутички між шляхтою, і *грабіж*, однак саме розбій, суттю якого було привласнення чужого майна (*лун*) з метою збагачення, що часто поєднувалося з замахом на особу, мав каратися смертю.

Власне, існувала категорія злочинів, які вважалися невластиві для шляхтича, тож звинувачення у їх скоєнні автоматично сприймалися як образливі для шляхетської честі. До таких належали ті, що діялися таємно і мали корисливу мету, передовсім – розбій, крадіжка, фальшування, за які карою була втрата «горла» і честі. Так, Януш Угриновський жалівся на Яцка та Івана Білостоцьких, які, «не уваживши пристойности своєї, торгнувшисе на мене, чоловіка почтивого, *на доброй славе моєй змазали, обелжили*» – оскаржили його у фальшивому зізнанні про певну суму грошей і рухомі речі на користь сестри, що «за собою постегает страченъе доброе славы и горла» [85, арк. 742 зв.–743; 66, арк. 347 зв.].

Справу Гаврилової Яковицької Марини з Янчинських, звинуваченої Войтехом Паєвським у крадіжці його майна, яке він переховував у Володимирі під час загрози татарського нападу, володимирський гродський суд переніс на розсуд короля, оскільки йшлося „о великую реч, а зважа о *почтивост*” [97, арк. 27 зв.–28]. Звернімо увагу також на фрагмент скарги, де йшлося про опротестування позову на тій підставі, що в нього були вписані образливі для честі шляхтича слова: «В томъ позве усчипливые слова сут написаны, а то есть якобы пан Гуляльницький *ночным обычаем сеножати косити и дрова рубати мель*» [89, арк. 429].

Звинувачення шляхтича у крадіжці і фальшуванні вкрай рідкісні, натомість – у *вині розбойній і луні* досить поширені, що однозначно сприймалися шляхтою як образливі. Так, Дем'ян Гулевич скаржився на володимирського і берестейського єпископа Мелетія Хребтовича Богуринського про неправдиве звинувачення у розбої, що ображало його добру славу: «...учинил на мене оповеданъе во вряду тутошнего водлугъ давного народу и звыклости дому своего потварное о ниякийсь, от нихъ змышъленьий

розбой, в чомь непростойне, фалшиве, лживе мене, чоловіка от себе цнотълившого, ошкалевали» [54, арк. 406 зв.–407].

А на доведення скарги Миколая Хрінницького на Гнівоша, Фарисана і Матвія Кошок про «неотповедний і зрадливий» напад «обычаем лупу и розбою» суд дозволив шкрутинію, яка вводилася для розслідування найтяжчих кримінальних злочинів, скажімо, убивства [66, арк. 257–258].

Показовою є також риторика у справі по звинуваченню кн. Андрієм Курбським Андрія Монтовта в наїзді зі слугами і помічниками «розбойнымъ обычаемъ» на скуминський ґрунт князя, спаленні буди та побитті і пораненні будників на добровільній дорозі. Адвокат Монтовта Михайло Линевський у розлогій репліці передовсім задекларував невідповідність звинувачення особі його підзахисного, відомого знаменитими предками, добрим вихованням і особистою *доброю славою*: «Пань Монтолтъ, будучи чоловікомъ *почтивым*, в дому учтивом с крови шляхетское от зацных родичовъ, которыхъ продькове бывали радами панскими, урожоный и учтиве от них вихованный, и до всех цнотъ выщвичоный, яко се такъ спросныхъ учиньковъ отъ продковъ своихъ не навчалъ, такъ теж и самъ ими се брыдить, але живучи учтиве, во всемъ бачне, доброе славы своее постерегае».

До того ж, як твердив далі адвокат, кн. Курбський багатьох добрих шляхтичів попередньо звинувачував у такому злочині, однак скарги довести не зміг. Тим самим князь був ображений навзаєм, адже недоведена вина передбачала ославлення обвинувача, що й зауважив адвокат Курбського: «На его милост князя Курпского, такъ зацную особу, словы неучтивыми а образливими доброй славе его милости тут перед судомъ вашей милости торгнулся». За це він просив покарати кривдника відповідно до арт. 39, розд. 4 («Хто бы на кого перед правом словом або рукою сегнул, попхнул, або ранил»), відповідно – шістьма тижнями ув'язнення в замку.

Андрій Монтовт через адвоката заявив, що не мав на меті образити князя, а лише намагався відстояти своє право («ничого напротивко его милости князю Курпскому ку оображенью доброй славы его милости не мовлю, толко тое

показую, что праву моему належит»), а Курбський, своєю чергою, відмовився від своїх вимог щодо ув'язнення Монтовта. У результаті суд кваліфікував висунуті проти відповідача головні звинувачення не як розбій, а як наїзд на буду і її спалення, а побиття будників – як «кривду посполиту», і тим самим «пана Монтолта от розбою волнымъ учиниль». Однак той не відступився від обраної адвокатом стратегії і вимагав апеляції, оскільки висунуте Курбським оскарження ображало шляхетську честь. Суд визнав слушність заяви і апеляцію дозволив [35, арк. 191–197].

Процедура доведення розбою за II ЛС була, як і у випадку наїзду, досить складна. Постраждалий мав присягнути для підтвердження кривди разом з шістьма свідками-шляхтичами, після чого винуватець мав бути караний «на горло»; а якби присягати не хотів, то право доведення невинуватості з шістьма свідками отримував оскаржений. У випадку його відмови право до присяги переходило знову до позивача, однак при цьому дозволялося мати лише двох свідків. Відсутність *лулу* під час розбою відміняла смертну кару для оскарженого, він лише мав заплатити за рани постраждалого (розд. 11, арт. 23). Тобто, відсутність грабунку як корисливої мети нападу на дорозі одразу мінjala характер правопорушення і кари за нього. За III ЛС у випадку звинувачення шляхтича у розбої мала виводитися шкрутинія, і, якщо слідство підтверджувало, що «не розбой, але звада подорожня стала», тоді оскаржений мав присягнути і тим самим назавжди очиститися від звинувачень (III ЛС, розд. 11, арт. 30). Врешті, образливе для честі шляхтича обвинувачення, внесене до суду, зазвичай і мало на меті не стільки довести справу до засудження контрагента на смертну кару, скільки зашкодити його добрій славі.

* * *

Тож маємо справу з досить розмитими поняттями про конкретні злочини, які маркувалися як шляхетські, не лише у сфері судової риторики, де відповідачі звично намагалися перекваліфікувати тяжкі злочини у переступи, прийнятні спільнотою з огляду на шляхетський стиль життя, а й на рівні правових приписів.

Врешті, як зауважував Олівер Вендел Холмс, «право спиралося не на логіку, а на досвід» [360, р. 5], не на категоризацію, а на вибір. Тож розрив між правовими нормами і тим, як їх розуміли, створював простір для маніпуляцій [359, р. 193].

З одного боку, скаржник використовував судовий простір не лише задля покарання винного і отримання сатисфакції, а й для того, щоб очорнити супротивника, приписуючи йому табуйовану для шляхтича-лицаря поведінку. Часто окремі звинувачення не мали нічого спільного з реальністю. Натомість звинувачений в залежності від обставин або представляв оскарження як образу і розпочинав навзаєм справу проти скаржника про неправдиве звинувачення і, відповідно, образу для честі, або намагався представити жертву/шкоди як побічний продукт конфліктної культури, наслідок відкритих зіткнень, а чи й результат оборони перед агресією. У будь-якому разі, під час судових дебатів апелювалося не лише до суддів, а й до широкого загалу, який збирався під час судових засідань, а ширше – до певних уявлень про «добру» чи «злу» поведінку шляхтича, де задіювалося не лише право, а й поняття про справедливість, тобто культурний контекст як оціночний компонент.

Так убивство оскаржені зазвичай намагалися представити як результат відкритого збройного протистояння (під час з'ясування стосунків чи оборони), на відміну від потаємного убивства, яке ганьбило шляхтича і загрожувало втратою життя і честі. Наїзд (найпоширеніше, суто шляхетське правопорушення, за скоєння якого між тим можна було поплатитися честю і головою) подавався як злочин проти майна, за який передбачалася грошова компенсація. Захоплення маєтку і/чи ґрунтів шляхта вважала суперечками за спірне майно, а грабіж – як супутню їм обставину. Всі ці дії хоч і були нелегітимними, однак вкладалися в логіку шляхетських уявлень про добро і зло, де головним регулятором була шляхетська честь і добра слава. Тож окрім матеріального підґрунтя, наїзди і грабежі були специфічною формою поррахунків за уразу для честі, актами двобою поміж супротивниками за добру славу у спільноті, особливим *лицарським* правом, за допомогою якого відновлювалася справедливість.

РОЗДІЛ 7

ФУНКЦІОНУВАННЯ СУДОВОЇ СИСТЕМИ В КОНТЕКСТІ ШЛЯХЕТСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

7.1. Гродський та земський суди. Їх формування та компетенція

Висока конфліктність шляхетського соціуму була цілком обумовлена її характером, як і форми перебігу конфлікту, що забезпечували мінімальні як на те втрати соціуму. Напруження у стосунках, що, схоже, досить часто виникало серед членів шляхетської спільноти, може здатися безпідставним, однак для них самих воно було вагомим та потребувало швидкої реакції. Окрім поінформування про конфлікт широкого загалу, чому прислужувалася публічність місць, де він виходив на яв, шляхта також потребувала введення його у правове поле. Причому йшлося не лише про скарги постраждалої сторони, легітимізувати свої дії намагалися і кривдники. Суд ставав одним із вкрай важливих етапів перебігу ворожнечі. Однак постає питання: чи був він інститутом, через який влада реалізовувала свої функції – визначати і покарати винного, а чи судовий процес уважався передовсім приватною справою скривдженого, за допомогою якого утверджувалася справедливість – «одъдати кождому, што чиего есть» [70, арк. 302 зв]?

Тож проаналізую особливості функціонування судової системи як частини культури в цілому, максимально тримаючи в полі уваги логіку і цінності шляхетської спільноти. Йтиметься переважно про те, з якими труднощами зустрічалася особа, що вирішувала вдатися до суду для отримання «справедливості», тобто аналізуватиметься специфіка судочинства в «дії», а не ідеальний проект, що постає зі сторінок Статуту, а також сприйняття його шляхетським загалом.

Гродський суд. Першою інстанцією реагування скривдженої сторони на найрізноманітніші правопорушення була канцелярія гродського суду. Вона

функціонувала практично безперервно, тож будь-які факти насильства, як психологічного (образи), так і фізичного (починаючи від ляпасів і штурханини), шляхта вважала за потрібне зафіксувати в гродських книгах, а також у випадку вчинення шкод засвідчити їх возним. Ці найдрібніші за статусом судові урядники, понад окреслені Статутом приписи [255], зазвичай були присутні при кожному кроці приватного життя шляхтича, який потенційно мав характер юридичного прецеденту або ж у далекій чи близькій перспективі міг спровокувати конфліктну ситуацію. Це стосувалося, скажімо, різних етапів укладання шлюбу, похоронів (під час яких читався заповіт і з'ясовувалися спірні моменти поміж спадкоємцями [130, арк. 266 зв.–267]), при погрозах тощо. Звернімо увагу, скажімо, на присутність возного при слuzі кн. Андрія Головні-Острожецького, який їздив з листом від князя до його дружини Настасі Єловичівни Малинської, що полишила дім через жорстокість чоловіка [78, арк. 408–408 зв.]. Тож, як зауважував уже відомий нам автор, літописець різних сторін шляхетського життя Лукаш Гурніцький, «мало не все право ваше на возному зависло» [169, s. 46].

Запис скарги сам по собі, чи навіть доповнений вознівським освідченням факту правопорушення, не конче означав, що його ініціатор зібрався розпочати судову справу зі своїм кривдником. Така процедура була передбачена як обов'язковий вступний акт до процесу, а водночас у багатьох випадках провадилася шляхтою з виключно застережною метою. Скажімо, Так, Федір Шимкович-Скленський, вносячи скаргу на погрози від Яна Циминського і його помічників, передовсім вказує на застережну функцію своєї дії і лише потім озвучує намір вирішувати справу «правне»: «Хотечи ся здоровья своего быть певныйшим и безпечныйшим, тую похвалку пана Циминского, мне учиненую, очевисто от него на вряд вашей милости оповедаю и до ведомости доношу» [62, арк. 12 зв.–13]. У випадку твердого наміру скривдженого довести справу до суду він після вчиненої на гроді протестації і внесення інформації про неї до актових книг брав у гродській канцелярії позов, звернений від імені старости до оскарженого, де викладалася суть скарги, перераховувалися шкоди і вказувалися їх вартість. Висунуті в ході процесу нові претензії, що не були зафіксовані у

позові, судьями до уваги не бралися (II ЛС, арт. 43, розд. 4). Позов, що не мусив мати виправлень і підчисток, скріплювався підписом і печаткою гродського писаря.

При врученні позову відповідачеві у визначений Статутом термін возний мав написати на ньому дату судового розгляду справи, а у випадку невміння писати – додати до позову квит – попередньо підготовлений у канцелярії текст з потрібною інформацією. Наданого від уряду возного обов'язково супроводжували двоє шляхтичів, т.зв. «свідки люди добрі», присутність яких зазвичай забезпечував сам позивач.

Гродський суд в кінці 60-х на початку 70-х років, тобто одразу після його запровадження, схоже, провадив сесії (т. зв. *рочки*) вкрай нерегулярно, за домовленістю зі сторонами [29, арк. 85 зв.], однак пізніше усталилася черговість засідань раз на шість тижнів. На практиці, однак, дотриматися її було вкрай важко. Звернімо увагу на свідчення возного про вручення позовів у 1595 р. панам Хрінницьким у скарзі Андрія Гловацького і Андрія Цеценевського на «рочки кгородские луцкие, которые *одны по других у шести неделях припадати звыкли*». З вознівського визнання довідуємося, що січневе засідання не відбулося, рочки від 16 березня теж «сужоны не были», така ж ситуація повторилася і у квітні, а також на початку червня [58, арк. 508 зв.–510].

Правовими причинами для відкладання роботи суду були епідемії, війни та сейми [28, арк. 180 зв.–184, 243, 248–256 зв.]. Однак Статутом регламентувався порядок функціонування лише земського суду (II ЛС, розд. 4, арт. 27), тож питання, чи поширюються ці приписи на роботу гродського судочинства, постало чи не відразу по реформуванню судової системи. Відповіді були різними. Так, кн. Марко Сокольський, посилаючись на відповідний артикул, пробував відкласти розгляд справи з Петром Загоровським на тій підставі, що його призначили за тиждень до сейму. Його супротивник через умоцваного заявив про необхідність роботи гродського суду незалежно від обставин, вказуючи, що статутівий припис стосується виключно регламентації засідань земського суду [28, арк. 180 зв.–184]. Суд з такими аргументами погодився, однак князь попросив про апеляцію до

короля, який підтвердив суддівське рішення. Цікаво, що в аналогічній справі сторона посилалася на королівський вердикт саме у справі кн. Сокольського з Загоровським [28, арк. 240–243 зв.].

Зазвичай аргументом на користь регулярної роботи гродського суду було те, що до його юрисдикції належать переважно справи, які мають *завитий* характер, тобто повинні розглядатися швидко без затримки. З часом, втім, засідання гродського суду перед, упродовж та після сеймів не призначалися, що було підтверджене *конституцією* 1589 р., яка передбачала припинення засідань земського і гродського суду упродовж сейму і за два тижні по ньому [184, s. 113]. Сеймики не були вказані як підстава для перенесення *років/рочків*, однак інколи їх наближення провокувало спробу зірвання судових сесій: «... право варовало то, абы роки сеймикови уступовали» [133, арк. 101–106 зв.].

До причин перенесення судових засідань належала і татарська загроза, що часто дошкуляла населенню українських воєводств, а також козацькі повстання 90-х рр. Саме ці обставини перебували в центрі запеклих судових дебатів на той час [55, арк. 39–40 зв.; 57, арк. 1372–1373; 58, арк. 225 зв.–226].

Врешті, конфлікт під час судових засідань чи потенційно можлива небезпека для шляхти, що з'їздила до суду, могли призвести до їх припинення. Так, гродський суд, зауваживши у однієї зі сторін під вбранням рушниці, що заборонялося конституцією, вимагав, аби їх «на сторону поотдавали». Дем'ян Гулевич, до якого і була звернена заява, відповів, що то є застережний захід: «Для убезпеченя здоровья своего, а не для жадное бурды их носимо, ведже ижех мы подлегли констытуцыи». Однак підстароста, «розумиючи быти в томь якую небезпечность, роки выволати казаль» [45, арк. 718 зв.–720].

До неусталених причин відміни засідань належали також релігійні свята. В одних випадках на них лише посилаються, констатуючи перенесення судових сесій, що не викликало заперечень шляхетського загалу, а в інших – вони стають предметом суперечок сторін під час судових процесів. Так, відповідач Станіслав Петровський заявив, що справа не мусить розглядатися «для самых тых дний теперешних, которые през вси часы теперешние набоженством, а не судами

объходят». На що позивач відповів: «...иже толко в праве духовном обварует, которым то належить таковыи дни набоженством обходити, але суды свецкие вшелякие, яко земские и кгородские, местьские [...] – правуют» [133, арк. 102 зв.].

До цього можна також додати найрізноманітніші неформальні причини, пов'язані з принципами формування складу гродського суду та характером шляхетської спільноти. Тісна служебницька залежність судових урядників від старости як пана мусила робити їх досить слухняним знярядям його волі, відтак, спрямовувати їхні дії на користь наближених до старости осіб, а також проти його недобррозичливців і приятелів недобррозичливців. Це виявлялося в небажанні записувати скарги чи робити виписи з книг [57, арк. 951 зв.], надавати возного, а також у зриванні судових сесій («рочків») через звичну, врешті, обумовлену правом, причину – посилення судді на хворобу. Так в одній зі справ умоцований, висловлюючи сумнів у істинності хвороби судді, сповіщає, що суддя відмовився прибути до суду в зв'язку з станом здоров'я, а водночас на необхідність їхати до Кременця, що ставить під сумнів його хворобу [28, арк. 101–102 зв.]

Занепокоєння шляхти ситуацією в судочинстві помітне під час перших безкоролів'їв, адже, перебравши по смерті короля на себе владу в регіоні, вона чи не відразу зайнялася її впорядкуванням. Це передовсім стосувалося спроб дисциплінувати старост, а також запровадження обов'язкової осілості і присяглості для гродських урядників, що означало виведення їх з-під прямої влади старости як пана [251; 260; 272]. Адже володіння нерухомістю в межах воєводства включало членів гродського суду в систему різноманітних зв'язків шляхетської корпорації, що могли протистояти старостинській монополії, присяга ж, своєю чергою, закріплювала їхню позицію як слуг всієї «речі посполитої». Важливим ситуативним фактором емансипації гродських урядників від влади старости була ступінь його заангажованості у справи гроду. Так, члени володимирського гродського суду за старостування кн. Костянтина Острозького, який не мав маєтків у Володимирському повіті і, відповідно, особистого інтересу у повітових справах, чулися практично самостійними, до того ж на гродські уряди потрапляли і представники досить шанованих в регіоні родин (Загоровських,

князів Курцевичів, Іваницьких). Такі особи радше окреслювалися поняттям *клієнт*, аніж *слуга*, втім, подібну ситуацію спостерігаємо і в Луцькому повіті, що засвідчує зростання престижу гродських урядів і, відповідно, ваги офіційного судочинства у залагодженні конфліктів.

Можливі протиріччя в інтересах поміж урядниками, засновані на особистих, родинних і приятельських інтенціях, попри корупційну сутність, теж розламували їхню корпоративну солідарність як слуг одного пана. Звернімо увагу на справу між панами Киселями Дорогиницькими з приводу продажу частини маєтку, в результаті якої був особисто зацікавлений гродський суддя Дем'ян Павлович. Однак його колеги, підстароста і писар, мали свій погляд на ситуацію, що позначилося як на перебігу процесу, так і на прийнятті остаточного рішення. Декретів виявилось два: один – з руки підстарости Андрія Романовського і писаря Станіслава Кандиби, другий – Дем'яна Павловича «з паны обывателми воеводства Волынского и з судьею земскимь, которые на тотъ часъ при той справе были», тобто підсилений посиленням на думку «громадськості» [126, арк. 592–604 зв.].

Неформальні владні механізми функціонували і через систему родинних зв'язків. Показовою у цьому плані є справа князя Дмитра Козеки з Киселями про межові суперечки, яка розглядалася у Володимирському земському суді. Після завершення слухань князь упродовж чотирьох днів змушений був ходити до суду по випис декрету. Врешті, Козека його таки отримав, однак, за його словами, той не відповідав справжньому ходу справи. Тож не знайшовши правди у земському суді, князь вніс до гродського суду скаргу на земських урядників, де наводив такі причини своєї невдачі: «Не был певен судьей с причин, же сестра рожоная панов Киселевъ ест у малжонстве за паном судею, а пани подсудковая есть неприятелем мни самому и всему дому моему» [108, арк. 243].

Вороже ставлення підсудкової Марини Яковицької до князя Козеки пояснювалося ж її конфліктом з княгинею Козечиною, про який довідуємося зі справи про намагання заподіяти шкоду княгині пані підсудковою через застосування чарів [108, арк. 113–113 зв.]. Що спричинило ворожнечу між двома жінками – залишиться таємницею назавжди, але справа князя Козеки

запам'яталася надовго. Десь приблизно через рік Василь Гулевич, висловлюючи невдоволення роботою суду, зауважив: «иж я вас тым не соромочу, одно того стерегу, абы ми ся так же не стало, яко первей князю Козици, которыи з вами ешче о то в праве стоит [109, арк. 282 зв.]».

Подібні деталі досить рідко оприявнюються на сторінках судових книг, однак, попри їхню кількісну нерепрезентативність, служать маркером для історика, що, на жаль, завжди перебуває поза грою своїх героїв.

Земський суд. Сповненим проблем було і функціонування земського, самоврядного судочинства. На формування складу його урядників теж значний вплив мали представники верхнього ешелону влади в регіоні, хоч і не такий безпосередній, як у випадку гродського суду. Осілість земських урядників була обов'язковою від початку, а їхня виборність принаймні вносила елемент непевності у результат, змушуючи впливових осіб у боротьбі за свого кандидата вдаватися до гнучкіших механізмів впливу на шляхетську масу. Присутність на території Волинського воєводства одразу кількох клієнтарних груп, що конкурували між собою, теж сприяла варіативності виборів. Пригадаймо вже раніше зауважений випадок з обранням луцького земського судді у 1580 р., де зіткнулися інтереси кн. Костянтина Острозького, його давнього недоброзичливця – волинського каштеляна Михайла Мишки Варковського, підсудка Івана Хрінницького, який хотів перебратися на черговий щабель в урядницькій ієрархії, володимирського войського Василя Гулевича, що діяв солідарно з Острозькими, і, цілком імовірно – ще кількох контрагентів, не зауважених джерелами. На сеймику дійшло до відкритого конфлікту між Мишкою і синами князя, а між тим кандидатура князя Острозького – суддя Ярофій Гойський, на найближчій сесії земського суду у справі Мишки Варковського і Василя Гулевича діяв солідарно з підсудком Хрінницьким на руку каштеляна, який, схоже, на сеймику підтримував Хрінницького.

Тож до складу суду могли належати особи з різними особистими інтересами, що були обумовлені ситуацією, але передовсім входженням їх до різних родинних і клієнтарних груп. Звернімо увагу на скаргу Валентія

Тиминського на луцьких земських урядників (серед яких – підсудок Іван Хрінницький), які у його справі з Прокопом Хрінницьким вдалися до маніпуляцій з реєстром, за яким визначалася черговість проходження справ у суді. Такий реєстр укладався писарем (чи підписком) перед початком засідань і вивішувався для кращої орієнтації сторін: «на каждый ден прибывають для ведомости сторонъ обухъ, поводовое и обжалованое». Тиминський виявився в кінці загального списку, однак щодня приходив до суду і перевіряв реєстр справ, що мали вирішуватися упродовж дня. На десятий день він пішов до підписка Яска Андросовича, «доведаючися, если бы моя справа была того дня у реестру. Подписок поведил «Не толко нине, але за три дни не будет». Тож заспокоєний Тиминський пішов, а тим часом справу розглянули і за декретом відповідача Прокопа Хрінницького звільнили від відповідальності через неявку до суду позивача. Обуреному Тиминському судді порадили позивати Хрінницького на наступні роки [60, арк. 501–502 зв.].

А у справі Яна Куровського з панею Богушевою Дешковською про заподіяні нею позивачеві кривди суд відкладав процес з дня на день і, врешті – відмовився його провадити, заявивши про родинні зв'язки судді з відповідачкою: «Мы тебе с панею Богушевою Дешковскою судити не хотимъ ани будем, бо то повинна и кривна наша, позывай нас себе если хочеш до короля его милости». А зять відповідачки і водночас її адвокат, «пришедши з великимъ ковшомъ меду до суду, где роки отпраовали, почал пит до панов судовных и такъ поведил: «Милостивые панове судовни, лепей нам тот ковшъ меду и другий выпит, анижли Куровского судит». Якож оный мед выпивши, казал был пан судя роки выволат возному». Тож справа так і не дійшла до розгляду [1, арк. 130 зв.–131].

Врешті, серед обраних у повіті чотирьох претендентів остаточно з кандидатурою земського урядника визначався король, а його рішення, відповідно, залежало від того з регіональних магнатів, хто на той момент був найближчий до тіла монарха, відповідно – від мінливої розстановки сил при дворі та високих заступників претендента на уряд. Звернімо увагу на лист Барановського до Яна Замойського з проханням про згоду на уряд земського писаря для Косаковського,

чия кандидатура вже попередньо була погоджена з королем [166, s. 44]. Уряд, що надавався шляхтичеві з руки короля пожиттєво і з якого можна було змістити, хіба що запропонувавши інший, зазвичай вищий (адже урядник мав погодитися на переміщення), робив особу досить незалежною.

Навіть глибока старість чи фізичні вади, що ставали на заваді виконанню урядницьких обов'язків, не призводили до усунення особи з уряду. Так, скарги на глухоту луцького земського писаря Михайла Коритенського мені трапилися вперше під датою 1584 р. [46, арк. 251 зв.–252], однак, незважаючи на звертання незадоволених до короля [46, арк. 237], він обіймав уряд до самої смерті (втім, насильницької) у 1596 р. [61, арк. 172–172 зв.].

Королівське надання розцінювалося не лише як посада, а й як наділення шляхтича частиною королівського маєстату, що вивищувало його понад загал, було тісно пов'язане з його честю і доброю славою, тобто *робило йому честь*. Тож публічне звинувачення у недобросовісному виконанні обов'язків чи зловживанні наданою владою могло сприйматися вкрай гостро, як образа для честі.

За правовими приписами земський суд діяв тричі на рік – після свята Трьох Королів (6 січня), після Трійці та по святому Михайлу (29 вересня). За конституцією Варшавського сейму 1590 р. терміни засідань дещо змінювалися: в Луцькому повіті вони мали відбуватися за статутівими приписами, у Володимирському – за три тижні потому, а в Кременецькому – через три тижні після володимирських [184, s. 153]. На практиці ця регулярність не дотримувалася. Звернімо увагу на роботу володимирського земського суду упродовж 1567-1599 рр. За цей період усі три сесії відбулися лише тричі – у 1577, 1579 і 1599 рр.; суд натомість взагалі не діяв у 1568, 1572–1575, 1585–1587, 1589, 1591, 1594, 1597 рр. Тож з передбачених правом 99 засідань за аналізовані 33 роки їх відбулося лише 37.

Компетенція судів. Великою проблемою в контексті правового врегулювання конфлікту є розподіл компетенції поміж гродським і земським судом. У історіографії усталилася думка про те, що перший мав розглядати мало не всі справи кримінального характеру, а другий – цивільні, що стосувалися

переважно земельних суперечок шляхти. Відповідно, практика, яка на позір демонструє велику варіативність справ у кожній із судових інституцій, інтерпретується як мішанка в їх компетенції. Однак статутом досить чітко прописувалася компетенція цих судових інституцій і на позір відсутні були підстави для суперечностей.

До гродського суду, що генетично виріс з дореформенного суду старости як королівського намісника (замкового суду) автоматично потрапили справи т. зв. «чотирьох старостинських артикулів» – розбій на дорогах, підпал, напад на шляхетський дім, зґвалтування жінки, тобто кримінальні справи, що вимагали швидкого реагування. До них за II Литовським Статутом (розд. 4, арт. 20) були також долучені справи про порушення спокою («гвалт») у містах, убивство шляхтича, крадіжки, фальшування. Також арт. 69 розд. 4, що стосувався «вибиття з спокійного держання», тобто захоплення маєтку, ґрунтів і підданих, однозначно закріплював цей вид правопорушення за компетенцією гродського судочинства. Конституція Варшавського сейму 1578 р. додала до неї також справи про втікачів (слуг і підданих) та грабежі задля пришвидшення їх вирішення [183, s. 411, 415–416]. Зауважувалося, що ці зміни до Статуту внесені на прохання шляхти українських воєводств відповідно до умов Люблінської унії, які передбачали можливість Статутової «поправи» з ініціативи самих шляхетних обивателів.

У II ЛС також зазначалося (арт. 2, розд. 4), що до земського суду належать усі правопорушення з-поза переліку зарезервованих за гродським судочинством: «Тот суд земский толко тых артыкулов судити не маеть и моцы мети не будеть, которые нижей у артыкуле двадцатом суть описаны и замковому суду злеконы». Більш того, за правовим приписом (арт. 25, розд. 4) заборонялося позивати у справах, що належали земському суду, до будь-якого іншого під загрозою штрафу на користь судових урядників і оскарженого, який не мусив відповідати на звинувачення. Тож засадничою настановою для шляхетського судочинства було: «С права посполитого артикуловъ земскихъ суд кгродский не повинен узнавати, также теж артикулов кгродских – суд земский» [118, арк. 304 зв.].

Однак Статутом передбачена була обставина, за якою правопорушення, що належали до компетенції гродського суду, переносилися до земського, а саме – оскарження кривдника постраждалим не відразу, а після чотирьох тижнів від моменту скоєння злочину. Тож засвідчення на такий спосіб нетерміновості для позивача вирішення його справи міняло характер правопорушення, підтвердженням чого є судова практика [35, арк. 315]. Відповідно, фіксувалися адвокатські намагання діяти від зворотнього – розтягнути компетенцію гродського судочинства і на інші справи – під претекстом їх *завитого* (тобто без можливості відтермінування, остаточного) [133, арк. 92 зв. –94] чи кримінального характеру, хоч успіху вони не мали. Шляхта зазвичай ригористично дотримувалася правових приписів. Так, Богдан Хорошко Колмовицьський скаржився на Михайла Гапоновича про наслання слуг і підданих на його гай та вирубування берез, однак відповідач заявив, що «...тая ричь, о которую мене пань Богдань Колмовицьский туть до суду кгородского позваль, водле права посполитого статуту земского и артыкулу двадцатого в роздиле четвертомъ описаного, судови кгородскому судити не належит». Суд визнав слухність позваного і звільнив його від процесу [36, арк. 477–478].

На аналогічний спосіб була також вирішена справа Михайла Мишки Варковського, який позвав Дмитра Яловицького до луцького гродського суду про вчинені шкоди, порушення заруки та вбивство одного боярина і поранення іншого. Однак відповідач вимагав перенесення справи до земства, оскільки висунуті проти нього обвинувачення відсутні у статutowому переліку справ, що належать до гродської компетенції. Суд звернувся до вказаного артикулу і таки переніс справу до земського суду, оскільки вбитий і поранений не були особами шляхетського стану, а інші претензії позивача теж не належали до статutowого переліку [35, арк. 165].

Попри чіткі статutowі вказівки, у гродському суді достатньо часто велися дискусії щодо розподілу функцій поміж гродом і земством, спровоковані адвокатами оскаржених, які намагалися на такий спосіб увільнити своїх клієнтів від відповідальності. До того ж акт насильства зазвичай містив сукупність

правопорушень, які могли оформлятися різними позовами, а також належати до обох судових інстанцій. Тож, скажімо, захоплення ґрунтів, що належало до компетенції гродського суду, могло розглядатися окремо від оскаржень про нанесені під час цього акту рани і шкоди, які переносилися до земського судочинства. Прикладом може бути справа по скарзі Матея Вигнанського на луцького біскупа Вікторина Вербицького про захоплення бортновських ґрунтів та збіжжя на них, яку розглядав володимирський гродський суд. Адвокат відповідача заявив про невідповідність усіх цих обвинувачень компетенції гродського судочинства, а суд, своєю чергою, погодився із зауваженням і наказав відповідати лише за скаргою «о выбите спокойного держаня», а справу «о побране жита и о зранене» – тобто всі супутні захопленню ґрунтів правопорушення, як то нанесені при цьому шкоди майну та поранення господаря – як «кривди прості» перенести до земського суду [35, арк. 519–521].

Чи не найпоширенішим аргументом серед судової риторики було твердження відповідача про неналежність справи гродській юрисдикції та прохання увільнити її на цій підставі від відповідальності. В основі таких заяв зазвичай лежали спроби перекваліфікувати характер правопорушень. Скажімо, Ян Циминський скаржився на кн. Юрія Пузину про «кгвалтовное выбите» з ґрунту, тобто його захоплення, шкоди від якого оцінювалися позивачем у шість тисяч золотих. Відповідач твердив, що справа перебуває поза компетенцією гродського суду, оскільки йшлося про «просту кривду» на спірному ґрунті, належність якого попередньо розглядалася земським судом. Позивач у відповідь наполягав, що йдеться про захоплення землі, а не про визначення її власника, однак суд пристав на аргументи відповідача і звільнив його від обвинувачень. Циминський просив про апеляцію, що й було дозволено [70, арк. 245 зв.–247 зв.].

Опозиція «справи кримінальні» – «кривда проста» звучала серед контроверсій сторін достатньо часто: *«тая справа судови нинешнему не належит, бо то есть простою кривьдою, а не жадень грабежь, о што не кгродь, але судь земьский судить»* [70, арк. 302]. Широко під поняттям «кримінал» малися на увазі справи, що належали до компетенції гродського судочинства («каждый артикул

гродский ведлугъ того ж нашего права есть криминальный» [64, арк. 138–138 зв.]), вужче – ті, де правопорушникові загрожувала втрата життя і честі (інколи – покарання «вежею», тобто ув'язнення).

У коронній практиці під поняттям криміналу розумілися справи, де йшлося про покарання за сам факт скоєння злочину. Якщо ж у позові вказувалася вартість кривд (такса), які мав відшкодувати оскаржений, то це автоматично перетворювало справу на цивільну, метою якої було заспокоєння претензій позивача [405, s. 13–14]. Подібних аргументів не уживали на Волині, хоч інколи адвокатська фразеологія дуже нагадує коронну практику. Так, під час процесу по скарзі про захоплення ґрунтів гродський суд відмовився розглядати той аспект цієї справи, що стосувався відшкодування кривд: «а о шкoды, в позве помененыхъ, яко в речи суду моему гродскому неналежачом, сторону поводовую до суду земського, в том належного, отослал есми» [123, арк. 490 зв.]. В аналогічній справі гродський суд відмовився розглядати скаргу про поранення і захоплення збіжжя, залишивши за собою лише звинувачення про «вибиття з ґрунту» [123, арк. 520].

Однак насправді йшлося про ригористичне дотримання статутових норм, які резервували за гродом певне коло правопорушень. Свідченням цього є звична практика вміщувати до гродських позовів не лише звинувачення відповідача у певних правопорушеннях, а й вартість втрат скривдженого, а також судові декрети, якими передбачені були поруч з фіксованими у статуті покараннями також виплати конкретних сум відшкодування для скривдженого.

Поруч з прискіпливим дотриманням правових приписів у тих випадках, коли це було вигідно, широко практикувалося доволі вільне їх тлумачення. Спробую це продемонструвати на прикладі справи про наїзд. Так, Ян Пилитовський 2 жовтня 1599 р. разом зі слугами наїхав на маєток Викгуричі, влаштував стрілянину, поранив двірника та порозлякував підданих. Однак оскаржений твердив про неналежність правопорушення до гродської юрисдикції всупереч тому, що саме наїзд на шляхетський дім від початку належав до старостинських артикулів. Він протестував щодо образливих слів, ужитих у

позові обвинувачем, а також про неналежність суду (*форуму*): «А потом позванный поведил, учинивши наперед протестацію неслушное помазане в книги оного человека невинного, который и помысленем того учинку не есть винен, што се на своем пляцу покаже, [...] ужил актер в своей протестации и в позве слов таких, которые толко до кавзы мере криминальный належат».

Головною причиною невідповідності справи гродській юрисдикції називався некримінальний характер вчинку. Пилитовський визнавав, що наїзд належить до гродових справ, однак твердив, що під цим злочином потрібно розуміти збройний напад з «умислу», наслідком якого мало бути поранення або вбивство господаря дому, членів його родини, слуг чи приятелів. І лише сукупність цих обставин дозволяє називати правопорушення наїздом: «то доперо *артыкул гродскии*, за чим вина горловая и о поцтивости идет».

У відповідь позивач доводив належність справи компетенції гродського суду, а також зауважував, що т.зв. образливі слова становлять суть справи, без яких неможливо було обійтися: «Што се тыче тых словь криминальных, в протестацыеи и позве написаных, тые се писат мусели, абы се [...] набытая справа яко криминас форум меть могла в суде тутошнем, кгда ж водле права волинского индеи форум быт не може с правом криминальнымъ, одно в кгроде». Суд визнав слушність позивача, однак дозволив відповідачеві апеляцію на своє рішення до трибуналу [70, арк. 296–298 зв.].

Попри прагматичне підґрунтя подібної судової риторики, спрямованої на пом'якшення покарання за правопорушення, а частіше – на затягування справи, йшлося також про вкрай важливий для шляхетської самосвідомості чинник – збереження честі оскарженого. Адже звинувачення кримінального характеру шкодили добрій славі шляхтича, на чому зокрема, наголошувалося в протестаціях, що вносилися до гродських актових книг звинуваченими у таких правопорушеннях. Звернімо увагу на протестацію Яна Ясениницького від себе та іменем своїх братів на Миколая Боговитуна, який скаржився на них «обычаем криминальным ку обелженю доброе славы и учтивости нашео шляхетское», про

напад на дорозі і поранення приятеля скаржника Івана Красенського [70, арк. 95–95 зв.].

Саме цим були спровоковані адвокатські спроби надати злочинам м'якших характеристик, перевести їх з розряду тяжких кримінальних, що підпадали під дію гродського судочинства, до групи правопорушень, пов'язаних з нанесенням шкоди майну чи здоров'ю, які належали до земської юрисдикції. Особливо це помітно на тих злочинах, що однозначно належали до компетенції гродського суду – *наїздах (нахоженях на дім), вибиттях з ґрунтів чи маєтку, грабежах*. Попри кримінальний характер усіх цих правопорушень, адвокати намагалися потрактувати їх як злочин проти майна (про що вже йшлося) і, таким чином, перенести до земського суду. Навіть наїзд, від початку віднесений до компетенції гроду, за який передбачалися штрафні санкції незалежно від ступеня нанесеної шкоди, часто намагалися кваліфікувати як майнове правопорушення і переадресувати до земства. За III ЛС (арт. 30 розд. 4), де детальніше прописувалися межі компетенції гродського судочинства, під поняття *наїзду* потрапляв не лише шляхетський дім, а й господарчі будівлі з усім рухомим майном, тобто на позір старостинській юрисдикції підпорядковувалися і майнові правопорушення. Тож традиційна мета наїзду, що фіксувалася у II Статуті – вбивство господаря, значною мірою підмінялася іншою – заподіяння йому шкоди, тобто надавала ширші можливості для перекваліфікування цього виду правопорушень. Показовою є заувага, що містилася у тому ж артикулі: «Можеть теж врьад гродский судити о гвалтовное выбитье з дому з упокоиного мешканья и отнятья именья, людей и всяких ґрунтов, звлаща *если бы сторона укривжсоная мимо суд земский для прудшое справедливости хотела о то до гроду позвати*».

Правовий припис недвозначно вказує на земський суд як інстанцію, яка традиційно розглядала справи про «вибиття з держання» (що за приписом II ЛС належали гроду), а також дозволяє за бажанням скривдженого позивати відповідача до гродського суду для прискорення їх розгляду. Водночас той же артикул дозволяв розглядати також справи про підданих-утікачів в обох інстанціях залежно від бажання сторін.

Тож справи про наїзд, де були відсутні жертви, а лише вчинена шкода, відповідачі вимагали переносити з гроду до земства як такі, де йшлося про майнові претензії: «коли при наистью [...] не забьют ани ранят, толко шкоды починят, на такий теды позов погледаючи, яким актор позвал, не может мети тая справа форум в суде нынешнем [кгородском], которая се с правом посполитым не згожает» [70, арк. 297 зв.].

Низка судових процесів, зініційованих наїздом на ґрунт чи його захопленням, містить адвокатські репліки про те, що йшлося насправді про межові претензії, в яких важко визначити власника, відтак, подібні правопорушення мають розглядатися земським судом як справи про володіння. Так, під час розгляду скарги Семена Ласка-Чернчицького на кн. Януша Збараського про захоплення ґрунтів адвокат князя пояснював, що йдеться про землю при межі, на яку претендує кожен із власників, тож справа (попри попередньо встановлені граничними комісарами межі) має розглядатися в земському суді [123, арк. 524–530 зв.].

Грабіж як позаправне захоплення чужого майна за конституцією 1578 р. належав до гродської юрисдикції. Втім, з приводу цього правопорушення теж велися палкі дискусії. Так, під час судового процесу за скаргою Михайла Витонизького на княгиню Ганну з Козинських Юрієву Збараську про грабіж її слугами і підданими на дорозі підвод з вівсом, адвокат княгині Станіслав Петровський заявив, що «тая кривда дотычется кґрунту и судови земському, а не кгородскому належит» [118, арк. 303 зв.–306]. На аналогічний спосіб вирішувалися й інші такі ж чи подібні справи, скажімо, про заподіяння шкоди майну: «о шкоды, в позве помененыхъ яко в речи суду моему кґродскому неналежачом, сторону поводовую и до суду земського, в том належьного, отослал есми» [123, 519–521].

Звернімо увагу також на справу про побиття, поранення і *грабіж* слуг Олександра і Яна Киселів-Дорогиницьких Черневськими та їхніми приятелями на весіллі княжни Ружинської і Павла Линевського, яка провадилася володимирським гродським судом. Умоцований кривдників заявив, що пограбування було похідним, вторинним щодо поранення («от бою се жалоба в

позве починаєть»), тож належить до земського суду, адже поранення відсутнє у переліку справ, які має розглядати грод [123, арк. 779–779 зв.].

Тож, як бачимо, тяжкі кримінальні злочини, що належали до компетенції гродського суду, шляхта намагалася кваліфікувати як справи про нанесення шкод чи як ті, що не належали, відповідно до правового припису (розд. 4, арт. 20), юрисдикції гродського судочинства. Така процедура призводила до припинення процесу та вимагала від позивача звертання до іншої інстанції – земського суду, який функціонував значно нерегулярніше, відповідно, шанси на завершення справи у позивача зменшувалися, а судові витрати збільшувалися. Поза цими прагматичними причинами існували й інші, які варто шукати в особливостях культури шляхетської спільноти.

Цілком імовірно, що для шляхти з її самоврядними традиціями земський суд, урядники якого обиралися шляхтою з-поміж числа своєї *братії*, був прийнятнішим, аніж суд королівського намісника-старости. До того ж той зазвичай провадив процес не особисто, а через своїх слуг, чиє становище в шляхетській спільноті часто було неспівмірне зі статусом тих, кого позивали до гроду. Згадаймо вимогу сеймикової ухвали часів безкоролів'я (від 13 січня 1587 р.), яка забороняла вибирати до складу каптурового суду «рукодайних» слуг і «юргелтників» (тобто слуг, що служили на певних домовленостях чи за конкретну платню) [84, арк. 18].

Окрім того, попри традицію вдаватися до суду з найрізноманітніших причин, фіксуючи будь-яку шкоду майну чи поштивості у гродській канцелярії, шляхтич сприймав як утрату для своєї доброї слави звинувачення у вчинку кримінального характеру [306, с. 115], позов до суду [35, арк. 469–469 зв.], окремі елементи судового процесу, а також сам судовий декрет (на таку реакцію ми вже не раз натрапляли у цитованих вище джерелах). Звернімо увагу на погодження справи про побиття Василем Росальським свого дядька Михайла, за яким оскаржений, просячи через приятелів скривдженого про звільнення від судового процесу, зобов'язався висидіти 12 тижнів у замку без права виходу на ганок, а за порушення домовленостей пообіцяв заплатити 100 золотих дядькові і 100 – на

замок: «Через возного пана Голуба подвакротъ *просил и через приятели, абых до права не шол*, а даючися в том виннимъ, поднялся седети в замку у Володимери дванадцать недель, не сходячи зъ замку ни пяди. А естли бы тому досыт не вчинил, дванадцати недель сполна не выседил або зъ замку на кганокъ або на мост выходити мел, [...] тогды мне сестренець пан Василей мает заплатити сто золотых, а шкоды, наклады, а на замокъ володимерский другую сто золотых платити мает» [119, арк. 456].

Показовим є також справа Михайла Павловича, звинуваченого кн. Янушем Збаразьким в затриманні і побитті його слуги. Обвинувачений, чуючись ображеним, ще до офіційного повідомлення про скаргу, щойно до нього дійшли чутки, звернувся до луцького старости кн. Богуша Корецького з метою полагодити суперечності з князем поза судом. Однак Збаразький відмовився перенести справу на позасудове врегулювання. Суд же виніс рішення, яке реанімувало уражену шляхетську честь Павловича: «Пана Михайла Павловича *яко человека рыцерского а шляхтича почтивоого* от такового обжалованя князя Януша Збаразского волнымъ вчинил, иж то ему *доброй славе и учтивости его шляхетской* николи вечными часы ни от кого ни въ чомъ шкодити не маеть» [29, арк. 487].

Маємо й інші приклади. Так, адвокат кн. Костянтина Острозького трактував звинувачення свого клієнта у насланні підданих на землю Луцької єпископії вночі з завідомо корисливою метою (вирубка дерева і захоплення бджіл) як образу, і вимагав припинення справи, а також відповідальності позивача за плямування честі князя. Суд взяв до уваги ці аргументи: «...кождый учтивый кривды своее домовълятисе маеть без ущипку доброе славы» [84, арк. 195 зв.]. Іншого разу князь Дмитро Козека, звинувачений у побитті карчмаря, у суді спробував припинити справу на тій же підставі – уживанні у земському позові образливих слів. Такими він вважав словосполучення «своvolний умисл», оскільки поняття «своvolность» пов'язувалося зазвичай з кримінальними злочинами: «своvolность причитати [...], што есть певне ущипливое слово, право не позволяет». У відповідь обвинувач заявив: «...то не ест слово *криминальное*, але

цивилле, и нет шtbody ся доброй славе позваного дотыкати мело; если же арендара биль, тогда его бил своволне» [104, арк. 330 зв.].

Звернімо увагу на той факт, що в обох випадках відповідачі акцентували увагу на образі своєї честі через внесені до позову звинувачення, хоч ішлося на позір про констатацію складу злочину. Справді, за статутовою нормою (арт. 16, розд. 4 – «Иж никто не маеть ни на кого речей неучтивых писати и образливых доброй славе»), у земському позові заборонялося уживати «речей, дотливых ку почтивости», інакше справа переносилася на наступне засідання з вимогою щодо позивача прибрати образливі слова. Далі в приписі непрямо уточнювалося, що ж мусило розумітися під уразою для доброї слави шляхтича: звинувачення в наїзді, гвалтуванні жінок, підпалі, розбої та інших «злочинствах», «которые артыкулы на вряд наш, замковый суд, а не земский належать», дозволялося вписувати до гродського позову, оскільки йшлося лише про констатацію факту. Тобто, статутний припис теж маркує злочини, що належали до компетенції гродського судочинства, як невластиві для шляхтича і, відповідно, оскарження в них – як образливі. Тож писар чи довірена особа позивача мали виявити чудо словесної еквілібристики, щоб обійти звичні в мові судочинства лексеми при складанні обвинувачення, котрі в масі своїй мали кримінальний характер.

Між тим вимога щодо земського позову часто адвокатами поширювалася і на гродський: «таковою протестацыею шпетною и позвом, который повень слов криминальных, одповедати не повинна позваная сторона, докул бы тые слова шпетны с позва вымазане не были» [66, арк. 468 зв.]. А Іван Калусовський, скаржачись на Олександра Калусовського про напад на дім, на звичний спосіб описував його обставини, а точніше, оповідання обвинувача писар вклав у широко вживані формули: змовившись з братами, *найшов* на дім «непристойне, зрадливе, уночи, яко ся *доброму чоловікови не годило*», вбив підданого, а також вчинив шкоди і захопив майно. На процесі адвокат відповідача просив про припинення справи на тій підставі, що обвинувачення є уразою для доброї слави його клієнта. Контрагент заперечив це твердження, наголосивши, що звинувачення стосується суті правопорушення: «Позов есть добрый, поневаж есть

артикуль гродский, волно такой каждый учинок в позве написати, яко хто чинил, чого доводиль артикуломъ шостымнадцат з розделу четвертого» [128, арк. 537–539 зв.].

Власне, як пам'ятаємо, існувала категорія злочинів, які вважалися невластиві для шляхтича, відтак – звинувачення у їх скоєнні автоматично сприймалися як образливі для шляхетської честі. До таких належали ті, що діялися таємно і мали корисливу мету, передовсім – крадіжка і розбій.

Спроба уникнути відповідальності призводила інколи до намагань кридника перешкодити постраждалому звертатися до суду. Так, Ян Бавор-Пилитовський скаржився на Матея Стемпковського, який наслав свого приятеля Яна Вільчопольського на маєток Пилитовського, його самого ув'язнив, бив і погрожував смертю у випадку скарги до суду [70, арк. 292]. А Миколай Дубровський скаржився на Михайла Васильовича Гулевича, який наїхав на маєток його Чаруков, побив Дубровського, погрожував убити, а також *«присягати мне пятькратъ розказаль, абым противко ему и противко слугам его, якъ правне, такъ и помстою не поступовал и не мстился»* [54, арк. 295–296].

Тож, підсумовуючи, передовсім зауважу, що шляхта ригористично дотримувалася статутowego припису, який окреслював межі гродської юрисдикції, перешкоджаючи поширенню його компетенції на інші види правопорушень, навіть суто кримінального характеру, з-поза вказаного переліку. Водночас, переважна більшість злочинів, що підпадали під дію гродського суду, сприймалися як невластиві для шляхтича, такі, що ображають його честь, тож поширеною була практика їх перекваліфікування. Маємо справу з ситуацією, коли «право створює злочин», тож у випадку шляхетського загалу йшлося про порушення закону, а не етосу [355, р. 10–11].

Втім, завдяки адвокатській риторичі та шляхетським деклараціям, що до них я зверталася упродовж цього екскурсу, може скластися враження про повну бездіяльність гродського суду. Між тим мені йшлося радше про аналіз певних ціннісних настанов шляхетського соціуму, тенденцій в його культурі, а не про демонстрацію реального стану справ. Оскаржений далеко не завжди вдавався до

цього риторичного ресурсу, а якщо й користався з нього, то не конче ефективно, адже аргументи позивача могли виявитися з різних причин вагомішими для суддів. Адвокатська риторика могла змінюватися на прямо протилежну в залежності від того, яку сторону представляв адвокат – скаржника чи відповідача, відтак, чи намагався він припинити провадження справи, довівши її неналежність юрисдикції гродського суду, а чи мав переконати суддів у зворотньому. Однак він за означенням апелював до певної логіки соціальних акторів, а його репліки містили претензії на легітимність, водночас творячи її в ході конфліктів і судових суперечок [296].

Відштовхуючись від цих настанов, проаналізую, як провадився судовий процес та від яких чинників залежав його перебіг та суддівський вирок.

7.2. Судовий процес

Отож подолавши всі труднощі на шляху до судового процесу, позивач у призначений термін ставав до суду, попередньо вписавшись у реєстр, яким визначалася черговість провадження справ. На початку засідань возний оповіщав сторони про надходження їхньої черги, тричі відповідно до права, і четвертий раз – за звичаєм, вигукуючи їхні імена [101, арк. 33 зв.].

Судовий процес, спільний для гродського і земського судочинства, мав змагальний (контрадикторійний) характер, де сторони по чергово обмінювалися аргументами на свою користь (*контроверсіями*), тобто позивач доводив факт кривди, а відповідач намагався вибудувати максимально ефективну стратегію захисту. Процес таким чином розпадався на низку проміжних етапів, де після реплік сторін суд оцінював їхню слухність і доказовість, звіряв посилення на статутіві норми і коректність їх трактування, міг «отложить на сторону» як неслухні аргументи сторони або наказати «далей поступовати», призупинити до трьох днів справу для нарад, а чи й відтермінувати її до наступної сесії (надати стороні *диляцію*) у випадку необхідності додаткових документів/свідків, врешті –

перейти до завершальних етапів. Уся робота по збиранню доказів щодо факту нанесення шкоди і на доведення вини в цьому певної особи/осіб лежала на потерпілому, тобто «отримання справедливості» вважалося справою самого скривдженого.

Складність процесу призвела до швидкого формування інституту адвокатів, без яких практично не обходилася жодна справа (називалися «умоцованими», тобто уповноваженими, «приятелями умоцованими», «пленіпотентами»). Адвокатська майстерність потребувалася від початку процесу, адже відповідачеві передовсім ішлося про максимальне затягування справи, що могло поховати її на роки. Це стосувалося навіть тяжких злочинів, які належали до справ «завитих», тобто таких, що мали вирішуватися упродовж однієї найближчої сесії. Тож аргумент про неналежність справи компетенції суду, про що йшлося вище, стояв при початку адвокатських дебатів. Власне, вищий пілотаж адвоката відповідача полягав у тому, щоб «збити» процес на вступних актах, не допустити до судових дебатів (*контроверсій сторін*), чому сприяло доволі громіздке процесуальне право, а представника позивача – не допустити цього. Якщо умоцовані сторін не зауважували якоїсь деталі у відповідному місці процесу, то повертатися до неї пізніше не дозволялося: «Хъто, дей, вже разъ на што позволить, теды вже потом противъ тому быть не можетъ» [126, арк. 594].

Тож спробуємо побіжно зупинитися на найхарактерніших епізодах процесу, що демонструють особливості адвокатської «кухні» [270].

Процес починався з перевірки дотримання усіх формальностей вручення позову відповідачеві, відсутності в його тексті невідповідностей, а також правильності оформлення уповноважувального листа адвоката. Найтипівішими зачіпками були: недотримання визначеного терміну між врученням позову і початком справи; відсутність запису у судових книгах визнання возного про вручення позову; невідповідність копії позову, що передавалася оскарженому, оригіналу, який залишався у позивача; відсутність на позовах зафіксованої возним дати судового процесу або вознівського квіту; розбіжності у датах фактичного вручення позову і задекларованої возним тощо.

Повз увагу зацікавлених адвокатів не проходили і писарські описки чи недогляд у формулярі позову. Серед них – неповний королівський титул на початку земського позову, неповне ім'я відповідача і титулатури, помилки в іменах чи навіть пропущений склад у назві маєтку тощо. Траплялися серед адвокатських зачіпок і сміховинні: «Где написано милост, тамъ тое слово выцкладали, якобы мело быт написано млст» [114, арк. 12]. Не гребували «приятелі умоцвані» і відвертим наклепом. Так, Яким Стрив'язький, вичерпавши аргументи, попросив суд про перенесення справи на тій підставі, що позов його стороні вручав підозрюваний у порушенні вознівської присяги Хацко Чуват Туличівський. Суд, щоправда, відхилив звинувачення [99, арк. 104–104 зв.].

Підставою адвокатських повноважень у судовому процесі була або особиста заява сторони, або «моц зуполна» – лист від довірителя, засвідчений печаткою і власним підписом (цього було досить, якщо йшлося про відому особу), а також підтверджений підписом і печаткою ще одного шляхтича у всіх інших випадках (II ЛС, розд. 4, арт. 32). «Моц» містила зобов'язання довірителя щодо виконання ним судового рішення незалежно від результату, а також інколи зауважувалося, що адвокат може сам вибирати форму залагодження справи – через судовий процес чи приятельське єднання [97, арк. 79 зв.]. Повноваження надавалися на конкретну справу чи справи, а також могли носити загальний характер. Можливості маніпуляцій з підтвердженням адвокатських повноважень засвідчує справа кн. Ганни Деспотівни Збараської з Ганною Фальчевською і її сином з приводу невіддачі боргу. Тож розпочалася справа зі змагання адвокатів, які «обадва листы умоцваные один одному некоторыми причинами збивали». Врешті, умоцваному княгині Станіславу Хмелевському, «по широкомъ и немаломъ мовеню их», вдалося виявити помилку в даті складання уповноважувального листа, оскільки замість 28 червня (*июня*) була вписана дата 28 липня (*июля*), що й стало причиною звільнення кн. Ганни Деспотівни як відповідача від розгляду справи [29, арк. 357 зв.–360].

Потому наступала черга перевірки вкрай дражливої деталі – осілості адвоката, тобто володіння ним нерухомістю, адже за правовою нормою (II ЛС,

розд. 4, арт. 34) обов'язковою умовою занять адвокатською практикою була осілість в межах ВКЛ. Для волинського *умоцваного*, що після Люблінської унії став обивателем Корони, її межі звузилися до території Волинського воєводства. Власне, конституція 1578 р., що переводила справи про підданих-утікачів під юрисдикцію гродського судочинства, зауважувала, що відповідач може стати до суду особисто або через *умоцваного*, «в землі Волинській осілого» [183, s. 416]. Інколи межі осілості для адвоката звужувалися до території окремого повіту, чому сприяли труднощі з її доведенням, бо, як влучно зауважив один із адвокатів – «жаден осилости своее завжды у ворку носит не можеть».

До того ж група адвокатів на початку формувалася переважно зі слуг, можливо тому, що заняття такою практикою як постійне ремесло не було популярним серед шляхетського загалу [276]. Тобто, досвідчені у праві шляхтичі вряди-годи могли стати на прохання своїх родичів чи приятелів до суду як адвокати, тим самим здобуваючись на символічний капітал і можливість скористатися послугою навзаєм, однак зазвичай використовувалися слуги, які з часом могли вирости до рангу поважних в регіоні персон. Такі меткі, «в праві уместні» особи зазвичай рекрутувалися зі збіднілої шляхти, що сиділа на панських чи князівських маєтках, з міщанського середовища, що через судову канцелярію і адвокатську службу здобували собі землю і шляхетство, з числа осіб, що приходили на Волинь в пошуках служби і удачі з різних регіонів Речі Посполитої. Щоб бути корисними як адвокати для пана і всього шляхетського загалу, мусили мати шмат землі, яку, врешті, і отримували за службу а чи вдало одружуючись (чому міг посприяти і пан), на такий спосіб прослизаючи до кола «своїх». Однак до цього заповітного моменту пролягав шлях нелегкої і тривалої служби у сподіванні на землю, що часто потребувала праці авансом, з вкладенням подеколи і власних коштів. Тож для 70-х і почасті 80-х років XVI ст., допоки не сформувалося коло осілих адвокатів, питання це було досить гострим, особливо у випадках відсутності на процесі самого клієнта. Адже в цьому разі невизнання повноважень *умоцваного* означало, що сторона до суду не стала, відтак – могла програти процес.

Після завершення всіх цих формальностей наступала черга контроверсій сторін, а також розлогої адвокатської риторики. Звичайно, адвокатські репліки з точки зору їх відповідності реаліям історик мусить брати під сумнів, водночас дотримуючись певного ступеня довіри до них в тій частині, де йшлося про апеляцію до значущих для спільноти цінностей. Адже їх адресатами були судді – члени шляхетської корпорації, від яких залежало, будуть мотивації зауважені, а чи відкладені як неважливі – та шляхта, що масово з'їздила на судові засідання, тим самим перетворюючи суд на публічне місце, де слухали, записували, дебатовали. Незле також мати на увазі, що культурні настанови спільноти не були незмінними, раз і назавжди даними, а формувалися і актуалізувалися також в ході судових суперечок. Тож проаналізуємо найтиповіші елементи адвокатської риторики саме під цим кутом зору – як вияв шляхетських цінностей.

Частина з них вже була розглянута вище, тож зупинимося на тій групі аргументів, які можна окреслити як ексклюзивні, властиві лише волинському процесові (і тих українських воєводств, що увійшли до Польської Корони після Люблінської унії).

Волинське право як головний аргумент захисту. Ітиметься передовсім про вкрай важливі питання для аналізу правової ситуації та культури в цілому шляхетської спільноти Волині, а саме – які джерела права функціонували на Волині і як вирішувалися справи прецедентного характеру.

Тож, нагадаю, на території Волинського, Київського і Брацлавського воєводств після 1569 р. продовжував діяти правовий кодекс Великого князівства Литовського – II ЛС, що з часом отримав назву Волинського [309; 246]. В одній зі справ зустрічаємо також на його означення – «статут воєводства Волинського» [61, арк. 64 зв.–65], що видається цілком вмотивованим з огляду на дату запису – 1596 р., адже після того, як у ВКЛ 1588 р. був уведений III ЛС, II ЛС продовжував функціонувати в межах трьох українських воєводств. Шляхта цих земель досить гостро усвідомлювала специфіку своєї правової ситуації, прикладом чого можуть бути висловлювання на кшталт: «Воєводство Волинское, которое право свое особое и звычайи правные мает» [133, арк. 123].

За правовою нормою (розд. 4, арт. 30) категорично заборонялося усім без винятку судовим інстанціям, аж до вищої – монарха, керуватися при винесенні вироку будь-якими іншими міркуваннями, окрім статutowих приписів: «А мы, Господарь, воеводове и врядники наши судья и подсудокъ и судъ замковый або дворный и ни хто иный *ничого съ головы и зъ умыслу своего судити и сказовати не мають* и не будутъ мочы, *только водле статуту* сего, яко въ немъ стоить выобразоно». Посилання на цей артикул часто озвучувалося в ході процесів [29, арк. 76].

Однак, всупереч досить поширеному на Волині принципу «*nullum crimen sine lege*» [98, арк. 150], судова практика демонструє значне розмаїття поведінкових реакцій суддів і сторін у прецедентних випадках. Так, у 1577 р., упродовж першого десятиліття перебування Волинського воеводства у складі Корони, зустрічаємо постанову урядників луцького земського суду про перенесення складного судового прецеденту на розгляд короля, який має «дати науку [...] яко звирхний пан и творца всих прав» [81, арк. 58 зв.]. У іншій справі суд прийняв протилежне рішення, незважаючи на посилання сторони на правову норму: «Тая справа о выбите спокойного держаня ниякому судови ведле статуту не належит, только кгородскому, а где бы ся омешкало, тогда земскому, а не его королевское милости судови» [32, арк. 287–291 зв.].

У той же час існували й рефлексії іншого характеру, наприклад, «жадная особа и сам корол его милост з радою своею *ничого нового становити не может* опроч сойму с *призволенем воеводства того* водле привилею своего» [98, арк. 149 зв.], які свідчать про зростаючу емансипацію шляхетської спільноти. Звернімо увагу ще на один епізод такої емансипації, коли луцький гродський суд відмовив стороні в проханні про передачу справи на королівський суд «по науку», оскільки «нас того право посполитое не учитъ, по науку есмо слати не повинни» [37, арк. 321].

Суди постійно зустрічалися з відсутністю правових приписів і щодо окремих правопорушень, і щодо принципів функціонування судової системи в цілому. За цих умов звичним було звертання до сеймових конституцій, які, між тим, могли

оскаржуватися через їх невідповідність статутівим нормам: «Повод поведиль, ачь право короньное, о поединках уфаленое, в земстве чынити каже, але же воеводство наше Волынское иншим ся правом тушит и своим особным статутом» [135, арк. 451 зв.–456]; «Тая констытуция соймовая, которую сторона припоминала, тут на Волынню приимована быти не может, кгда ж есть розна з статутом» [84, арк. 579 зв.]. І якщо в першому випадку суд проігнорував аргументи сторони, то в другому декрет ґрунтувався саме на нормі Статуту, незважаючи на його загальніший, порівняно з конституційною нормою, характер.

Прийняття ІІІ ЛС у ВКЛ, який здобувся на значне поширення (мав кілька друкованих видань, на відміну від рукописного ІІ ЛС, і був перекладений польською мовою) неминуче мусило поставити питання про можливість його використання на території Волинського воеводства. Ця проблема ще потребує свого дослідження, однак мені вдалося зустріти згадку про неприйняття ІІІ ЛС волинською шляхтою, як і сеймових конституцій. Адвокат наводив традиційні у таких випадках аргументи – особливе правове становище Волині, що було закріплене Люблінським унійним привілеєм, а також використання у судочинстві виключно норм ІІ ЛС: «К тому, што, дей, тут сторона подобенства выводит з обчих правъ и *показует конституции короньные и статут новыи литовскии*, теде, дей, того на подпору себе брат не может, бо, дей, привилемъ, на унии воеводству Волынскому даным, же не иншим правом судити ся мают, толко тым статутом литовскимъ, который в он часъ был и которым ся на Волынню тепер судят [...]. А в тым зас статуте есть то варовано и поприсяжено, же не иншим правом судити, толко тым правом писаным водлуг розделу першого артикулу первого и семогонадцать, и розделу третего артикулу тридцат девятого, и розделу четвертого и артикулу тридцатого, претож, дей, сторона статуту литовского нового, тепер уфаленого, уживат не можетъ» [126, арк. 596–596 зв.].

У судовій практиці можна також зустріти посилення на звичай, який теж частіше виконував функції риторичної формули, аніж правового аргументу, що мав враховуватися при винесенні декрету. Хоч адвокати і намагалися поставити знак рівності між правом і звичаєм, судді зазвичай керувалися принципом: «Суд з

головы и з домыслу своего никого судити не мают ани могут, толко водле того права писаного» [98, арк. 150]. Однак в ході процесу важливе було посилення не лише на норму статуту, що безпосередньо стосувалася суті справи, а й так зване «подобенство» [121, арк. 121] – аргумент за аналогією, зокрема, з практикою інших судових інстанцій («...на то есть наука короля его милости» [121, арк. 58 зв.]), яка теж входила в розмите поняття *звичаю* [84, арк. 580]. Схоже, що професійні адвокати уважно стежили за перебігом процесів у судах, ведучи записи і таким чином формуючи адвокатський «портфель» для подальшого використання у своїй практиці [121, арк. 559 зв.–560]. У іншій справі після посилення на королівське рішення сторона резюмувала: «...то есть наука короля его милости» [121, арк. 58 зв.]. В аналогічній ситуації судді зіперлися у своїй мотивації вироку на королівський декрет: «Мы, суд, згожаючися с правомъ посполитымъ и *декретомъ короля его милости*, [...] казали сторонам далее у право поступоват» [84, арк. 699].

Зміни у Статут, відповідно до Люблінського привілею, могли вноситися лише за ініціативою волинської шляхти з подальшим підтвердженням королем і сеймом, що неодноразово озвучувалося в судових дебатах: «Волна поправа статуту Великого князства Литовского воеводству Волынскому у привилею волынском, при оним на сойме Любелском даным, ест воеводству Волынскому позволена. Тогда покол тот статут стоит и в уживаню ест, докол на сойме албо поправен албо теж скажон за сполным всех позволенем не будет, тогда не толко пан Окницкий албо суд який, але ани корол его милост того ламати, нарушати албо отменяти не може» [98, арк. 149].

Тривалі дискусії навколо коректури права фіксують і вимоги шляхти українських воєводств про проведення її окремо від коронної, у відповідності з «волинським правом» (попри процес уніфікації судочинства в межах Польської Корони) [227, с. 59–74].

Непросту ситуацію використання Статуту, який спочатку призначався для всього ВКЛ, в рамках окремого воєводства демонструють справи, де в центрі дебатів було питання осілості адвоката, про що вже йшлося. На невідповідність

статутового припису новим для Волині реаліям указував адвокат, коронний шляхтич, чий повноваження були оскаржені протилежною стороною: «Тот статут толко в Литве служит, а не паном волынцом, кгда ж учит тот артыкул, который себе сторона поводяная на помоч противко особе моее берет, иж в Литве мает быти толко осельй, а не на Волюню, для которого жаден с панов волынцов прокуратором быти не мог; их в Литве шукати ку отправованю справ вшеляких, который иж ест не тылко справедливости, але и розумови противный, слушне держан быти не мает, овшем яко неслушный мает быти на сторону отложон» [98, арк. 149 зв.]. Тим часом волинські суди традиційно не приймали повноважень неосілих на Волині адвокатів [269].

Подібним чином складалася ситуація і з функціонуванням на Волині возних, які відповідно до статутового припису мали обиратися воєводою по окремих повітах з числа осілої там шляхти. Тож цілком очевидно, що коронні возні урядувати в межах Волинського воєводства не могли, тим більше що обіймали цей уряд в Короні переважно особи нешляхетного стану. Введення уряду генерального возного, чії функції суттєво розширювалися, інколи – на всю територію Речі Посполитої, ситуації на Волині принципово не змінило. Попри їхню ситуативну появу в межах Волинського воєводства, особливо в західній його частині – Володимирському повіті [123, арк. 297, 299], сторони в судовому процесі протестували проти такої практики і на цій підставі намагалися відкласти розгляд справи. Так, спроба легітимізувати дію коронних «генеральних» возних посиленням на конституцію 1576 р. одним із адвокатів у 1586 р. була рішучо заперечена: «Тая констытуцыя о енералах возных самымъ только обывателем короннымъ [служить], а на обыватели земли Волынскии» не поширюється [123, арк. 525 зв.–526.]. Втім, суд визнав правомочність конституції про возних генералів, яка передбачала їхнє урядування в межах всієї Речі Посполитої, і не погодився відкласти справу на інший термін [123, арк. 527].

У відповідь адвокат Пилитовський просив про апеляцію до Трибуналу з приводу кількох спірних моментів процесу, однак суд не взяв до уваги жодного з них, окрім проблеми з визнанням урядування коронного возного як нової

практики на Волині: «...только з стороны енерала [...], иж то ест речъ якобы новая, и около тых енералехъ в здешнемъ воеводстве Волынском еще не звыклая, для науки и деклярацыи в том его королевское милости тое апеляцыи допустили есми» [123, арк. 527–527 зв.].

В аналогічній справі сторона теж намагалася легітимізувати дії коронного возного, апелюючи до унії, яка поєднала Волинське воеводство з Коронаю: «Ведле права и статуту волынського артикулу двадцат третего з розделу четвертого выписом с книг сознанья возного енерала Каликстего Малицкого, по-полску писаного, которого сторона позваная бурити не может, кгда ж яко енераломъ волынскимъ волно в Короне уряд свои справовати, такъ короннымъ на Волюню за униєю и с присяженемъ едности» [101, арк. 120 зв.].

Однак суд не визнав повноважень коронного возного і відклав розгляд справи: «Суд такового положеня позву яко праву волынському противного не позволяет» [101, арк. 121]. До таких аргументів удавалися навіть на початку XVII ст., коли функціонування генеральних возних на Волині цілком усталилося: «Привилием униєю то остережено, иж водлугъ права воеводству Волынському служачого, а не правом корунным обиватели тутошние сужоны, и *писмом руским* sprawy их отправованы быти мають» [133, арк. 123 зв.].

Як звучало в наведеній цитаті, до важливих моментів судової практики належало також питання вживання руської мови як мови судочинства і адміністрації, що було закріплено унійним привілеєм. Так, у 1581 луцький гродський суд не прийняв королівського листа, писаного латиною, «заховываючися ведле привилею на унеи в Люблине воеводству Волынскому даного» [37, арк. 340–341]. У іншій справі адвокат, заперечуючи проти використання в процесі писаного по-польському документа, продемонстрував люблінський привілей і краківську конституцію, а також наголошував: «Вшелякие sprawy водлуг привилею любелского, воеводству Волынскому [даного], *писмом рускимъ* отправованы быти мают» [101, арк. 121; 78, арк. 114 зв. –115]. Уповноважувальний лист на ведення судової справи Фронца Круша з Іваном Борзобогатим-Красенським був відхилений, серед іншого, на тій підставі,

що був писаний по-польському: «не водлугъ права и статуту справлений, не руским писмомъ, але по полску писаний» [28, арк. 292 зв.].

Зрозуміло, що у багатьох випадках за подібними репліками ховалося не стільки переконання, скільки адвокатська риторика. Так, адвокат пробував оскаржити правомочність позову на тій підставі, що слово «капітула» було написане латиною [84, арк. 556.]. З неприхованою маніпуляцією люблінськими привілеями для Волинського воєводства зустрічаємося також у справі про вручення кременецькому старості кн. Янушу Збараському королівського листа, писаного польською мовою [78, арк. 114–115 зв.]. Князь передовсім вказав на привілей Люблінського сейму, яким забезпечувалося окреме «право» для Волині і вживання руської мови як діловодної. Потому, зауважуючи свою слухняність щодо волі короля, Збараський погоджувався прийняти лист лише у тому випадку, якщо подавачі його пристануть на висунуті ним вимоги. У кінцевому підсумку лист так і не був прийнятий.

Як бачимо, попри суперечливість судових рішень, що приймалися у відповідь на аргументи, пов'язані з можливістю/недопустимістю уживання в судочинстві конституцій, звичаю (зокрема, аналогій з декретами інших інстанцій, норм III ЛС), раціональних аргументів («слушності»), власної думки судових урядників [113, арк. 102], часте їх використання в адвокатській риторичі щоразу загострювало увагу волинської шляхти на своїй окремішності в стосунку до решти територій Польської Корони. Суд як місце публічне, водночас сфера часто повторюваних, можна сказати – повсякденних практик, ставав механізмом формування відчуття регіональної окремішності волинської шляхти. Люблінська ж унія, що закріпила правову автономію трьох українських воєводств, а також уживання руської мови як мови суду і адміністрації, дуже швидко стала фундаментом цього процесу, своєрідним «місцем пам'яті», до якого зверталися за найменшою загрозою для особливих волинських прав і свобод. Так упродовж практично одного-двох поколінь з привілеїв, отриманих Волинським, Брацлавським і Київським воєводствами внаслідок Люблінської унії,

сформувалася традиція, що визначила характер політичних процесів наступного XVII століття (ширше про процеси волинської регіоналізації див.: [440; 443]).

Звернімо увагу також на способи окреслення акту, що відбувся в Любліні 1569 р., які зрідка трапляються поміж судових матеріалів: поруч з одиночною «реституцією» («водле привилею при реституции до Корони воеводства Волинского в Люблине» [122, арк. 210]) домінує уявлення про унію як об'єднання відносно рівноправних сторін («панства Волинского (...) на унеи зъєднчене се с Короною стало» [123, арк. 526 зв.]; «конфедерации, которою ест злучоно воеводство Волинское с Короною Полскою» [36, арк. 419 зв.]).

Важливим також видається називання Волинського воеводства в низці актів Волинським князівством: «водле обычаю права посполитого и статуту земьского правъ и волностей наших Великого князства Литовского и Волинского» [28, арк. 384 зв.–386.]; «водлуг обычаю права посполитого и статуту Великого князства Волинского» [103, арк. 415–416.].

Про те, що в усіх цих випадках не йшлося про писарські помилки, свідчить, зокрема, фрагмент декрету люблінського гродського суду, який був надісланий для виконання на Волинь, оскільки однією зі сторін в процесі виступав волинський шляхтич: «...для далшого чиненья екзущии водле статуту Великого князства Литовского и устав князства або воеводства Волинского» [119, арк. 71 зв.]. Підтвердженням також є уривок документа, укладеного 1632 р. перед елекцією по смерті Сизмунта III Вази, що називався «*Dzieje Rusi: Spisanie na kształt rocznych dziejów, co sie działo w Rusi od okszczenia się onej*», де під датою 1557 р. вміщені такі події: «*Univerzał Zygmunta Augusta, patriarszą władze ogłoszący, eodem rege regnante w corporatio Xięstw Wolyńskiego, Kijowskiego etc w Koronie Polskiej i Konfederatia Warszawska*» [142, k. 461.].

Способи доведення. У судовій практиці на позір ригористично дотримувалися статутових норм; конституції, що інколи адвокатами оскаржувалися, були звичною підставою для суддівських рішень; додатковим аргументом для їх обґрунтування використовувався також звичай в широкому розумінні цього слова. Однак окрім посилань на ті норми статуту, що

безпосередньо стосувалися суті справи, в адвокатській риторичі повсюдно уживалася аналогія (*подобенство*) («суд подобенства вшелякие має мети на добром баченю» [126, арк. 626 зв.]), часто за випадковими ознаками. Умоцвані віртуозно використовували її як прийом для витлумачення статutowих норм, пересипаючи контрoверсії посиланнями на артикули, що інколи досить віддалено стосувалися суті справи. Так, під час уже згадуваного судового процесу адвокат пробував опротестувати позов на тій підставі, що у ньому зустрічається слово «капітула» латиною. Він посилався, серед іншого, і на арт. 6 розділу 8, що регламентував складання заповіту, де однією з умов його нечинності була наявність у тексті певного пункту, писаного «якимъ незначнымъ або якимъ закрытымъ письмомъ». При цьому адвокат твердив, що саме закритим письмом, якого не розуміють на Волині, відображене у позові слово «капітула».

Зазвичай суд у своїх рішеннях аналогії до уваги не брав, хоча усталеність такої практики засвідчують адвокатські репліки з приводу того, що протилежна сторона на доведення своїх слів не навела не лише статutowої норми, а й *подобенства*: «Не толко права якого слушного, але (...) на *конець подобенства жадного* на спокойное держане панове Обухове не показывают» [123, арк. 799].

Серед способів доведення, окреслених правом, фігурують – *документ і свідки*, «наипевнейшыє и накгрунтовнейшыє доводы» (арт. 52, розд. 4). Для низки правопорушень, серед них і «питомо шляхетського» наїзду, передбачалася обов'язкова процедура «оповеданя» кривди сусідам «околичним» (з якими були спільні межі) як початковий етап майбутнього процесу. Тобто одразу після скоєння злочину потерпілий мав скликати сусідів і розповісти їм про те, що трапилося. Такій процедурі надавалося великої ваги; її відсутність могла стати на заваді подальшому процесові. Однак свідки, що при цьому фігурували, не стільки бачили подію, скільки чули про неї від потерпілого.

Якщо докази через документи і свідків були недостатньо переконливими, статutowа норма передбачала застосування *присяги*. Тобто, присяга розглядалася як допоміжний спосіб доведення. На практиці ж саме вона була чи не найпоширенішим і найдієвішим доказом кривди чи очищення від звинувачень.

Аналіз роботи луцького гродського суду впродовж 1598 і 1600 рр. засвідчив таку ситуацію: у справах, що надійшли до суду вперше, присяга призначалася у 37,5 %; при їх перегляді на наступних роках – від 50 до 70%, у трибунальських декретах – 73% [271, с. 23]. Як писав Лукаш Гурніцький, «не виграти у вас жодної речі без присяги» [169, с. 396]. Вона застосовувалася навіть тоді, коли ситуація була очевидною. Скажімо, судовий декрет про скарання правопорушника на смерть, за очевидності його вини, передбачав наостанок присягу оскаржувача на підтвердження обвинувачень (і саме присяга ставила останню крапку в процесі). Врешті, і в самому Статуті містилися норми, що передбачали зміцнення свідчень «людей добрих, віри гідних», присягою обвинуваченого (арт. 27, розд. 11).

За право присягнути виникали цілі судові баталії, де кожна зі сторін намагалася довести свою першочергову «близькість до доводу чи отводу». Присяга присуджувалася зазвичай скаржникові [84, арк. 560; 123, арк. 533], однак у випадках, коли докази його були недостатніми або й сумнівними, право відвести звинувачення через присягу надавалося оскарженому [84, арк. 700]. У цьому випадку спрацьовувала також фундаментальна засада судочинства – презумпція невинуватості: «суд [...] в речах вонтпливых склоннейший мает быти ку вызволеню, нижли ку караню» [126, арк. 626 зв.; 14, арк. 32]. Вибираючи, кому присягати – позивачеві чи відповідачеві, судді керувалися багатьма суб'єктивними чинниками, серед яких – ініціатива одного з учасників процесу і згода на це іншого. Прикладом може бути справа по звинуваченню Матяшем Іваницьким Ганни Черкасової у грабежі сина на його ґрунті. Оскаржена заявила про готовність довести свою непричетність до цього правопорушення через присягу, тож суд «бачечи то, иж се сторона позваная *сама доброволне за присегу взяла*», їй це дозволив. Іваницький, своєю чогою, звільнив Черкасову від присяги, чим і завершилася справа [101, арк. 51 зв.–52].

Попри позірну готовність кожної зі сторін довести свою «правду» на такий спосіб, насправді присягати не поспішали, адже схибити і перейти межу, що відділяла дії, небажані для доброго християнина, і ті, які трактувалися як гріх, часто смертний, було дуже легко. Богослов, архимандрит Києво-Печерської лаври

та ректор Києво-Могилянського колегіуму Інокентій Гізель у трактаті «Мир з Богом чоловіку» (1669), аналізуючи гріхи проти десяти заповідей, зупиняється й на тих із них, що стосуються третьої – «Не згадуй імені Господа Бога твого даремно». Автор зауважує, що кривоприсяжництво вважається смертним гріхом, незалежно від того, з яких причин його чинять: за звичкою божитися, не задумуючись, наскільки правдиві слова, для підтвердження яких закликають Бога у свідки, чи задля вигоди, «утверджуючи брехню присягою або прикликанням імені Божого для свідчення». Гріхом була і спонука іншого неправдиво присягати без зайвої потреби і користі. Щодо ситуацій, коли особа божилася навіть правдиво, однак без особливої потреби, Гізель зауважує, що то гріх не настільки тяжкий, як кривоприсяжництво, «але й не безпечний» [154, с. 118]. Тож кривоприсяжництво є смертним гріхом, однак грішить і той, хто клянеться намарне: «Чоловік, що багато клянеться, наповниться беззаконня, і не вступиться бичування з його дому... І якщо намарно поклявся, не оправдається (Сир. 23)» [154, с. 212–213].

Таке ж розуміння присяги та присягання демонструють і судові матеріали. Аналіз роботи луцького гродського суду впродовж 1598 і 1600 рр. засвідчив таку ситуацію: із 33 випадків справ, що розглядалися судом вперше і де стороні була присуджена присяга, у 25 випадках виконання рішення відкладалося до наступних роки (~76%). Серед справ, що надійшли до суду повторно, не було жодної, де б ухвалена присяга була виконана [С. 6, 18–19]. Матеріали каптурового суду під час третього безкоролів'я (1586-1587) засвідчують: посеред 59 розглянутих справ у 35 була присуджена присяга, однак напевно можна говорити лише про 14 випадків її виконання [с.]. Особливо показовою є відмова від неї навіть ціною втрат [85, арк. 88 зв.], мотивацією чого могло бути: «...не хотячи я о такъ реч малую присягати, бомъ яко чоловікъ почтивый, з молодости литъ своихъ ажъ и по сесь часъ николи ни о што не присегаль» [81, арк. 714]. Сприйняття як гріха не лише особистої клятви іменем Бога, а й провокування інших на цей крок чи нестання йому на заваді, можна зауважити у випадках, коли засуджений на смерть звільняв від присяги обвинувача, «спомневши на сумнене свое» [122, арк. 385–386], і тим

самим остаточно визнавав себе винним. А у справі про вбивство Андрія Хмари, коли родичі небіжчика, «положивши на Степану Хмари [обвиненого] руки свої», почали присягати згідно тексту, укладеного писарем (*роти присяги*), Степан «не допустивши пану Ласку и жоне того Андрея Хмари, пане Ганне Костинъне на себе присегати, сам доброволне знался, же ис слугами своїми, Венкглинскимъ а Олшинскимъ, оного небожъчика пна Андрея Хмару, дядка своего, вночи спячого, так, яко ест обьжалован, забил и на смерть замордовал». Тож суд присудив убивцю до смертної кари [41, арк. 223 зв.–224].

У описуваній у попередньому розділі історії по звинуваченню Миколая Боговитина у вбивстві Григорія Дедеркала оскаржений під час судового процесу мав під присягою підтвердити правдивість своєї хвороби, через яку розгляд справи відкладався. Боговитин заперечував і просив про апеляцію, якої суд не допустив, вимагаючи продовження справи. Однак коли відповідач уже готовий був присягнути, сторона–обвинувач, всупереч своїм інтересам, з власної ініціативи звільнила його від присяги [14, арк. 38].

Готовність сторони присягнути як спонука для супротивника звільнити її від присяги фіксується і в іншій справі. Так, звинувачений у ініціюванні вбивства Валеріана Пудловського родичами небіжчика Вацлав Боговитин Шумбарський з сімома приятелями через присягу мав засвідчити свою невинуватість. Однак скаржники, «видячи готовост ку выконаню декрету» і «прагнуци на потом мети доброг[о] захованя пна Вацлава Боговитина, волным есмо от тое присеги учинили» [84, арк. 532–540].

Звільнення позивача від призначеної судом присяги, до якої вдавався відповідач, часто формально програючи справу, між тим зазвичай було кроком до примирення, заявою про готовність до компромісу та поладження стосунків поза судом. Небажання волинського каштеляна Мишки-Варковського звільнити Дмитра Яловицького від присяги у справі про появу останнього на суді з аркебузом нібито з метою вбити контрагента (про що йшлося у попередньому розділі), призвело до тривалого конфлікту між сторонами. Натомість справа про побиття Яна Овлучимського синами кн. Михайла Курцевича Федором і

Костянтином, у якій до суду був позваний батько як особа, що наказала вчинити насильство, завершилася цілком інакше [116, арк. 89–91]. Обвинувачення недвозначно вказувало на існування давнішого конфлікту поміж Курцевичем і Овлучимським. Кожна зі сторін під час процесу виявила готовність присягнути та наголошувала на своєму першочергову праві до цього акту; врешті, позивач дозволив князеві разом з шістьма свідками доводити непричетність до інциденту, а судді призначили дату – майже за тиждень. У вказаний день, коли оскаржений прибув до суду для виконання постанови, обидві сторони за посередництвом приятелів постановили: позивач звільняв князів Михайла і Федора Курцевичів від присяги, натомість кн. Федір зобов'язався сісти на замку, «не сходечи проч», на чотири тижні.

Відкладення присяги судьями з власної ініціативи або на прохання приятелів/учасників процесу на тривалий термін було звичним в судовому процесі Волині і мало спонукати сторони до позасудового полагодження конфлікту. Цьому сприяли і приятелі, без ініціативи чи активного асистування яких у таких випадках не обходилося [81, арк. 525–526 зв.]: «Приятели, дей, были межи нами [...] о присегу до других рочков рознесли, которые минули месяца сентебра, а иж ся, дей, есмо не погодили [...]. Але, дей, иж им люде того помочи не хотели, або которого з них сумнение рушило, не присегали; яко на року завитомъ мне, дей, от таковое помовы их Богъ высвободилъ» [81, арк. 66–66 зв.].

А Роман Гостський через тиск з боку прятелів звільнив родичку Ганну Гостську від присяги уже в той момент, коли вона прийшла для її виконання до церкви: «Панове а приятели наши сполные мовили и жедали насъ в томъ, абысмы до присягъ не сквапляючися, приятель на то высадили а имъ то в шафунокъ подали» [38, арк. 124 зв.].

Присягали зазвичай у храмі, православні – у церкві, католики – в костелі: Овлучимськи «при том возном и при шляхте в костеле отприсягнулися, а пан войтъ з жоною своею в церкви соборной при возном Михайлу Голубе, на то им от мене приданым, на бoех и ранахъ своих довод присегу учинили» [123, арк. 484 зв.]. Однак траплялися і випадки присягання перед судьями у судовій *ізбі* [70, арк.

505 зв.]. А в одній зі справ сторона наголошувала саме на судовому місці як найбільш властивому для доведення, протестуючи проти присягання Романа і Барбари Козинських «не в суду, который подлугъ права вшелякихъ доводов и отводов слухати повинен, але в замку луцкомъ вышнем перед церковью в притворе». У цьому випадку також вказувалося, що присягали «не на Евангелии, яко есть право и обычай посполитый, толко такъ попросту, стоечы у притворе», а також на складання роти присяги не писарем, а «черезъ нихъ самыхъ», до того ж читав її «неякийсь» Миколай Погорілий, слуга Михайла Мишки-Варковського, а не возний «водлугъ статуту» [48, арк. 1042 зв.–1043.].

Власне, обережному ставленню до присяги мав сприяти і характер найпоширеніших правопорушень та особливості їх доведення. Наїзди, грабежі, захоплення маєтності здійснювалися переважно руками слуг і підданих, яких потрібно було вказати у скарзі. Інформація про учасників та обставини правопорушення збиралася значною мірою на підставі чуток. Постраждалому зазвичай вкрай тяжко було з'ясувати, вчинили кривду слуги і піддані з власної ініціативи, а чи з наказу пана; врешті, задавлені образи поміж панами-супротивниками робили ворогами і їхніх людей. Оскаржений у насланні пан міг відмовитися від присяги на підтвердження своєї невинності, запропонувавши присягнути позивачеві. Так оскаржений про грабіж свиней від кн. Януша Збаразького і його сестри Маруші Давид Яковицький відмовився від пропозиції обвинувача присягою довести свою невинуватість, натомість передав право до присяги позивачам. Суд наказав присягнути скаржникам, адвокат від імені своїх клієнтів відмовився, тим самим вчинивши вільним Яковицького (118, арк. 95–95 зв.). Тож скаржник поставав перед вибором – присягою підтверджувати обставини, щодо яких у багатьох випадках не могло бути певності чи все ж вдатися до компромісу. Звернімо увагу на справу, де позивач спочатку звинуватив пана як ініціатора грабежу, а потому погодився на заміщення його слугами, тож суд, бачачи сумніви скаржника, наказав присягати відповідачеві: «...всказали есмо стороне *позваной* от того обжалованя пана Болбасова отприсягнути» [118, арк. 504–506 зв.].

Присягати часто мав не лише сам учасник процесу, а й його свідки, «люди добрі, віри гідні», 2–6 осіб, чий знання про те, що ж насправді відбулося, часто могли ґрунтуватися більшою мірою на оповідях і припущеннях інших. Тож їхня певність щодо суті справи, в якій вони мали клястися іменем Бога, заснована була радше на різного роду лояльностях щодо особи позивача/відповідача. Співприсяжники зміцнювали клятву позивача/відповідача, надавали їй сили. Тож все це не сприяло готовності будь-що-будь присягнути. Траплялися випадки, коли від присяги звільняли саме свідків, у той час як головний контрагент мав підтверджувати свої слова іменем Бога. Так, за трибунальським декретом обвинувачений Грицько Перекладовський разом з шістьма свідками мав через присягу підтвердити свою непричетність до спалення двора і маєтності в Перекладовичах. Він присягнув у суді, однак свідків, які були готові чинити згідно декрету, позивачка звільнила від цього акту [70, арк. 469 зв.–470 зв.].

Тож присяга була найшвидшим і найпевнішим способом досягнення свого, адже після її виконання сторони, що прогнала, заборонялося повторно скаржитися у тій же справі, а в разі звинувачення у «кривоприсяжництві» оскаржувачеві загрожувало ув'язнення на чотири тижні у замку за образу честі контрагента (II ЛС, розд. 4, арт. 50). Однак присяга зазвичай відкладалася з ініціативи суддів або ж приятелів сторін на наступні рочки, що подовжувало завершення справи. У підсумку, до присяги доходило нечасто, однак загроза її виконання підштовхувала конфліктуючі сторони до замирення – компромісу як варіанту полагодження стосунків. Очевидно також, що присяга була засобом для торгів у судовому процесі, зручним актом для гри між учасниками, де ставкою були вкрай поважні речі.

Обов'язковим елементом доведення було також освідчення наслідків правопорушення возним, що мав офіційно надаватися потерпілому на гроді у випадку тяжких кримінальних злочинів – наїздів, убивств та інших кривавих вчинків (за інших обставин возний міг виконувати свої функції і лише на прохання зацікавленої особи) [255]. Однак далеко не завжди возний засвідчував на гроді те, що бачив. Зазвичай, він подавав для фіксації в актових книгах

підготовлене потерпілим визнання, що могло не стільки передавати реалії, скільки фіксувати бачення їх скривдженням. Мені зустрілося кілька скарг, де возний виправдовував оскаржене відповідачем визнання тим, що читати/писати не вміє, тож подав до гроду ту інформацію, яка йому була надана стороною. Так, Станіслав Яновський у відповідь на звинувачення його у неправдивому освідченні ран Василя Окорського, заявив: «*ижъ я самъ читати не умею, ведле мысли своее написавъши на термине сознанье мое*, подали на урядъ кгородський луцкий, то есть якобымъ мел огледати и видети» [65, арк. 411зв.–412].

У аналогічній справі зустрічаємо: «Я самъ читати не умею, ведле мысли своее написавъши на термине сознанье мое, подали на урядъ кгородський луцкий» [65, арк. 411 зв.]. А возний Лаврин Чарнецький в іншій справі виправдовувався своїм незнанням руської мови, а також твердив, що визання йому своєю рукою написав Антон Заболоцький: «Я по руски и писати и читати не умею, а туоу протестацію и сознание мое пан Аньтонъ Заболоцькийи власною рукою своєю писал и маю о томъ ведомост, ижъ в томъ сознанию моемъ *большей написано, нежели я видел и слышал, и што справовал*» [62, арк. 150 зв.–152].

Інквізиція, тобто слідство за ініціативою судової інстанції (ширше див. [281]). Хоч злочин розглядався передовсім як *кривда*, тобто зазіхання на благо та інтереси приватної особи, а також вторгнення в сферу її приватного права, однак з часом все більше конкурує з цим сприйняттям ставлення до правопорушення як нехтування інтересом спільноти. Такий погляд на злочин передбачав оцінювання злочинця як порушника публічного порядку – «покою посполитого», що призводило до посилення втручання держави в особі судових інституцій до покарання правопорушника. Тож вводяться інквізиційні елементи в досудові процедури, найпоширенішим з яких була *шкрутинія* (лат. *scrutinium*) – слідство з ініціативи суду й за участю його представників/уповноважених через опитування свідків. Конституцією 1578 р. вона передбачалася у кримінальних справах, які мав розглядати сеймовий суд, відповідно таких, де обвинуваченому шляхтичеві загрожувала смертна кара і позбавлення честі. Однак не уточнювалася процедура її провадження. На прохання шляхти Великого князівства Литовського на тому ж

сеймі до II ЛС серед інших змін була введена шкрутинія як спосіб *спростування обвинувачень* оскарженим у «кривавих» справах. У подальшому тексті поправи це поняття уточнюється і розширюється – йшлося про вбивство, розбій, згвалтування жінки та крадіжку, тобто про справи з юрисдикції гродського суду. Для цього суд мусив делегувати двох земських урядників або інших осіб, що заслуговували на довіру, які разом з возним і свідками-шляхтичами мали прибути на місце злочину і в присутності обох сторін опитати свідків. Ті, «маючи пред очима своїми боянь Божую и сомненя доброе, прирекши и шлюбывши словом своим добрым и под сумнением», мали поінформувати депутатів про все їм відоме. Записані представниками суду та засвідчені їхніми підписами і печатками свідчення передавалися сторонам у «закритому» вигляді для представлення їх гродським урядникам на найближчому судовому засіданні. Ті мали оцінити переконливість свідчень та у випадку неправдивості обвинувачень присудити позивача до кари – сидіння півроку у вежі і сплати 100 кіп. Апеляція щодо декрету гродського суду йшла до великого князя. Як бачимо, повноваження суду, що зазвичай зводилися до вислуховування аргументів сторін під час процесу і ухвалення декрету, розширювалися, зокрема, на нього покладалися і слідчі процедури.

Введення шкрутинії при цьому формально не поширювалося на українські воєводства, що були в результаті унії вилучені з території ВКЛ, адже поправа статуту, здійснена з ініціативи «литвинів», «толко в Литве служить, а не тутъ» [84, арк. 579 зв.]. Заперечення проти використання шкрутинії як неналежної «волинському праву» подеколи зустрічалися в адвокатській риторичі, так, саме ця обставина лягла в основу стратегії захисту в справі про вбивство Балтазара Гнівоша (див. далі). Втім, в одній зі справ адвокат посилався саме на поправу II ЛС 1578 р. з ініціативи обивателів ВКЛ, що має поширюватися і на Волинське воєводство як таке, що судиться тим же статутом: «Ясная ест о том констытуция литовская, у Варшаве на сойме валномъ коронномъ варшавскомъ року тисеча пятсот семьдесятъ осмого уфалена, которое обывателе воєводства Волинского взгядомъ права литовского, же се имъ судят, ведлуг свежей деклярацыи короля его милости подлежат» [122, арк. 441]. Загалом згадувана як цілком відома

волинському суду процедура вже в 1573 р. [30, арк. 220 зв.], а потому спорадично застосовувана [84, арк. 580], у 90-х рр. шкрутинія була вже широко уживаним елементом в судочинстві Волинського воєводства. Прислужилася цьому Конституція 1588 р., що наголошувала на обов'язковості провадження шкрутинії у справах про вбивство і уточнювала її процедуру. Вона мала виводитися обома сторонами, і обвинувачем і обвинуваченим, на першому після вчинення злочину засіданні гродського чи земського судів. Присутність свідків, не більше дванадцяти з кожної боку, забезпечувалася самими зацікавленими особами через звичну процедуру позивання до суду. У випадку нехтування свідком своїх обов'язків передбачалося стягнення з нього штрафу – 100 гривень. Перед виведенням шкрутинії контрагенти мали присягнути, що не підкупували своїх свідків на жоден спосіб. Перевага надавалася очевидцям, а не тим особам, що знали про злочин з чуток. Свідчення мали особисто виголошуватися, а не читатися з підготовлених зарані «карт». Бажано було, щоб свідки–шкрутатори теж через присягу засвідчили правдивість своїх слів, однак у випадку їхньої відмови дозволялося «говорити правду під вірою і сумлінням». Свідчення записувалися, засвідчувалися членами суду і передавалися сторонам для подальшого провадження справи у вищій судовій інстанції [184, s. 67–69].

Паралельно з конституцією детально регламентується провадження шкрутинії і в III ЛС – шість артикулів присвячені саме цій процедурі. Вона передбачена у справах, де звинуваченій стороні загрожувала втрата життя чи честі, а докази з обох сторін були непевні. Справи про честь належали безпосередньо до юрисдикції сеймового суду, а ті, де йшлося «про горло» – потрапляли туди за апеляцією, тож гродський суд, вислухавши супротивників, мав задовольнити прохання сторін про шкрутинію, адже вони повинні ставати на сейм з підготовленими доказами. Під час розгляду інших видів справ у повітових судах шкрутинія не дозволялася (розд. 11, арт. 61). Призначену гродським судом шкрутинію мав провадити староста, а за його відсутності – двоє урядників, підстароста та суддя, або один із них за участю писаря, в присутності возного і кількох шляхтичів при ньому (не менше трьох осіб, не пов'язаних зі сторонами

родинними чи приятельськими стосунками) (розд. 11, арт. 62). Шкрутатори мали якнайшвидше після рочків прибути на місце події і опитати околичних сусідів, шляхту і людей простого стану, які мусили свідчити про те, що знають, «маючи перед очима боязнь Божу і добре сумління, прирікши і шлюбивши словом своїм добрим і почитивим». Шкрутатори повинні опитувати не лише про саму подію, а й про спосіб життя та вчинки осіб, що судяться. Всі свідчення шкрутатори мали оформити письмово, засвідчивши листи печатками возного і шляхти при ньому, та залишити їх при собі до наступного судового засідання у «зашитому» вигляді. Сторони не повинні жодним чином брати участь у виведенні шкрутинії чи спостерігати за її провадженням (розд. 11, арт. 63). Потому вони без позову мали ставати до суду на найближчі рочки, де їх ознайомлювали зі свідченнями та надавали можливість тому контрагентові, чії докази були певніші, право доводити присягою свої обивнувачення/спростування обвинувачень. Сторона, яка не ставала на рочки, програвала справу (розд. 11, арт. 64.).

Король теж міг дозволяти виведення шкрутинії, призначаючи шкрутаторами двох-трьох урядників того повіту, де трапилося правопорушення (розд. 11, арт. 65). Трибунал (*головний суд*) для провадження цієї процедури мав обирати двох шкрутаторів з-поміж себе (розд. 11, спр. 66).

Про шкрутинію згадувалося і в інших статutowих артикулах (розд. 4, арт. 9, 19, 67; розд. 11, арт. 21, 30, 31, 33). Правові норми, в яких спеціально наголошувалося на застосуванні шкрутинії, стосувалися тих злочинів, де звинуваченому шляхтичеві могла загрожувати смертна кара і втрата честі. Різниця між статutowими нормами і конституцією 1588 полягала в тому, що у першому випадку слідство провадилося самими судовими урядниками чи їхніми представники, а у другому – роль суду звично зводилася до фіксації свідчень осіб, яких обирали і забезпечували їхню присутність у суді самі сторони. Це добре розумілося самою шляхтою, яка заявляла: «в справе о шкрутиниум (...) судъ теперешний не есть судьею тое справы, толко слухачем свядецत्वъ повода до вывоженья шкрутениум» [70, арк. 338] (див. також [66, арк. 263]). До того ж, якщо Статут передбачав, що після виведення шкрутинії справа провадитиметься у

гродському суді та лише допускав можливість апеляції до монарха і перегляд справи на сеймі, то за конституцією 1588 р. шкрутинія вводилася задля пришвидшеного провадження процесу на сеймовому суді чи Трибуналі.

На практиці шкрутинія виводилася силами самого позивача і зводилася до забезпечення присутності свідків на призначеному судовому засіданні. Оскаржений запрошувався спеціальним позовом для слухання шкрутинії, а також міг *вивести* свою. Перед слуханням свідків особа, що ініціювала шкрутинію, присягала: «То правом посполитым обваровано, абы каждый таковой, который шкрутыниумъ выводити хочет, присягъ, яко их не переймовал ани сут через него зюпсовани, до того и свядком не перепущоно, повинен каждый присягнути албо *тежъ муси под сумъненемъ сознане свое учынити*» [69, арк. 819].

Звернімо увагу на виділену мною в цитаті вкрай промовисту деталь наведеної адвокатської репліки, яка вказувала на можливу заміну присяги визнанням «під сумлінням своїм». Конституція, прийнята на коронаційному сеймі 1587–1588 рр., що врегульовувала слабкі місця процесу з приводу вбивства, зокрема, деталізувала провадження шкрутинії, теж зауважувала – якби хтось зі свідків не хотів присягати, міг давати свідчення «під вірою і сумлінням», щоправда, це не стосувалося особи, що через шкрутинію доводила свою кривду чи невинуватість [184, s. 68]. Цілком імовірно, що таке свідчення означало шляхетське слово, підсилене посиленням на Вищого суддю, однак без властивих присязі елементів. Така деталь в провадженні шкрутинії не була випадковою, адже свідки зазвичай не стільки бачили саму подію, скільки чули про неї, що й повідомляли під час опитування (див., скажімо, рідкісний варіант вписання до судових книг шкрутинії по скарзі Олександра Пронського на Лащів про кривди і обстріл села Мерви, а також поранення слуг [42, арк. 8–25 зв.]

Свідчення під час виведення шкрутинії записувалися і запечатувалися, після чого могли бути використані як доказ в інших інстанціях. Зазвичай шкрутинія провадилася у тяжких кримінальних злочинах, де йшлося про честь і життя оскарженого, які мав розглядати сейм, а також на вимогу апеляційної інстанції.

Окремі акти спротиву шкрутинії як елементу, що був відсутній у «волинському праві», можна розглядати не лише під кутом формування регіональних почуттів у волинської шляхти, а також як її реакцію на втручання владних інституцій у поладження стосунків поміж потерпілим і кривдником, що традиційно лежали у приватній сфері. Підтвердженням цієї гіпотези може служити неприйняття на Волині також *візії* – оглядання місця правопорушення у земельних справах уповноваженими від суду особами в присутності возного, якщо у цьому виникала необхідність. Розглянемо цей елемент на прикладі межових суперечок Василя Гулевича зі своїми сусідами. У ході процесу він запропонував суддям виїхати на місце і впевнитися, що спірні ґрунти належать саме йому [101, арк. 110–111 зв.]. Протилежна сторона заперечувала на тій підставі, що *візії* не передбачали статутів норми, тож позивач мав би позвати супротивника до земського суду, а той – відправити справу до підкоморія: «Визии во всемъ праве Великого князства Литовского, которымъ се воеводство Волынское судит, описаное не маешъ» [101, арк. 110].

Гулевич намагався апелювати до здорового глузду, за яким відсутність певного припису не мусила шкодити доведенню своєї невинності чи кривди за допомогою різних засобів – трибунальських декретів, свідків, документів, раціональних пояснень і звичаю, а також наголошував на присутності інквізиційних елементів у волинському судочинстві: «*Не ест то уже на Вольню речь новая инквизиция, бо и с прешлых трибуналов, и с теперешнего была на килканадцати местцах вывожона*» [101, арк. 110 зв.]. Однак адвокат супротивників, просячи про відхилення справи, удався до перевірених аргументів – акцентуванні на особному волинському праві, гарантованому люблінським унійним привілеєм і конституціями, що їх не має порушувати жоден суд, включно з королем [101, арк. 111]. Також адвокат, відхиляючи твердження Гулевича про випадки уживання *візії* на Волині, пояснив принципи функціонування судочинства, які треба мати на увазі, аналізуючи різну практику, інколи цілком протилежну, винесення декретів. Він перерахував фактори, від яких залежав декрет у справах прецедентного характеру – дозвіл сторін на той чи той аргумент

а чи недостатній професіоналізм однієї з них, яка могла не зауважити відсутності певної правової норми в Статуті, тобто, знову ж наголошувалося на змагальному характері судочинства. Суд відмовився брати до уваги аргумент оскаржених про відсутність інквізиції у волинському праві і наказав продовжувати процес, однак у відповідь на їхні протести дозволив апеляцію до трибуналу.

Виглядає на те, що подібні справи не були поодинокими, оскільки у 1613 р. конституцією заборонялося використання у судовому процесі Волині *візії* як такої, що суперечила праву і звичаям волинським; вказувалося також, що вона була запозичена з трибунальської практики.

Тож у судочинстві Волинського воєводства вельми суперечливо поєднувалися норми П ЛС, що змінювалися під впливом нових умов, сеймові конституції і звичай. Цю ситуацію активно використовували адвокати, вибудовуючи на суперечностях свої стратегії, що створює враження ригористичної відданості букві закону. Між тим за строгим дотриманням правових приписів і високою адвокатською риторикою про любов до «святої справедливості» ховалися цілком прагматичні інтереси. Гра на невідповідностях, щонайменших помилках формального характеру могла загрожувати позивачеві припиненням справи або перенесенням її розгляду на невизначений термін, а відповідач при цьому ризикував поплатитися програшем ще на вступних актах процесу.

Декрет, апеляція та виконання вироків. Вислухавши аргументацію сторін, суд мав ухвалити рішення за відсутності сторін. У складних випадках судді могли вдатися до допомоги осіб, що були присутні на засіданнях, і тим самим додатково легітимізувати декрет через схвалення його громадськістю. Згода сторін з вироким засвідчувалася «дякуванням» судовим урядникам через сплату «паметного».

Однак описаний варіант виглядав як еталонний, у той час як традиційно після вироку проблеми лише починалися. Зазвичай одна зі сторін з декретом не погоджувалася і просила про дозвіл на апеляцію. Подібні прохання з'являлися традиційно і після кожного чергового обміну між сторонами аргументами. На цих

проміжних стадіях судді теж мали ухвалити рішення – визнати за чинні зауваження одних і відхилити інші. Але існувала норма, за якою апелювати можна було лише від «речі головної», тобто коли доходило до суті справи, зазвичай після вироку. На практиці ситуація виглядала драматично, оскільки матеріали земського судочинства, а в значній кількості випадків – і гродського, практично не містять декретів, а якщо і містять, то вони звично супроводжувалися проханням про апеляцію. Звичайно, суд міг її не дозволити, однак у такому разі незадоволена сторона протестувала щодо неслухного вироку і далі позивала до Трибуналу не лише свого супротивника, а й суддів.

Оскільки трибунальські книги були втрачені, то масштаби цієї ситуації може продемонструвати підрахунок вписаних до гродських книг визнань возних про вручення відповідачам позовів на трибунальські сесії. Картина буде, звичайно, не без утрат, однак досить показова. Лише у луцькій гродській книзі за 1593 р. налічується 109 вознівських зізнань. За період, з якого вони походять, відбулося 6 засідань гродського суду, на кожному з яких було ухвалено приблизно до 20–30 декретів (насправді, їх могло бути й набагато менше). Додаймо до гродських років ще дві сесії земського суду. За будь-яких прорахунків цієї досить умовної картини, де кількість позовів могла бути більшою (не всі визнання потрапляли саме до гродських книг, оскільки могли вписуватися і безпосередньо до трибунальських), а кількість декретів меншою, можна говорити про домінуючу в судочинстві тенденцію. Проведений мною аналіз роботи луцького гродського суду (1598 і 1600 рр.) засвідчив, що 37% справ, що надійшли до суду вперше, потрапляли на апеляцію до Трибуналу, тож полагодження суперечок відкладалося на рік. Втім, річний інтервал був оптимістичним прогнозом навіть для справ, що завершувалися трибунальським декретом. Адже лише у третині вироків, що надходили для виконання до гроду, потреби скривдженого були задоволені, до того ж у більшій половині випадків – через домовленості сторін, тобто за допомогою позасудових чинників. Близько 60% трибунальських декретів переносилися на різні треміни: на наступні роки, на невизначений час, на приятельське погодження, повертали до трибуналу тощо.

Невідомо, яка кількість тих, хто позивав супротивника до Трибуналу, направила доїздила до Любліна. Серед зацілілих решток трибунальських матеріалів збереглися, щоправда, деякі реєстри справ, що мали розглядатися упродовж визначених для кожного воєводства сесій. Тож з того ж таки Луцького повіту 1608 року до Трибуналу потрапило 922 справи [150]. Цілком імовірно, що вони зібрані протягом кількох років, упродовж яких чомусь не розглядалися волинські справи, про що знаходимо згадку у володимирській гродській книзі за 1609 р. [133, арк. 107–114 зв.]. Однак у цьому контексті показовим видається фрагмент сеймикової інструкції з Краківського воєводства 1625 р., що через сприйняття коронної шляхти непрямо засвідчує традиційно велику кількість волинських справ на Трибуналі: «В Коронному трибуналі частково із-за спричинених пошестю лімітацій [*перенесення сесій – Н.С.*], частково із-за каденцій воєводства Волинського, сила справ затрималася» [165, с. 49].

Окремою проблемою було отримання від суду письмового декрету, що засвідчував перебіг процесу. Впис до актових книг робився на підставі протоколу, узгодженого сторонами і скріпленого їхніми підписами і печаткою, що мав бути скоригований писарем, а також затверджений суддею чи підсудком. Тож судові урядники як члени шляхетської спільноти, що мали свої симпатії і упередження, могли внести поважні і небажані для однієї зі сторін зміни в текст. Зазвичай вилучалася частина аргументів, що підважувала, в разі апеляції, становище скривдженого, див., наприклад: «... много речей потребныхъ, мне належачихъ, в листъ свои судовый не вписали и вписати не хотели, и в некоторыхъ речах иначей, нежели передъ нами было, в оный листъ судовый к воли стороне написали» [116, арк. 21]. Також ж проблемою було й отримання випису від писаря, який міг затягнути цей процес.

Насамкінець, коли до остаточного декрету (повітового суду чи трибунальського) таки доходило, і сторони з ним погоджувалися, переможця очікувало ще одне випробування – добитися його виконання (т. зв. *екзекуції*). Зазвичай ішлося про *ув'язання в маєток*, тобто відібрання у власника і передачу до рук сторони, що виграла процес, маєтку у тимчасове користування (до

виконання умов вироку) чи постійне володіння. Від початку з декретом у супроводі возного і шляхти до переможеного з'являвся сам переможець чи його представник, просячи про виконання вироку. За несприятливого розвитку подій його зустрічав урядник, який або сповіщав, що не отримував панських розпоряджень і, відтак, не уповноважений до якихось радикальних дій, або ж передавав відмову пана. Своє «до горла боронити буду» міг висловити і сам власник. Далі сторона, яка виграла процес, мала позвати переможеного до ґроду, а потому через два тижні довести факт його спротиву (арт. 67, розд. 4). Якщо і після судового нагадування винуватець не змінював позиції, за статутною нормою наступав час посполитого рушення – зібрання з руки старости повітової (а далі – й воєводської) шляхти, що мала виконати судові рішення. Однак маєтки були укріплені, а винуватець готовий до опору. Врешті, якщо й доходило до скликання шляхти, серед якої були приятелі, сусіди, родичі винуватця, вона масово не поспішала на поміч переможцеві. Та навіть відносно чисельне посполите рушення на практиці вкрай рідко вдавалося до прямого, санкціонованого правом насильства, а було назагал застрашуючим заходом.

Прикладом може бути ситуація з посполитим рушенням, яке з'явилося до маєтку Радович Станіслава Граєвського для відібрання його за відшкодування боргу слuzі кн. Костянтина Острозького Вінцентію Репковському. Граєвський, зібравшись зі слугами і приятелями, озброївшись вогнепальною зброєю, заявив: «Нехай князь подстаростий с повитомь до нас не наежчает, бо мы будем бить и того села Радович боронити, и вьвязованя не допусчу, покуль мене ставати буде, и моцно бороню». А потому «стреляли и вьязованя не допустили, зачимь князь подстаростий володимерский, не вчинивши пану Винцентому Репьковскому отправы, от оных Радович, осветчивши таковое их спротивене противку уряду и повиту, отехали проч» [117, арк. 483 зв.].

А от як зустрічав посполите рішення Василь Борзобогатий Красенський: «...убравшыся у панцыр, з многими приятелми своими конно, збройно, якобы до войны против якого неприятеля головного, приготовавшыся околко сот людей, уряду кґродскому луцкому от села дорогу заступивши, [...] поведил: «Будемо,

дей, вас бити и до горла боронити» [119, арк. 86–87]. Був, щоправда, інший вихід – самовільне захоплення маєтку силами особи, яка виграла процес, як учинили брати Линевські, що, однак, не схвалювалося [116, арк. 233–237 зв.].

Конституція 1589 р., якою Волинське воєводство приєдналося до Люблінського Трибуналу, змінила порядок езекуції: після відмови поступитися маєтком до непослуха мали прибути члени суду у супроводі двох возних і шляхти, тим самим намагаючись схилити його до правових дій. Наслідком відмови упокоритися судовому рішенню було позивання порушника до Трибуналу (однак надаючи йому також право до апеляції), який ухвалював кару *баніції* – позбавлення особи всіх прав і вигнання з Речі Посполитої; заборонялося також будь-яке спілкування з банітом під загрозою такої ж кари. Однак вирок остаточно вступав у силу після року і шести тижнів, якщо до того часу винуватець не замирювався з потерпілим [184, s. 125, 153]. Тож посполите рушення як недієве практично скасовувалося, натомість більшої ваги надавалося радше несилловому тиску на непослуха з боку спільноти і судових урядників, а також добровільності прийняття засудженням кари. Як бачимо, слабкість виконавчої влади цілком відповідала головним настановам шляхетської культури.

Врешті, правом не були передбачені заходи щодо банітів, які чинили спротив декретові. На цьому наголошували луцькі гродські урядники, які, прибувши до маєтку засудженого на баніцію Криштофа Лодзинського, зіткнулися з його відмовою чинити відповідно до трибунальської ухвали – поступитися маєтком на користь супротивника. Тож до актових книг був уписаний суддівський вердикт, який засвідчував їхню безпорадність у даній і подібних до неї справах: «Мы [...], добре се праву и констытуции, о одправе речи осужоное учиненое, припатрившисе, *далише науки в ней описаной, яко противко банитови упорному поступовати, не видели есмо*» [65, арк. 309 зв.–310].

Насамкінець розмови про складнощі на шляху езекуції вироків мушу зауважити ще раз специфіку джерел, адже історик має справу зазвичай лише з актами спротиву, тож напевно важко сказати, яка частина переможених у судовому процесі погоджувалася з рішенням суддів без застосування сили, а яка

що є сили боронила свою маєтність. Можемо говорити лише про тенденцію, яку виявляла, зокрема, і увага конституцій до цих питань.

* * *

Тож, підсумовуючи особливості функціонування судової системи, що виглядає з висоти мешканця «добре впорядкованих» модерних держав вкрай драматично, задамося простими і тим незручними питаннями – чому у такій на позір неправовій спільноті шляхтич за найменшої на те підстави звертався до суду, демонструючи загалом добру обізнаність з правом і повагу до нього. Для чого витрачав час і немалі кошти на подання скарг до канцелярії, виписи з судових книг окремих актів конфлікту і судового процесу, на оплату послуг офіційних свідків – возних і «людей добрих» при них, адвокатів, присутніх в суді приятелів, на «подяки» суддям за декрет. І це далеко не повний перелік можливих витрат особи, що провадила судовий процес. До того ж їх кількість неминучо зростала при апеляції до Трибуналу. Адже проблеми з пошуками справедливості на шляхах правосуддя виглядають проблематичними не лише для нас, а й гостро зауважувалися сучасниками. З іншого боку, для чого шляхтичеві, що вдався до насильства, конче потрібно було принаймні спробувати легітимізувати свої нелегітимні дії?

Попри на позір малоефективну роботу гродського суду, кількість тих, хто не ставав до суду, коливалася в межах 10 %, причому до їх числа нечасто потрапляли ті, хто мав достатньо матеріальних та владних ресурсів для досягнення свого через застосування сили [271, с. 6, 18, 20]. Адже обвинувачення у негідній поведінці, винесене на суд як публічний простір, зобов'язувало шляхтича очиститися від таких закидів перед спільнотою. Тож судові засідання, де збирався чималий шляхетський загаль, були своєрідним форумом для реабілітації, поєдинком за відновлення доброї слави, однак риторичними засобами.

Ці питання вже вкотре впритул підводять нас до можливих внутрішніх регуляторів «інакше» влаштованого соціуму, якими могли бути його самоврядний характер, підтримуване на різний спосіб почуття честі і тісно пов'язаної з ним

доброї слави та необхідність певного багажу символічного капіталу для шляхтича. Тож шляхетське судочинство від початку вибудовувалося як *конвенційне*, засноване на урахуванні інтересів сторін і груп, що стояли за особою, культурних пріоритетів, вразливих місць культивованої честі, що дозволяло б готовим кожної хвилини вдатися до зброї шляхтичам надалі співіснувати. Слабкі місця судової системи були, як на правду, необхідними і передбачуваними, адже вона значною мірою творилася з урахуванням особливостей шляхетського стилю життя. Іншими словами, добре функціонування правової системи було не до прийняття шляхтою, що звично культивувала лицарські ідеали, де доведення у суді і цілком вмотивований вирок все одно мали характер поєдинку.

РОЗДІЛ 8

ПРИЯТЕЛЬСЬКЕ ЄДНАННЯ

Сучасна карна система почала формуватися у 18 ст. в рамках освічених монархій як реакція на несправедливість судочинства в станових державах з її системою імунітетів для окремих груп та винятків для низки осіб. Її засадою стало ставлення до злочину виключно під кутом зору порушення суспільного спокою як до конфлікту між державою і правопорушником, де держава, суверенний охоронець правового порядку, брала на себе функції визначати – який припис порушено, хто винуватець і на яку кару заслуговує, а також карати зі всією суворістю, не даруючи ні злочинцеві, ні його співучасникові чи помічникові. Жертва з її інтересами при цьому практично усувається з процесу і перетворюється лише на засіб доведення вини злочинця [348, s. 31–35].

Однак історики права зауважили в часах майже тотальної сваволі (як ранньомодерний час звикли оцінювати історики), за відсутності сильної центральної влади, існування інституції, що досить успішно регулювала конфліктні стосунки членів локальних спільнот. При цьому керувалася вона протилежними засадами: злочин розглядався передовсім як кривда, завдана постраждалому, і порушення стосунків у спільноті, а метою було спільними зусиллями винуватця, жертви та їхніх приятелів, членів того ж соціуму, виправити ситуацію – відновити порушену рівновагу та відшкодувати кривду постраждалого. Тобто засадничими питаннями були – кого скривджено, яка величина втрат та хто їх відшкодуватиме. Присутність та успішне функціонування його у традиційних культурах зафіксували й антропологи, сьогодні ж дійшла черга і правників, що поважно переймаються питанням реформування пеніцентіарної системи, яка за майже триста років свого існування добре навчилася карати, однак щоразу зазнає поразки в змаганнях за людину, – як правопорушника, так і жертви [427]. А для істориків увага до практик полагодування конфліктів пов'язана зі зсувом інтересів від інститутів і структур до

процесів і соціальних практик, від аналізу функціонування суду до позасудової сфери [312, р. 157–158].

Тож спробую проаналізувати функціонування полюбовного суду на Волині та його місце в поладженні стосунків поміж членами шляхетського соціуму. Популярність цієї інституції – форми поладження конфліктних взаємин за допомогою приватних осіб з ініціативи і за згодою сторін – серед шляхти Волині забезпечувалася кількома важливими факторами, серед яких чи не найголовнішим була його дієвість як гальмівного механізму у конфліктах членів озброєної спільноти, надзвичайно вразливих щодо питань честі. Метою приятельського контролю було замирення сторін без особливих утрат для їхньої «поштивості», а не пошуки винного і подальший порахунок з ним, що було обов'язковим для судового процесу і часто не лише не припиняло ворожнечі, а й провокувало сторони на її продовження. Порівняймо часто вживану у судовій практиці лексему «*срокгост права*» (чи «*срокгост статutowая*») з декларацією суті суду полюбовного: «обычаем угоды приятельское погожали, якобы на обе стороне без шкoды и затруднения болшого было» [97, арк. 149–149 зв.] або «покой еднаючи, абы каждый при своей справедливости зосталь» [11, арк. 42].

А шляхта часто мотивувала своє звертання до приятельського суду небажанням ставати до права: «ноги уходячи срокгости правное, абых на нее упасти яко не мел, и не хотечися в право вдавати за тое обвинене» [33, арк. 96-96 зв.]; «не сквапляючыся на декрета срокгости правное, але через приятелей нашихь такъ тое межи собою постановили» [122, арк. 183 зв.–184 зв.].

Судовий процес був пов'язаний з фінансовими витратами [25, арк. 10 зв.]; часто затягувався зацікавленою стороною з формальних причин на невизначений термін; міг бути обтяжений упередженістю суддів, членів тієї ж таки спільноти. Існувала майже необмежена можливість апеляції до вищої судової інстанції щодо вироку гродського чи земського судів, яка, своєю чергою, затягувала вирішення справи і здорожчувала його. Нерегулярність роботи гродського суду теж підштовхувала сторони до поладження суперечок поза судом [58, арк. 377–378]. Врешті, слабкість виконавчої влади робила вкрай проблематичним виконання

будь-якої судової ухвали. Тож пошуки справедливості через звертання до суду наражалися на значні труднощі.

Однак, чи не важливішою була зацікавленість самоврядної шляхетської спільноти не стільки у покращенні роботи суду, скільки у збереженні відносної рівноваги поміж своїми членами, чого практично не можна було досягнути на дорогах судочинства. Так, Станіслав Граєвський своє звертання саме до приятельського суду пояснював побоюванням поглибити конфлікт: «Фолкгуючи тому, абы за проволокою правною до болшого зашътъя и ростырку не пришло, [...] хотечи тое привести ку поровнаню и згоде» [28, арк. 164–164 зв.]. А кн. Юрій Збараський по тривалій судовій тяганині вирішив перенести полагодження суперечок зі своїм супротивником на розсуд приятелів, «не хотечи ся далее с паном Дмитром Олехновичем Козинским в иных розницах заводити, одно в доброй згоде и приязни хотечи з ним мешкати на все потомные часы» [81, арк. 546].

Такій меті – знайти шляхи для співіснування ворогуючих осіб чи, не вилучаючи правопорушника з соціуму, створити умови для його подальшого там перебування – було підпорядковане полюбовне судочинство, де намагалися врахувати інтереси всіх, знайти основу для порозуміння та виробити компроміс з найменшими втратами для честі винуватця.

Рішення вдатися до приятельського суду приймалося сторонами найчастіше на початку або під час судового процесу, тож призупинення процесу фіксувалося в судових книгах як усне визнання учасників суперечки. Зазвичай, такі записи містять лише інформацію про час проведення акту, його місце і кількість суддів з обох боків (часто без зазначення їхніх імен), а також застереження щодо зірвання домовленості або ж непогодження сторонами своїх претензій у ході полюбовного суду. Інколи для сторін важив сам факт тимчасового замирення, що ж до обставин проведення полюбовного суду, то сторони могли обмежитися досить непевним «тут где неподалеку Луцка» [82, арк. 160 зв.] на означення місця зустрічі чи ж заувагою, що деталі будуть обговорені по приїзді однієї зі сторін на Волинь (якщо рішення про полюбовний суд приймалося адвокатом) [82, арк. 235 зв.–236], або ж

подавалася лише частина стандартної інформації [85, арк. 180–180 зв.; 82, арк. 493 зв.–496 зв.] чи лише сам факт *розняття* [82, арк. 328 зв.–330 зв., 972 зв.–973 зв.].

Розейм міг оформлятися у вигляді листів-зобов'язань, якими сторони обмінювалися на підтвердження усних домовленостей, і де процес полюбовного суду регламентувався значно ретельніше [119, арк. 332 зв.–335 зв., 336–338]. Листи, ідентичні за змістом, заносилися від імені кожної зі сторін до судових книг [82, арк. 484–486 зв., 617–619; 119, арк. 332 зв.–335 зв., 336–338]. Траплялися випадки, коли вони не вписувалися цілком, а оформлялися у вигляді довільного запису про рішення сторін [85, арк. 140 зв.]. Записи здійснювалися як за подачею сторін чи їхніх адвокатів, так і з ініціативи посередника у залагодженні конфлікту, спільного приятеля/приятелів [85, арк. 281 зв.]. Інформація про *розняття*, зазвичай, вносилася до книг тієї інстанції, де відбувався попередній судовий процес – гродського, земського чи трибунальського судів [50, арк. 499 зв.–500].

Скарги на недотримання попередніх умов у процесі приятельського суду є чи не найінформативнішими, адже сторона, що почувалася скривдженою, не просто фіксувала порушення домовленостей супротивником, а і детально засвідчувала весь перебіг конфлікту.

Рішення полюбовного суду зустрічаються рідше, що свідчить про необов'язковість їхньої фіксації в офіційних судових установах. Угоди вписувалися до книг гродського чи земського суду, або й до двох водночас [82, арк. 158-159], зазвичай, від кожної зі сторін [82, арк. 493 зв.–496 зв., 976–982]. Оскільки для сторін актуальними були саме домовленості, а не обставини їхнього досягнення, то й інформація щодо процесу залагодження конфлікту переважно обмежується зазначенням місця і часу проведення суду та його учасників [85, арк. 453]. Однак маємо і випадки інформаційно насичених *листов еднацких*, як у справі Богдани Михайлової Малинської з Яловицьких із Іваном Козинським, де фіксується перебіг справи у луцькому гродському суді, судовий вирок; обставини рішення про приятельський суд, місце, час та учасники полюбовного суду, його ухвала; виконання стороною вироку та застережні заходи у випадку порушення домовленостей. Лист був вписаний до земських книг двічі, від кожної зі сторін –

учасниць полюбовного суду [82, арк. 158–159, 206–209 зв.]; третій лист у тій же справі був представлений з боку спільних приятелів і дещо відрізнявся від попередніх, зокрема, інформацією про акт перепрошення Козинського, а також описом проведеного кордону поміж спірними ґрунтами [82, арк. 217 зв.–219 зв.]. Четвертим документом цього полюбовного суду є межовий акт, укладений спільними приятелями [82, арк. 225–227 зв.].

Інколи до судових книг заносилося лише визнання позивача, тобто скривдженої сторони, про отримання відшкодування від кривдника у відповідності з рішеннями полюбовного суду, так званий квитовий лист [82, арк. 442 зв.–443 зв.]. Зустрічається також запис листа, яким скривджена сторона звільняла свого контрагента від відповідальності, припиняючи справу у всіх судових інстанціях під зобов'язанням ніколи її не поновлювати, без будь-якої згадки обставин постановлення такого рішення [85, арк. 136–137 зв.]. Те, що йшлося саме про домовленості полюбовного суду, засвідчував сам характер запису, а також пізніша скарга подавача листа про невиконання протилежною стороною зобов'язань, зокрема, і про внесення до актових книг відповідних листів [85, арк. 239–239 зв.].

Тож на підставі цих видів судових записів спробую охарактеризувати перебіг полюбовних судів (ширше про обставини звертання до полюбовного суду та процедури його провадження див.: [267]).

Полюбовний суд як альтернативний офіційній судовій системі спосіб *позасудового* пошуку справедливості частково регламентувався І ЛС 1529 р. У відповідності з правовою нормою, після винесення вироку уповноваженою на те офіційною інстанцією єднання могло відбуватися лише у присутності децького чи вижа (офіційних свідків), або ж у присутності суддів, які ухвалювали попередній вирок. У разі недотримання припису передбачені були штрафні санкції коштом сторін і їхніх полюбовних суддів на рахунок офіційних осіб (розд. 6, арт. 36). Схоже, що це була спроба прив'язати звичай до запроваджуваної державою правової системи.

II ЛС містить окремий артикул «О полюбовномъ суду» (розд. 4). Він оминає вимоги I ЛС і зосереджується переважно на ситуації порушення ухвал полюбовного суду однією зі сторін. Продовження справи покладалося у такому разі на земський суд, туди ж мали звертатися і у випадку, якщо полюбовні судді не могли дійти згоди. Також правовим приписом «Хто бы кого через судъ або через еднане ку праву позвал» (розд. 4, арт.15) заборонялося стороні, що програла справу у суді чи в результаті єднання, позивати супротивника до офіційного суду під загрозою штрафу. Отже, вся процедура полюбовних судів залишалася в царині звичаєвих практик та ініціативи сторін. III ЛС дещо розширював приписи II ЛС, зокрема, зобов'язував сторони в особливо тяжких кримінальних справах, де винуватцеві в рамках офіційного судочинства загрожувала смертна кара, фіксувати домовленості в актових книгах.

Загалом же, на відміну від I ЛС, приписи II і III Статутів майже не торкалися процедурного боку проведення полюбовних судів, регламентуючи лише точки дотичності поміж офіційними судовими установами і альтернативною їм звичаєвою інституцією.

Компетенція полюбовного суду. На розгляд полюбовного суду могли бути передані будь-які справи конфліктного характеру – від усіх видів справ з царини приватного права (аж до розлучення перед приятелями, прикладом чого може бути випадок княжни Маруші Збараської та Василя Загоровського, де приятельський суд передував духовному [120, арк. 15–15 зв.]) до тяжких кримінальних злочинів. Тобто компетенція офіційних судів і судів полюбовних збігалася. Значна частина справ традиційно вирішувалася саме через третейський суд, як, скажімо, межові суперечки [305, арк. 7–10; 25, арк. 252] чи поррахунки між шляхтою з приводу кривд слуг чи підданих (*соседским обычаем*). Цікаво, що в окремих випадках суд пана над своїм підданим, що на позір цілком перебував у панській юрисдикції, теж набирав форми приятельського суду за участю шляхти, особливо якщо у справі фігурували, хай і непрямо, піддані іншої особи [арк. 112, арк. 54].

Однак особливо важливою для шляхетської спільноти була можливість вирішення полюбовно справ про вбивство чи тих, де винному загрожувала смертна кара і/чи позбавлення честі, які у цьому випадку замінювалися пом'якшувальним вироком. Саме найтяжчі переступи, обтяжені кровопролиттям, якнайпильніше потребували втручання приятелів задля полагодження стосунків між жертвою і кривдником. Так, прикладом може бути випадок взяття на поруки (*рукоємства*) звинувачених у вбивстві шляхтичів, один із яких за судовим вироком мав бути скараний «на горло», до полагодження справи *єднальним обичаєм*. Умовою передбачалася страта винуватця, якби сторонам не вдалося досягти домовленостей [25, арк. 315 зв.–316]. Чи, скажімо, позваний до суду матір'ю і братами вбитого ним шляхтича Костянтин Колпитовський за допомогою спільних приятелів ще до початку судового процесу дійшов з позивачами згоди щодо полюбовного погодження. Тож провадження шкрутинії було судом скасоване [126, арк. 791–791 зв.].

Компетенція полюбовного суду, таким чином, простягалася на всі можливі правопорушення аж до найскладніших кримінального характеру.

Ініціатори полюбовного суду. Величезну роль у перенесенні справи з офіційної судової інстанції на суд полюбовний відігравали приятелі сторін. У багатьох справах саме вони вказані як ініціативна сторона [114, арк. 51 зв.]. Але якщо вказівка на анонімних приятелів могла за звичною риторикою приховувати інтенції сторін, надавати їм ваги, легітимізувати, то у окремих випадках конкретний спільний приятель чи єднач брав на себе не лише *розняття* сторін, а й засвідчував у суді попередню угоду сторін [82, арк. 317]. Але й у випадках ініціативи однієї чи обох сторін порозуміння відбувалося саме за посередництвом сторонніх осіб [50, арк. 81, 93–93 зв.; 118, арк. 228 зв.–289; 126, арк. 199–199 зв.].

Ініціаторами могли виступати і самі судді, які сполучали владні повноваження з обов'язками приятелів, родичів, сусідів, клієнтів тощо. Рішення про перенесення справи на приятельський суд могло прийматися і умоцваними [82, арк. 165–165 зв., 235 зв.–236; 118, арк. 450], що, зазвичай, передбачалося текстом *моци зуполной* [276, арк. 111–144].

Обставини звернення сторін до полюбовного суду. Сторони могли перейти від офіційного судового процесу до полюбовного на будь-якому з етапів судового провадження суперечки. Досить часто угода про полюбовний суд приймалася ще перед початком процесу [50, арк. 92 зв.; 118, арк. 168], тобто позивач відмовлявся від можливої перемоги над супротивником у суді, попри матеріальні витрати на досудові процедури – вписи до книг, отримання позову, плата возному за вручення позовів і засвідчення його на гроді, у багатьох випадках попередні домовленості з адвокатом, запрошення до участі приятелів, перебування у місті в очікуванні своєї черги за реєстром судових справ тощо. Цей акт засвідчував, що певна робота з супротивниками була проведена спільними приятелями одразу, як ворожнеча вийшла на яв та була зафіксована скривдженням у судових книгах з метою ініціювати процес. Частими також були випадки призупинення справи під час процесу [85, арк. 143 зв.], особливо тоді, коли контрверсії сторін заходили в глухий кут. Так, після того як суд не дозволив апеляції одній зі сторін, справа була передана на суд полюбовний [82, арк. 328 зв.–330 зв.]. Можливими були угоди і безпосередньо перед ухваленням вироку [120, арк. 175–175 зв.]. Траплялися випадки перенесення справи на приятельське *померковане* уже на апеляційному суді [122, арк. 153–153 зв.] або перед ним [118, арк. 45 зв.–47]. Інколи навіть після ухвалення вироку сторони погоджувалися на прийнятніші умови для сторони, що програла процес [118, арк. 391 зв.–392]. Так володимирський війський Василь Гулевич, отримавши королівський декрет на свою користь у справі з Іваном та Олехном Путошинськими, які образили його «словы своїми и жалобою на враде земском луцкомъ», зваживши на прохання спільних приятелів, той вчинок кривдникам «хрестиянски» вибачив, за що вони зобов'язалися «пану войскому заслуговати» [120, арк. 199]. Саме через приятельське полагодження зазвичай «зносилася» баніція [5, арк. 290 зв.–293].

Був у судовому процесі також досить поширений елемент, який, зазвичай, спонукав сторони до спроб вирішити суперечки позасудовим шляхом – присяга сторони/сторін на доведення своїх свідчень у суді чи як спосіб очищення від звинувачень [118, арк. 492–492 зв.; 120, арк. 229; 82, арк. 493 зв.–496 зв., 343 зв.–

344]. Як уже зауважувалося, досить значний інтервал між моментом призначення присяги та датою присягання, зазвичай перенесення її на наступне судове засідання, імпліцитно передбачали можливість погодження суперечностей без цього акту. Отже, до полюбовного вирішення конфлікту сторони могла підштовхнути як перспектива ведення судового процесу, так і всі подальші етапи, з ним пов'язані.

Полюбовні судді (*приятелі полюбовні, полюбовні судді, єдначі, приятелі*). Особи полюбовних приятелів могли бути визначені сторонами на момент угоди про суд полюбовний, однак траплялося це досить рідко. Найчастіше в попередній домовленості йшлося про їхню кількість від кожної сторони, що ж до поймавання конкретних осіб, то зазвичай у тексті зізнання зауважувалося: «которыхъ на тотъ часъ звести будемъ могли» [50, арк. 82; 82, арк. 331 зв.], «з своее руки кого колвекъ звести и способити можем» [85, арк. 456] тощо. Традиційно кількість суддів визначалася по дві особи з кожного боку [82, арк. 160 зв., 484; 85, арк. 483], рідше – три [85, арк. 501 зв.; 82, арк. 165–165 зв.], однак бувало і по одній [82, арк. 331 зв.]. Втім, жодних обмежень у цьому питанні не спостерігається, скоріш за все сторони керувалися раціональними мотивами, де найприйнятнішим сукупним числом полюбовних суддів було по 4–6 осіб. Сторони, зазвичай, не були зацікавлені у розширенні складу учасників єднання, про що свідчить зауваження в тексті однієї з угод: «...не в болюм почте, одно мы сами особами з двема приятельми» [119, арк. арк. 334], оскільки на приятельському суді йшлося про максимальне зменшення тиску і гри престижів.

Виняток складають хіба що окремі випадки, пов'язані з межовими суперечками чи розподілом володінь, де кількість приятелів зазвичай зростала [85, арк. 492–492 зв.; арк. 82, 484–485]. Врешті, підкоморський суд проходив у формі, дуже близькій до приятельського, так що розрізнити їх буває досить важко. Зокрема, у справі братів Хрінницьких з приводу межових суперечок окремо ідеться про необхідність вивести на єднання підкоморія Яна Харлинського, до функцій якого входило остаточне вирішення справи у спірній ситуації або ж легітимація розмежування (вказано, що копці копатимуть так, як погодиться

підкоморій). За відсутності підкоморія до чотирьох суддів (по двоє від кожної зі сторін) передбачалося додати ще одну особу «приятелемъ пятымъ полюбовнымъ судьямъ» – луцького гродського суддю Остафія Єловича-Малинського [82, арк. 486].

Можливо також, що більша кількість в окремих випадках полюбовних суддів була пов'язана зі становищем сторони/сторін у шляхетській спільноті – на єднанні луцького старости кн. Пронського з Василем Загоровським перебувало восьмеро суддів. На цьому ж процесі фіксується і особа суперарбітра – володимирського підстарости кн. Олександра Курцевича, до функцій якого входило остаточне полагодження справи на випадок незгоди суддів [118, арк. 220 зв.–221]. Перебування у складі полюбовних суддів суперарбітра, або *обермана*, спостерігається у випадках, коли сторонам дуже залежало на поєднанні [215, арк. 43–57], адже саме йому доручалося «конец и застановене учинити» [119, арк. 354 зв.–356]. Оскільки суперарбітрові належало вирішальне слово в полагоженні суперечок, то і обиратися він мав за взаємною згодою сторін з числа спільних приятелів [123, арк. 85]. Безсторонність суперарбітра була принциповою для провадження полюбовного суду, тож сторони ревно ставилися до зовнішніх ознак його нейтральності щодо учасників процесу [119, арк. 335 зв.].

Як суперарбітр, так і полюбовні судді обиралися з-поміж осіб доброї репутації, *людеи зацных*, часто вивищених понад шляхетським загалом за рахунок тримання урядів. Частотність появи серед єдначів судових урядників чи людей з канцеляристською практикою величезна [118, арк. 317 зв.–319, 439–439 зв., 417–426, 481–482; 119, арк. 376–376 зв.]. Окрім того, що для сторін значної ваги набувала їхня кваліфікація, знання правових приписів і процедур, сама їхня участь у провадженні полюбовного суду певним чином легітимізувала цю інституцію звичаєвого права [81, арк. 762, 103–103 зв.].

Заміна визначених наперед полюбовних суддів у момент самого єднання могла не викликати жодних нарікань. Інколи така можливість зауважувалася в тексті *розняття* [109, арк. 385 зв.–390], або ж в ході єднання сторони дозволялося поміняти своїх представників [114, арк. 41 зв.]. Однак неможливість з якихось

причин вивести на полюбовний суд наперед визначених суддів могла слугувати для зацікавленої сторони підставою для затягування процесу єднання [118, арк. 481–482], або й звинувачень свого контрагента в порушенні домовленостей і зірванні полюбовного процесу [126, арк. 161 зв.–163]. Втім, відбувалося це в тих випадках, коли учасник був зацікавлений не стільки в тому, щоб завершити справу, скільки в її затягуванні.

Загалом невідомо, яким чином відбувався розрахунок сторін із запрошеними суддями. Найімовірніше, що йшлося про той же універсальний принцип *дару–віддари*, який забезпечував можливість отримання єдначами авансу і, відповідно, можливість ним скористатися згодом. Могло йтися і про символічний капітал, адже на такий спосіб особа певним чином вивищувалася понад загал. Однак зустрівся і варіант матеріального розрахунку за суддівську роботу: «памятное от него взяли, на што есмо пану Остафью Бореюку дали тот нашъ лист з печатми нашими» [27, арк. 584–585].

Місце та час проведення полюбовного суду. Чи не головною умовою щодо місця для проведення єднання, схоже, була нейтральність його для головних учасників процесу, тобто воно мусило бути «местом *обчим*». Тож ним чи не найчастіше ставав дім котрогось із знайомих/приятелів [50, арк. 823 зв. –824; 85, арк. 483, 501 зв.]. Однак у випадку відшкодування кривд однією зі сторін, справа могла розглядатися безпосередньо у маєтку скривдженого [85, арк. 200 зв.; 118, арк. 45 зв. –47], проте можна зустріти випадок засідання суду і у домі кривдника, де він мусив/міг водночас і вчинити відшкодування [109, арк. 26–26 зв.]. Якщо суперечка йшла за поділ нерухомості, то в цьому разі місцем єднання міг стати маєток, за який точилася суперечка [85, арк. 354 зв.; 126, арк. 161 зв.–163]. Межові суперечки зазвичай вирішувалися безпосередньо на спірному ґрунті і могли збігатися з традиційними місцями публічних зібрань, яким була, скажімо, копа [119, арк. 334].

Оскільки місцем проведення полюбовного суду досить часто ставало повітове місто, то розташовувалися контрагенти зі своїми суддями переважно у котрійсь із міщанських господ [122, арк. 184 зв.] чи у замку [120, арк. 229]. Для

провадження полюбовного суду обиралися також церкви [118, арк. 317 зв.–319, 214 зв.–215; 120, арк. 295–298 зв.] чи костели [50, арк. 81 зв.], місце перед церквою [90, арк. 185 зв.], а також – територія монастиря [109, арк. 385 зв.–390]. Трапляються випадки провадження єднання у домі священика [81, арк. 103–103 зв.; 126, арк. 791–791 зв.]. Цілком імовірно, що ці факти можуть додатково свідчити про зв'язок полюбовного суду з уявленнями про «місця миру», а також про християнські чесноти поштивого шляхтича, його християнське милосердя і вияв «боязни Божої» [122, арк. 167, 169 зв.–172; 85, арк. 136 зв.].

Термін поміж угодою про суд полюбовний і самим єднанням не був усталеним. Він міг обіймати від кількох днів [114, арк. 34–34 зв.] до кількох місяців, особливо коли умовою передбачався обов'язковий приїзд однієї зі сторін на Волинь у випадку її відсутності [82, арк. 165–165 зв., 309–309 зв.]. Традиційно єднання призначалося за кілька тижнів від моменту призупинення судового процесу [50, арк. 82, 960 зв.–961; 85, арк. 79; 120, арк. 229; 122, арк. 68; 81, арк. 80–80 зв.] у проміжку до наступних засідань суду або ж безпосередньо на час засідань [82, арк. 331 зв., 972 зв.–973 зв.; 122, арк. 68, 447 зв.–448;] з тим, щоб у випадку непогодження суперечностей сторонам було зручно повернутися зі своєю справою до офіційної судової інстанції [118, арк. 214 зв. –215]. Прив'язкою дня полюбовного суду могло бути християнське свято: «в ден Светого Балтромаєя» у церкві [118, арк. 317 зв.–319] чи на день св. Іллі [85, арк. 483]. Роки могли відбуватися як посеред тижня, так і в недільний день [82, арк. 218].

Зустрічаються випадки призначення полюбовного суду на час зібрання сеймику, що значно полегшувало справу його облаштування, зокрема з запрошенням суддів полюбовних [50, арк. 92 зв.].

Процедура полюбовного суду. Це питання належить чи не до найскладніших для дослідника з огляду на малу інформативну базу; воно, як і більшість дотичних до полюбовного суду проблем, лежало поза сферою правового регулювання і вкрай рідко потрапляло до текстів єднальних угод. Тож основним джерелом інформації служать принагідні згадки, а також деякі акти конфліктного характеру.

Отже, безпосередньо полюбовному судові могли передувати окремі вступні акти, до яких належало, зокрема, обов'язкове оголошення перемир'я між сторонами до моменту єднання, що інколи скріплювалося письмовими зобов'язаннями [86, арк. 147–149; 118, арк. 220 зв.–221]. Можливим був також обмін сторін реєстрами всіх своїх шкод, «запечатаних печатми» і поданих через возного [50, арк. 824]. Попередньо підготовлений реєстр міг подаватися і безпосередньо на процесі єднання [25, арк. 252]. Під час полюбовного суду цими реєстрами, поруч з іншими документами, користувалися полюбовні судді для полагодження суперечок [114, арк. 34–34 зв.].

У випадках, коли термін полюбовного суду з якихось причин не був призначений, скажімо, за відсутності на момент угоди про єднання однієї зі сторін, вона зобов'язувалася по приїзді листовно повідомити свого контрагента про час і місце приятельської зустрічі [82, арк. 165–165 зв.], що, зазвичай, відбувалося через возного [114, арк. 459]. На випадок хвороби сторони передбачалося, що вона листовно поінформує іншу, а потому таким же чином буде призначена інша дата [82, арк. 485 зв.]. Присутність возного при цих процедурах легітимізувала їх, тісно прив'язуючи процес єднання до офіційного судового процесу. Возні часто запрошувалися з гроду кожною зі сторін і на сам процес полюбовного суду: на них лежали обов'язки у випадку неполагодження сторонами стосунків чи розірвання угоди засвідчення перебігу полюбовного суду в актових книгах офіційної інстанції, до якої переходив подальший розгляд конфлікту [115, арк. 27]. При возному також традиційно були присутні два шляхтичі, свідки люди добрі [115, арк. 376 зв.].

Оскільки суд полюбовний носив публічний характер, часто влаштовуючись під час згромаджень шляхти на засідання суду чи провадження сеймику [121, арк. 292], то на єднання, окрім обов'язкових учасників, традиційно збиралося широке коло приятелів [119, арк. 25 зв. –27], інколи всупереч спробам сторін урегулювати кількість осіб на процесі [119, арк. 332 зв.–335 зв.]. Бажаною була особиста присутність сторін на єднанні, хоча траплялися і випадки його провадження через представників-умоцованих [81, арк. 221–221 зв.].

Можливо, що процес полюбовного суду починався з формального надання єдначам від сторін повноважень на провадження справи, про що свідчить один із записів [118, арк. 317 зв. –319]. Процес міг проходити як неформалізований акт замирення сторін у відповідності з уявленнями шляхти про справедливість [81, арк. 103–103 зв.], однак міг набирати і форми, максимально наближеної до офіційного судового процесу, особливо у справах, пов'язаних з нерухомістю. До формальних процедур вдавалися і на етапі, коли примирення не досягалося *угодливимъ обычаемъ*. Тож сталим компонентом листів на *розняте приятелское* є заувага: «буд правом або еднанемъ межи их милостями згодне застановити» [118, арк. 386–386 зв.; 119, арк. 332 зв.–335 зв.; 25, арк. 11 зв.].

Можна лише припускати, якою була процедура пріоритетного для шляхти *угодливого обычаю* [81, арк. 103–103 зв.], адже в компромісарських листах така інформація відсутня. Найімовірніше, що в цих випадках йшлося про обмеження формальностей, а чи й їх відсутність з боку учасників процесу, оскільки найважливішим було знайти оптимальний спосіб виходу з тяжкої ситуації – для жертви, для кривдника, для спільноти. Тож упродовж такого розгляду справи єдначі могли також представити своє бачення ситуації і спільно зі сторонами виробити максимально прийнятні умови. Сутність медіації полягала в тому, щоб кожна зі сторін погодилася на певні поступки щодо своїх очікувань, які, водночас, задовольняли б іншого учасника, тобто йшлося про двосторонню готовність до компромісу [28, арк. 165 зв.–166]: «покои еднаючи, абы кождыи при своеи справедливости зостальъ» [11, арк. 42].

Цілком імовірно, що у багатьох випадках питання про вину котроїсь зі сторін і її визнання не ставилися взагалі, важила лише готовність контрагентів визнати факт, що певні події відбулися, а також відшкодувати втрати. При цьому їх обрахунок вівся через порівняння кривд обох сторін. Звернімо увагу, як вирішувалися приятелями поррахунки між ворогуючими сторона у складній справі, де з обох боків були жертви: «...забитый противъ забитого, голова за голову, а ранные против ранныхъ ити маеть» [29, арк. 648–648 зв.]. Такий перебіг був важливим у за давнених ситуаціях, де кривди були з обох боків, а, як пам'ятаємо,

саме такий варіант і був характерний для шляхетської спільноти, де зазвичай симетрично відповідали на завдані образи [82, арк. 551–552].

Декрети єднань засвідчують присутність певних поступок з обох сторін задля досягнення порозуміння і замирення: «мениль быти себе ку кривде, але для згоды доброе и налезку приятельского на то призволял» [97, арк. 149–149 зв.; 81, арк. 546]. Так по смерті Григорія Чаплича-Шпановського у земському суді велася справа родичів його другої дружини – Олени з Малинських (про її частку серед майна небіжчика) – з опікунами Чапличевих дітей від першого шлюбу. Олена претендувала на маєток, який був записаний їй чоловіком віновим записом у 1600 кіп (скоріш за все, йшлося про подвоєну суму посагу). Справа була передана на суд полюбовний, де опікунам вдалося домовитися про зменшення суми вдвічі, до 800 кіп, натомість Олена, проявивши «особливу ласку і доброту свою», отримала маєток від вдячних опікунів із зобов'язанням надалі не чинити їй кривд. Взаємні поступки були вигідними для обох сторін: вдова отримала належний їй маєток, а дітям у майбутньому не довелося б викуповувати свою отчизну за суму, що вдвічі перевищувала реальний внесок мачухи в дім їхнього батька. У той час як земський суд мав присудити Олені маєток у сумі 1600 кіп без надання їй реальних шансів на отримання, і, скоріш за все, з перспективою подальшої судової тяжби і актів ворожості [97, арк. 493 зв.–496 зв., 552 зв.–553 зв.]. Таким же компромісом завершилася давня, «от дедовъ и отцовъ наших», справа про межові кривди Малинських з Іваном Козинським [97, арк. 158–159].

Однак справи про вбивство, що вирішувалися практично лише через поєднання сторін, передбачали дещо інший сценарій – передовсім важило добровільне визнання своєї вини кривдником, сплата *головщици* і матеріальних втрат родичам небіжчика, а також символічне відшкодування, *покута* – уживання низки актів упокорення, що мали сприяти виправленню ситуації та примирити контрагентів. Для багатьох правопорушень право передбачало публічне покарання злочинця – сидіння в замку, що мусило бути елементом зганьблення для шляхтича. Конституція Варшавського коронаційного сейму 1587–1588 р. взагалі забороняла поєднання у справах про вбивство без ув'язнення як публічної

кари. Зазвичай цієї умови дотримувалися, тож тексти приятельських угод містять зауваги про обов'язкове покарання винуватця через сидіння в замку упродовж визначеного терміну. Однак сутність цього образливого для шляхетської честі акту принципово мінялася, адже сторона *добровільно* приймала на себе зобов'язання [120, арк. 117].

Сідання в замку проходило обов'язково у присутності постраждалої сторони чи її представника, яка своєю присутністю легітимізувала цей акт. Якщо вона з якоїсь причини нехтувала домовленості і не з'являлася у призначений термін, то сидіння, схоже, відмінялося, що підкреслює договірний, добровільний характер стосунків поміж потерпілим і постраждалим [78, арк. 21]. Акт ув'язнення відбувався у присутності возного, який офіційно його засвідчував, а також багатьох свідків *людей добрих* [29, арк. 232–232 зв.].

Сидіння в замку сприймалося як *покута*, тобто моральне відшкодування потерпілим: «за *покуту себе* за то, што быхмо срокгост правную на себе поносит мели» [114, арк. 34–35 зв.]. У той же час можливість зменшення тривалості сидіння в замку була практично обов'язковим елементом приятельських домовленостей як важлива складова компромісу [45, арк. 322–323 зв.]. Так Роман Львович Вільгорський, який за поранення Тимофія Свищовського добровільно сів у замок, покинув його через три дні, бо скривджений написав до підстарости листа, «чинечи вже волным пана Романа Вилгорского, абы безпечне ехаль» [33, арк. 781–781 зв.]. Імплицитна присутність в домовленостях зменшення терміну ув'язнення фіксується і на рівні сталих вербальних формул у текстах еднань – сидіння з *просьбою* [58, арк. 88 зв.–89]. Інколи передбачався і час ув'язнення, після якого можна було просити про звільнення. Зазвичай цим клопоталися приятелі ув'язненого, у письмовій і усній формі звертаючись до протилежної сторони з проханням виявити милосердя. Тож послуга виявлялася не лише кривдникові, а й низці осіб, які на такий спосіб були *зневолені до послуг* навзаєм. Звернімо увагу на фрагмент листа кн. Олександра Заславського, що в ньому він просить відпустити вину Гулевичеві, який, сидячи у вежі, захворів. Однак, як підкреслює князь, важила не тільки ця обставина, але й «той звичай межі

людьми, який *більше покори потребує, аніж довгого сидіння*». У відповідь Заславський обіцяє завжди бути готовим до послуг [148, к. 22–23]

Показовим також є визнання Андрія Рогуського про те, що він погодився на скорочення терміну сидіння в замку Станіслава Жабокрицького за якусь кривду. Попедню останній сів на півроку, однак по певному часі «приступили прозбы так пана его, его милости пана Ивана Хребтовича-Богуринского, яко и веля иных людеи зацных, приятел» Рогуського, тож скривджений, «поважаючи прозбы и причины звыш помененых оособъ, их милостям сам тоем подаровал» [58, арк. 37 зв.–38].

Траплялося, що потерпілий, бачачи готовність свого кривдника сісти у вежу, звільняв його від зобов'язань. Так, Іван Дахнович Жабокрицький визнає, що «мел в замьку тутошнемъ володимерскомъ осмъ недел седети, то пак, дей, на зезде в Берестечку з угоды приятелское пан Волчко оное седене мне отпустил» [111, арк. 68–68 зв.]. У іншому випадку Ян Крушовський визнав, що позвав Марка Збранного до земського суду за порушення умов приятельського єднання, однак той не прибув у призначений термін для ув'язнення до замку. Наступним кроком Крушовський через чергове приятельське втручання взагалі звільнив Збранного від сидіння [116, арк. 497].

Тож моральний бік сидіння в замку за приятельською ухвалою і судовим декретом істотно різнився – вирок плямував *поштивість* винуватця, а *добровільне* прийняття на себе тягаря відплати за скоєне певним чином відновлювало статус шляхтича як людини доброї. Звернімо увагу на опис такої ситуації звинуваченим у скоєнні вбивства та інших тяжких злочинів Григорієм Сенютою, який, «яко учтивый шляхтичь, не хочечи должеи тръвати а такового великого тежару и поганбенья на собе носити», уже після ухвалення декрету – оголошення його банітом – через приятельське полагодження порозумівся зі своїми контрагентами та сів до замку [122, арк. 169 зв.–172].

Поруч із сидінням у замку як актом упокорення існував ще один елемент єднання, який ставив крапку у подальшій ворожнечі між сторонами – публічне *перепрошення* винуватцем потерпілої сторони [120, арк. 117, 121–122; 115, арк.

49]. Цей акт відбувався після виходу особи з ув'язнення зазвичай у маєтку потерпілого, хоч інколи переносився у публічні місця – на сеймик чи до суду [61, арк. 412 зв.], тим самим інформуючи весь шляхетський загал про замирення між сторонами. Винуватець їхав перепрошувати з кількома приятелями, а сторона скривджена, що засвідчено деякими угодами, теж запрошувала до участі родичів і близьких осіб. У справах про вбивство умовами угод інколи передбачалося не лише перепрошення найближчих родичів небіжчика, які клопоталися про виплату головщизни, а й дальших, що засвідчує побутування реплік кровної помсти.

Перепрошення не було довільним, а відбувалося за певним текстом, який укладався зазвичай приятелями на спосіб, що не ганьбив честі винуватця. Тобто перепрошення мало бути *учтивим* і для нього [45, арк. 807–810 зв.; 28, арк. 493 зв.]. Хоч у тяжких випадках траплялося, що сама скривджена сторона складала текст перепрошення, а винуватець обіцяв виконати цей акт «с покорюю и униженемъ», як відбулося з уже згадуваним Григорієм Сенютою. У відповідь скривдежні обіцяли винуватця «с тых всихъ презысков и з выволаня волнымъ учинити и позвы и декреты и листы увяжчыє (йому) вернути» [122, арк. 169 зв.–172].

Якщо *головщизна* була матеріальним відшкодуванням за вбивство, ув'язнення – актом упокорення кривдників, то перепрошення як додатковий елемент сатисфакції потерпілих символізувало остаточне замирення сторін [340, s. 28–43]. Зазвичай кривдник додатково зобов'язувався надалі не мститися, не наїздити, не погрожувати [117, арк. 127–128 зв.], що могло бути наслідком судового покарання. На подібний спосіб було полагоджено і справу про згвалтування Михайлом Гулевичем Раїни Кайсарової-Колодежинської, дочки Габрієля Кайсарова-Колодежинського та княжни Марини Велицької, та видачу її заміж за Івана Гуляльницького поза її волею і погодженням з батьками [64, арк. 603 зв.–605 зв., 628 зв.–630 зв.]. Фінальним актом погоджень стало зобов'язання кривдників «через себе и ни через якие особы направные жадного небезъпеченъства на здоровью, и перенагабанья правного, и через квалтъ» не чинити під заруками в 2 тис. золотих. Своєю чергою, Колодежинські звільнили

Гулевича від судової відповідальності [66, арк. 129 зв.–131, 131–132]. На жаль, деталі цих актів, зазвичай, лишаються поза межами джерел, які фіксують лише сам факт перепрошення.

Акт «покори», що був одним з варіантів перепрошення, зафіксований у Руському воєводстві в раніший час, передбачав ставання винного навколішки, тримання скривдженим над його головою оголеного меча, словесне визнання вини одним і пробачення іншим, на Волині, здається, не фіксується, принаймні мені не вдалося знайти згадку про нього [340, s. 29–30]. Хоча сам термін «покора» в актах примирення зустрічається. Так, наприклад, приятельський суд між Войною Линевським і Ганною Фалелеєвою Марковською з приводу пожаття і захоплення жита через гвалтовний наїзд присудив Линевського до виплати шкоди, а за сам гвалтовний наїзд – аби «въ покору поддал» [28, арк. 493 зв.].

Варто також зауважити і особливості позиції скривдженої сторони в актах поладження конфлікту. Певні поступки щодо кривдника, прояви милосердя, безпосередньо входили в нормативну сітку координат *людини доброї*. Звернімо увагу на лексику постраждалих в одній зі справ, де увага акцентується на християнській повинності прощення: «стерегучи повинности наше хрестиянское и шляхетское, усмирывши вси жали свои» [34, арк. 167]. А ось як мотивує свою відмову від претензій до вбивці її зятя пані Дмитрова Рогозинська: «Я, поваживши боязнь Божую, сумнене доброе, повинность свою шляхетскую» [85, арк. 136 зв.].

Однак далеко не завжди вдавалося досягти компромісу; траплялися випадки, коли сторона «жаднымъ обычаемъ на угоду и померкованье приятельское призволятъ» не погоджувалася [97, арк. 149–149 зв.] . У цих випадках і набувала чинності правова форма полюбовного судочинства, де в кінцевому підсумку йшлося не стільки про поєднання, скільки про угоду: «...если нас о то их милость поеднают, то вжо от оногo часу мает то быти уморено, а если бы нас не поеднали, тогды они жъ мают нас вмисто суду кгородского обычаемъ правным на он жо час судити и сказанье чинити водле статуту права земского» [29, арк. 107 зв.–108]. Спосіб провадження полюбовного

суду *поступком правним* засвідчують кілька скарг, занесених до актових книг, які фіксують наявність у полюбовному процесі всіх найважливіших моментів процесу офіційних судових інстанцій (можливо, хіба що, з менш строгою послідовністю): початково читався текст попередньої постанови про готовність на приятельський суд, визнаний перед офіційним судом і занесений до актових книг; потому сторони викладали суть справи; далі переходили до процедурних формальностей, що полягали у демонстрації позовів, якими сторони обмінялися, інспіруючи справу, і доведенні правильності їхнього вручення відповідачеві; суддями звірялися за Статутом певні приписи, на які посилалися контрагенти; сторони доводили свої права у відповідності з прийнятою системою доведення – через документи, свідків, систему правових норм [118, арк. 417–426]; на доведення аргументів суддями могла бути присуджена присяга, яка виконувалася в їхній присутності [120, арк. 295–298 зв.] тощо. Необхідність подання до офіційного суду детального опису процесу єднання у випадку його зірвання гостро ставила проблему запису, і, таким чином, потребу в кваліфікованому писареві, особливо в складних випадках [81, арк. 103–103 зв.].

Полюбовний суд міг тривати упродовж одного дня (чи не найчастіше), міг переноситися на наступний [118, арк. 421], а міг розтягтися і на серію актів [119, арк. 332 зв.–335 зв., 376–377, 419, 434–435 зв., 448–449]. Декрет мав прийматися полюбовними суддями одностайно; відсутність згоди поміж ними могла призвести до зірвання процесу і перенесення його на розгляд відповідної судової інстанції. Однак деякі угоди *рознятя приятельського* передбачали *обов'язковість* полагодження конфлікту через приятельський суд. Тож у цьому випадку, якщо одностайності не вдавалося досягти, рішення могло бути прийняте і більшістю голосів [82, арк. 484–486 зв., 617–619].

Для досягнення компромісу поміж суддями, і, відтак, сторонами, інколи вводилися додаткові заходи: обрання суперарбітра, введення до складу суддів (рівної кількості від кожної сторони) додатково ще однієї особи, звертання до судових урядників як посередників тощо. Обов'язковою умовою поєднання сторін була взаємна їхня згода з рішенням суддів-приятелів. Тексти угоди,

зазвичай, містили декларацію про скасування всіх позовів у будь-якій судовій інстанції і зобов'язання не вдаватися у цій справі до офіційних судів [82, арк. 159]. Як застережний захід проти зірвання умови застосовувався *заклад* (чи *зарука*), яку порушник угоди мав виплатити найчастіше протилежній стороні, однак траплялися випадки заруки одночасно на скривджену сторону і на уряд [50, арк. 824 зв.], короля [96, арк. 80–80 зв.; 81, арк. 103–103 зв.], чи полюбовних суддів [25, арк. 10 зв.]. Призначувана зарука, зазвичай, виражалася сумами в 500 і 1000 кіп, однак траплялися випадки в 2000 кіп і в 50 кіп литовських грошів. Однак відносно сталий характер величини заруки і досить значний її розмір свідчать про радше символічний характер цього акту, аніж про реальний стримуючий механізм.

Умови листів – *приятельських рознять* передбачали спосіб подальших дій сторін для випадків, коли полагодити стосунки приятельським шляхом не вдавалося, або ж приятельський компроміс був порушений. Він полягав у перенесенні справи до офіційної судової інстанції. Такою інстанцією міг стати суд, який попередньо розглядав цю справу і з якого вона була перенесена на полюбовне єднання, а також і будь-який інший, включаючи апеляційний [118, арк. 220 зв. –221]. Якщо подальший розгляд конфлікту повертався до попередньої інстанції, то в цьому разі скасовувалися вступні акти судового процесу, пов'язані з покладанням позову, а також часто низка інших процесуальних формальностей:

- сторони ставали до суду за старими позовами; інколи лише передбачалася процедура попередження сторони про термін судового процесу [118, арк. 386–386 зв.; 120, арк. 175–175 зв.];

- часто сторони не повинні були доводити правильність покладання позову, а також дотримуватися інших формальностей процесу [120, арк. 224];

- вирок часто мав остаточний характер, щодо якого заборонялася апеляція, тобто процес був *завитий*;

- у випадках порушення умов приятельського суду офіційна судова інстанція, до якої зверталася скривджена сторона, була зобов'язана до виконання

приятельської ухвали; передбачалося, що порушник умови не буде доводити у суді свої права на жоден спосіб [82, арк. 56 зв.].

В актових книгах найчастіше зустрічаються рішення полюбовного суду у земельних чи кримінальних справах, де йшлося про серйозні для винуватця наслідки, тобто у випадках, передбачених Статутом. Однак зважаючи на велику кількість *рознять на вгоду приятельську* і відносно малу – ухвал приятельського суду в актових книгах, можна говорити про необов'язковість їх фіксації, відтак, неможливість довести поширення цього явища на підставі кількісних показників. Між тим важливість для шляхетського загалу саме такої форми вирішення конфлікту засвідчують матеріали каптурового суду часів третього безкоролів'я – третина всіх попередньо поданих до розгляду справ ще перед початком процесу була полагоджена полюбовно або ж була передана на вирішення приятелів. У частині справ контрагенти полагодили суперечності під час процесу, після присудження присяги та після ухвали судового вироку, тобто напевно можна говорити приблизно про половину усіх справ, що пройшли через приятельський суд [259, арк. 439–496]. Насправді, їх мало бути значно більше, зважаючи на необов'язковість фіксації позасудового полагодження стосунків, а також на вкрай малу кількість свідчень про виконання декретів [271, арк. 12–13, 24–25].

Насамкінець мушу дещо підважити оптимістичну картину, що може скластися при аналізі полюбовного полагодження конфліктів. Така форма комунікацій між ворогуючими сторонами створювала лише ґрунт, на якому могло дійти до угоди чи й поєднання, однак вона не могла змусити їх до порозуміння. Полюбовне полагодження конфліктних стосунків було не одноактною дією, як це може здатися з уривкової інформації джерел, а процесом, багатоходівкою, де траплялися і спроби досягти свого через силу чи вербальний та психологічний пресінг, і вибухи емоцій, що не сприяли порозумінню, і можливий поворот до офіційного судочинства.

Так, у конфлікті Василя Гулевича зі Жданом Коіленським з приводу розмежування ґрунтів приятелям вдалося поєднати сторони, однак вже наступного дня поміж ними виникли непорозуміння. Своє тим незадоволення на

звичний спосіб – через образливі слова – висловив один із єдначів, луцький земський суддя Гаврило Бокій; аналогічна відповідь від сторони, своєю чергою, не забарилася. Своє тим незадоволення на звичний спосіб висловив один із єдначів, луцький земський суддя Гаврило Бокій; відповідь від сторони, своєю чергою, не забарилася. Врешті Гулевич попросив про припинення спроб полюбовно поладити суперечку і вимагав правового вирішення проблеми або дозволу апелювати у тій справі до короля: «Пан Гаврило Бокей задал ему слова ущипливыи доброй славе его милости. Пан войский, не терпячи ему того, поведил, иж лжет на него, яко пес. И далее, яко ся то звыкло от почтивых платити. Потомъ было то пришло и до кордов. Пан войский с плачомъ просил пана подкоморого, абы вже его милост болшей тымъ еднанемъ не бавил, а тую реч правне кончил, або подле прозбы паней Коиленское и позволения пана Коиленского то дал до короля его млсти» [111, арк. 247 зв.–256].

Важливою була довіра сторін до медіаторів, які зазвичай були досить авторитетними у соціумі особами, часто обіймали уряди, і, відтак, мали неформальні важелі впливу на сторони. Звернімо увагу на низку листів від слуг і клієнтів канцлера Яна Замойського, в яких ішлося про прохання допомогти у залагодженні суперечок, подяку за сприяння [146, к. 17] чи повідомлення про невдалі спроби єднання, в які був заангажований канцлер [144, к. 1]. Складні стратегії в процесі пошуків компромісу за участю Яна Замойського демонструє лист луцького старости Олександра Семашка. Він пише, що маєткові суперечки з його вуєм Василем Семашком не вдалося погодити через підкоморія, який попередні домовленості практично «в ніщо» перетворив. Сам Семашко був звинувачений у тому, що звів до Луцька почти своїх людей, зокрема, кн. Чорторийського, які на здоров'я Василя чигають. Тож Олександр пише до свого патрона, щоб той не зважав на ці чутки, які можуть до нього дійти. Натомість, бачачи протегування підкоморія дядькові, староста розпустив чутки, що у випадку, якщо підкоморій у тій справі поїде до Замойського, він особисто від поїздки відмовиться, що мусило б спонукати його опонентів таки вдатися по допомогу Замойського. Зважаючи на цю ситуацію, Олександр просив свого

патрона посприяти йому, переконати підкоморія відмовитися від цієї справи, а взятися особисто за полагодження конфлікту [147, к. 19–20].

Тож при орієнтації на безсторонність полюбовних суддів і їхню незаангажованість у суперечку, уникнути їх особистої зацікавленості практично не вдавалося. Адже посередники обиралися із осіб ближнього кола, зацікавлених у реалізації інтересів саме своєї сторони, часто стаючи при цьому жертвами тенденційності (про особливості полагодження конфлікту див.: [427]). Так, Станіслав Олдаковський і Станіслав Трацевський скаржилися на Василя Гулевича, спільного *єднача* поміж ними і Адамом Бранським, який, від'їжджаючи після невдалих спроб замирити сторони, «пофальки явные при много приятел зацныхъ» чинив, «так на горла наши, яко и на маетьности обещаючися *зомьстити*» [65, арк. 49 зв.–50 зв.].

Рівновага сил у конфліктах зустрічалася нечасто, тож завжди існувала можливість накидання некорисних умов для слабшого, який у цьому разі залишався незадоволеним. Завдання ж єдначів натомість полагало у пошуках прийняттого варіанту для всіх учасників, досягненні компромісу між зазвичай протилежними їх інтересами [406, s. 83–84]. Адже уникнути подальшої ескалації ворожості не вдавалося, чинячи примус до замирення чи не надаючи достатньої уваги почуттям сторін. Скривджений мусив отримати сатисфакцію, зокрема, і психологічну, що створювало умови для звільнення від тягаря минулих образ, гніву, злості тощо [122, арк. 167]. Він мав бути готовим вибачити, що залежало, зокрема, й від готовності кривдника перепросити за скоєне та його щирості, а чи її достатньо переконливої демонстрації. З іншого боку, потрібно було враховувати і почуття кривдника, скажімо, представляючи перепрошення – цей важливий елемент припинення ворожнечі – не як визнання вини, а як жаль за тим, що сталося. Судді мусили постійно пам'ятати про честь сторін, яка не мусила постраждати в процесі замирення настільки, щоб потому вимагалось чергових актів насильства для її відновлення. Запобігти цьому мали й домовленості не мститися після досягнення компромісу, що було необхідним елементом подальшого співіснування сторін.

Для досягнення всіх цих умов, а також багатьох інших, потрібна була готовність супротивників, якої досягти на піку конфлікту було практично неможливо. До процесу замирення приступали тоді, коли попередні спроби силового домінування однієї зі сторін, порозуміння на нерівних позиціях чи швидке отримання сатисфакції через суд не вдавалися [406, s. 180–183]. Втім, насильство також уживалося сторонами в процесі переговорів з метою покращити своє стратегічне становище. А саме позасудове судочинство могло використовуватися для відновлення владних стосунків, підважених конфліктом, їх зміни чи обмеження.

Про складнощі на шляху полагодження стосунків може свідчити справа, що надійшла на жовтневі рочки луцького гродського суду 1598 р. для виконання трибунальського декрету – передачу трьох дворощ у маєтку Суск від княгині Магдалени Якацької Маркової Сокольської Андрієві Загоровському. Справа вперше потрапила на трибунал у 1595 р., однак тоді сторони заявили про готовність поладити суперечки полюбовно. Після невдалої спроби замирення контрагенти 1597 р. повернулися до трибуналу, де позивачеві присудили маєтність і відшкодування в 1096 кіп і 52 гроші, у випадку невіддачі якої Загоровського мали «увязати» в маєтки княгині, тобто передати йому в тримання до віддачі вказаної суми. Втім, спроби виконання декрету гродським урядом не вдалися, її урядники заявляли, що княгиня про той декрет не знала і, відтак, увязання не дозволила. Як наслідок, гродський суд відповідно до конституції надіслав справу до Трибуналу для оголошення Сокольської баніткою. Там княгині, яка запевняла, що не чинила спротиву виконанню декрету, наказали на підтвердження своїх слів присягнути, однак позивач звільнив її від присяги і скасував баніцію. Тож за декретом 1598 р. відповідачка мала через шість тижнів передати маєток під загрозою публікації баніції Загоровському. Гродський суд, виконуючи трибунальську ухвалу, наказав княгині Сокольській за два тижні після засідання (14 жовтня), де розглядалася справа за трибунальським декретом, передати дворища позивачеві та відшкодувати втрати [66, арк. 243–244 зв.; 65, арк. 343 зв.–345, 348 зв.–349 зв.]. Сторони стали 15 листопада на рочки

(«конътроверсие и поступки свое правные до суду нынешнего вносили»), де позивач просив про публікацію баніції кн. Сокольській як такій, що не виконала декрету, а та твердила, що спротиву не чинила і продемонструвала на підтвердження свідчення возного. Відповідачка також заявила про готовність через присягу засвідчити, що в Суску більше нічого не має. Суд наказав княгині присягнути, однак Загоровський звільнив її від присяги. Суперечки, втім, на цьому не закінчилися – приводом подальших дискусій стали умови відшкодування втрат, через що княгиня просила дозволу на апеляцію, яку урядники не дозволили. У відповідь княгиня публічно заявила про свою незгоду з рішенням суддів і засвідчила возним: «позваная сторона светъчилася, уряд осведченъе принявши, так же сведчился, иж не упорне, але ведле права посполитого в томъ постууетъ» [66, арк. 453–454 зв.]. Цей схематичний виклад подій засвідчує існування складних комбінцій при полагожденні конфлікту, де тісно співіснували судові процедури і позасудові механізми, адже звільнення від присяги чи баніції не могло обійтися без активного втручання приятелів.

Полюбовний суд як найдієвіший механізм полагодження конфлікту водночас міг бути й варіантом чинення тиску сильнішою стороною на слабшу для досягнення свого [40, арк. 702 зв.–703 зв.]. На єднання інколи прибуваали зі значними почтами, з усіма атрибутами воєнної виправи [119, арк. 376–377].

Полюбовне погодження не лише допомагало швидше досягти порозуміння між конфліктуєчими сторонами, а й могло використовуватися кривдником для затягування урегулювання суперечностей чи отримання постраждалим відшкодування [101, арк. 292 зв.; 62, арк. 627–628 зв.]. Сторони також могли використовувати процес приятельського полагодження конфлікту як тактику задля якнайдошкульнішого удару по супротивнику. Так, Адам, Станіслав і Ян Лаці жалілися на берестецького урядника Олександра Пронського, який за наказом свого пана наїхав на їх село Сушки з гаківницями, возами, гайдуками та іншими «воєнними приправами» та вчинив гвалт під час «розняття», умови якого передбачали дотримання миру між сторонами («мы сами, слуги и подданые наши в покою до часу назначого быт мели») і були скріплені шляхетським словом і

подаваням рук [36, арк. 639–639 зв.]. А Януш Угриновський був убитий Іваном Білостоцьким, як твердили обвинувачі, після домовленостей про полагодження суперечок. Упевнений у власній безпеці, Угриновський знехтував заходи безпеки, за що і поплатився [86, арк. 147–149]. Траплялися випадки застосування насильства й одразу після полюбовного суду чи трохи згодом.

* * *

Тож попри існування певної моделі конфлікту і його полагодження, знаність спільнотою його основних етапів, загалом конвенційний характер дій учасників, не можна говорити про автоматизм в його протіканні. Адже на кожному з етапів сторони мали можливість «маніпулювати темпом дії, уповільнюватись і вичікувати, відтягувати і відкладати, змушувати чекати або сподіватися, чи ж, навпаки, форсувати, прискорювати події, грати на випередження, захоплювати зненацька, забігати вперед» тощо. Полюбовне замирення, яке було найважливішим засобом полагодження конфлікту, часто переносилося, затягувалося, зривалося самими сторонами, інколи досить провокативно – через акти насильства одразу по досягненні домовленостей. Відповідно, весь хід полагодження стосунків був не стільки рухом з жорстко детермінованими етапами, а, скоріш, творчим процесом в рамках конвенційної моделі [406, s. 335–349]. Втім, іншої можливості для полагодження суперечностей без подальшої ескалації ворожості та для відновлення стосунків між ворогуючими сторонами без урази для поштивості однієї з них і з урахуванням потреб другої не було. Приятельський суд, за дотепним висловом Стюарт Керол, можна охарактеризувати як чистилище між ворожістю і миром.

Підсумовуючи, варто зауважити, що дихотомія між судовим і позасудовим полагодженням конфлікту дещо штучна, адже під час медіації активно вдавалися до цілком формальних засобів вирішення суперечностей, а у досудових і судових процедурах уживалися договірні принципи. Врешті, і там, і там сторони, арбітри, судові урядники та приятелі активно зверталися до спільних цінностей.

РОЗДІЛ 9.

МОДЕЛІ КОНФЛІКТНИХ ВЗАЄМИН: У РОДИННОМУ КОЛІ ТА КОНФЛІКТ ЯК ПОМСТА

9.1. Вбивство князів Четвертинських: судовий процес та замирення

Справа про вбивство князів – братів Михайла та Петра Четвертинських, що тяглася у суді близько року, є однією з рідкісних удач історика, оскільки зафіксована майже на всіх своїх етапах, як в рамках офіційного судочинства, так і поза ним – на шляхах приятельського замирення сторін. Тож спробую проаналізувати стратегії обвинувачених та їхніх уповноважених під час судового процесу, а також ті позасудові механізми, до яких вдавалися шляхтичі для полагодження вкрай складних ситуацій, обтяжених кровопролиттям у приятельському/свояцькому середовищі.

Отже, як засвідчувала скарга вдови по князю Івану Четвертинському Марії Киселівни і її синів, князів Федора і Остафія Четвертинських, матері та братів загиблих, князі Михайло та Петро перебували 5 березня 1576 р. в понеділок у домі князя Марка Солтановича Сокольського в Соколю, де на той час також знаходилися Василь Семашко, Федір Петрович Загоровський, Остафій Малинський, Ярош Семашко, Василь і Дем'ян Павловичі. Тож коли по обіді князі вийшли зі світлиці, слуга Яроша Семашка Садовський, як твердили потерпілі – з наказу свого пана, перейнявши їх і потягнувшись до шаблі, почав провокувати бійку. Однак Четвертинські, уникаючи конфлікту, рушили до воріт з наміром їхати додому. Тієї хвилини зі світлиці вискочив Василь Семашко, а з ним й інші гості з оголеними шаблями, зі слугами, яких було з десяток. За закликem Семашка – «Бий, забий тых злых людей» – слуги накинулися на князів, яких супроводжувало лише троє осіб, і завдали їм серйозних ран [33, арк. 82 зв.–83].

У відповідності з правовими приписами факт побиття родичі оповіли «околичним» сусідам, внесли скаргу до суду і освідчили возним Юрієм

Федоровичем Рогачевським [33, арк. 83 зв.], наданим луцьким гродським урядом, який потому вніс своє визання до гродських книг [32, арк. 66–66 зв.].

У присутності возного та офіційних свідків, шляхти людей добрих, потерпілі назвали імена винуватців – Василя Семашка, Федора Петровича Загоровського, Остафія Малинського, Яроша Семашка та Василя і Дем'яна Павловичів [33, арк. 83 зв.]. Про причину того, що сталося, у скарзі і подальших матеріалах не повідомлялося, більш того, у звичний для конфліктних ситуацій спосіб підкреслювалася відсутність суперечностей між сторонами: «Пан Василей Семашко, не маючи до них жадное вини и причины, неотповедне, одно своволне, умыслне а небачне и непристойне [учинил]» [33, арк. 83].

Схоже, що в нашій історії під час застілля відбулася сутичка між Семашками і Четвертинськими, спровокована, ймовірно, якимись майновими суперечками, звичними у шляхетському середовищі, особливо тих, чиї ґрунти межували. Так, уже після описаних подій фіксуються наїзди: велицького урядника Остафія Єла Малинського на брехівський ґрунт кн. Четвертинських [32, арк. 212 зв.–213] та кн. Четвертинських з брехівськими та боровицькими слугами, боярами та підданими на маєток Навоз Федора Загоровського [32, арк. 367 зв.].

Невдовзі потому, у п'ятницю 9 березня кн. Петро помер, тож Четвертинські розпочали справу про його вбивство, поранення кн. Михайла і слуг, а також про вчинену під час бійки шкоду. Розгляд справи призначався на 26 квітня [32, арк. 89–89 зв., 89 зв.–90]. Однак 11 квітня возний Григорій Красносельський визнав у суді, що оглядав тіло небіжчика кн. Михайла, який помер у неділю 8 квітня від ран, заподіяних в Соколю Василем Семашком та його помічниками. Тож далі обвинувачення набули ще серйознішого характеру, оскільки йшлося вже про вбивство двох осіб [32, арк. 101].

Утім, 26 квітня судове засідання не відбулося, оскільки суд не зібрався у повному складі через коронацію Стефана Баторія. Далі позови обвинуваченим були подані в кінці червня [32, арк. 322 зв., 231–231 зв., 235 зв.–236], а сама справа розпочалася за чотири тижні від моменту їх позивання – 19 липня у четвер за участю підстарости Михайла Вільгорського і судді – Григорія Данилевича [32,

арк. 291 зв.–298 зв.]. Перебіг процесу був традиційний: спочатку позивачі, ставши до суду, задекларували, що на той день припав *рок* у справі про вбивство кн. Петра і Михайла Четвертинських, поранення їхніх слуг і заподіяння під час бійки матеріальних збитків. Далі просили про возного для «воання» (закликання до справи) позваних; наданий їм Григорій Вербський тричі у відповідності з правом «заволав» відповідачів. Від них до суду став Матис Хотилевський як уповноважений на ведення справи (*умоцований, пленіпотент*) і теж просив про возного. Через нього були подані листи *отвороні* від Василя Семашка, один з яких був адресований старості кн. Богушу Корецькому (за його відсутності – судові гродському), другий – стороні-контрагентові, де Семашко сповіщав про свою хворобу. Далі Хотилевський подав до суду три *умоцовані* (уповноважувальні) листи від інших обвинувачених – Яроша Семашка, Федора Загоровського, Остафія Малинського, однак судові урядники через зайнятість іншими справами, а також, оскільки вже йшлося до вечора, відклали ту справу на наступний день.

Наступного дня умоцований позивачів просив суд не брати до уваги заяви Василя Семашка про хворобу, оскільки справа про вбивство є *завитою*, тобто, не може відкладатися відповідно до арт. 20 розд. 4. Хотилевський у відповідь послався на арт. 13, розд. 4, де йшлося про причини, за яких відповідач у випадку нестання до суду не програвав процес (посполите рушення, вальний сейм, епідемія, хвороба позваного). Однак на наступних рочках контрагент мусив присягою довести правдивість своєї хвороби, якби ж не присягнув – програвав справу [32, арк. 292 зв.–293]. Суд визнав слушними аргументи Хотилевського і переніс слухання у справі Семашка на наступний рок, натомість іншим обвинуваченим наказав відповідати на звинувачення.

Передовсім позивачі просили про читання позовів, в яких викладалася суть справи, а також уповноважувального листа («моці зуполної»), наданого Хотилевському відповідачами. Після читання листів умоцований позивачів – Станіслав Каменський – вказав на неосілість у Волинському воєводстві Матиса Хотилевського і просив, аби його повноваження як умоцованого не визнавалися,

адже адвокатом за ЛС не може бути жоден «чужоземець» і неосілий. У відповідь Хотилевський заявив, що має осілість у Городенському повіті і готовий її підтвердити [32, арк. 293 зв.], проте потребує для цього певного часу. Тож він просив про відкладення справи і призначення нового терміну її розгляду.

Суд запропонував позивачам визначитися: чи вони погоджуються на перенесення справи, а чи згодні її провадити далі за участю Хотилевського як умоценого. Ті після наради за дозволом суду, врешті, погодилися на відкладення засідання на 6 тижнів. Обвинувачені програвали справу у тому випадку, якби Хотилевський з якихось причин до суду не став і не захотів «усправедлитися».

Питання осілості Хотилевського, як уже зауважувалося, мало свої особливості. Адвокатські повноваження коронних шляхтичів за правовими приписами (про які згадувалося в ході справи про вбивство кн. Четвертинських – арт. 34, розд. 4) зазвичай оскаржувалися як чужоземців, незнайомих з правом і звичаєм Волинської землі. Однак на той час для волинської шляхти такими ж чужоземцями мали стати і обивателі ВКЛ. А проте адвокат позивачів залишив цей факт без уваги. Врешті, у тому ж таки арт. 34, який забороняв «прокураторствувати» неосілим у ВКЛ, робився виняток для тих видів справ, де винуватці могли поплатитися життям чи честю. У цих випадках адвокатами могли виступати і чужоземці, і неосілі, а саме такою була справа про вбивство кн. Четвертинських. Втім, Хотилевський мав бути зацікавлений у відтягуванні справи своїх клієнтів, тож не в їхніх інтересах було уточнення артикулу.

Чергове судове засідання, призначене на 30 серпня, де Хотилевський мав продемонструвати свою осілість, а Василь Семашко – присягнути на підтвердження правдивості хвороби, не відбулося через смерть луцького старости кн. Богуша Корецького, а також через хворобу гродського судді Григорія Данилевича [32, арк. 382 зв.]. Смерть старости могла бути формальною підставою для припинення роботи гродського суду як органу, що формувався ним самим з його ж слуг. Зокрема, про таку практику свідчить призупинення роботи володимирського гродського суду після смерті старости кн. Костянтина

Костянтиновича Острозького [93, арк. 209 зв.]. Однак певність шляхти, що суд через характер його роботи мусить працювати безперервно (про що йшлося, зокрема, у випадку засідання перед вальним сеймом), а також згадка про хворобу судді як ще одну причину відкладення засідань засвідчує можливість роботи луцького гродського суду і після смерті кн. Корецького.

А тим часом саме хвороба членів суду була частою і звичною причиною для перенесення терміну справи, до якої вони вдавалися, чи то протегуючи одній зі сторін, а чи не бажаючи приймати остаточного рішення у складних ситуаціях, адже судді були членами тієї ж таки шляхетської спільноти, тісно пов'язаної приятельськими та родинними зв'язками. Зауважу, що волинська шляхта за сеймиковою ухвалою 1575 р. вимагала для членів гродського суду, якби вони не стали на якийсь із років через хворобу, присяги про її правдивість: «А што се тычет врядов кгородских, подстаростей, суди и писара, если бы который з них для форобы своее на тых роцех быти не мог, ино на других роцех мает присягнути, иж правдиве немоцион был и для обложное хоробы своее на тых прошлых роках быти не мог» [113, арк. 102 зв.–103].

Справа про вбивство князів Четвертинських не розглядалася і за урядування Ярофія Гостського, який виконував обов'язки старости від жовтня 1576 р. [32, арк. 420]. Судовий процес поновився лише 14 лютого 1577 р. за старостування вже Олександра Жоравницького, який особисто брав участь у його провадженні; на уряді гродського судді залишився Григорій Данилевич. Оскільки всі винуватці були позвані до суду як співучасники окремими позовами, то й справи проти кожного з них велися формально як окремі, що набули в ході процесу своїх особливостей.

Першим вписаний декрет у справі Василя Семашка, де фіксувалися усі етапи процесу [33, арк. 82 зв.–85]. Тож передовсім возний, наданий Четвертинським для «воання» позваних, засвідчив відсутність на суді відповідача. Після чого княгиня Іванова Четвертинська Марія Киселівна з синами через умоцваного Яроніма Якимовича жалілися перед судом «сь позву» на винуватця, тобто виклали суть справи у відповідності з позовом, вказавши на

дотримання всіх правових приписів на доведення злочину – визнання самих небіжчиків у присутності возного і свідків, а також через тестамент винуватців їхнього побиття, освідчення возним у присутності свідків ран, а потому і смерті князів, фіксація визнань у гродських книгах тощо. Згадувалося, що Василя Семашка позивали вже тричі, однак через різні причини справа так і не дійшла до свого завершення. До суду також були поставлені слуги небіжчиків, які через ту бійку залишилися на все життя скаліченими, а також привезені на грод тіла князів.

Далі умоцований позивачів довів факт вручення позову Семашкові через возного Григорія Вербського, який засвідчив свої дії перед гродським урядом, що й було вписано до гродських книг. Тож, оскільки Семашко не став і не прислав свого уповноваженого, умоцований Яронім Якимович просив суд визнати його винним, однак рішення у цій справі було відкладене до наступного дня. Наступного дня до суду став Матис Хотилевський як уповноважений Василя Семашка і знову подав від нього суддям і позивачеві два листи *отвороні* з повідомленням про його хворобу. Однак Якимович вказував на завитий характер справи і нестання уповноваженого у призначений для її розгляду день, відтак – вимагав справу *здати*. Хотилевський, натомість, твердив, що був з листами в четвер і подав їх судові. Тож остаточне вирішення справи судді відклали до суботи «про інших немало справ».

Поміж свідченнями сторін існують явні неузгодження. Однак сказати, що відбулося насправді, неможливо. Очевидно лишень, що з листами Хотилевський таки припізнився, поставивши суд перед складним вибором: визнати Семашка несталим і, відповідно, таким, що справу програв, чи знову відкласти її на наступний термін.

У суботу Яронім Якимович знову заявив, що не приймає пояснень обвинуваченого, адже листи були подані Хотилевським хоч і першого дня, однак уже по закінченні судового засідання. До того ж були порушені приписи арт. 13, розд. 4 (II ЛС), оскільки умоцований не дав знати позивачеві про хворобу свого клієнта, а також діяв з порушенням арт. 19 розд. 1 (II ЛС), за яким листи мають

подаватися через возного в присутності шляхти як офіційних свідків. Тож Якимович просив суд не приймати повідомлення про хворобу за слушне.

На те Матис Хотилевський відповів, що не залучив возного до акту подання листів з об'єктивних причин, не зумівши його дістати, однак особисто передав їх судові. І послався на той же арт. 13 розд. 4, де йшлося про те, що у випадку хвороби сторона має повідомити про неї суд і сторону через листи *отвороние*, однак не регламентується спосіб їх подачі.

Суд, врешті, визнав слушність Матиса Хотилевського і переніс розгляд його справи на наступну судову сесію, зобов'язавши Семашка перед її початком присягою підтвердити правдивість своєї хвороби.

Першого дня судових засідань, у четвер 14 лютого, паралельно зі справою Василя Семашка позивачі розпочали процес проти Федора Загоровського [33, арк. 90–94], умоцований якого, той же Матис Хотилевський, з'явився у суді вже по завершенні його роботи. У п'ятницю Яронім Якимович наполягав на визнанні неявки відповідача через відсутність його адвоката першого ж дня, коли мала розглядатися справа. Своєю думку з цього питання суд висловив у суботу: повноваження Хотилевського визнали, бо хоч судді на момент його появи і припинили роботу, однак ще не покинули своїх місць. У відповідь адвокат позивачів висунув ще один аргумент проти провадження процесу – відсутність у суді самого обвинуваченого, а у справі, де ідеться про вбивство і, відповідно, можливість ухвалення смертної кари для винуватця, умоцований без клієнта вести процес не може (розд. 1 арт. 2): «...в речах такихъ, где идет обжалованому о горло, заочне мовити не может» [33, арк. 92].

Втім, Хотилевський заперечив цей аргумент посиланням на інший артикул (арт. 32, розд. 4), де зауважувалося, що адвокат може провадити процес за відсутності клієнта у всіх без винятку справах. Суд знову відклав ухвалу до понеділка, а потому – через велику зайнятість – до вівторка. Врешті, коли дійшло до справи, Яронім Якимович зауважив невідповідність *моці* Хотилевського, адже у її тексті Федір Загоровський названий помічником Василя Семашка, у той час кн. Четвертинські позивають його як одного з принципалів – безпосередніх

винуватців смерті кн. Петра і Михайла [33, арк. 93 зв.]. Тож уповноважувальний лист не може бути прийнятий як такий, що був наданий на іншу справу. Суд взяв до уваги аргументи сторони-позивача і ухвалив декрет: Загоровський програв процес через неявку до суду у відповідності з арт. 20 розд. 4 і ухвали Городенського сейму 1568 р., а справа передавалася до короля для оголошення винуватця як несталого *виволаңцем*. Тобто Загоровський мав бути визнаний особою поза законом до того моменту, аж поки сторони не дійдуть порозуміння і не будуть відшкодовані кривди позивачеві. Волинська шляхта сеймиковою ухвалою від 17 серпня 1575 р. пробувала скоротити шлях отримання сатисфакції для скривдженого, постановивши, що надалі декрет про виволаңня ухвалюватиметься самим гродським судом і не потребуватиме підтвердження короля [31, арк. 378 зв.–379]. Фіксується кілька справ, де гродський суд згадує про сеймикову ухвалу, однак передає декрет про *виволаңня* до короля, бо той артикул ще не був ним підтверджений [32, арк. 79 зв.].

Декретом також передбачалася сплата родині князів Четвертинських *головищизни* у розмірі 200 кіп за двох осіб, а також вартість речей, що були втрачені в ході бійки, трьом слугам, почитивим шляхтичам, «ижь на руки ест хромы» – по 50 кіп у відповідності з арт. 13 розд. 11, і додатково за рани на голові – 30 і 40 кіп, всього 469 кіп, грошів 5, пенязів 8. Тож кожен з чотирьох звинувачених мав виплатити по 121 копі, 31 грошу і 2 пенязях, а до віддання тієї суми – передати маєток до рук Четвертинських (*ув'язати в маєток*).

Ситуація з Ярошем Семашком і Остафієм Єловичем Малинським була подібна до справи Федора Загоровського [33, арк. 96 зв.-99] з тією лише різницею, що їхні уповноважувальні листи Матис Хотилевський взагалі не подав до суду першого дня, пославшись на те, що забув їх у господі. Наступного ж дня Яронім Якимович відмовився розглядати будь-які аргументи обвинуваченої сторони на тій підставі, що рок завитий скінчився у четвер [33, арк. 98 зв.]. Староста, порадившись зі шляхтою, яка на той час була при ньому, визнав відповідачів як до суду несталих винними. Декрет був аналогічний до присуду у справі Федора Загоровського.

«Забудькуватість» умоцваного Хотилевського та його спізнення на процес видаються дуже дивними, направленими на позір проти сторони, яку він представляв. Однак Хотилевський, зважаючи на свій невисокий статус у волинському шляхетському соціумі, навряд чи міг діяти у змові з позивачами всупереч своїм клієнтам і сподіватися при цьому на безкарність (за такі дії адвокатам загрожувала втрата честі). Логічним видається лише одне пояснення – ситуація із запізненням і подальший програш справи саме через нестання обвинувачених була вигідна клієнтам Хотилевського, адже за цих обставин у суді не озвучувалися обставини злочину; декрет ухвалювався не щодо скоєного злочину, а «яко на року завитомъ *несталого* здано», врешті – ще на певний час відкладався остаточний присуд.

Процес передачі маєтків від винуватців до потерпілих затягнувся. Власне, лише Федір Загоровський, за свідченням возного Григорія Красносельського, не перешкоджав *увязанню* князів Четвертинських в його маєток Копиль, що відбулося 27 лютого [33, арк. 169–169 зв.]. Переданню Велицька, володіння Остафія Сло-Малинського, стала на заваді його дружина – княгиня Богдана Любецька, яка 28 лютого особисто заявила возному Красносельському та шляхті при ньому, що маєток належить їй за певними записами від чоловіка, та заборонила ув'язання. Трохи згодом, 2 березня, брат Богдани князь Григорій Любецький від себе та іменем своєї сестри оповідав на гроді, що під час минулих гродських рочків їхні дядьки – підсудок луцький кн. Остафій Сокольський і кн. Марко Сокольський, а також він власною особою посвідчили перед старостою, що Остафій Сло-Малинський записав дружині на Велицьку віно, а також позику в сумі 2 тис. кіп, тож будь-яких інших записів на тому маєтку він робити не може [33, арк. 167–167 зв.].

Спроба кн. Четвертинських отримати їм належне за судовим декретом спровокувала акти ворожості з боку Богдани Сло-Малинської. Так, 9 квітня Федір Четвертинський скаржився, що 7 квітня вона наслала своїх слуг, бояр і підданих на маєток його Літогощ, де вони побили урядника і підданих, одного з них вбили, а також заподіяли інші шкоди. Возний Григорій Вербський засвідчив перед

городським урядом скаргу князя, а також оповів, що Єло-Малинська заперечувала особисту причетність до наїзду. Тоді урядник кн. Федора Четвертинського просив Богдану про призначення «року» для суду над її слугами і підданими, однак пані відмовилася під претекстом своєї підпорядкованості чоловікові і заявила, що саме йому належить судити винуватців: «Я якъ справедливости не чиню, так и року на вчинене справедливости не складаю, бо, дей, *я не вдова, але маю мужа*, которого на сес час дома нет. А кгда муж мой додому приеде, тогды справедливости князю Четвертенскому, коли се будет потребовати, з врьдника и подданных боронити не будет, але се заразом учинит» [33, арк. 232–234 зв.].

Подібним чином закінчилося і намагання Четвертинських ув'язатися в маєток Добрятин Яроша Семашка. Той же возний Красносельський визнав, що 24 лютого в неділю він разом зі шляхтою, наданою йому з уряду, їздив з ув'язним листом до Добрятина, де їх перестрів Петро Семашко і не допустив ув'язання, заявивши, що той маєток належить не Ярошеві, а йому і сестрі, до того ж погрожував представникам уряду: «Естли не хочете ув Ъкве воды пити, едте ж себе проч» [33, арк. 167 зв.–168].

28 березня відбулося чергове слухання справи кн. Четвертинських з Василем Семашком [33, 208–210 зв.], який перед початком процесу мусив присягнути, що «правдиве, а не ку зволоце справедливости на тые обадва менованые роки был хор», а також поставити до суду як неосілих Дем'яна і Василя Павловичів. Однак відповідач знову не з'явився, приславши свого слугу Олександра Клевецького з двома листами «на ознаименьє в суду хоробы».

Адвокат позивача Яронім Якимович просив суд не приймати за слушну причину неявки Василя Семашка, адже на такий спосіб він вже втретє намагається затягнути справу. Суд відклав рішення до наступного дня, а потому все ж переніс слухання по звинуваченню Семашка на 9 травня. Однак у відповідності з арт. 13, розд. 4 послав до нього зі старостинським листом возного Григорія Вербського з двома шляхтичами, перед якими Семашко мусив присягнути, що справді хворіє та хворів під час попередніх судових засідань. Возний, повернувшись, засвідчив перед судом, що бачив Василя, який лежав у

ліжку і стогнав, однак присягати відмовився, відкладаючи цей акт до наступних судових років.

Тож спробую проаналізувати стратегії сторін в ході судових процесів.

Відповідачі. Які аргументи на своє виправдання могли використати відповідачі, вина яких була очевидна, якби таки в ході процесу дійшло до контроверсій сторін? Згадаймо обставини поранення князів, які безпосередньо постраждали від слуг тих осіб, що були звинувачені у вбивстві. Таке провадження конфлікту, де насильницькі дії щодо супротивників чинилися за наказом панів руками слуг, було цілком традиційним. Полагодження конфліктних справ у цьому випадку зазвичай провадилося поза сферою офіційного судочинства і набирало вигляду приятельського, полюбовного суду поміж постраждалим і паном слуги (слуг), який вчинив шкоду, за участю і посередництвом приятелів контрагентів. Лише у випадку відмови пана від полагодження конфлікту на такий спосіб, або якщо сторони не доходили згоди у процесі приятельського судочинства, справа переносилася до гродського суду [274, с. 91–93, 111–118].

У нашому випадку слуги недвозначно діяли за наказом панів, отже, і відповідальність покладалася саме на них. А між тим єдиною можливістю легальним шляхом виправдатися було – перенести відповідальність на слуг, довести, що діяли вони не з наказу обвинувачених, а керуючись власною волею. При цьому пани мусили поставити їх до суду і отримати їхнє визнання вини, або ж через присягу підтвердити свою непричетність до вбивства. Обидва варіанти в рамках офіційного судочинства належать виключно до гіпотетичних: невідомо, як би слуги повелися у ситуації, де ризикувати довелося б «горлом»; малоімовірним також видається відверте кривоприсяжництво винуватців.

Тож за цих обставин Василь Семашко вдався до затягування процесу, пославшись на «хронічну» хворобу. Інші позвані теж використали той же варіант, щоправда, не так відверто. Ухвалений декрет на підставі нестання їх до суду не згадував про злочин і обставини його скоєння. Схоже, наші герої використали в ході судового процесу єдиний можливий варіант – ігри з часом і вступними актами процесу, звівши до мінімуму розмови про їхню участь у непривабливій

історії. Таким чином готувався ґрунт для полагодження стосунків з Четвертинськими, про що трохи згодом.

Позивачі. Четвертинські теж, схоже, не особливо поспішали із завершенням процесу, скажімо, на першому ж засіданні суду погодилися відкласти справу на наступний термін через непевну осілість умоцваного Хотилевського. Не знаходимо і їхніх скарг на роботу гродських урядників, через відсутність яких на призначеному ними ж році процес переносився принаймні двічі. Не фіксуються також спроби Четвертинських поновити справу між 30 серпня 1576 р. і 14 лютим 1577 р. Схоже на те, що позивачі хотіли виграти справу, але, як і позвані, за формальними причинами, не вдаючися у дражливі для відповідачів деталі скоєння злочину.

Судді. Не помітно явного протегування одній із сторін, однак кидається у вічі готовність відкласти справу за будь-якої відносно слушної причини. Схоже, що членам суду було вкрай тяжко прийняти рішення, що і провокувало їхню поведінку.

Як підсумок, бачимо дуже млявий перебіг справи, в якому, видається, були зацікавлені всі сторони процесу. *На що ж вони могли очікувати?*

Відповідь на це питання не забарилася. 11 травня всі четверо обвинувачених подали лист [33, арк. 319 зв. –321], у якому визнавали, що проти трьох із них був виданий судовий декрет через їхню неявку на призначений розгляд справи, а Василь Семашко позивався кн. Четвертинськими на роки 9 травня, тож обвинувачені, не бажаючи урегулювання конфлікту з допомогою права, упросили приятелів, щоб вони посприяли християнському полагожденню їхньої справи з постраждалими: «Упросивши людей зацных, урядниковъ земских, приятелей своих, а не хотячи правного розсудку на конецъ ожидати, жедали есмо ее милости кнегини Четвертенское и сынов ее милости, абы их милость за прозбою приятелей наших з нами ся хрестянки погодити рачили» [33, арк. 319 зв.].

6 травня у Луцьку відбувся приятельський суд за участю великої кількості урядників – житомирського старости кн. Михайла Чорторійського, волинського хорунжого Григорія Гулевича, володимирського підкоморія Олександра

Семашка, луцького войського Івана Чаплича-Шпановського, володимирського войського Василя Гулевича, володимирського земського судді Богдана Костюшковича-Хоболтовського, луцького земського підсудка кн. Остафія Сокольського, який постановив: винуватців кровопролиття – слуг – видати на карання горлом. Тож єдиний варіант виправдання обвинувачених, який виглядав неможливим в рамках офіційного судочинства, був використаний в межах приятельського замирення. Однак, як зазначалося у акті приятельського єднання, на той момент вдалося знайти лише Богуша Шипку, служебника Остафія Єла-Малинського, якого й видали кн. Чорторійським «яко винного розляня крови тое». Зобов'язалися видати й інших, про що був складений окремий лист. Далі передбачалося, що всі четверо, не відмовляючись жодними причинами, добровільно приймуть на себе ув'язнення від дня Святих Петра і Павла, тобто від 29 червня. Двоє з них – Остафій Єлович-Малинський у володимирському замку на вежі над замковою хвірткою, а Василь Семашко в кременецькому замку у вежі, названій Куряча ніжка сидітимуть рік до 29 червня 1578 р. Утім, передбачалося, що після піврічного сидіння, через 24 тижні, вони мають послати до княгині Іванової Четвертинської і її синів, просячи про полегшення кари, а ті, своєю чергою – «на прозбу нашу взгляд мети мають водле ласки и доброе воли своее». Для двох інших – Яроша Семашка і Федора Петровича Загоровського – передбачалося ув'язнення на 12 тижнів, від 29 червня до 16 вересня, у луцькому замку по різних вежах, не виходячи з них «под добрым цнотливым словом». Відбувши ув'язнення, винуватці мали через два тижні разом з приятелями приїхати до маєтку Боровичі княгині Іванової Четвертинської і її синів і їх всіх «учтине перепросити»; а потому на найближчому сеймику перепросити особисто всіх приятелів кн. Четвертинських, які будуть вписані потерпілими до спеціального реєстру. У випадку порушення будь-якого пункту умови передбачалася зарука на короля і Четвертинських по 2 тис. кіп литовських грошів. Того ж таки 11 травня Ярош Семашко і Федір Загоровський подали до запису лист [33, арк. 318 зв.–321], яким вони зобов'язувалися за вбивство князів Четвертинських видати на карання горлом двох слуг: Ярош Семашко – Станіслава

Карковського або Садовського, а Федір Загоровський – Зигмунта Кавецького, якщо він виживе після нанесених йому ран. Однак на той час слуги перебували невідьде, тож Семашко з Загоровським обіцяли їх знайти і видати до того моменту, як сядуть до замку згідно домоленостей. Термін ув'язнення подовжувався до року, якби вони слуг не видали. На випадок порушення умов сидіння передбачался зарука на користь короля і потерпілої сторони – по дві тисячі кіп грошей, за які винуватці зобов'язувалися передати Четвертинським свої маєтки. Справа про заруку могла провадитися будь-яким судом, земським чи гродським, як завита за будь-яких причин.

Цікаві подробиці містить лист, даний контрагентам княгинею Івановою Четвертинською і її синами за традиційними умовами приятельських єднань [33, арк. 325–326]. У ньому потерпілі сповіщають, що погодилися на прохання багатьох шанованих осіб полагодити справу зі своїми родичами не правом, а «християнським єднанням»: «Уживали нас их милость многие панове зацные, урядники земьские и шляхта приятели их милости, абыхмо мы з ними наконець, а с паномъ Васильемъ Семашькомъ на пришлых роках кгородских до права, *яко с повинными нашими*, в томъ жалосномъ акте нашомъ до права не допускали, але *хрестиянское еднане* приняли» [33, арк. 325–325 зв.]. Наголошувалося також на давніх кровних зв'язках контрагентів, які скріплені були традиційною приязню поміж представниками родин: «поважаючи и повинность кривности, которую дом нашъ з домом их з давных часов с продков наших з собою маемо, и николи жадных вазней и неприязни заятренных межи себе не мевали» [33, арк. 325 зв.].

Безперечно, для всіх учасників нашої історії мусив важити той факт, що і позивачі, і обвинувачені належали до одного кола родичів і приятелів, добре осілого волинського панства. Так Федір Загоровський був одружений з Ганною Петрівною Семашківною, рідною сестрою Василя і Яроша Семашків [366, s. 193]. Богдана Василівна Семашківна, двоюрідна сестра наших героїв Василя і Яроша, перебуваючи за тестаментом батька під опікою Михайла Єла-Малинського (батька одного з обвинувачених – Остафія Малинського), князя Матвія Четвертинського і князя Богуша Корецького, 1569 р. була видана заміж за князя

Януша Матвійовича Четвертинського, однак на час нашої історії вже овдовіла [27, арк. 203–206]. Тобто фіксуються дуже тісні зв'язки між родинами і на рівні покоління батьків учасників нашої історії. Інша двоюрідна сестра Семашків – княжна Марія Масальська – була дружиною Костянтина Єла-Малинського, рідного брата Остафія Малинського [32, арк. 303 зв. –305]. Факти пов'язань осіб, що згадуються в цій історії, можна було б продовжити.

До важливих аспектів аналізу міжособистісних комунікацій належать також клієнтарні зв'язки, які могли мати безпосередній вплив на перебіг історії. Учасниками бійки, де жертвами стали князі Четвертинські, були також брати Василь і Дем'ян Павловичі, про яких в ході процесу згадується лише раз, у зв'язку з «хворобою» Семашка. Саме він мав їх поставити до суду як неосілих, що перебували у нього на поруці. Тож затягуючи справу більше року, Семашко виводив з-під удару не лише себе, а й своїх швагрів: Василь Павлович 1568 р. одружився із сестрою Василя та Яроша Настасею [26, арк. 393 зв. –394 зв.]. Однак маємо досить пікантну подробицю – Павловичі належали до кола довірених слуг кн. Костянтина Острозького, за його старостування у Володимирі в різний час вони виконували обов'язки володимирських гродських урядників [115; 116]. Тож за правовими приписами Павловичі як слуги мусили перебувати під юрисдикцією свого пана, про що вже йшлося; до гродського суду їх могли позвати лише у випадку, якби пан заперечив їхній служебницький стан і відмовився нести відповідальність («вирикся від них»). Однак такий розвиток подій був у даному разі практично неможливий. Найімовірніше, в даному разі маємо яскравий приклад перехідного становища неосілого слуги в розряд повноправного члена шляхетської регіональної корпорації за рахунок впливовості пана і вдалого одруження.

Яронім Якимович [31, арк. 191 зв.], адвокат Четвертинських, між тим теж фіксується як слуга князя Острозького; 26 травня 1577 р. одружився з племінницею на той час вже покійного володимирського гродського судді Гаврила Яковицького, також слуги а чи клієнта князя [114, арк. 40–41 зв.]. Врешті, Матис Хотилевський, адвокат обвинувачених, теж був слугою князя

Острозького [117, арк. 83 зв.]. Звичайно, адвокати могли діяти в нашій історії як цілком незалежні особи, однак чи не ймовірніший інший варіант: такі дії умоцтованих, які, з одного боку, на позір не порушували інтересів їхніх клієнтів, а з іншого – були спрямовані передовсім на примирення сторін. У такому розвиткові ситуації зацікавлені були і обвинувачені, і спільнота в цілому, для якої важило збереження спокою, хай і нестабільного.

Приятелі, які просили про єднання, наголошували на невинуватості обвинувачених, розповідали, що в їхній присутності служебники, чийми руками коїлося вбивство, визнали, «иж не с панов их, але з власное причины менованых [...] слугъ тая ся звада и зраненъе сынов моих, а братьи нашеое в Соколю стала» [33, арк. 325 зв.–326]. Вони обіцяли, що обвинувачені видадуть тих слуг на «карання» і відшкодують всі збитки потерпілим. Тож Четвертинські на прохання приятелів всіх тих осіб, щодо яких були винесені судові декрети, а також Василя Семашка, «яко людеи вже в томъ обжалованью нашомъ ничего не винных», звільнили від звинувачень і вчинили вільними, зобов'язуючись ніколи більше не повертатися до тієї справи під зарукою на короля і своїх контрагентів – по 4 тис. кіп.

Отже, поза нашим аналізом стратегій контрагентів залишився ще один її можливий учасник – *приятелі сторін*, які вийшли на яв лише на завершальному етапі, що, однак, не означає їхньої відсутності упродовж тривання всієї історії. Цілком імовірно, що перебіг розслідування справи про вбивство братів Четвертинських гальмував саме через їхнє втручання і невдалі спроби замирити наших героїв. Врешті, демонстрація винуватцям неможливості уникнути відповідальності, а скривдженням – проблемності отримання сатисфакції (і матеріальної, і моральної) на шляху офіційного судочинства мусила підштовхнути обидві сторони до поступливості. Можливо, що і дії адвокатів можна пояснити через існування у цьому конфлікті ще однієї зацікавленої сили – приятелів, на чий інтереси вони теж мусили зважати (особливо у нашому випадку, де двоє безпосередніх учасників і обидва адвокати належали до одного служебницького кола князя Острозького, а Федір Загоровський входив до

родинного і клієнтарного середовища князя). Адже уникання з'ясування обставин злочину в ході судового процесу було вигідним із розрахунку на приятельське поладження стосунків поміж сторонами.

Звернімо увагу на одну з умов приятельського єднання сторін – добровільно прийняте звинуваченою стороною «седење рыцарское», яке сприймалося потерпілими як моральна сатисфакція: «...абы тымъ значней жал нашъ за сынов моих а братью нашу, которые сут з ран померли, ускуромил и нагорожонъ былъ» [33, арк. 326–326 зв.]. 29 червня князь Федір Іванович Четвертинський від свого імені і теж іменем матері і брата за письмовими повноваженнями від них, продемонстрованими перед урядом, визнав, що Ярош Семашко і Федір Загоровський цього дня сіли на чверть року в замку у відповідності з письмовими домовленостями. Однак Ярош не виконав ще одного свого зобов'язання – видати на «каране горлом» одного зі служебників – Станіслава Карковського або Садовського. Тож термін його ув'язнення збільшувався до одного року без права сходити з місця сидіння [33, арк. 446–447].

У акті приятельського єднання наших героїв звертає на себе увагу передбачувана умовами можливість скорочення терміну ув'язнення. Уже 21 липня той же кн. Федір Четвертинський визнає, що на прохання людей добрих визволив Федора Загоровського з ув'язнення (сидіння, таким чином, мало символічне значення покори перед потерпілими), однак нагадав про акт перепрошення, яке Загоровський мав вчинити перед Четвертинськими за два тижні. Втім, як свідчив возний Матис Славокгурський, 4 серпня Загоровський до Борович не з'явився [33, арк. 620 зв.–621].

Менше визначеного домовленостями терміну протривало й сидіння Яроша Семашка. Так, 14 жовтня возний Матис Славокгурський визнав перед судом, що 13 жовтня був разом з Ярошем Семашком, кн. Остафієм Сокольським і Михайлом Привередовським у Боровичах, де Семашко у відповідності з записом «передъ тыми людъми зацьными, вышей меноваными, перепрошенъе слушьное учинильъ», княгиня з синами звільнила його від обвинувачень на вічні часи і, таким чином, сторони конфлікту *поєдналися*. Якщо зважити, що перепрошення мусило

відбуватися за два тижні після звільнення, то термін сидіння Семашка, таким чином, був зменшений від року до трьох місяців [33, арк. 703 зв.].

На такий же спосіб, схоже, закінчилося і річне сидіння Остафія Єла-Малинського, який 12 листопада оповідав перед луцьким гродським урядом від себе і іменем своїх приятелів – Федора Петровича Загоровського і Яроша Семашка Добрятинського, що вони згідно домовленостей від початку сеймику 10 листопада чекали на прибуття князів Четвертинських для перепрошення їхніх приятелів. Однак княгиня з синами не стала і не подала реєстру з іменами тих осіб, яких Єло-Малинський, Загоровський і Семашко зобов'язалися перепросити [33, арк. 771 зв.–772]. Найдовше, схоже, протривало ув'язнення Василя Семашка – близько півроку, однак термін становив лише половину передбаченого приятельською угодою «сидіння». Поступки щодо покарання ініціаторів убивства, на які пішли родичі князів-небіжчиків, напевно не були кроком примирення. Радше йшлося про вимушений вчинок – данину приятелям і прийнятим у спільноті конвенціям. Це засвідчує відмова матері забитих княгині Іванові Четвертинської допустити в свій маєток Василя Семашка 15 січня 1578 р. для «учестивого» перепрошення після завершення ув'язнення в кременецькому замку. «Не хочу его очима своими видеть», – була її відповідь [34, арк. 34 зв.].

І наостанок історії про вбивство князів Четвертинських нагадаю, що винуватці не лише вийшли з мінімальними втратами з вкрай складної ситуації, а і, передовсім, зберегли «лице», не втратили на цьому свого соціального капіталу в шляхетській спільноті, більш того, надалі мусили його збільшити за рахунок тримання урядів у судовій системі Волинського воєводства. Так Василь Павлович обійняв уряд володимирського підстарости з руки кн. Костянтина Острозького одразу після полагодження конфлікту – у 1578–1579 рр. [115; 116], Дем'ян Павлович – дещо пізніше, у 90-х рр., тримав уряд володимирського гродського судді [100, арк. 340–341 зв.]. Луцьким гродським суддею за старостування князя Олександра Пронського і Миколая Семашка виступав Остафій Єло-Малинський, який пізніше був обраний уніатським єпископом. Федір Загоровський обирався шляхетським загалом за третього безкоролів'я каптуровим суддею [84, арк. 495–

738], а також обіймав уряд володимирського підстарости з руки князя Костянтина Острозького.

Як бачимо, тісні пов'язання членів шляхетської спільноти робили неможливою тривалу гостру конфронтацію поміж ними навіть у тих випадках, коли в процесі конфлікту доходило до людських жертв. Механізм полагодження взаємин був достатньо дієвим, а судова система, що на позір виглядає як вкрай неефективна, виконувала свої специфічні функції – підштовхувала до замирення.

9.2. Вбивство Балтазара Гнівоша як історія помсти.

Історія, один із фінальних епізодів якої взятий мною для аналізу, почалася задовго до 1588 року і була пов'язана з проблемою спадкування нерухомості (королівського надання – міста і замку Свинюх з присілками, що належали до Володимирського староства, та низки куплених маєтків на Волині), на які по смерті їх власника – Михайла Михайловича Свинюського – претендували як його кровні родичі, двоюрідні брати Жоравницькі, так і новий чоловік вдови княжни Федори Чорторийської, Балтазар Гнівош з Олексова, особа чужа для шляхетської спільноти Волині, однак близька до королівського двору. Ця обставина, а також майновий інтерес монарха в даній справі визначили нового власника, яким після тривалих конфліктів і судових процесів за королівським рішенням став коронний шляхтич Балтазар Гнівош [122, арк. 199–200, 454–461; 152, с. 219–280; 139, арк. 110–110 зв., 112 зв.–114, 114, 198–199; 140, арк. 59 об.–63 зв.]. Проте такий результат не зупинив волинських шляхтичів Жоравницьких в їхніх домаганнях повернути маєтки; вони, схоже, тільки вичікували своєї години. Невідомо, що послужило безпосереднім поштовхом для переходу прихованої до часу ворожнечі у відкриту форму. Ймовірно, досягло критичної маси незадоволення волинської шляхти поведінкою нахабного «чужака», свідченням чого можуть бути його конфлікти з сусідами, а також велика кількість учасників даної історії. Відзначимо, що в досить закритій шляхетській корпорації Волині в стосунку до

вихідців з інших земель, зокрема – коронних, домінувала позиція протиставлення «добре осілого», а, отже «поштивого шляхтича» чужаку: «Тобе справедливости не чиню, бо тебе веры не даю, жем ты есть корунный человекъ, осядлости тут не маеш» [107, арк. 69]. Втім, історія ця цілком може претендувати на ширшу мікроісторичну роботу, нас же цікавитимуть тільки її заключні епізоди.

Отже, 29 липня 1588 р. на володимирському гродському уряді Войтех Грибовський, слуга Балтазара, оповідав, що 26 липня на маєток його пана Козлів наїхали Ян Жоравницький з сином і Марко Жоравницький разом із помічниками і дубенськими татарами, полонили Балтазара, пограбували маєтність, поранили слуг, спалили двір, а потому, «загоны обычаем неприятелским пустивши, маєтности такъ панские, въ волварках будучие, яко и боярские, и подданных его милости пана Гневоша, побрали, полупили». Одразу повідомити про це слуги не могли, боячися засідок на дорогах; Грибовському вдалося добратися до Володимира манівцями [125, арк. 437 зв.–438]. 30 липня ще один Балтазарів слуга – Вавринець Верховський, розширив список нападників, назвавши, окрім ініціаторів наїзду, також Олександра Загоровського, Григорія Колмовського, Януша Угриновського, Василя і Костянтина Борзобогатих Красенських, Михайла Гулевича, Кіндрата Хорошка та інших. Скаржник теж акцентував увагу на присутності серед нападників татар, а оповідаючи про спалення панського двора, зауважив, що діялося те «татарским обычаем, которыи звык огнем землю пустошит» [125, арк. 577–587 зв.]. Тобто обоє слуг наголошували, що нападники поводитися як зовнішні вороги під час війни.

5 вересня брат Балтазара Гнівоша – лятовичський староста Ян Гнівош з Олексова перед великою кількістю шляхти подав скаргу до володимирського гродського суду про вбивство брата, вказавши передусім на ініціаторів злочину – луцького войського Яна Жоравницького та його дружину Олену Коптівну, а також співучасників – їхнього сина Томаша Жоравницького, Олександра Загоровського [65, арк. 114–115], Марка Жоравницького, кременецького земського суддю Антонія Яловицького та Григорія Колмовського, чії слуги за наказом панів брали участь у цих подіях. Слідом перераховувалися імена осіб, що

були, найімовірніше, слугами волинської шляхти, як стверджував Ян Гнівош. Серед учасників згадуються також дубенські татари володимирського старости князя Костянтина Острозького. Проте цей перелік охоплював не всіх причетних до наїзду осіб. Брат убитого зауважував, що він залишає за собою право в ході розслідування ініціювати судовий процес проти «*иным многим, [...] участником и помочником их*».

Після традиційних для подібних скарг вступних формул про сваволю порушників «покою посполитого», які знехтували страх Божий і любов до ближнього, зверхність короля і Божу справедливість, «право посполите» і свою «поштивість», конкретизувалася деталь, що мала засвідчити невластиву для шляхтича поведінку нападників – наїзд на дім відбувся без попереднього оголошення про можливі ворожі дії: «не огородивши, яко пристояло цнотливим людем, пристоиности своее шляхетское, ани одповеди давши, ани пофалки учинивши». Ян Гнівош повідомляв, що його брат, повернувшись із Володимира до свого маєтку Козлова після засідання гродського суду, де мав справу з Олександром Загоровським, почувався цілком безпечно, «не маючи ни с кимь отповеди жадное и не будучи никому винен, неприязни ани подоизренное приязни ни с ким не маючи, не давши звласча жадное причины». Судова справа, що її Балтазар провадив з Олександром Загоровським, за ініціативи підстарости Андрія Романовського була перенесена на приятельське полагодження, а зазвичай період між «рознятем на вгоду», тобто рішенням вдатися до полюбовного суду, і самим цим актом вважався часом перемир'я між ворогуючими сторонами (втім, існування приятельське полагодження варто поставити під сумнів, скоріш за все, позивач намагався максимально поглибити вину оскаржених) [125, арк. 391–393 зв.]. Однак 26 липня, в ніч з вівторка на середу, Томаш Жоравницький та Олександр Загоровський, отримавши інформацію від шпигунів, з великою кількістю помічників «обычаем непристоиным ночным неодповедне», «зрадливо», наїхали на Козлів, полонили Балтазара, пограбували дім, серед іншого забравши та понищивши всі листи на маєтності, зокрема, порвавши

королівське надання на маєток Свинюхи, а потому двір спалили і зрівняли із землею.

Балтазара привезли до маєтку Жоравницьких Блудова і ув'язнили, тим самим порушивши одну з фундаментальних шляхетських «вольностей» – особисту недоторканність: «не волно шляхтича, правом не переконаного, сажати». Потому акцент в скарзі робився на діях Олені Коптівни, яка образами, побоями і голодом вимагала від полоненого майнових записів на користь своєї родини. Участь чоловіка зводилася практично до асистування дружині.

Врешті, Жоравницькі, порушивши обіцянку зберегти Балтазарові життя, у четвер наказали його вбити, а тіло невідомо де поділи («огнем тіло спалили чи ли утопили, чи ли на покармь бештию подали»), тим самим вчинивши навіть над «поганський» звичай – не дали можливості близьким по-християнськи поховати небіжчика: «Погребу жадного ведле звичаю хрестянского повинным смутным чинити не дали и овшем над поганский обычаи себе поступили, воли тиранской и злои мысли своей догожаючи».

Наступного дня в п'ятницю Жоравницькі наїхали на королівське місто і замок Свинюхи, однак штурм їм не вдался. До того ж захисники полонили кількох нападників, які були доставлені на уряд, де й дали свідчення. Далі в текст скарги внесені оповіді двох із них – Малхера Кравця, блудівського урядника, який близько двадцяти років служив Янові Жоравницькому (і чия дружина теж перебувала на службі при Олені Коптівні) та гайдука Каспера Голубка, що в пошуках служби прийшов з товаришами на Волинь з Луківського повіту. Спроба влаштуватися до Балтазара, на відміну від кількох щасливіших побратимів, йому не вдалася. Однак добрі люди порадили Касперу звернутися до Яна Жоравницького, що той і зробив, опинившись на службі незадовго до вбивства Гнівоша. Порада особі, яку Балтазар відмовився взяти за слугу, звернутися до Жоравницького засвідчує звичну практику маніпулювання слугами у шляхетських конфліктах, зокрема, переманювання їх від недоброзичливців. У даному разі напружені стосунки поміж панами робили Каспера від початку заручником ситуації.

Малхер Кравець, який під час описуваних подій перебував у Блудові, повідомив низку додаткових деталей, серед яких – оповідь про те, що Балтазар просив у Яна Жоравницького і Олени Коптівни зберегти йому життя в обмін на Свинюхи і заставлені Жоравницькими маєтки, а також додаткову суму грошей. Потому ті з півгодини про щось радилися, а опісля скликали слуг і наказали кільком блудівським підданам вбити полоненого. Кравець також зауважив, що напередодні наїзду на Козлів до Блудова приїздив Григорій Колмовський, а війський освенцімський Станіслав Інвальський був у Жоравницьких під час ув'язнення Гнівоша.

Каспер Голубок твердив, що не знав нічого про плани своїх панів, і стояв на сторожі під час наїзду на Козлів. Інші учасники штурму Свинюх свідчили: Жоравницький їх упевнив, що вони їдуть туди не на збройну акцію по захопленню маєтку, а на ув'язання, тобто легальне перебирання його до своїх рук (зазвичай за судовим декретом або за погодженням сторін). Серед тих, хто деталізував картину нападу на Козлів, був також слуга Балтазара Гнівоша Миколай Коритковський, який перебував при панові під час наїзду.

З оскаржених лише Григорій Колмовський намагався опротестувати в гроді звинувачення на свою адресу, як це прийнято було серед волинської шляхти, адже звинувачення кримінального характеру шкодили добрій славі шляхтича. Наступного дня після внесення скарги Яном Гнівошем, 6 вересня, він визнав, що до нього дійшли чутки про звинувачення його в наїзді на Козлів як помічника Жоравницьких, а також про погрози мститися панів Гнівошів на його адресу: «...перед немало зацными людми отповеди и пофалки немалые в невинности моеи претивко мене чинят». Тож Колмовський задекларував свою невинність: «Я сам, так тежь слуги мои, нихто з дому моего с паном Жоравницким на той злой справе не были, не тылко жебым сам мил на таковых непотребных злых речах быт, алем того и в помышленю моемъ николи не мьял, кгдажем и сам ест шляхтич, и вим, што почому ходит, и завшем ся того, яко невинный человекъ, готов так паном Гневошом, яко и каждому справит и невинност свою ясне покажу» [12, арк. 606 зв.–607].

Оголошення родичами убитого про помсту причетним до вбивства (і, зазвичай, їхнім родичам, слугам і підданим) не було риторичним. Так, 22 вересня Томаш Жоравницький скаржився на Яна Гнівоша, слуги якого побили і невідомо де поділи Томашевого слугу Петра Хорошка [12, 635 зв.–636].

15 вересня до володимирських гродських книг був внесений королівський лист, виданий у Кракові 6 вересня на прохання Яна Гнівоша, де йшлося про те, що кн. Костянтин Острозький і кн. Януш Збараський як володимирський і кременецький старости (за їхньої відсутності – гродські урядники), а також володимирський земський суд мали дозволити і усіляко сприяти проведенню шкрутинії (слідства) братом убитого. У тексті листа зауважувалося, що шкрутинія мала виводитися за приписами конституції 1578 р., тобто у випадку провадження справи на сеймі для пришвидшення процесу кожна зі сторін повинна була провести попереднє слідство за дозволом гродського чи земського суду, а також на судовому засіданні («роках») оголосити його результати в присутності контрагента [183, s. 409]. Для «ведення шкрутинії» суд мав виділити зі свого складу двох членів або уповноважити своїм листом інших двох осіб-депутатів для опитування свідків у справі; свідчення мали бути зафіксовані письмово і запечатані, а результати слідства оголошені на засіданні суду [161, с. 214–215]. Між тим, як уже йшлося, шкрутинія на практиці провадилася за іншим сценрієм – саме зацікавлена особа знаходила свідків, які викликалися позовами до суду для опитування. У нашій справі з боку брата вбитого мали свідчити: луцький підкоморій Ян Харленський, Федір Шимкович-Шкленський, Василь Гулевич, кн. Роман Сангушко і його локацький урядник Гнівош Резанович, Михайло і Яцко Марковські, Ян Молинський, Матей Гроновський, князі Андрій і Януш Козеки, Олександр Кисіль та свинюські євреї-орендарі (орендарі невдовзі по наїзді на Козлів, 4 серпня, вже оповідали у володимирському гроді про нанесені шкоди [125, арк. 441]). Переважна більшість серед них – власники маєтків, чії ґрунти межували з володіннями Балтазара Гнівоша. Конституцією передбачалося, що число осіб до виведення шкрутинії не мусить перевищувати дванадцять, саме стільки шляхетних обивателів було позвано. Під час судового процесу з боку

Гнівошевого адвоката звучатиме обґрунтування такої практики – він переконував, що особисте свідчення позваних до виведення шкрутинії у такій кількості перед оскарженими мало забезпечити більшу об'єктивність, аніж письмове, тим більше від невеликої кількості осіб (трьох), як це часто траплялося: «Если же тут свидетельства голые през листки и картки идут, далеко болшь свидетельство перед урядомъ, очевисто сознаноє, допущоно быти маєт, и если же трох светковъ свидетельство, на картце под печатю поданоє, до уряду принято бываєт, далеко болшь то тут перед урядом сознаноє и поприсяжоноє принято быти маєт» [125, арк. 698].

Особи, що мали свідчити у справі, навряд чи володіли детальною інформацією про наїзд. Їхнє знання, напевно, ґрунтувалося на чутках, що загалом були важливою частиною судового процесу і вступних актів до нього. Серед свідків відсутні слуги, на чиїх оповідях ґрунтувалася попередня скарга лятовичького старости. Це, скоріш за все, пояснювалося тим, що за правовими нормами і звичаєвими практиками слугам заборонялося свідчити у суді за пана чи проти нього: «Ест право посполитое, иж слуга и подданный против пана ани за паномъ светчить не може» [13, арк. 70].

Окрім головних ініціаторів подій, була оскаржена і позвана «ку прислуханю и вивоженю шкрутиниум» також низка шляхтичів [125, арк. 653 зв.–655], яких, втім, Ян Гнівош 15 жовтня під час засідань гродського суду звільнив від раніших обвинувачень. Ними були: гродський писар Адам Букоємський, Михайло і Андрій Загоровські, Костянтин Колпитовський, Іван Холоневський, Григорій Колмовський, Януш Угриновський, Іван і Давид Яковицькі, волинський підвоевода Іван Калусовський, Богуш Липленський, луцькі возні Матис Славогурський і Каспер Богуш [125, арк. 678]. Виглядало, що всі ці особи раніше були звинувачені помилково, однак деякі деталі дають підставу говорити якщо не про їхню причетність до цієї історії, то, принаймні, про обізнаність у підготовці операції, наближеність до безпосередніх учасників події і пов'язаність між собою [141, арк. 27–30 зв.; 121, арк. 199 зв.–200, 280–287; 100, арк. 384–385 зв.]. Як пам'ятаємо, свідки вказували, що освенцімський війський Станіслав Інвальський

приїздив у Блудів з візитом вже після ув'язнення Балтазара, «трактуючи о пана Гневоша» [125, арк. 581 зв.], а Григорій Колмовській з'явився там напередодні наїзду. Інформація в спільноті переважно усної комунікації розповсюджувалася швидко, до того ж події відбувалися під час роботи гродського суду, який був також періодом товариських зустрічей, «бесед», ділових угод і розрахунків, демонстрації сили і символічного капіталу. До того ж Козлів, маєток Балтазара, розташовувався недалеко від Володимира. Тож цілком очевидно, що шляхетський загал знав про події у Козлові і Блудові, міг втрутитися і, принаймні, спробувати полагодити ситуацію, однак цього не зробив.

Деталі оповідей свідків теж вказують на допомогу Жоравницьким від багатьох сторонніх осіб. Так, Голубок повідомляв, що дорогою на Козлів до загону прилучилася велика кількість людей: «Людий немало поткались конныхъ, которые нам дорогу заездчали и з нами ся злучали и сполне ехали, але я их не знаю» [125, арк. 582]. Зауважу, що Януш Угриновський і Григорій Колмовський у попередній скарзі Яна Гнівоша були звинувачені саме у насланні слуг. Присутність серед звинувачених возних теж цілком вмотивована, якщо врахувати певні повсякденні практики шляхетського соціуму. Як пам'ятаємо, возний перебував при кожному важливому етапі життєдіяльності шляхтича, тим самим легітимізуючи його. У возному була зацікавлена й сторона, яка вдавалася до протиправних дій, адже він міг надати у суді вигідні для неї свідченням [255, с. 134–162]. Тим більше, що пойменованний Каспор Богуш у свій час був служебником Олександра Жоравницького, брата ініціатора наїзду Яна Жоравницького, і отримав у 1580 р. від свого пана за вірні служби на вічність з правом повного володіння дві волоки землі і двох підданих у маєтку Десятині, присілку Блудова [36, арк. 465 зв.–466]. За цих обставин він міг опинитися в почті передовсім як слуга чи клієнт Жоравницьких. Другий возний Матис Славогурський визнав, що «в четвергъ на свитанью был у Жоравницкого въ Блудове» [125, 721–721 зв.].

Врешті-решт, звинувачені були лише ініціатори наїзду – луцький війський Ян Жоравницький, його дружина Олена Коптівна та безпосередні учасники наїзду

на Козлів, їхній син Томаш Жоравницький, Олександр Загоровський та слуги Жоравницьких – Кіндрат Хорошко і Лаврин Карпінський, а також ті особи, чії слуги брали участь у нападі – кременецький земський суддя Антон Яловицький, Марко Жоравницький, Василь і Костянтин Борзобогаті Красенські.

Позови до кожного з обвинувачених містили сталі формули, де передовсім вказувалося на великий розголос цієї справи, а також на неприпустимість вчиненого для поштитового шляхтича: такий нечуваний «выступок» «каждого доброго слушне ображати мусит» [125, арк. 694 зв.–698 зв., 680 зв.–682 зв., 683–685, 685 зв.–688 зв., 689–691 зв., 698 зв.–703 зв., 703 зв.–708, 708–712 зв.]. Злочин був переповнений ганебними для честі шляхтича діями: «...шляхтич полский з дому квалтовне взят, сромотне веден, не вспоминам наязду, пожоги и злупеня дому, всаженья въ везенье, трутизною поеный, шацованый, до контрактовъ незносных привожоный, наконецъ, на штуки зрубаный» [125, арк. 695–695 зв.]. Окрім того, тіло Балтазара Гнівоша не було поховане, що, як вказувалося в тексті, не дозволяють собі ні погани, ні деспотичні монархи, навіть участь засуджених злочинців зазвичай буває краща: «То реч тяжкая – забит брата невядоме неслыхане; тяжшая, же учтивою погребу и послуги остатнее тилу его учтивому учинити ся не може, навет бывает литост и у поган або монарховъ пышных, удилие панующих, у которых в руках влада речи и особ замыкается, и злочинца, правомъ и винами караньи, лепшую и звычайнейшую учтивост мевает [125, арк. 695].

У позовах до оскаржених містилися й звинувачення, які напевно є риторичними фігурами, що маркували переступ за межею будь-яких допустимих норм. Так, ініціатор нападу Ян Жоравницький був оскаржений у власноручному вбивстві беззбройного Гнівоша, розчленуванні тіла та відмові в похованні небіжчика.: «Там же зязаного окрутне забил еси и на штуки зрубал еси. А потом в мих оболочки, в бочку вложил еси и ноги и руки пообътинавши, зашпунтовал еси. А потом в ставе утопил еси и так окрутне, незбожне, неотповедне над живым и мартвым телом злостливое мысли своеи доказовал еси, погребъ над звычайи поганский непристойный учинил еси» [125, арк. 679–679 зв.].

Деталі смерті Балтазара, як і поводження з його тілом, а, відповідно, і ступінь безпосередньої участі у вбивстві окремих осіб, не могли бути відомі оскаржувачу, тож ішлося про конструювання наративу через звертання до відомих топосів, настанов і упереджень – розчленування тіла ворога і кидання його у воду. Риторика скарги Яна Гнівоша відсилала слухачів/читачів до цілком зрозумілих понять. Призвідців смерті Балтазара оскаржували не лише в реальних злочинних діях, а і в тих, які мали би бути, зважаючи на характер події.

У скарзі також зустрічається вираз «воля тиранська», що на різний спосіб присутній і в інших справах, пов'язаних з актами жорстокого насильства. Поняття «тиран» і «тиранія» питома увійшли в політичну лексику Речі Посполитої ранньомодерного часу переважно через дискусії про місце і функції короля у державі в рамках дебатів про найліпшу кандидатуру до трону в часи перших безкоролів'їв (1572-1576) [327, s. 287–389]. Засаднича настанова шляхетської культури – жодна особа не може вивищуватися понад право – реалізувалася у вимогах щодо особи короля: він не мусив урядувати відповідно до своєї волі і бажань всупереч правам і звичаям. Тож у літературі поняття «тиранія» переважно формувалося через стосунок «король – право». «Антитиранський» дискурс у шляхетських настроях був також започаткований стратою баніта Самійла Зборовського за ініціативи канцлера Яна Замойського у травні 1584 р і подальшою конфронтацією з ним родичів небіжчика, в яку був втягнутий широкий шляхетський загал. Епітет «тиран» у стосунку до Замойського активно уживався у тогочасних текстах і через спосіб, на який був спійманий Зборовський, і через подальше поводження з в'язнем: використання шпигунів задля отримання інформації, напад на шляхетський дім з наслання канцлерових приятелів і чужоземців уночі, без попередження, підступно, під час сну осіб «беззбройних і безпечних»; захоплення майна Самійла, піддання в'язня психічним тортурам і скарання його канцлером через катівські руки без сеймового суду. Тож дії канцлера і великого коронного гетьмана передовсім характеризувалися як результат ненависті і гніву приватної особи, а тиранський характер події виявлявся в жорстокості поводження з «жертвою–мучеником» і в способах

провадження операції. Окрім політичної сфери, зустрічається уживання поняття «тиранія» і щодо повсякденних комунікативних практик – наїздів, конфліктів, домінування сильнішого над слабшим («скільки є могутніх осіб у Польщі, стільки й тиранів» [327, s. 358]) – тобто йшлося про «тиранію багатьох». Зазвичай, під це поняття підпадали випадки кривавої розправи з супротивником.

Тож зразком для розбудованої риторики скарги могла послужити обігова література і політична мова періоду, що передував справі про вбивство Балтазара Гнівоша – справа Зборовських і третє безкоролів'я, тим більше, що адвокатом брата забитого виступав шляхтич із Руського воєводства, чії обивателі були досить тісно пов'язані зі шляхтою Краківського воєводства – місця драматичних епізодів протистояння Замоїського та його опонентів. На 90-і рр. уживання поняття «тиранський вчинок» в оскарженнях про шляхетські наїзди і пов'язані з ними акти насильства на Волині стає загальником.

До не вповні типових ситуацій можна віднести обвинувачення дружини Яна Жоравницького Олени Коптівни мало не як головної ініціаторки жорстокого поводження з Гнівошем. Їй інкримінували спробу його отруєння, нанесення власною рукою ножової рани і, врешті, наказ про «тиранське» поводження з тілом убитого: «А потом трутизну в потраве давала еси и, приправивши, через служебницу свою слала еси. А наконец, коли вечер приходил, з мужем и з сыном своим, и з слугами твоими пана Балцера Гневоша забила еси. И коли, дей, у ног твоих упал, сама ногою его пхнувши, и рукою своею ножем его зранилас, а на остаток тело его на штуки рогатинат казала еси и тыранство без погребу закрыла и путопила еси» [125, арк. 681 зв.].

Перенесення основної ваги обвинувачення на жінку не було характерним для судового процесу Волині, де домінувала позиція щодо неї як не вповні дієздатної. Мені доводилося вже говорити, що жінка традиційно перебувала «подъ влаздою мужа своего» [102, арк. 299], тож саме він виступав її природним опікуном і у випадку необхідності відстоювати її інтереси, і в разі оскарження її іншими особами: «Каждый муж есть старшая голова жоне своеи, а винен есть о ее кривду яко о свою мовити, жебы ся ее справедливость стала» [110, арк. 19–20].

Звернімо увагу на репліку Станіслава Русіяна під час судового процесу, де однією зі сторін в процесі виступала його дружина: «Я у малжонки своее есть мужем власным и опекуномъ ее, которая без мене [...] у права стояти и справоватисе не можетъ» [102, арк. 75–78 зв.]. А у відповідь на звинувачення Станіславом Раєцьким княгині Григорової Сангушкової у наїзді на його маєток, як говорилося у скарзі – з насланя чоловіка і з власної «хуті», адвокат позваної твердив: «...квалтовне наездат не могла, будучи белою головою, кгда ж то белым головам не приналежит, так сеж о квалтовный наезд справовати се не повинна» [104, арк. 45–47 зв., 68–71].

На останок аналізу вступних формул скарги Яна Гнівоша зауважу також, що вчинок Жоравницьких і їхніх помічників характеризувався як «новий» на Волині: «...квалтовнымъ и *новым*, неслыханым, злым а непристойным учинком покои посполитыи и домовое безпеченство взрушили» [125, арк. 578]. За допомогою цього поняття маркувалося, скоріш за все, погіршення старого доброго порядку через невластиві для шляхетського загалу дії [306, с. 144–146]. Попри риторичність посилення на новий звичай, слід зауважити, що згадок про справи подібного масштабу до кінця 90-х років у актових книгах справді не зустрічається.

Судове засідання за скаргою брата Балтазара розпочалося 15 жовтня. Ян Жоравницький, Олена Коптівна, Томаш Жоравницький та їхні слуги Кіндрат Хорошко та Лавринець Карпінський до суду не з'явилися. Інтереси Олександра Загоровського, Костянтина і Василя Борзобогатих та Марка Жоравницького представляв адвокат Іван Бобрикович, який збудував захист за певним сценарієм. Після обов'язкового читання позову, тобто проголошення обвинувачення, яким започатковувався процес, і перед контрверсіями або «розмовами» сторін він виголосив протестацію. Вказавши, що обвинувачення зачіпають «добру славу і учтивість шляхетську» його клієнтів, Бобрикович передовсім наголошував на публічному характері претензій, адже застосування в судочинстві «шкрутинії», відсутньої у II Литовському Статуті, суперечила «праву, свободамъ и волностям» волинської шляхти. Тож така практика вносила на Волинь «новий, а волностям

нашимъ противный и шкодливый способъ, чого в праве нашомъ посполитомъ нет». Як і адвокат обвинувача, представник обвинувачених вдався до високої риторики, посилаючись на ідеальні зразки – славних предків, що не лише вміли берегти давні свободи і вольності, але й примножували їх завдяки заслугам перед монархами: «Кождоє панство и кождый народ не толко тут, в панствах его королевское милости, але и в ынших панствах хрестянских, навет в земляхъ и народех поганских, з волностеи, прав и свобод своих веселятся. Немнеи тежъ з веков давных продкове наши, породившия в обфитых свободах и волностях своих, не толко же, деи, бы их про неострожность або недбалость свою упустит и в чомъ уменшити мели, але за учтивыми поступками и заслугами своими у господарей своих, помазанцовъ Б[о]жих, от часу болшеи набывати и того добре а потужне стеречи умели, што се и нам, потомком ихъ, вцале и ненарушоне zostало» [125, арк. 697].

Далі Бобрикович зауважував, що Статут як право посполите був збережений на Волині умовами Люблінської унії, щойно підтверджений королем і вписаний до конституції, зміни ж у право могли вноситися лише з ініціативи самої волинської шляхти, що їх обіцяв підтвердити Зигмунд III Ваза на першому після коронації сеймі. А оскільки питання про застосування шкрутинії не обговорювалося шляхтою і не виносилося на сеймик, щодо неї не давалося жодних інструкцій послам на сейм і, відповідно – не було королівського підтвердження, то й використання її в судочинстві – недопустиме. Дія ж конституції 1578 р., якою вводилася шкрутинія, не поширювалася на Волинь: «Геды мы той констытуции, которая в нас, кромъ обывателей коронныхъ, которые ся иным правом и иншими звычайми судят и шкрутинии ведле своих зычаевъ уживают, навет и писмом латинскимъ sprawy свои отправуют, не идет» [125, арк. 697 зв.].

У підсумку адвокат пропонував вдатися до традиційного способу провадження процесу, на що адвокат обвинувача заявив, що «рацыями и правом бавится» не хоче, відповідно, він відмовлявся від традиційного змагального процесу. Суд, своєю чергою, аргументів позваного до уваги не взяв і дозволив

обом сторонам доводити свою позицію через свідків. Як вказано у занесеному до ґродських книг протоколі, контрагенти скористалися цією можливістю, однак подальші деталі судового процесу до запису не потрапили. Ми не знаємо, на який спосіб боронилися оскаржені і що оповідали свідки. Зауважувалося лише, що весь перебіг процесу зафіксований у відповідних матеріалах, а сама справа передана на королівський суд. Відсутність записів про провадження шкрутинії пояснювалася необов'язковістю її фіксації, що підтверджують й інші справи цього періоду. В актових книгах зустрічається досить багато визнань возних про вручення сторонам позовів до суду для слухання шкрутинії, однак небагато записів її провадження. Тож, як бачимо, функції суду обмежилися дозволом для обох сторін провадити шкрутинію, фіксацією якихось матеріалів процесу і передачею їх на королівський суд.

Кременецький земський суддя Антоній Яловицький, який особисто участі в наїзді не брав, однак надіслав своїх слуг, до суду не став, пославшись на звичну в таких ситуаціях причину – хворобу [125, арк. 691 зв.–694 зв.]. Його адвокат переніс усю відповідальність з Яловицького на слуг як безпосередніх учасників події: «Пана Яловицького самого не яко прынціпала, але яко того, который посланьем и росказаньем слуг своихъ причиною того учиньку былъ, позвано, противъ которому не так далеце, яко противъ слугъ его, которые яко прынцыпали за посланьем его в так срокгомъ и неслыханомъ учиньку будучи, оного морду и забитья небожчика пана Гневоша помагали».

А суд несподівано визнав слухність Бобриковича («А хоть бы и хор не былъ, а становится не хотель, то, дей, ему учинити волно»), проігнорувавши статутіві приписи про відповідальність пана за злочини слуги, більш того, скоєні за його ж наказом. Хоч зазвичай у подібних випадках домінувала правова норма. Звернімо увагу на досить типовий варіант обґрунтування юрисдикції пана над слугою: «Яко слуга рукодайный мусяль есми тамъ ехати, где была воля и росказанье пана моего; не былъ есми ему товаришомъ, толко слугою, а слуга мусить чинити волю пана своего» [55, арк. 452]. Промовистою є і репліка адвоката обвинувачення у відповідь на спробу Остафія Малинського уникнути

відповідальності за злочин, здійснений за його наказом руками його ж слуг: «Хто через кого чинит, сам через себе чинит» [69, арк. 818 зв.]. Врешті, Яловицькому дозволялося, якщо він захоче очиститися від звинувачень, розпочавши проти позивача процес.

До гродських книг потрапила також справа дубенських татар князя Костянтина Острозького, які, за свідченням багатьох осіб і скаргою Яна Гнівоша від 5 вересня, брали участь в наїзді на Козлів: «...маючи ку тому учинкови своєму татаре, люди поганские, которых потеха наболшая есть люди хрестиянские мордовати». Хоча проти володимирського старости і його слуг не було офіційно висунуто звинувачень, він, на відміну від інших учасників історії, за власною ініціативою прислав до суду своїх уповноважених разом з дубенськими татарами, вимагаючи з'ясування всіх обставин [125, арк. 719].

Представники Острозького передовсім акцентували увагу на непоінформованості князя про участь його татар у злочині і зауважували, що він, усупереч праву, за яким пан сам мав судити своїх слуг, воліє не приватним способом, а через суд з'ясувати ступінь їхньої вини [125, арк. 719–719 зв.]. Гродські урядники – підстароста Андрій Романовській і суддя Дем'ян Павлович – потрапили в досить делікатну ситуацію, оскільки були вимушені судити слуг самого старости, свого патрона, до того ж, за їхнім власним твердженням, «з слуг не вряду, але пану самому справедливост чинити належить». Тобто судді декларували думку, прямо протилежну тій, яка була ними висловлена з приводу невідповідальності Яловицького за наїзд його слуг. Врешті-решт було вирішено – розглянути справу дубенських татар на приятельському суді, сформованому з присутніх на процесі шляхтичів при асистуванні гродських урядників.

Перш за все Ян Гнівош подякував князю за його християнський вчинок на сторожі «покою посполитого» і святої справедливості: «Напервей пан староста лятовицкий княжати его милости, пану воеводе киевскому, за таковой побожный и хрестиянский учинокъ, ижь его милость покою посполитого и справедливости светое постерегать и того учиньку окрутного жаловати рачить, подякованье

учинилъ». А потому адвокат Гнівоша Криштоф Свирщевський звинуватив татар в наїзді на Козлів і всіх супутніх злочинах.

Татари через адвоката Івана Бобриковича спробували виправдатися, запропонувавши свою версію подій: вони без відома князя були запрошені Жоравницькими до Блудова для допомоги на жнивах, тож вони за певну платню (по два золоті на особу) упродовж трьох днів звозили збіжжя, в чому були готові присягнути.

У відповідь адвокат обвинувача заявив, що татари – не християни, і, до того ж, «суть винни, бо без воли и ведомости княжати его милости, пана своего, там ездили». Перед судом поклали випис з гродських книг, найімовірніше, визнання Яна Гнівоша від 5 вересня, де наводилися свідчення Малхера Кравця і блудівського урядника про те, що татари приїхали до Блудова у вівторок увечері, стояли на варті біля Козлова під час наїзду, а також перебували при Жоравницьких упродовж трьох днів. Факт присутності татар у Блудові підтвердили возний Матис Славогурський і Станіслав Інвальський, які були там у четвер 28 липня.

Татари визнали факт участі у наїзді, після чого суд ухвалив декрет – скарати їх на горло як співучасників злочину. Втім, фінал був розіграний за цілком традиційним сценарієм, де поступки з одного боку мусили бути віддаровані аналогічними знаками приязні. Такі акти створювали атмосферу, що сприяла примиренню сторін, тож Ян вибрав двох з-поміж татар, які й мали поплатитися головою, інших – «чинечи милосердье яко человекъ хрестиянский» – помилував (загальна кількість татар мала бути близько двадцяти осіб).

Далі справа переносилася на королівський суд, що мав засідати під час сейму. Збереглися визнання возних про вручення позовів головним ініціаторам нападу та їхнім помічникам: Янові Жоравницькому, Олені Коптівні, їхньому сину Томашеві Жоравницькому, Маркові Жоравницькому, Олександрю Загоровському, Гаврилу, Василю та Григорію Бережецьким, слугам Жоравницьких – Янові Горецькому, Жигимонту і Марціну Жаконським, Яну Соколовському, Габріелю Заборовському, Яну Завадському, Якубу Войновському, Балцеру Пацановському,

Яну Чорториському, Кіндрату Хорошку та іншим особам [126, арк. 51–69 зв.]. Однак до нас дійшли лише декрети щодо Яна Жоравницького, Олени Коптівни і Марка Жоравницького, вписані до Волинської метрики [141, арк. 5–8 зв.], та вирок щодо Томаша Жоравницького, занесений до володимирської гродської книги [126, арк. 273–276]. Невідомо, чи розглядалися на королівському суді справи інших осіб.

У текстах декретів відсутні контрверсії сторін, відтак, поза увагою дослідника виявляються ті прийоми, до яких вдавався адвокат оскаржених. Маємо лише рішення короля і сенаторів у відповідь на його аргументи. З цього матеріалу можемо зробити висновок, що уповноважений позваних спочатку спробував відкласти справу, поставивши під сумнів юрисдикцію суду щодо неї. Цілком можливо, що він мав намір перенести її до гроду, тобто суду першої інстанції, де попередньо відбулося слухання шкрутинії. У відповідь було зауважено, що справа стосується честі оскаржених, «славы доброе и учтивости», тож такі кримінальні злочини перебувають під присудом короля: «... обачивши, иж сторона поводовая позваного яко принцыпала выступку особного, противко почтивости его учиненого, тут до суду нашего королевского, яко до *пана звирхнего и судю почтивости, позвала*» [126, арк. 274].

Далі перебіг судових процесів кожного зі звинувачених мав свої нюанси. У випадку Яна і Томаша Жоравницьких адвокат пробував відкласти справу під претекстом, що шкрутинія не була виведена обома сторонами, а лише одним позивачем. Уповноважений Томаша заявив, що не вдалося провести слідства через акти насильства з боку Яна Гнівоша: «шкрутыниум выводити не мог, бо, дей, Гневош, отповедаючи, по дорогах имал и сажал, жолнере его вешалися по дорогах» [126, арк. 274 зв.]. Схоже, що Томаш Жоравницький на той час був ротмістром, що й пояснює «темне» місце наведеної цитати: акти насильства (аж до повішення), що чинилися людьми Яна Гнівоша, стосувалися жовнірів Томашевої роти, цілком у відповідності з уявленнями того часу про слуг, підданих та інших залежних осіб як символічного продовження тіла господаря/очільника, на яких в першу чергу спрямовувалася агресія. Як

повідомляв обвинувачений, свідків неможливо було поставити до суду через агресивні дії, зініційовані братом убитого

Однак суд не взяв до уваги цього аргументу, вказавши, що оскаржені мали вдосталь часу, однак ним не скористалися – не стали на слухання шкрутинії позивача і не вивели своєї. Відтак, Ян Жоравницький за результатами слідства був визнаний винним, що додатково мав підтвердити присягою Ян Гнівош із двома свідками. Проте, коли вони вже були готові присягнути, позваний звільнив їх від цього акту і тим самим добровільно визнав вину. Зважаючи на цю деталь, а також на прохання Жоравницького і посередництво сенаторів, король хоч і виніс смертний вирок для винуватця, але не позбавив його честі. Часте у тогочасній судовій практиці поєднання смертної кари з інфамією (позбавленням честі), що виглядає як надлишкове [393, s. 228], між тим є добрим підтвердженням тези про вищість для шляхтича честі від життя [306, с. 128]. Тож інфамія по смерті засудженого мусила виводити його з числа «людей почтивих» і, цілком можливо, кидати пляму на всю родину.

Томаш Жоравницький до суду не став; його вина була підтверджена не лише через шкрутинію, а й через присягу брата вбитого Яна Гнівоша зі свідками. Тож карою для нього стала баніція та інфамія, тобто вигнання з території Речі Посполитої і позбавлення честі. У випадку нехтування винуватця декретом старости мали затримати його і скарати на смерть; особа, причетна до вбивства засудженого, не несла жодної відповідальності. Намагання адвоката пом'якшити вирок своєму клієнту – обмежити його сидінням у замку і виплатою «головщизни», оскільки «один то вже горломъ заплатил» (звичний принцип таліону), мало не завершилося ув'язненням його самого. Адже спілкування з банітом, а тим більше допомога йому мали суворо каратися, на чому зосерджувалася увага під час «обволання» декрету, тобто обов'язкового публічного оголошення через возного про баніцію. Клопотання адвоката після присяги позивача і судового вироку були розцінені як непослух декретові, тож лише заступництво сенаторів порятувало його від сидіння у вежі.

Інакше склалася ситуація з Оленою Коптівною, щодо якої в скаргах обвинувача містилося чи не найбільше звинувачень у страхітливих вчинках. Однак у декреті йшлося передовсім про те, що вона є особою жіночої статі, відтак, мала обмежену дієздатність – перебувала під владою вже засудженого чоловіка: «...позваная билая голова своее владности, але радшей под властностью плесцю мужовою, который вжо есть пересужонь, была» [141, арк. 6 зв.]. Далі вказувалося на відсутність достатніх доказів її участі у вчиненому злочині, що відповідало дійсності, адже очевидців убивства Балтазара серед опитуваних не було, а безпосередній виконавець волі Жоравницьких загинув під час штурму Свинюх. Тож Олена через присягу разом з двома свідками мала підтвердити свою непричетність, що вона й зробила [141, арк. 6–7 зв.].

Ще одному обвинуваченому, Марку Жоравницькому, інкримінувалося те, що він, змовившись зі своїм дядьком Яном, винайняв загони і послав йому на поміч [141, арк. 7 зв.–8 зв.]. У тексті скарги передовсім звучало звинувачення нападників у приховуванні своїх ворожих почуттів і намірів, таємній підготовці до наїзду: «Марко Жоравницкии, [...] не уваживши своее шляхецкое пристойности, ани самъ через себе *открыте неприязни ему показавши*, але таячи злую мысль и долгий умысль до злого, через особы перенанятые тепер выконати мель, через тое розказанье и наняте принципалем а учиньку помочникомъ есть» [141, арк. 8].

Адвокат Жоравницького спробував теж відкласти розгляд справи внаслідок невідповідності суду, але, як і в попередніх випадках, цей аргумент був відхилений. Врешті, було винесене рішення про додаткову шкрутинію за два тижні у володимирському гроді за участю офіційного шкрутатора – королівського секретаря Мартина Страдомського, оскільки попереднє слідство містило багато нез'ясованих деталей. Після чого справа мала бути поновлена на цьому ж сеймі. Однак за кілька днів потому Януш Угриновський як уповноважений Марка просив про відкладення справи (про діляцію) через хворобу клієнта, на що король погодився, наказавши підтвердити присягою її правдивість і стати до суду на найближчому сеймі [141, арк. 22–23 зв.].

Власне, цим і закінчився формальний перебіг справи про вбивство Балтазара Гнівоша, принаймні, інших свідчень про нього катма. Далі, схоже, вступили в дію неформальні механізми полагодження конфліктів – урегулювання стосунків через приятельське єднання. Найпоказовішим їх актом є лист лятовицького старости Яна Гнівоша від 15 жовтня 1592 року, яким він відмовлявся мститися Жоравницьким, покладаючись у цьому на Бога, а також дозволяв Томашеві подбати про скасування декрету. Далі він висловлював прохання, щоб його недавні вороги, своєю чергою, відмовилися від помсти йому самому і нащадкам, аби назавжди ті злі речі могли бути викреслені з пам'яті [55, арк. 114 зв.–115]. Втім, справа з виплатою «головщизни» Жоравницькими братові убитого протяглася ще певний час [60, арк. 254–254 зв.].

Головні обвинувачені Томаш і Марко Жоравницькі, а також Олександр Загорівський прожили по цій історії більше двадцяти років [16, арк. 107–109 зв.; 39, арк. 544–546]. Лише Антоній Яловицький помер невдовзі після вбивства Балтазара [141, арк. 27–30 зв.].

Запропонована справа без належної уваги до деталей може бути сприйнята як чергова ілюстрація усталеної в історіографії тези про нестримуване нічим шляхетське беззаконня в Речі Посполитій ранньомодерного часу, однак можливе й інше її прочитання – через аналіз тих елементів оповіді, на яких акцентували увагу самі учасники, тобто через призму цінностей, що їх культивувала шляхта. І не суть важливо, чи були вони реальними, нащодень регулюючи поведінку членів шляхетської спільноти, а чи маємо справу з ідеальними уявленнями соціуму, що лише вряди-годи збігалися з повсякденними практиками.

Отже, і Ян Гнівош у своїй скарзі, і королівський суд розцінювали справу про вбивство Балтазара передовсім як справу, що ганьбить шляхетську честь. Серед дій, несумісних з уявленнями про поведінку доброго шляхтича, першою названа потаємність намірів нападників, відсутність «одповіді», що маркувала лицарську поведінку. Саме ця деталь, як видається, є ключем до розуміння сенсу запропонованої історії, втім, як і багатьох інших.

Як памятаємо, ворожі стосунки поміж шляхтою своєю обов'язковою складовою мали також шкоди, заподіяні майну супротивника, які обраховувалися не лише в грошовому еквіваленті, а й розумілися як ураза для честі. Тож перехід маєтків по смерті Михайла Свинюського, що Жоравницькими сприймалися як спадок по кривому родичеві, до рук чужака Балтазара Гнівоша, напевно розумівся не лише як матеріальна втрата для родини, а й під важення їхньої честі, урізання частини символічного капіталу. Змиритися з неможливістю відстояти «своє» означало засвідчити свою слабкість, прийняти кривду і погодитися з втратами для честі.

Втім, існував й інший шлях. У спільноті, що жила за законами честі, сатисфакцією за її образу могла бути лише помста, яка зазвичай виявлялася в низці актів фізичного і психологічного насильства поміж супротивниками [65, арк. 50–50 зв.]. Це добре розуміла шляхетська спільнота, що активно виступила на боці Жоравницьких, водночас зайнявши позицію невторчання щодо Балтазара Гнівоша. Врешті, саме їй у таких дражливих ситуаціях належало вирішувати, чи має особа право до помсти і чи треба їй в цьому підтримувати.

Гнівош від початку звинуватив учасників вбивства свого брата у тому, що вони не попередили його про плановану операцію – не дали *одповіді*, яка була загальником в системах шляхетських комунікацій, звучала часто і з найменшого приводу для образи. Тож, як на правду, мало ймовірно, що Жоравницькі не висловлювали намірів помститися в ході судових і позасудових суперечок за маєтність. Так, першого листопада 1586 р. Ян Жоравницький визнав на гроді, що за умовами приятельського єднання з Балтазаром Гнівошем мав висидіти на замку три години і перепросити контрагента. Така кара напевно могла бути призначена як сатисфакція за образу [123, арк. 748–748 зв.]. Інша справа, що останній акт ворожнечі з Балтазаром готувався потаємно, цілком за законами помсти, яка ламала звичні правила співжиття.

Врешті, до традиційних «одповедей» вдався й сам постраждалий – брат небіжчика, на чому акцентував увагу в ході слідства Томаш Жоравницький та про які згадував Григорій Колмовський, заявляючи про свою непричетність до

вбивства Балтазара. Про «одповідь» ідеться й у фрагменті скарги Яна Балтазара на Гелену Коптівну: «[Балтазара Гнівоша] до контрактывь примушала, а весполокъ з мужомъ своим, тым то войским, листы подписовати и мамрамы, печат небожчикову взявши, од него справляла, *одповеди на себе* и иншие себе потребные sprawy вытегала» [125, арк. 580]. Вимагаючи від ув'язненого певних домовленостей, скріплених відповідними документами, а також фабрикуючи потрібні листи, подружжя Жоравницьких, посеред іншого, виготовляло «одповеди на себе». Як видається, існування оголошень про ворожі дії від Гнівоша Жоравницьким мало легітимізувати їхні подальші кроки, зайвий раз засвідчити, що наїзд був лише окремим епізодом в низці двосторонніх актів помсти. Нагадаю ще раз цитований вище фрагмент зі скарги лятовицького старости про те, що його брат почувався цілком безпечно, «не маючи ни с кимь отповеди жадное и не будучи никому винен, неприязни ани подоизренное приязни ни с ким не маючи, не давши звласча жадное причины».

Пригадаймо сталий елемент «одповіді» – вказівку на те, що помста може чекати на недоброзичливця за будь-яких обставин, навіть в тих місцях і в той час, які були табуйовані для уживання насильства. Додаймо до цього набору часто вживане у подібних ритуальних погрозах – «на упокою» і «сплячого». У такому разі дії, що маркувалися як недостойні для шляхтича, ставали не лише прийнятними, а й декларувалися як обов'язкові. У помсти свої закони. Категорично неприпустимий для законодавців спосіб поведінки в соціумі між тим діяв на рівні повсякденних практик шляхетського загалу як варіант отримання сатисфакції, коли зачеплена була честь. Напад на Козлів і подальші події нападниками сприймалися як вмотивовані акти помсти. Ян Гнівош між тим намагався їх потрактувати як несумісні з уявленням про шляхетську честь, хоч при конструюванні скарги її автори зверталися до типових для таких акцій ознак, скажімо, звинувачуючи в розчленуванні тіла Балтазара. Обіцянка знищити майно супротивника, зокрема, через спалення маєтку, теж була загальником обіцянок помститися.

Цілком імовірно, що спалення і зруйнування маєтку («Козлов спалили и огнемъ досчета *обычаем неприятскимъ* збурили, и землю зровновали») було тісно пов'язане зі специфікою ведення воєн в ранньомодерний час, де актом моральної переваги над супротивником було тотальне знищення «землі ворога». У скаргах на наїзди обов'язково присутні стали лексеми – «обычаем неприятельским», «яко один неприятель заграничний» тощо, тобто вказівка на переведення конфліктів поміж братами–шляхтою у площину зовнішніх воєн. Деталлю, яка дозволяє розглядати напад на Козлів у категоріях помсти і війни, є також захоплення здобичі («лупу») і поділ її поміж учасниками акції (на що звертається увага у скаргах на Жоравницьких та їхніх помічників) [123, арк. 195], адже військова удача ототожнювалася із захопленням матеріальних цінностей: «розделивши луп и пенязи межи своего учинку помочники и каждого водле учинку своего з добрь небожчиковских ударовавши» [125, арк. 580].

Звернімо увагу на інтервал майже у два дні, що роз'єднував напад на Козлів і вбивство Балтазара. Можливо, що розправа над ним ініціаторами наїзду не планувалася, а стала результатом якихось тактичних чи стратегічних прорахунків, жорстокості протистояння, неможливості знайти вихід із глухого кута. Пригадаймо, що Жоравницькі певний час вели торг за збереження Балтазарові життя в обмін на повернення маєтків. До того ж навряд чи можна було розраховувати на безкарність убивства королівського секретаря, який перед тим не раз демонстрував свою силу. Втім, сподіватися на дотримання ув'язненим своїх обіцянок, даних за таких обставин, теж було б великою наївністю. Яким же за цих умов могло бути ідеальне розв'язання ситуації і чого так і не дочекалися конфліктуючі сторони?

Як відомо, про справжні інтенції героїв судові матеріали мовчать. Тож дослідник може конструювати відповідь, ґрунтуючись на аналізі конфліктних випадків, що закінчувалися на інший, щасливіший для їхніх учасників спосіб. Власне, певний натяк на відповідь існує і в матеріалах нашої історії. Він пов'язаний з гранично епізодичною особою – Станіславом Інварьським, який

нещасливого четверга – в день убивства Балтазара – приїздив до Блудова, «трактуючи о пана Гневоша».

Тобто, виходом для обох сторін могло бути втручання приятелів. Саме вони могли призупинити ворожі акти і полагодити стосунки поміж винуватцем і жертвою через обрахунок обопільних моральних і матеріальних кривд. Однак у нашій історії сторони, схоже, мали різоче невідповідний символічний капітал у волинській шляхетській спільноті. Балтазар Гнівош, що раз у раз вигравав процеси з Жоравницькими про маєтки, користуючись зі своїх зв'язків при королівському дворі, був чужим на Волині. Жоравницькі, натомість, належали до «своїх», що й засвідчив конфлікт. Окрім Інвальського, теж особи немісцевої, до Блудова упродовж двох днів для поліпшення становища ув'язненого ніхто не з'явився. Таким чином, не знайшлося тих осіб, що могли би виступити посередниками поміж недругами [392, s. 369], що мали достатньо ваги, аби гарантувати вироблення і дотримання можливих умов співжиття між ними.

Схоже, що навіть після вбивства Балтазара Жоравницькі сподівалися на полагодження стосунків із братом небіжчика. У кінцевому підсумку так би й сталося, що підтверджує ситуація з Томашем Жоравницьким, а також з іншими учасниками історії, якби справа розглядалася судом першої інстанції, повітового рівня. Саме цього домагалися оскаржені, заявляючи про невідповідність королівського суду характерові справи. Однак гра, де ставкою було життя і честь позваних, велася не на їхній території. Здається, Жоравницькі це розуміли і були готові заплатити головою Яна, який з'явився на суд. Врешті, за законами помсти, «забитыи противъ забитого, голова за голову, а ранные против раннихъ ити маеть» [29, арк. 648]. Цілком можливо, що присутність Томаша на королівському суді, певні його кроки, що мали задемонструвати факт упокорення, могли призвести до суттєвого пом'якшення вироку – обмеження виплатою головщизни і сидінням на замку, про що просив суддів адвокат, наголошуючи на відплаті за смерть Балтазара Яновим життям. Актом упокорення, зокрема, могло стати звільнення від присяги Яна Гнівоша, яким скористався Ян Жоравницький, що й зберегло йому честь. Звернімо увагу, що присяга, присуджена позивачеві у його

справі з Томашем, була відкладена на два тижні. Попри поширеність присяги в судовому процесі як способі доведення, і, відтак, чи не найшвидшому варіанті виграти процес, вона вважалася небажаною для доброго християнина. Тож дозвіл супротивнику не присягати і, таким чином, непрямо прийняти на себе відповідальність за нанесені кривди, часто був першим кроком до приятельського полагодження стосунків. При цьому честь кривдника теж страждала якнайменше, адже визнання вини маскувалося під християнський вчинок. Відповідно, відкладення присяги суддями з власної ініціативи або на прохання приятелів/учасників процесу на тривалий термін було звичним в судовому процесі Волині і означало спонуку сторін до позасудового полагодження конфлікту, а найчастіше – готовність контрагентів до такого примирення.

Томаш Жоравницький до суду упродовж двох тижнів не з'явився; Ян Гнівош врешті мусив присягнути, що, певною мірою, і визначило суворість вироку. Але завдяки цьому виконання декрету перенеслося на територію Волинського воєводства і завершилося очікуваним фіналом. У випадку появи Томаша у королівському суді подальші його кроки і реакцію на них суддів можна було спрогнозувати, однак вони жорстко не детермінувалися; передбачити результат напевно було неможливо, адже йшлося про складну багатоходовку з великою кількістю учасників. Жоравницькі обрали, як бачимо, безпрограшний варіант – врешті-решт Ян Гнівош мусив поступитися, якщо хотів існувати у волинському соціумі; на інший спосіб ескалацію ворожості зупинити було неможливо. Тексти полюбовних угод зазвичай сповнені християнською риторикою вибачення/прощення/відпущення/примирення, натомість лист лятовницького старости прагматичніший і привідкриває істинні спонуки полагодження конфлікту – уникнути подальшої помсти [29, арк. 280–291].

Проблемами честі і доброї слави, власне, пронизана вся ця історія, зокрема від її початкового акту – скарги Яна Гнівоша, яка переповнена звинуваченнями, що ображали шляхетську честь. Однак безпідставні закиди не лише не шкодили репутації оскарженого, а й могли бути використані проти обвинувача. Саме такий

варіант допустив суд, дозволивши Антонію Яловицькому, якщо він забажає, розпочати справу про образу проти Яна Гнівоша.

Мотив доброї слави спонукав й іншу особу – кн. Костянтина Острозького – стати хай і другорядним, але учасником даної історії. Як пам'ятаємо, звинувачення проти його дубенських татар в наїзді на Козлів і його спустошенні не мало офіційного характеру. Тож князь, найбільший землевласник на українських землях, коронний достойник – київський воєвода, володимирський староста, в руках якого перебувало гродське судочинство, не зобов'язаний був ставати до суду, а між тим саме з його ініціативи відбувся розгляд справи на приятельському суді. Цей епізод демонструє характер влади в регіоні, яка трималася не лише на силі, що її підґрунтям були матеріальні ресурси і формальні владні чинники, а й значною мірою на авторитеті як символічному капіталі. Врешті, як зауважив Роже Шарт'є, авторитет влади в ранньомодерний час передовсім залежав «від ступеня довіри до пропонованих нею авторепрезентацій», від згоди загалу на її легітимацію [297, с. 282]. Тим більше, що йшлося про самоврядну спільноту, де від волі шляхетського загалу, а радше – від результату боротьби за впливи на нього, значною мірою залежала владна конфігурація регіону. Тож представникам еліти доводилося постійно конкурувати за символічний капітал, захищати його, підтверджувати, примножувати. У цьому суперництві вкрай важливими були характеристики людини доброї, що навіть всупереч власним інтересам виступала гарантом «покою посполитого и справедливости светое» [268].

Тож, як бачимо, намагання суддів зберегти добру славу представників шляхетської спільноти подекуди вступало в протиріччя з правом як безумовною цінністю, на якій за найменшої нагоди акцентувалася увага як на рівні клішованих формул, так і в розлогіх адвокатських промовах.

* * *

Аналіз двох окремих справ з гострою необхідністю демонструє проблему ширшого характеру – необхідність дослідження функціонування судочинства,

соціального фону суспільства і ціннісної шкали його представників в їх нерозривній єдності. Без урахування цієї настанови окремі елементи судових справ виглядають як малозначущі, що ними можна знехтувати заради несуперечливого і доволі простого пояснення. Між тим виглядає на те, що саме вони є індикатором культурної специфіки шляхетської спільноти Волині ранньомодерного часу.

Так без розуміння пов'язаності шляхетського соціуму і, відповідно, його настанови на утримання миру в спільноті через компроміс неможливо зрозуміти багатьох спонук учасників цих історій, попри їх позірну відмінність. У підсумку йшлося про *полагодження* складних конфліктних стосунків, обтяжених жертвами, у шляхетському середовищі, яке звично на рівні риторики і повсякденних практик культивувало традицію помсти. Звичайно, процес замирення не був автоматичним. Адже йшлося часто про спробу узгодити вкрай конфронтаційні інтереси, поєднати небажання замирення одних з потребою в ньому інших, пошуків таких варіантів розрахунків, за якими б *справедливості* вистачило для скривджених, а її віддача не стала б нищівною (і в матеріальному, і в символічному значенні) для кривдника. Тож ішлося про складний і хисткий процес, де між тим ставкою була – хай і нестабільна, але рівновага в стосунках між шляхтою, той тяжко пошукуваний нею, але часто декларований «спокій посполитий», іншими словами – «мир у війні».

ВИСНОВКИ

Проблема дослідження конфлікту у середньовіччі та ранньомодерному часі як комплексного об'єкту і його постійного супроводу – насильства – останні десятиліття займає поважне місце в історіографії. Конфлікт почали розглядати не як деструктивний елемент суспільства, а як один із чинників розв'язання суперечностей, який не руйнував порядок, а оприявнював напруження поміж особами/групами та підштовхував ворогуючі сторони до переговорів. За позірним ситуативним насильством зауважили існування певних сценаріїв конфлікту, який провадився за відомими і визнаними спільнотою правилами, що можна потрактувати як квазіправову свідомість. А це дозволило говорити про особливу культуру ворожості, яка ґрунтувалася на конвенціях та ритуалах, що вводили перебіг конфлікту в певні рамки, робили його передбачуваним і на такий спосіб регулювали його наслідки. Утвердилися підходи до насильства як соціального конструкту, залежного від часу і місця його побутування.

Утім сферу дослідження історії Речі Посполитої та окремих регіонів у її складі ці проблеми до сьогодні практично не торкнулися. Від початку постановня польської та української історіографії теза про шляхетську анархію, що виявлялася як у сфері високої політики, так і в найрізноманітніших повсякденних практиках – загальник. Їй, як уважалось, «завдячувала» Річ Посполита своїм зникненням з європейської мапи в кінці XVIII ст. Але якщо останнє твердження на сьогодні суттєво переглянуто, що послужило поштовхом до всебічного дослідження історії парламентаризму, то проблема шляхетського насильства і беззаконня ранньомодерного часу практично залишається на рівні поглядів кінця XIX ст. Відповідно, ознаками шляхетського стилю життя вважають нехтування правом, чому спонукала слабка правова система і німець центральної влади/слабкість держави у запобіганні цьому, використання шляхтою насильства для власного збагачення та утвердження магнатурією через застосування сили владних позицій на регіональному рівні.

Тривалій «криміналізації» шляхетського повсякдення певним чином прислужилися і джерела. Ранньомодерні автори текстів, які переймалися проблемою покращення устрою Речі Посполитої, акцентували увагу читачів на негараздах у державі. Судові джерела яскраво ці негаразди ілюстрували. А при цьому рефлексії над природою джерела та особливістю роботи історика до сьогодні царину конфліктного повсякдення практично не заторкнули. Між тим прискіпливе дослідження актових книг судових інституцій Волині від початку їх регулярного ведення (60-і рр. XVI) до середини XVII ст. засвідчило значну сконструйованість цього джерела, яка була обумовлена як його природою, так і особливістю провадження конфлікту. Тож насильство, яке оприявнюють джерела – багаточасовий наративний продукт, на постання якого впливають: певні суспільні конвенції стосовно того, як має провадитися конфлікт; взаємодія правил і права, яка визначала діапазон допустимого в спільноті, що був значно ширшим від права, а інколи й конфліктував з ним; невідповідність між тим, що маніфестувалося учасниками події чи їм уявлялося, та внутрішніми спонуками до дії; можливі стратегії в рамках визначених у спільноті норм та маніпуляції з цими нормами; певна плинність самих норм, які формулюються і утверджуються в ході дебатів. На характер джерел безперечно впливала і судова система, в рамках якої вони поставали. Змагальний характер процесу і практична відсутність інквізиційних (слідчих) елементів, що було обумовлено традиційним підходом до правопорушення як до приватної кривди потерпілого, сприяли фікційності природи актових джерел. Адже основу процесу становила адвокатська риторика. Відповідно, дослідникові конфліктного повсякдення доводиться шукати сутність події за множинністю інтерпретацій, адже, як влучно висловився Вільям Міллер: «Жорстокість – це те, в чому ми звинувачуємо Іншого, коли обстоюємо свої інтереси». Тож на часі – серйозні перегляди старих історіографічних схем та поважні методологічні студії над природою джерела і роботою історика.

Тривала робота з актовими джерелами засвідчила існування серед шляхти специфічної культури ворожості, що ґрунтувалася на певних конвенціях та ритуалах, які вводили провадження конфлікту в певні рамки й обмежували

кровопролиття. Попри видиме повсюдне насильство, чим ми значною мірою завдячуємо «конфліктному» характеру джерела, спостерігається усвідомлення шляхтою важливості «покою посполитого» та намагання поладити суперечності без входження у затяжні війни. Змагання за владу теж зазвичай провадилося за певними правилами, які утримували суперників від збройного протистояння. Конкурентні групи були досить мінливі за своїм складом, належність до однієї з них не означала відсутності досить близьких контактів з членами іншої, що практично виключало можливість жорстких форм суперництва між ними.

У шляхетському середовищі, де кожен член його був «знаний», а контроль спільноти достатньо дієвий, конфлікт зазвичай не був спрямований на знищення однієї зі сторін чи принципової зміни ситуації, а часто виконував функції «захисного клапану», який знімав напругу, вивільняв почуття ворожості, що за інших обставин могло б призвести до серйозних втрат соціуму. Відповідно, до ранньомодерної шляхетської спільноти можна застосувати визначення «впорядкованої анархії», що була загалом характерна для держав зі слабкою центральною владою: анархії тому, що суперечності між конфліктуєчими групами часто переходили у збройні сутички, а впорядкованої – бо перебіг конфлікту регулювався відомими усім, а також легко зауважуваними правилами. Їх можна згрупувати таким чином:

– будь-який конфлікт набирає вигляду змагання за честь і добру славу; ворожі дії, а чи дії, яким ця ворожість приписана, трактуються як образа, яку можна відшкодувати лише через помсту. Потреба у захисті своєї репутації змушувала реагувати на найменший жест неповаги чи прийнятий за такий, тим самим створюючи конфлікт. Не відповісти на образу в нешляхетстві означало носити пляму на своїй честі;

– обов'язкова апеляція сторін конфлікту до групи підтримки (родичів, приятелів, патрона і/чи осіб з клієнтарної групи), члени якої зобов'язані виявляти солідарність. Вони складали вагому частку символічного капіталу шляхтича;

– акт у відповідь мав бути більш-менш еквівалентний, публічний, легітимний за формою (в контексті не стільки права, скільки шляхетського етосу);

– взаємообмін насильницькими актами зазвичай припиняло замирення через компроміс, а не суд, який чітко визначає ролі «кривдник-жертва» і розподіляє вину і сатисфакцію. Утім, конфлікт – це ланцюг ворожих актів, тож коли справа потрапляла до суду, зазвичай визначитися з позиціями «кривдник – жертва» практично було неможливо;

– вербальне насильство зазвичай передує діям; слова та жести в культурі насильства відіграють не меншу роль, аніж ворожі дії. Адже конфлікт був боротьбою за символічний капітал у спільноті, тож сторони намагалися легітимізувати свою позицію;

– значна частина насильства – символічна, спрямована не на особу ворога, а на його слуг, підданих, майно. Існують розпрацьовані ритуали насильства, серед яких – оголошення про помсту перед фізичними діями.

Звичайно, конвенції щодо провадження конфлікту та сценарії замирення були досить гнучкі, надавалися для маніпуляцій, а інколи – ними могли й знехтувати. Тобто, існувала не єдина модель конфлікту, а співіснували різні варіанти конфліктних взаємин. Однак це не відмінняє того факту, що конфлікти в основі розгорталися за конвенційними схемами, що позначалося і на риторичній участі учасників зіткнення.

Такий перебіг конфлікту забезпечувався передовсім базовими стосунками, в які була «вплетена» ранньомодерна людина. Йдеться про різні види лояльностей, що втримували поведінку особи в певних рамках – в першу чергу родинних, приятельських сусідських. Однак на перебіг конфлікту найбільший вплив мала патронально-кліентарна система, що складала основу соціальної взаємодії в ранньомодерній Речі Посполитій, породжувала і постійно відновлювала особливий тип розрахунків між контрагентами, які вибудовувалися за принципом «послуги–милості» («дару–віддару»). Тісний світ шляхетської корпорації Волині волів маскувати навіть цілком прагматичні інтереси під стосунки, засновані на добровільному бажанні і обов'язку доброго шляхтича «служити» найширшому колу осіб. Втягнуті в сітки взаємозалежностей особи почувалися зобов'язані до відплати тією ж монетою, однак не йшлося про жорстку детермінованість відповіді, оскільки

вона підважувалася можливістю маніпуляцій учасниками цих комунікативних ігор, скажімо, з часом віддарування. Гарантом безперервності ланцюжків взаємообміну виступав символічний капітал, тобто капітал честі чи *поштивості*, яким корпорація наділяла своїх членів. Однак він же спричиняв до постійної, чи не щоденної боротьби за підтримання і примноження доброї слави, робив гравців вразливими на найменші знаки неповаги і змушував виробляти найрізноманітніші стратегії щодо демонстрації і захисту своєї честі та підважуванні честі конкурента.

Специфіка конфліктів та обов'язковість їх публічного характеру призводила до формування певних конфліктних зон – ринкової площі, замку, особливо під час судових засідань чи провадження сеймика, церкви, корчми, дому під час застіл, де найчастіше і виходили на яв протиріччя у шляхетському середовищі. Попри особливу увагу до цих «майданчиків» Литовських статутів та конституцій, спеціальними нормами яких мав підтримуватися у цих місцях суспільний порядок, необхідність публічності для виявів конфлікту провокувала до провадження демонстрацій саме тут. Присутність свідків конфліктних демонстрацій виконувала одразу кілька функцій – зменшувала напругу, дозволяла ввести сутичку в прийнятні рамки, забезпечувала оповіщення спільноти про ворожість між особами, сприяла в подальшому замиренню сторін. Тож за цих обставин велика кількість актів, що представлені в скаргах як заподіяння серйозної шкоди, насправді зводилися до символічного насильства – демонстрацій ворожості.

Одним із найважливіших високоритуалізованих елементів конфлікту була відповідь – обов'язкове публічне оголошення про помсту супротивнику перед шляхетським загалом, яке відбувалося і на початкових етапах конфлікту, і на різних його етапах перед застосуванням сили. *Одповідь* була складним соціальним явищем з розгалуженими функціями, серед яких – оповіщення спільноти про напруження в стосунках поміж її членами, захист від образливих звинувачень, демонстрація сили через зганьблення супротивника, залякування та намагання змусити його до певних поступок, а чи й просто черговий акт насильства у черзі обмінів. Таким же ритуалом виступав і поєдинок. В ідеалі він мав завершувати конфлікт без втягування в подальшу ескалацію родичів і

приятелів постраждалого, однак на Волині дуель побутувала передовсім як *одповідь* чи її складова. Виклик не передбачав ставання на двобій, і, відповідно, жодним чином не впливав на подальший перебіг конфлікту. Толероване спільнотою силове з'ясування стосунків, що було повсякденним супроводом шляхетського способу життя, цілком імовірно, сприймалося як варіант двобою, що іколи і підтверджувалося викликом під час зіткнень («звади») чи безпосередньо перед нею супротивника на поєдинок.

Досить значне поширення викликів на поєдинок, схоже, вкрай рідко закінчувалося смертю одного з супротивників, адже у судових книгах практично відсутні будь-які згадки про дуельні жертви. Це свідчить або про те, що маємо справу переважно з конфліктною риторикою, де про двобої говорили, однак їх не практикували, або ж про те, що супротивникам ішлося переважно про участь в поєдинках і найменшою мірою – про знищення супротивника чи заподіяння йому реальних шкод. Втім, обидва варіанти підтверджують загальний висновок дослідників дуелей: з їх допомогою не намагалися відновити справедливість; важливим був не результат, а сама участь, що засвідчувала відповідність учасників вимогам, які пред'являлися корпорацією до своїх членів.

Певні суспільні конвенції ведення домашніх воєн стримували насильство, вводили його у прийнятні рамки, однак не йшлося при цьому про «пацифікацію» спільноти, про спроби покласти край «культурі помсти». Активне заміщення у конфліктах фізичного насильства вербальним і психологічним не означало, що воно цілком заступало реальне побутування жорстокості. У спільноті, де важливим регулятором життя було змагання за честь, акти помсти не завжди вдавалося утримати в рамках публічних декларацій чи заподіяння майнової шкоди. Тим більше, що в основі контролю шляхетської корпорації над поведінкою своїх членів лежав не репресивний механізм (чия ефективність теж не є безсумнівною), а система гнучких конвенцій – засудження/схвалення групи, готовність шляхтича рахуватися з нею, інтенсивність тиску, розстановка сил поміж конкуруючими осередками, врешті, важила гострота конфлікту та можливість/готовність переходу до компромісу.

Поранення чи вбивства, заподіяні під час бійки з застосуванням лицарської зброї, сприймалися спільнотою як побічний продукт шляхетського способу життя. Суспільний консенсус – «покой посполитий» – тримався на готовності винуватця перепросити за скоєне та на можливості скривдженого вибачити. Шанси для такого перебігу існували в тому випадку, якщо смерть можна було представити як ненавмисну, неплановану, випадкову, скажімо, під час спровокованої бійки або ж за відсутності свідків. Навіть якщо насправді нападникові йшлося про акт помсти, спрямований на фізичне знищення супротивника, у судовому просторі подію намагалися зобразити як конфлікт між контрагентами з випадковою жертвою у підсумку. Тож величезної ваги набуває риторика, з допомогою якої описували реальність, яка демонструє не стільки те, що відбулося, скільки норми і конвенції спільноти стосовно того, як це мало відбуватися. Описування на певний спосіб допомагало у підсумку полагоджувати навіть жорсткі протистояння поміж шляхтою, в результаті яких траплялося кровопролиття. Все ж варто зауважити, що приклади відвертої, брутальної жорстокості як відплата за кривди траплялися нечасто, зазвичай у відповідь на попереднє вбивство, яке на інший спосіб відшкодувати без урази для честі роду було неможливо.

Серед найтяжких кримінальних злочинів поруч з убивством фігурував *наїзд*, що маркував шляхетський стиль життя та прислужився до постання чи не найтривалішого і найміцнішого історіографічного штампу – про річпосполитський простір як простір шляхетської сваволі, всуціль нелегітимних практик та домінування права сильного. Однак детальний аналіз повсякденних практик і судової риторики засвідчує почасти ритуальний характер цього конфліктного елемента, який дозволяє його розглядати у багатьох випадках як *одповідь*. Наїзд, який у сфері права трактувався як напад на дім з метою позбавлення життя господаря, у судовому процесі зазвичай представляли як злочин проти майна, за який передбачалася грошова компенсація. Захоплення маєтку і/чи ґрунтів шляхта вважала суперечками за спірне майно, а грабіж – як супутню їм обставину. Всі ці дії хоч і були нелегітимними, однак вкладалися в логіку шляхетських уявлень про добро і зло, де головним регулятором була шляхетська честь і добра слава. Тож

окрім матеріального підгрунтя, вони були специфічною формою поррахунків за уразу для честі, актами двобою поміж супротивниками за добру славу у спільноті, особливим *лицарським* правом, за допомогою якого відновлювалася справедливість.

Тож функціонування судової системи суду варто аналізувати не за формальними критеріями ефективності, а з урахуванням особливих завдань суду в спільноті, що жила за своїми законами. Суд маркував оскарженого як особу з ураженою честю, що за низку правопорушень підлягала публічній карі і осуду, тим самим підважуючи її місце в усталеній мережі зв'язків, а також надалі провокуючи винуватця до помсти. А між тим шляхетському соціуму йшлося передовсім про замирення своїх членів та відновлення порушених стосунків, де навіть убивство відшкодовувалося через низку ритуальних актів упокорення і перепрошення, до яких винуватець вдавався на позір добровільно, а насправді – під тиском приятелів. Тож специфічні функції суду, а також різних етапів судового процесу полягали у підштовхуванні позивача і оскарженого до взаємних поступок, забезпечували їхню готовність до замирення.

Шляхетське судочинство від початку вибудовувалося як *конвенційне*, засноване на урахуванні інтересів сторін і груп, що стояли за особою, культурних пріоритетів, вразливих місць культивованої честі, що дозволяло б готовим кожної хвилини вдатися до зброї шляхтичам надалі співіснувати. Слабкі місця судової системи були, як на правду, необхідними і передбачуваними, адже вона значною мірою творилася з урахуванням особливостей шляхетського стилю життя. Іншими словами, добре функціонування правової системи було не до прийняття шляхтою, що звично культивувала лицарські ідеали, де доведення у суді і цілком вмотивований вирок все одно мали характер поєдинку.

Шляхетська спільнота виступала практично єдиним реальним органом примусу, адже староста, в руках якого формально перебувала виконавча влада, спирався в разі необхідності її застосувати на *посполите рушення*. Однак шляхтич, проти якого скликалася спільнота, був її членом, тісно вплетеним у густе мереживо різноманітних солідарних зв'язків, де єдиним прийнятним для всіх варіантом було схилити непослуха до відносно *добровільного* виконання судового декрету, а чи

частіше – приятельського рішення. Адже йшлося не лише про ситуативне дотримання порядку, а про можливість подальшого співіснування. Тож на позір свавільні члени соціуму, які могли, як казала одна зі шляхтянок, «вшетечне позовами хвіст витерти» [115, арк. 193], при цьому зазвичай ставали до суду, дотримувалися порядку, в кінцевому підсумку домовлялися зі своїм кривдником і на певний спосіб вішкодовували втрати. А також переймалися звинуваченням у кримінальному правопорушенні. Це стосувалося не лише пересічного шляхтича, а й представників регіональної еліти – князів і панів. Наділені величезними ресурсами влади, вони цілком могли б собі дозволити ігнорувати суд, вдаючися виключно до сили задля досягнення свого. Найстрашнішим, що могло очікувати шляхтича в разі ігнорування судового позову, була баніція, на позір мало дошкульна для впливової особи. А між тим вона могла стати на перешкоді багатьом публічним функціям – участі у сеймику, виборі депутатом до Трибуналу чи послом на сейм, виконанні урядницьких повноважень тощо. Врешті, у спільнотах, заснованих на патронально-клієнтарних зв'язках, де головною мораллю є мораль честі, влада тримається значною мірою на довірі, пошані, вірності, зобов'язаннях, добродійності, тобто символічному кредиті спільноти і відплаті за нього. Влада функціонує через репрезентації, які ефективні доти, допоки спільнота виявляє до них довіру. Тож саме тому особи, наділені нею, так активно експлуатували риторику, що мала засвідчити їхнє пошанування права, справедливості і шляхетських чеснот, та, врешті, мусили у значній кількості випадків її дотримуватися.

У підсумку, конфлікт замирювала сама спільнота через полюбовний суд, популярність якого серед шляхти Волині забезпечувалася кількома важливими факторами. Серед чи не найголовнішим була його дієвість як гальмівного механізму у конфліктах членів озброєної спільноти, надзвичайно вразливих щодо питань честі. Метою приятельського контролю було замирення сторін без особливих утрат для їхньої «поштивості», а не пошуки винного і подальший порахунок з ним, що було обов'язковим для судового процесу і часто не лише не припиняло ворожнечі, а й провокувало сторони на її продовження. Судовий

процес був пов'язаний з фінансовими витратами; часто затягувався зацікавленою стороною з формальних причин на невизначений термін; міг бути обтяжений упередженістю суддів, членів тієї ж таки спільноти. Існувала майже необмежена можливість апеляції до вищої судової інстанції щодо вироку гродського чи земського судів, яка, своєю чергою, затягувала вирішення справи і здорожчувала його. Нерегулярність роботи гродського суду теж підштовхувала сторони до покладення суперечок поза судом. Врешті, слабкість виконавчої влади робила вкрай проблематичним виконання будь-якої судової ухвали. Тож пошуки справедливості через звертання до суду наражалися на значні труднощі.

Однак, чи не важливішою була зацікавленість самоврядної шляхетської спільноти не стільки у покращенні роботи суду, скільки у збереженні відносної рівноваги поміж своїми членами, чого практично не можна було досягнути на дорогах судочинства. Знайти шляхи для співіснування ворогуючих осіб чи, не вилучаючи правопорушника з соціуму, створити умови для його подальшого там перебування – цій меті було підпорядковане полюбовне судочинство, де намагалися врахувати інтереси всіх, знайти основу для порозуміння та виробити компроміс із найменшими втратами для честі винуватця.

Підсумовуючи, ще раз наголошу – усталена в історіографії думка про неконтрольоване насильство ранньомодерного шляхетського соціуму Речі Посполитої є радше поглядом зсередини централізованої держави, що добре навчилася «наглядати і карати». Між тим маємо справу з самоврядною спільнотою, що сама цілком давала собі раду з цими функціями, хіба що поняття «карати» замінивши на м'який примус, який спонукав винуватця до добровільного визнання провини і готовності взяти на себе її відшкодування. Відтак, на часі питання про вирішальну роль держави у справі контролю над насильством. Цілком імовірно, що йдеться про досить спірне твердження, адже досвід інакше влаштованого державного устрою – зі слабким центром і самоврядними регіональними одиницями, яким був устрій Речі Посполитої, демонструє достатньо гнучку систему підтримання рівноваги поміж озброєними і конфліктними їх членами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ДЖЕРЕЛА

Архівні:

**Центральний державний історичний архів України у м. Києві
(ЦДІАК України)***Ф. 11. Житомирський городський суд. Оп. 1.*

1. Спр. 1. Актова книга. 1582–1588 рр., 367 арк.
2. Спр. 2. Актова книга. 1590 р.–1644 рр., 359 арк.
3. Спр. 4. Актова книга. 1605 р.–1606 рр., 454 арк.
4. Спр. 5. Актова книга. 1609 р., 395 арк.
5. Спр. 7. Актова книга. 1617–1618 р., 1364 арк.
6. Спр. 8. Актова книга. 1630 р., 940 арк.
7. Спр. 9. Актова книга. 1640 р., 1056 арк.
8. Спр. 10. Актова книга. 1643 р.. 403 арк.
9. Спр. 11. Актова книга. 1646 р., 940 арк.

Ф. 17. Головний каптуровий суд Волинського воєводства. Оп. 1.

10. Спр. 1. Актова книга. 1632 р., 539 арк.

Ф. 21. Кременецький городський суд. Оп. 1.

11. Спр. 19. Актова книга. 1576 р., 160 арк.
12. Спр. 21. Актова книга. 1583 р., 229 арк.
13. Спр. 30. Актова книга. 1595 р.. – 180 арк.
14. Спр. 32. Актова книга. 1596 р., 303 арк.
15. Спр. 39. Актова книга. 1601 р. (розрізнені аркуші).
16. Спр. 51. Актова книга. 1615 р. (розрізнені аркуші).

Ф. 22. Кременецький земський суд. Оп. 1.

17. Спр. 8. Актова книга. 1592–1593 рр., 616 арк.
18. Спр. 13. Актова книга. 1602–1603 рр., 783 арк.
19. Спр. 24. Актова книга. 1616 р., 561 арк.

- 20.Спр. 27. Актова книга. 1617 р., 192 арк.
21.Спр. 30. Актова книга. 1620 р., 172 арк.
22.Спр. 32. Актова книга. 1622 р., 230 арк.

Ф. 25. Луцький ґродський суд. Оп. 1.

- 23.Спр. 5. Актова книга. 1563 р., 245 арк.
24.Спр. 6. Актова книга. 1564 р., 302 арк.
25.Спр. 9. Актова книга. 1567 р., 571 арк.
26.Спр. 10. Актова книга. 1568 р., 430 арк.
27.Спр. 11. Актова книга. 1569 р., 624 арк.
28.Спр. 12. Актова книга. 1570 р., 592 арк.
29.Спр. 13. Актова книга. 1572 р., 666 арк.
30.Спр. 14. Актова книга. 1573 р., 510 арк.
31.Спр. 15. Актова книга. 1576 р., 486 арк.
32.Спр. 16. Актова книга. 1576 р., 528 арк.
33.Спр. 17. Актова книга. 1577 р., 832 арк.
34.Спр. 18. Актова книга. 1578 р., 924 арк.
35.Спр. 19. Актова книга. 1579 р., 640 арк.
36.Спр. 21. Актова книга. 1580 р., 734 арк.
37.Спр. 23. Актова книга. 1581 р., 401 арк.
38.Спр. 24. Актова книга. 1581 р., 218 арк.
39.Спр. 25. Актова книга. 1581 р., 471 арк.
40.Спр. 26. Актова книга. 1582 р., 1270 арк.
41.Спр. 27. Актова книга. 1582 р., 242 арк.
42.Спр. 28. Актова книга. 1582–1585 рр., 1181 арк.
43.Спр. 29. Актова книга. 1583 р., 386 арк.
44.Спр. 30. Актова книга. 1583 р., 752 арк.
45.Спр. 31. Актова книга. 1584 р., 1270 арк.
46.Спр. 32. Актова книга. 1584 р., 281 арк.
47.Спр. 34. Актова книга. 1585 р., 1524 арк.
48.Спр. 35. Актова книга. 1586 р., 1626 арк.

- 49.Спр. 37. Актова книга. 1587 р., 938 арк.
- 50.Спр. 38. Актова книга. 1590 р., 1202 арк.
- 51.Спр. 39. Актова книга. 1591 р., 393 арк.
- 52.Спр. 40. Актова книга. 1591–1592 рр., 688 арк.
- 53.Спр. 41. Актова книга. 1591–1594 рр., 881 арк.
- 54.Спр. 42. Актова книга. 1592 р., 593 арк.
- 55.Спр. 43. Актова книга. 1593 р., 678 арк.
- 56.Спр. 44. Актова книга. 1593 р., 893 арк.
- 57.Спр. 45. Актова книга. 1594 р., 1407 арк.
- 58.Спр. 46. Актова книга. 1595 р., 532 арк.
- 59.Спр. 47. Актова книга. 1595–1597 рр., 791 арк.
- 60.Спр. 48. Актова книга. 1595 р., 735 арк.
- 61.Спр. 49. Актова книга. 1596 р., 982 арк.
- 62.Спр. 50. Актова книга. 1597 р., 739 арк.
- 63.Спр. 51. Актова книга. 1597 р., 371 арк.
- 64.Спр. 52. Актова книга. 1598–1600 рр., 868 арк.
- 65.Спр. 53. Актова книга. 1598 р., 677 арк.
- 66.Спр. 54. Актова книга. 1598 р., 726 арк.
- 67.Спр. 55. Актова книга. 1599 р., 895 арк.
- 68.Спр. 56. Актова книга. 1599–1600 р., 636 арк.
- 69.Спр. 57. Актова книга. 1599 р., 1097 арк.
- 70.Спр. 61. Актова книга. 1600 р., 578 арк.
- 71.Спр. 65. Актова книга. 1602 –1603 р., 770 арк.
- 72.Спр. 149. Актова книга. 1626 р., 1631 арк.
- 73.Спр. 158. Актова книга. 1628 р., 966 арк.
- 74.Спр. 163. Актова книга. 1628 р., 858 арк.
- 75.Спр. 206. Актова книга. 1637 р., 1076 арк.
- 76.Спр. 222. Актова книга. 1640 р., 1074 арк.
- 77.Спр. 308. Актова книга. 1664 р., 1059 арк.
- 78.Спр. 459. Актова книга. 1574 р., 439 арк.

Ф. 26. Луцький земський суд. Оп. 1.

- 79.Спр. 1. Актова книга. 1565–1569 рр., 469 арк.
80.Спр. 2. Актова книга. 1570–1575 рр., 830 арк.
81.Спр. 3. Актова книга. 1576–1580 рр., 860 арк.
82.Спр. 4. Актова книга. 1583–1584 рр., 1002 арк.
83.Спр. 5. Актова книга. 1585 р, 746 арк.
84.Спр. 6. Актова книга. 1586–1587 рр., 739 арк.
85.Спр. 7. Актова книга. 1590 р., 774 арк.
86.Спр. 8. Актова книга. 1593 р., 751 арк.
87.Спр. 9. Актова книга. 1594 р., 864 арк.
88.Спр. 10. Актова книга. 1596 р., 362 арк.
89.Спр. 11. Актова книга. 1597 р., 847 арк.
90.Спр. 12. Актова книга. 1598 р., 887 арк.
91.Спр. 13. Актова книга. 1599 р., 1101 арк.
92.Спр. 26. Актова книга. 1620 р., 784 арк.
93.Спр. 61. Актова книга. 1588–1589 рр., 459 арк.
94.Спр. 62. Актова книга. 1595 р., 837 арк.

Ф. 27. Володимирський земський суд. Оп. 1.

- 95.Спр. 1. Актова книга. 1567–1570 рр., 258 арк.
96.Спр. 3. Актова книга. 1569–1577 рр., 242 арк.
97.Спр. 4. Актова книга. 1577–1795 рр., 199 арк.
98.Спр. 5. Актова книга. 1577–1579 рр., 325 арк.
99.Спр. 6. Актова книга. 1581–1588 рр., 318 арк.
100. Спр. 7. Актова книга. 1590–1592 рр., 492 арк.
101. Спр. 9. Актова книга. 1595–1596 рр., 404 арк.
102. Спр. 10. Актова книга. 1596–1598 рр., 576 арк.
103. Спр. 11. Актова книга. 1598–1599 рр., 389 арк.
104. Спр. 12. Актова книга. 1600–1601 рр., 624 арк.

Ф. 28. Володимирський городський суд. Оп. 1.

105. Спр. 1. Актова книга. 1566 р., 130 арк.

106. Спр. 2. Актова книга. 1567 р., 222 арк.
107. Спр. 3. Актова книга. 1568 р., 191 арк.
108. Спр. 4. Актова книга. 1569 р., 310 арк.
109. Спр. 5. Актова книга. 1570 р., 409 арк.
110. Спр. 7. Актова книга. 1572 р., 235 арк.
111. Спр. 7а. Актова книга. 1573 р., 358 арк.
112. Спр. 8. Актова книга. 1574 р., 256 арк.
113. Спр. 9. Актова книга. 1575–1576 рр., 243 арк.
114. Спр. 10. Актова книга. 1577 р., 101 арк.
115. Спр. 11. Актова книга. 1578 р., 297 арк.
116. Спр. 12. Актова книга. 1579 р., 457 арк.
117. Спр. 13. Актова книга. 1580 р., 570 арк.
118. Спр. 14. Актова книга. 1581 р., 490 арк.
119. Спр. 15. Актова книга. 1582 р., 493 арк.
120. Спр. 16. Актова книга. 1583 р., 397 арк.
121. Спр. 17. Актова книга. 1584 р., 688 арк.
122. Спр. 18. Актова книга. 1585–1586 рр., 642 арк.
123. Спр. 19. Актова книга. 1586 р., 932 арк.
124. Спр. 20. Актова книга. 1587 р., 607 арк.
125. Спр. 21. Актова книга. 1588 р., 1002 арк.
126. Спр. 22. Актова книга. 1589 р., 869 арк.
127. Спр. 23. Актова книга. 1590 р., 429 арк.
128. Спр. 26. Актова книга. 1593 р., 792 арк.
129. Спр. 28. Актова книга. 1595 р., 779 арк.
130. Спр. 29. Актова книга. 1596 р., 546 арк.
131. Спр. 37. Актова книга. 1605 р., 901 арк.
132. Спр. 39. Актова книга. 1607 р., 696 арк.
133. Спр. 41. Актова книга. 1609 р., 518 арк.
134. Спр. 46. Актова книга. 1614 р., 661 арк.
135. Спр. 61. Актова книга. 1627 р., 963 арк.

**Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України.
Інститут рукопису**

Ф. 1. Літературні матеріали.

136. Спр. 3929. Левицький Орест. Библиографические выписки к теме «Отповеди и дуэли», 14 арк.

Ф. 2. Історичні матеріали.

137. Спр. 22355 – 22362. «Убийство и поволение над телами убитых». Виписи з актових книг слідств, оповідань, донесень возних, 38 арк.
138. Спр. 22363 – 22419. «Мировые об убийствах». Виписи з книг актових, здебільшого в справі вбивств, переважно між шляхтою, 128 арк.

Російський державний історичний архів (Российский государственный исторический архив) (за мікрофотокопіями: ЦДІАУК. – КМФ–36)

139. Справа 192. 1569–1574 pp., 192 арк.
140. Справа 198. 1585–1586 pp., 310 арк.
141. Спр. 199. 1589-1590 pp., 164 арк.

Головний архів давніх актів у м. Варшава (Archiwum Główny akt Dawnych)

Archiwum Radziwiłłów. Dział II. Suplement.

142. Sygn. 461. «Dzieje Rusi» - rejestr ważnych wydarzeń w życiu Kościoła prawosławnego od momentu chrztu Rusi (988) do roku 1631 (z zaznaczeniem egzorbitancji szlachty prawosławnej na sejmach). 1632 r., 2 k.

Dział V. Listy Domów Obcych.

143. Sygn. 11078 (Konstanty Ostrogski do Krzysztofa Radziwiłła). 1562–1602 rr., 81 k.
Archiwum Zamoyskich.
144. Sygn. 237 (Sanguszko Koszerski do Jana Zamojskiego). 1599–1600, k. 4.

145. Sygn. 240 (Siemaszkowie: Aleksander kasztelan braclawski, Barbara ze Zbaraża księżna Porycka, Mikołaj kasztelan braclawski, Wasyl (Filip?) chorąży wołyński do Jana Zamojskiego). 1590–1605 rr., 18 k.
146. Sygn. 685 (Zbiór listów do Jana Zamojskiego). 1572–1604 rr., 106 k.
147. Sygn. 697 (Zbiór listów do Jana Zamojskiego). 1585–1603 rr., 133 k.

Державний архів у м. Краків (Archiwum Państwowe w Krakowie)

Archiwum Sanguszków.

148. Rękopisy. – № 75. – Т. I. 1616–1618 rr., 512 k.
149. Rękopisy. – № 25 (Реестръ росходу речей небожчика князя Лва Санкгушковича Кошерского, которые за волею его милости князя воеводы киевского и князя воеводы brasлавского въ шацунку даваны при отправе служебником небожчиковскимъ). 1571 г.

Державний архів у м. Люблін (Archiwum Państwowe w Lublinie).

Zespół Trybunał Koronny Lubelski.

150. Sygn. 622. Regestr spraw tribunalskich wojewodstwa Wołyńskiego powiatu łuckiego roku pańskiego. 1608 r., 51 k.

1. Опубліковані:

151. Архив Юго–Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. – К. : Тип. Императ. Ун-та св. Владимира Акц. Общ. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1909. – Ч. 8. – Т. III: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. / Под ред. О. Левицкого. – 120 + 708 + XXX с.
152. Архив Юго–Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. – К.: Типография С. В. Кульженко, 1907. – Ч. 8. – Т. 4: Акты о землевладении в Юго–Западной России XV–XVIII вв. / Под ред. М. Владимирского–Буданова. – 2 + 451 + 66 + XXI с.

153. Архив Юго–Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. – К. : В университетской типографии, 1861. – Ч. 2. – Т. 1: Постановление дворянских провинциальных сеймов в Юго–Западной России / Под ред. Н. Иванишева. – LXIV + 530 с.
154. Гізель І. Вибрані твори у 3-х томах / Пер. Р. Кисельова. – К. : Свічадо, 2012. – Т. 1. – Кн. 1: Мир з Богом чоловіку. – 624 с.
155. Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / Підгот. Г. Боряком, Т. Гирич та ін. – К. : Наук. думка, 1991. – 344 с.
156. Крикун М. Інструкція сеймику Волинського воєводства 1595 року // ЗНТШ. – Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 1996. – Т. ССXXXI. – С. 415–436.
157. Роман про Трістана та Ізольду / Пер. з фр. М. Рильського. – К. : Молодь, 1972. – 188 с.
158. Российское законодательство X–XX веков. в 9–ти томах. – М.: Юрид. лит-ра, 1984. – Т. 1. Законодательство Древней Руси. – 432 с.
159. Саксонское зеркало. Памятник. Комментарии. Исследования / Под ред. В. Корецкого. – М : Наука, 1985. – 275 с.
160. Статути Великого князівства Литовського у 3 томах / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002–2004. – Т. 1. – 464 с.
161. Статути Великого князівства Литовського у 3 томах / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002–2004. – Т. 2. – 560 с.
162. Статути Великого князівства Литовського у 3 томах / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юридична література, 2002–2004. – Т. 3. – Кн. 1. – 666 с.
163. Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина / Упоряд. В. Кравченко, Н. Яковенко. – К.: Наук. думка, 1990. – 405 с.

164. Требник Петра Могили. Київ 1646. – Канберра–Мюнхен–Париж: Укр.автокеф. правосл. церква в Австралії і Новій Зеландії, НТШ в Європі, Академ. вид-во д-ра Петра Белея, 1988. – 61+425 с.
165. Akta sejmikowe województwa Krakowskiego / Wyd. S. Kutrzeba, Adam Przyboś. – Kraków: Polska Akademia Umiejętności, Instytut Historii, 1932. – T. 1 (1572–1620). – 505 s.
166. Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego / Wyd. Józef Siemieński. – Warszawa: Polska Akademia Umiejętności, 1913. – T. III. 1582–1584. – 569 s.
167. Diariusze sejmowe r. 1585. / Wyd. A. Czuczyński // Scriptorum rerum Polonicarum. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1901. – T. XVIII. – 476 s.
168. Górnicki Ł. Dworzanin polski // Pisma: W. 2 Tt. / Wyd. R. Pollak. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1961. – T. II. – 730 s.
169. Górnicki Ł. O elekcyi, wolności, prawie i obyczajach polskich rozmowa Polaka z Włochem / Wyd. K. Turowskiego. – Sanok: Nakł. K. Pollaka, 1855. – 119 s.
170. Górnicki Ł. Rzecz o dobrodziejstwach z Seneki wzięta. Kraków, 1593 // Górnicki Ł. Dzieła wszystkie: W 3 Tt. / Oprac. P. Chmielowski. – Warszawa : Lewental, 1886. – S. 61–260.
171. Frycz Modrzewski A. Dzieła wszystkie. – Warszawa: PIW, 1954. – Tom II. Mowy (Mowy o karze za mężobójstwo). – S. 38–157.
172. Frycz Modrzewski A. O poprawie Rzeczypospolitej księgi czwore / Oprac. M. Korolko. – Piotrków Trybunalski: Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie, 2003. – 486 s.
173. Kromer M. Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie / Tłum. Stefan Kazikowski. – Olsztyn: Pojezierze, 1977. – 221 s.
174. [Orzelski Świętosław] Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576 / Tłum. W. Spasiewicz. – Petersburg i Mohilew: Nakładem Bolesława Maurycego Wolffa, 1856. – T. 1. – 292 s.

175. Pamiętnik (1640–1684). Jan Władysław Poczobut Odlanicki / Oprac. A. Rachuba. – Warszawa: Czytelnik, 1987. – 429 s.
176. Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia / Wyd. J. Czubek. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1906. – 765 s.
177. Rej M. Żywot człowieka poczciwego: W 2 T. / Oprac. J. Krzyżanowski. – Wrocław: Ossolineum, 2003. – LXXXI+747 s.
178. [Solikowski Jan Dymitr] Jana Dymitra Solikowskiego krótki pamjėtnik Rzeczy Polskich od zgonu Zygmunta Augusta, zmarłego w Knyszynie 1572 r. w miesiącu lipcu do r. 1590 / Przełożył z łaciny W. Syrokomla. – Petersburg i Mohylew: Nakładem Bolesława Maurycego Wolffa, 1855. – XIX + 97 + V s.
179. Starowolski Sz. Prawy rycerz / Wyd. R. J. Turowskiego. – Kraków: Biblioteka Polska, 1858. – 59 s.
180. Starowolski Sz. Reformacya obyczajów polskich. – Kraków: Wydawnictwo Biblioteki Polskiej, 1859. – 226 s.
181. Starożytne przypowieści z XV, XVI i XVII wieku / Zebrał i wydał K. W. Wojcicki. – Warszawa: Nakł. aut., 1836. – 240 s.
182. Trepka W. N. Liber generationis plebeanorum («Liber chamorum»). – Wrocław–Warszawa–Kraków Ossolineum, 1995. – 531 s.
183. Volumina Constitutionum. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2005. – T. II. – Vol. 1 (1550–1585). – 498 s.
184. Volumina Constitutionum. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2008. – T. II (1550–1609). – Vol. 2 (1587–1609). – 516 s.

ЛІТЕРАТУРА

Монографії, статті, матеріали конференцій

185. Антонович В. Б. Исследования о гайдамачестве / Володимир Антонович // Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 372–456.
186. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти / Филипп Арьес / Пер. с франц. В. Ронина. – М. : Прогресс - Академия, 1992. – 526 с.

187. Білоус Н. О. Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації (до 440-річчя Люблінської унії) / Наталія Білоус // УІЖ. – 2010. – № 1. – С. 65–83.
188. Білоус Н. «Маскарад тварин» у жартах та пародіях луцьких канцеляристів другої половини XVII ст. / Наталія Білоус // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 10. – С. 161–190.
189. Блануца А. В. Соціально-становва зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. / Андрій Блануца // УІЖ. – 2003. – № 4. – С. 103–111.
190. Блануца А. В. Шляхетські наїзди у Великому князівстві Литовському за матеріалами Литовської метрики першої третини XVI ст. / Андрій Блануца // Наукові праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту. Історичні науки. – 2008. – Т. 18. – С. 76–77.
191. Блок М. Апология истории / Марк Блок / Пер. с франц. Е. Лысенко. – М.: Наука, 1986. – 174 с.
192. Блок М. Феодальне суспільство / Марк Блок / Пер. з фр. В. Шовкуна. – К.: Всесвіт, 2002. – 528 с.
193. Брейтуэйт Д. Преступление, стыд и воссоединение / Джон Брейтуэйт / Пер. с англ. Н. Хариковой. – М.: Центр «Судебно-правовая реформа», 2002. – 310 с.
194. Бурдые П. Практический смысл / Пьер Бурдые / Пер. с франц. А. Бикбова, К. Вознесенской и др. – М.–СПб. : Алетейя, 2001. – 562 с.
195. Бутейко В. Відображення форм іллегітимного та легітимного насильства у приватних поняттях Великого князівства Литовського (на матеріалі Литовських Статутів 1529; 1566; 1588 років) / Вероніка Бутейко // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – 1999. – Т. 3. – С. 35–75.
196. Вінниченко О. Доведення шляхетства на сеймиках Руського воєводства у Вишні (XVII – середини XVIII ст.): правова регламентація і повсякденна

практика / Олексій Вінниченко // Повсякдення ранньомодерної України. – К.: Ін-тут історії України НАНУ, 2012. – Т. 1. – С. 13–40.

197. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники / Ірина Ворончук. – К. : Фенікс, 2012. – 712 с.
198. Ворончук І. Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI–XVII ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині) / Ірина Ворончук // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2006. – Вип. 6. – С. 161–202.
199. Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першій половині XVII ст. / Ірина Ворончук. – К. : Вища школа, 2009. – 511 с.
200. Гендриков В. Б. Понятие чести у Монлюка и Монтеня (К вопросу о самосознании французского дворянства в XVI в.) / Владимир Гендриков // Средние века. – 1989. – Вып. 52. – С. 233–244.
201. Гинзбург К. Приметы: уликовая парадигма и ее корни / Карло Гинзбург // Новое литературное обозрение. – 1994. – № 8. – С. 32–61.
202. Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII ст.) / Сергій Горін. – Львів.: «Місіонер», 2007. – 336 с.
203. Грушевський М. Ілюстрована історія України / Михайло Грушевський. – К.–Львів: Друк. С. В. Кульженко, 1913. – 525 с.
204. Гулевич В. «Наїзди» у русько-литовському праві XV – кінця XVI ст. / Владислав Гулевич // Просемінарій. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. – 2003. – Вип. 5. – С. 33–63.
205. Гумбрехт Х. У. В 1926: на острие времени / Ханс Ульрих Гумбрехт / Пер. с англ. Е. Канищевой. – М. : Новое литературное обозрение, 2005. – 568 с.
206. Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях (1529, 1566 и 1588 гг.) / Григорий Демченко. – К. : Тип. Императ. Ун-та св. Владимира, 1894. – 288 с.
207. Дингес М. Историческая антропология и социальная история: через теорию «стиля жизни» к «культурной истории повседневности» / Мартин Дингес //

Одиссей. Человек в истории. История в сослагательном наклонении? – М. : Наука, 2000. – С. 96–124.

208. Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. / Михайло Довбищенко. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2008. – 882 с.
209. Довга Л. Система цінностей в українській культурі XVII століття / Лариса Довга. – К.–Львів. : Свічадо, 2012. – 342 с.
210. Довга Л. Уявлення про «честь» у трактаті Інокентія Гізеля «Мир з Богом чоловіку» / Леся Довга // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2005. – Вип. 5. – С. 249–259.
211. Дэвис З. Н. Дары, рынок и исторические перемены: Франция, век XVI / Натали Земон Дэвис // Одиссей. Человек в истории. 1992. – М.: Наука, 1994. – С. 192–203.
212. Єрусалимський Константин. История одного развода: Курбский и Гольшанская / Константин Єрусалимський // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 3. – С. 149–176.
213. Зазуляк Ю. Зі спостережень над практикою полюбовного судочинства у Руському воєводстві у XV ст. / Юрій Зазуляк // Ruthenica. – 2004. – Т. III. – С. 186–205.
214. Зазуляк Ю. Погрози та вияви емоцій у шляхетських конфліктах у Руському воєводстві XV ст. / Юрій Зазуляк // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2008. – Вип. 8. – С. 239–254.
215. Зазуляк Ю. Ремесло суперарбітра. Шляхетські конфлікти та любовні замирення у Руському воєводстві початку XVI / Юрій Зазуляк // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2007. – Вип. 7. – С. 43–57.
216. Зазуляк Ю. Честь та злочин у кримінальному правосудді Руського воєводства XV ст. / Юрій Зазуляк // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2014. – Вип. 10. – С. 193–215.
217. Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: Історичні нариси / Василь Інкін. – Львів : Добра Справа, 2004. – 420 с.

218. Кассирер Э. Логика наук о культуре / Эрнст Кассирер / Пер. с нем. С. Кузнецова и Б. Вимера // Избранное. Опыт о человеке. – М. : Гардарика, 1998. – С. 440–723.
219. Козер Л. Функции социального конфликта / Льюис Козер / Пер. с англ. О. Назаровой.. – М.: Идея–Пресс, 2000. – 295 с.
220. Костомаров Н. Богдан Хмельницкий / Николай Костомаров. – СПб. : Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1870. – Т. I. – 433 с.
221. Костырев В. Г. Жестокость на войне в системе рыцарской этики позднего средневековья / Владимир Костырев // Средние века. – 2009. – Вып. 70 (1–2). – С. 192–211.
222. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел / Микола Крикун. – К. : Ін-тукр. історіографії АН України, 1993. – 186 с.
223. Крикун М. Епізод із землеволодільчих відносин шляхти у Брацлавському воєводстві в останній чверті XVI ст. / Микола Крикун // Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях. – Львів : Видавництво українського католицького ун-ту, 2008. – С. 97–120.
224. Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV–XVIII століттях / Микола Крикун // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1994. – Т. ССХХVIII: Праці Історично-філософської секції. – С. 65–122.
225. Крикун М. Матеріали про діяльність ґродських і земських судів Брацлавського воєводства останньої чверті XVI – першої половини XVII ст. в архіві роду Пісочинських / Микола Крикун, Олексій Піддубняк // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Львів, 1998. – С. 81–106.
226. Кром М. «Старина» как категория средневекового менталитета (поматериалам Великого княжества Литовского XIV – начала XVII вв.) / Михаил Кром // Mediaevalia usrainica: Ментальність та історія ідей. – Т. 3. – С. 68–85.
227. Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій / Петро

Кулаковський. – Острог–Львів: Вид–во Нац. ун–ту «Острозька академія», 2002. – 304 с.

228. Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654) / Пантелеймон Кулиш. – М. : Унив. типогр., 1888. – Т. I. – 281 с.
229. Лаппо И. Гродский суд в Великом княжестве Литовском в XVI веке / Иван Лаппо // Журнал Министерства народного просвещения. – 1908. – Кн. 1. – С. 51–113.
230. Лаппо И. Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI века / Иван Лаппо // Журнал Министерства народного просвещения. – 1897. – Кн. VI. – С. 263–301.
231. Лаппо И. Подкоморский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI и начале XVII века / Иван Лаппо // Журнал Министерства народного просвещения. – 1899. – Кн. VIII. – С. 341–403.
232. Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-западной Руси в XVI– XVII вв. Передмова / Орест Левицкий // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. – К. : Тип. Императ. Ун–та св. Владимира Акц. Общ. Н. Т. Корчак–Новицкого, 1909. – Ч. 8. – Т. III: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. / Под ред. О. Левицкого. – С. 1–120.
233. Леві Дж. Про мікроісторію / Джованні Леві // Нові перспективи історіописання / Пер. з англ. А. та Т. Портнових – К.: Ніка-Центр, 2004. – С. 137–138.
234. Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – нач. XIX века) / Юрий Лотман. – СПб. : Искусство, 1994. – 670 с.
235. Лотман Ю. М. «Договор» и «вручение себя» как архетипические модели культуры / Юрий Лотман // Лотман Ю. Избранные статьи: В 3 т. – Таллин: Александра, 1993. – Т. 3. – С. 345–355.
236. Лотман Ю. Несколько мыслей о типологии культур / Юрий Лотман // Лотман Ю. Избранные статьи: В 3 т. – Таллин, 1992. – Т. 2. – С. 102–109.

237. Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского статута / Матвей Любавский. – М. : Тип. Имп. Акад. наук, 1892. – 1006 с.
238. Малиновский И. Учение о преступлении по Литовскому Статуту / Иоанникий Малиновский . – Киев : Тип. Императ. Ун-та св. Владимира, 1894. – 232 с.
239. Мальченко Олег. Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI – першої половини XVII ст. (військовий аспект) / Олег Мальченко // Київська старовина. – 1997. – № 3–4. – С. 94–113.
240. Мосс М. Очерк о даре / Марсель Мосс / Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии / Пер. с. франц. А. Гофмана. – М.: Восточ. лит-ра, 1996. – С. 83–222.
241. Новоселов В. Р. Последний довод чести. Дуэль во Франции в XVI – начале XVII столетия / Василий Новоселов. – СПб. : Атлант, 2006. – 288 с.
242. Падох Я. Суди й судовий процес Старої України. Нарис історії / Ярослав Падох // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Т. 209. – Історично-Філософська секція: Правнична Комісія. – Ч. 5. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто–Львів, 1990. – 128 с.
243. Поліщук В. Князь Богуш Корецький як землевласник та урядник (1510–1576) / Володимир Поліщук // Київська старовина. – 2001 – № 3. – С. 56–72.
244. Поліщук В. Запровадження уряду возного в Луцькому повіті у 1567 році / Володимир Поліщук // Український археографічний щорічник. – 2002. – Вип. 7. – С. 185–215.
245. Попов Г. Луцкий трибунал 1578 / Георгій Попов // Праці комісії для виучування західноруського та українського права. – К. : Друкарня Української Академії Наук, 1925. – Вип. 1. – С. 32–58.
246. Поядайте–Васіляускене А.–В. Кириличні списки Другого Литовського Статуту: палеографія, хронологія, кодикологія / Альдона–Владіслава Поядайте–Васіляускене. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 176 с.

247. Собчук В. Боговитиновичі: генеалогія і маєтки / Володимир Собчук // Доджерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К. – Львів, 2004. – С. 498–537.
248. Собчук В. Волинський шляхетський рід Гостських / Володимир Собчук // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2005. – Вип. 5. – С. 143–164.
249. Собчук В. Суперечки Сенют і Ярмолинських за маєтки наприкінці XVI – початку XVII ст. / Володимир Собчук // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2010. – Вип. 9. – С. 136–158.
250. Старченко Н. Адвокатская риторика в судебном процессе Волыни в первые десятилетия после Люблинской унии / Наталья Старченко // Языки, культуры и письменная традиция в Великом княжестве Литовском. Тезисы конференции. – Вильнюс–Сейны, 2008. – С. 79–82.
251. Старченко Н. Актові книги як джерело до історії Великого безкоролів'я на Волині (1572-1576 рр.) / Наталія Старченко // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Т. 19. Тематичний випуск: «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація». – Київ, 2009 – Кн. I. – С. 215–232.
252. Старченко Н. Боротьба за спадок князя Андрія Курцевича-Буремського (1592-1596 роки) / Наталія Старченко // Кризь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя. – Львів : Дослідно- видавничий центр Наукового товариства ім. Т. Шевченка, 2012. – С. 370-395.
253. Старченко Н. Вбивство князів Четвертинських: судовий процес та замирення на Волині в кінці XVI ст. / Наталія Старченко // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 7. — К., 2007. – С. 83–110.
254. Старченко Н. Велике безкоролів'я на Волині (1572–1576 рр.) / Наталія Старченко // Україна кризь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смоля. – К, 2010. – С. 233–258.

255. Старченко Н. Возні на Волині в кінці XVI – на початку XVII ст.: уряд чи панська служба? / Наталія Старченко // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 8. — К., 2008. – С. 134–162.
256. Старченко Н. П. Дещо про спокуси джерел та пастки інтерпретацій (на прикладі справ про шляхетські наїзди на Волині в кінці XVI ст.) / Наталія Старченко. – Український історичний журнал. – 2009. – № 6. – С. 166–183.
257. Старченко Н. Евреи на Волыни в конце XVI – первой трети XVII вв.: некоторые наблюдения над непростым соседством / Наталья Старченко // Свой или чужой? Евреи и славяне глазами друг друга. – М.: Дом еврейской книги, 2003. – С. 92–104.
258. Старченко Н. Каптуровий суд першого безкоролів'я крізь призму скарг (1572-1574 рр) / Наталія Старченко // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 13/14. – К., 2009. – С. 265–283.
259. Старченко Н. Каптуровий суд у Волинському воєводстві в часи третього безкоролів'я / Наталія Старченко // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 2006. – Т. ССLІ. – С. 439–496.
260. Старченко Н. Каптурові суди у Волинському воєводстві під час двох перших безкоролів'їв / Наталія Старченко // *Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku* / Pod. red. Henryka Gmiterka, Janusza Łosowskiego. – Kraków : Avalon, 2010. – S. 55–74.
261. Старченко Н. Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання / Наталія Старченко // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 3. – К., 2003. – С. 65–98.
262. Старченко Н. Кров, честь і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині. Друга половина XVI – початок XVII століття / Наталія Старченко. – К.: Laurus, 2014. – 509 с.
263. Старченко Н. Культура ворожості шляхти Волині (на прикладі убивств та їх сприйняття в кінці XVI – на початку XVII) / Наталія Старченко //

Повсякдення ранньомодерної України. – Т. 2. Світ речей і повсякденних уявлень. – К. : Інститут історії, 2013. – С. 124–178.

264. Старченко Н. Наїзди та грабежі в шляхетському соціумі Волині (1566 р. – початок XVII ст.) / Наталія Старченко // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 12-13. – 2013. – С. 242–26.
265. Старченко Н. «Одповіді» і «похвалки»: між правовими приписами і повсякденними практиками (на прикладі Волині кінця XVI – першої половини XVII ст.) / Наталія Старченка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – 2006-2007. – С. 298–306.
266. Старченко Н. П. Поєдинки у шляхетському середовищі Волині (остання третина XVI – початок XVII ст. / Наталія Старченка // Український історичний журнал. – № 3. – С. 48–77.
267. Старченко Н. Полюбовні суди на Волині в останній третині XVI ст. / Наталія Старченка // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ–Львів, 2004. – С. 207–228.
268. Старченко Н. «Постерегаючи прав, волностей и свобод наших»: боротьба за домінування на волинському сеймику 1593 року / Наталія Старченка // *Theatrum humanae vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко. – К. : Laurus, 2012. – С. 259–276.
269. Старченко Н. Правова ситуація на Волині у XVI ст. / Наталія Старченка // Київська старовина. – 1999. – № 5. – С. 26–31.
270. Старченко Н. Прибутки судових урядників Волинського воєводства в останній третині XVI ст. / Наталія Старченка // Український археографічний щорічник. – 2012. – № 16–17. – С. 165–186.
271. Старченко Н. П. Про ефективність судочинства на Волині (на прикладі роботи луцького гродського суду 1598 і 1600 рр.) / Наталія Старченко // Український історичний журнал. – № 5. – 2011. – С. 4–27.
272. Старченко Н. Проблематика сеймиків Волинського воєводства під час Великого безкоролів'я / Наталія Старченко // Парламенцкія структури

ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII ст. – Мінск: БІП–С Плюс, 2008. – С. 110–126.

273. Старченко Н. Публічність як домінанта культурной традыцыі (Волинь другой паловины XVI ст.) / Наталія Страченко // *Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідэй.* – 1998. – Т. 5. – С. 68–81.
274. Старченко Н. Стосунки «пан–слуга» на Волині і Наддніпряншчыні в кінцы / XVI – першій паловины XVII ст. / Наталія Страченко // *Соціум. Альманах сацыяльнай історыі.* – Вып. 6. – 2006. – С. 85–130.
275. Старченко Н. Судова риторыка як выяў цінностей волинскай шляхты кінца XVI ст. (на прыкладзі справы про вбивство Балтазара Гнівоша з Олексова) / Наталія Страченко // *Соціум. Альманах сацыяльнай історыі.* – 2010. – Вып. 9. – С. 318–360.
276. Старченко Н. Умоцвані – прокураторы – прыятели. Хто вони? (Становленія інстытуту адвokatуры на Волині в кінцы XVI ст.) / Наталія Страченко // *Соціум. Альманах сацыяльнай історыі.* – 2002. – Вып. 1. – С. 111–144.
277. Старченко Н. Хто скуповуваў зямлю на Волині в кінцы XVI ст.? / Наталія Страченко // *П'яты конгрэс міжнароднай асацыяцыі україністів. Історыя.* – Чернівці: Рута, 2003. – Ч. 1. – С. 159–162.
278. Старченко Н. Честь як регулятар шляхетскаго повсякдення (Волинь останняй трэціны XVI – пачатку XVII ст.) / Наталія Страченко // *Український історычны журнал.* – 2012. – № 6. – С. 25–39.
279. Старченко Н. Шлюбная стратэгія вдов і келька праблем навколo неі (шляхетска Волинь кінца XVI ст.). Вдовиний «марцыпан», або Шчо отрымувала жінка по смерці чоловіка / Наталія Страченко // *Кііўська старовина.* – 2000. – № 6. – С. 58–74.
280. Старченко Н. Шлюбная стратэгія вдов і келька праблем навколo неі (шляхетска Волинь кінца XVI ст.). «Каждая вдова ест себе панею, и ничиих владзі не подлегла», або Правава дїездатність вдови / Наталія Страченко // *Кііўська старовина.* – 2001. – № 1. – С. 42–62.

281. Старченко Н. *Scrutinium* як інквізиційний елемент у судочинстві Волинського Воєводства (70-ті рр. XVI – початок XVII ст.) / Наталія Страченко // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 2012. – Т. CCLXIV: Праці Історично-філософської секції. – С. 171–195.
282. Сэбиан Д. Введение. История и антропология: путь к диалогу / Дэвид Сэбиан, Михаил Кром, Гади Альгази // История и антропология. Междисциплинарные исследования на рубеже XX–XXI веков. – СПб:Алетейя, 2006. – С. 8–32.
283. Тесленко І. «Ганібель з дому Строцега»: італієць на службі князя Острозького / Ігор Тесленко // *Theatrum Humanae Vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко. – К. : Laurus, 2012. – С. 231–247.
284. Тесленко І. Двір князя Януша-Павла Острозького / Ігор Тесленко // Кризь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя. – Львів : Дослідно-видавничий центр Наукового товариства ім. Т. Шевченка, 2012. – С. 417–448.
285. Тесленко І. Клієнтела кн. Василя-Костянтина Острозького / Ігор Тесленко // Острозька академія XVI–XVII ст. Енциклопедія / 2-е видання, виправлене і доповнене. – Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2011. С. 144–152.
286. Тесленко І. Сліди Франкенштайна на Волині / Ігор Тесленко // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 2010. – Т. CCLX: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Кн. 2. – С. 274–296.
287. Тесленко І. Хто є хто в імперії «старого» князя. «Острозька шляхта» / Ігор Тесленко // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2008. – Вип. 8. – С. 119–133.
288. Уайт С. Гнев и політика / Стивен Уайт // История и антропология. Междисциплинарные исследования на рубеже XX–XXI веков. – СПб.: Алетейя, 2006. – С. 33–69.
289. Уайт С. Переосмыслить насилие: из двухтысячного года в тысячный / Стивен Уайт // Средние века. – 2004. – № 65. – С. 45–60.

290. Уайт Х. Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX века / Хейден Уайт / Пер. с англ. Е. Трубиной и В. Харитонова. – Екатеринбург : Изд-во Уральского ун-та, 2002. – 528 с.
291. Уваров П. Апокатастасис: или основной инстинкт историка / Павел Уваров // Историк в поиске. Микро- и макроподходы к изучению прошлого. Доклады и выступления на конференции, 5–6 октября 1998 г. – М. : Ин-т всеобщей истории, 1999. – С. 184–206.
292. Усенко І. Правові дослідження в установах Академії наук України у довоєнний період (1918–1941) / Ігор Усенко // Юридична наука і освіта на Україні. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 37–76.
293. Фуко М. Наглядати і карати / Мішель Фуко / Пер. з фр. П. Таращука. – К. : Основи, 1998. – 392 с.
294. Хейзинга Й. Осень Средневековья / Йохан Хейзинга / Пер. Дмитрий Сильвестров. – СПб : Изд-во Ивана Лимбаха, 2011. – 768 с.
295. Черкаський І. Поволання над трупом забитого / Іринарх Черкаський // Праці комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. – К., 1925. – Вип. I. – С. 90–107.
296. Черутти С. Микроистория: социальные отношения против культурных моделей? / Симона Черутти // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. 2005. – М. : Наука, 2006. – С. 354–375.
297. Шартье Р. Новая культурная история / Роже Шартье // Homo Historicus. К 80-летию со дня рождения Ю. Л. Бессмертного. – М. : Наука. – Кн. 1. – 2003. – С. 271–284.
298. Эксле О. Г. Культурная память под воздействием историзма / Отто Герхард Эксле // Одиссей. Человек в истории. Русская культура как исследовательская проблема. – М. : Наука, 2001. – С. 176–198.
299. Элиас Н. О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования / Норберт Элиас / Пер. с нем. А. Руткевича. – М.–СПб. : Университетская книга, 2001. – Т. 1: Изменения в поведении высшего слоя мирян в странах Запада. – 331 с.

300. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 368 с.
301. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття / Наталя Яковенко. – К. : Laurus, 2012. – 472 с.
302. Яковенко Н. Матеріали до персонального складу канцелярій Волині, Наддніпрянщини та Східного Поділля (остання третина XVI – середина XVII століть) / Наталя Яковенко // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.–Львів, 2004. – С. 320–357.
303. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. / Наталя Яковенко. – Київ : Критика, 2002. – 416 с.
304. Яковенко Н. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. Нова серія. – 1993. – Вип. 2. – Т. 5. – С. 161–176.
305. Яковенко Н. М. Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI – першої половини XVII ст. Передмова / Наталя Яковенко // Книга Київського підкоморського суду (1584–1644). – К. : Наук. думка, 1991. – С. 5–36
306. Яковенко Н. Про два ментальні стереотипи української шляхти: «чоловік добрий» і «чоловік злий» / Наталя Яковенко // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – Київ : Критика, 2002. – С. 106–147.
307. Яковенко Н. Скільки істориків – стільки уній (з нагоди 440-ліття Люблінської унії) / Наталя Яковенко // Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 2009. – Вип. 14. – С. 9–42.
308. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Наталя Яковенко. – К. : Критика, 2008. – 2-ге вид. – 472 с.
309. Яковенко Н. Шляхетська правосвідомість у дзеркалі обігу правничої літератури на Волині та Наддніпрянщині / Наталя Яковенко // Яковенко Н.

Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – Київ : Критика, 2002. – С. 80–105.

310. Яковенко Н. Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі «*De bello Ostrogiano*» (1600 рік) / Наталя Яковенко // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – Київ : Критика, 2002. – С. 157–188.
311. Ясинский М. Н. Луцкий Трибунал как высшая судебная инстанция для Волынского, Брацлавского и Киевского воеводств в последней четверти XVI века / Михаил Ясинский // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – 1900. – Кн. 14. – Вып. 1. – С. 3–72.
312. Anton I. A. The Language and Practice of Negotiation in Medieval Conflict Resolution (Castille-Leon, Eleventh-Thirteenth Centuries) / Isabel Alfonso Anton // Feud, Violence and Practice. Essays in Medieval Studies in Honor of Stephen D. White / Ed. by B. S. Tuten and T. L. Billado. – Farnham–Burlington : Ashgate Publishing Company, 2010. – P. 157-174.
313. Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu / Urszula Augustyniak. – Warszawa : Semper, 2001. – 410 s.
314. Augustyniak U. Wazowie i «królowie rodacy». Studium władzy królewskiej w Rzeczypospolitej XVII wieku / Urszula Augustyniak. – Warszawa: Semper, 1999. – 254 s.
315. Baczewski S. Szlachectwo. Studium z dziejów idei w piśmiennictwie polskim. Druga połowa XVI wieku – XVII wiek / Sławomir Baczewski. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2009. – 280 s.
316. Balzer O. Geneza Trybunału Koronnego. Studium z dziejów sądownictwa polskiego XVI wieku / Oswald Balzer / Wyd. 2. – Pod red. K. Mazura. – Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2009. – 383 s.
317. Balzer O. Przewód sądowy polski w zarysie / Oswald Balzer // Studja nad historją prawa polskiego: Drukarnia Uniwersytetu Jagiell. – Lwów, 1935. – T. XV. – Zeszyt 1. – 293 s.

318. Baran K. Dzieje przestępstw politycznych w Anglii między średniowieczem a Współczesnością / Kazimierz Baran. – Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000. – S. 48–63.
319. Bartlett R. Trial by Fire and Water. The Medieval Judicial Ordeal / Robert Bartlett. – Oxford : Clarendon Press, 1986. – 192 p.
320. Baruch M. Z powodu artykułu Pawińskiego o «Odpowiedzi» / Maksymilian Baruch // Ateneum. – 1897. – I. – S. 553–556.
321. Bednaruk W. Trybunał Koronny. Szlachecki sąd najwyższy w latach 1578–1794 / Waldemar Bednaruk. – Lublin : Towarzystwo Naukowe KUL, 2008. – S. 9–14.
322. Beik W. Absolutism and Society in Seventeenth-Century France: State Power and Provincial Aristocracy in Languedoc / William Beik. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – 396 p.
323. Bogucka M. Między obyczajem a prawem. Kultura Sarmatyzmu w Polsce XVI–XVIII wieku / Maria Bogucka. – Warszawa: Neriton, 2013. – 253 s.
324. Bogucka M. Staropolskie obyczaje w XVI-XVII wieku / Maria Bogucka. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1994. – 231 s.
325. Borowski S. Przysięga dowodowa w procesie polskim późnego średniowiecza / Stanisław Borowski // Prace seminarium dawnego polskiego prawa sądowego Uniwersytetu Warszawskiego. – № 1. – Warszawa, 1926. – 79 s.
326. Brown W. C. What Conflict Means: The Making of Medieval Conflict Studies in the United States, 1970–2000 / Warren Brown, Piotr Górecki // Conflict in Medieval Europe. Changing perspective on Society and Culture / Ed. by W.C. Brown, P.Górecki. –Farnham–Burlington: Ashgate Publishing Company, 2003. – P.1–36.
327. Brzeziński Sz. Tyran i tyrania w staropolskim języku politycznym (XVI–XVII w.) / Szymon Brzeziński // Społeczeństwo staropolskie. – Warszawa: DiG, 2008. – T. 1. – S. 287–389.
328. Brzustowicz B. W. Turniej rycerski w Królestwie Polskim w późnym średniowieczu i renesansie na tle europejskim / Bogdan Brzustowicz. – Warszawa : Wydawnictwo DIG, 2003. – 408 s.

329. Byliński J. Siemaszko Aleksander / Jan Byliński // Polski słownik biograficzny. – Warszawa–Kraków: Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN, 1996. – T. XXXVI/4. – Zeszyt 151. – S. 601-602.
330. Bystroń J. S. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce XVI-XVII / Jan Stanisław Bystroń. – T. I. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1994. – 476 s.
331. Bystroń J. S. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce XVI-XVII / Jan Stanisław Bystroń. – T. II. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1994. – 474 s.
332. Carroll S. Blood and Violence in Early Modern France / Stuart Carroll. – Oxford, New York : Oxford University Press, 2006. – 384 p.
333. Carroll S. Introduction / Stuart Carroll // Cultures of Violence. Interpersonal Violence in Historical Perspective / Ed. by Stuart Carroll. – New York : Palgrave Macmillan, 2007. – P. 1–40.
334. Chynczewska–Hennel T. Społeczeństwo–religia–kultura / Teresa Chynczewska–Hennel, Natalia Jakowenko // Mędzy sobą. Szkice historyczne polsko–ukraiński. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. – S. 111–151.
335. Cust R. Dueling and the Court of Chivalry in Early Stuart England / Richard Cust, Andrew Hopper // Cultures of Violence. Interpersonal Violence in Historical Perspective. – Newcastle (Cambridge Scholars Publishing) : Houndmills (Palgrave Makmillan). – 2007. – P. 156-171.
336. Czacki T. O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy 1529 roku wydanem / Tadeusz Czacki. – Warszawa : Drukarnia «Czasu», 1801. – T. II. – 298 s.
337. Davis N. Z. The Gift in Sixteenth-Century France / Natalie Zemon Davis. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – 200 p.
338. Davis N. Z. The Return of Martin Guerre / Natalie Zemon Davis. – Cambridge–London : Harvard University Press, 1983. – 176 p.
339. Dąbkowski P. Jeszcze o odpowiedzi w prawie polskim / Przemysław Dąbkowski. – Lwów : Z drukarni Władysława Łozińskiego, 1899. – 15 s.

340. Dąbkowski P. Zemsta, okup i pokora na Rusi Halickiej w wieku XV i pierwszej połowie wieku XVI / Przemysław Dąbkowski. – Lwów : Z drukarni Władysława Łozińskiego, 1898. – 55 s.
341. Dean T. Writing the History of Crime in the Italian Renaissance / Trevor Dean, Kate Lowe // Crime, Society and Law in Renaissance Italy / Ed. by T. Dean and K. J. P. Lowe. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994. – P. 1–15.
342. Dobrowolski K. Wróżda i pojednanie w sądownictwie polskich wsi beskidowych XVI i XVII wieku / Kazimierz Dobrowolski // Studya nad historią prawa polskiego. – 1924. – T. VIII. – Z. 4. – 71 s.
343. Domino W. Sądownictwo polubowne na Rusi w późniejszym średniowieczu / Władysław Domino. – Lwów : Prace seminarium dawnego prawa sądowego i historii ustroju dawnej Polski Uniwersytetu Józefa Piłsudskiego w Warszawie, 1938. – 126 s.
344. Dubas-Urwanowicz E. Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólestwach po śmierci Zygmunta Augusta / Ewa Dubas-Urwanowicz. – Białystok : Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 1998. – 382 s.
345. Dubi G. Władza prywatna, władza publiczna / Georges Dubi / Historia życia prywatnego: W 5 t. / Pod red. G. Dubi. – Wrocław–Warszawa–Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1998. – T. 2. Od Europy feudalnej do renesansu. – S. 19–44.
346. Dzieduszycki M. Pojedyńki / Mateusz Dzieduszycki // Czas. Dodatek miesięczny. – 1857. – Rok 2. – T. VII. – Zeszyt 19. – S. 3–59.
347. Dziechczyńska H. Ciało, strój, gest w czasach renesansu i baroku / Hanna Dziechczyńska. – Warszawa : Semper, 1996. – 148 s.
348. Fajst M. Wstęp II / Michał Fajst // Sprawiedliwość naprawcza. Idea. Teoria. Praktyka / Pod red. M. Płatek i M. Fajsta. – Warszawa : Liber, 2005. – S. 31–35.
349. Fletcher J. Violence and Civilization. An Introduction to the Work of Norbert Elias / Jonathan Fletcher. – Cambridge : Polity Press, 1997. – 232 p.
350. Flis M. Teorie struktury społecznej w antropologii funkcjonalnej / Maria Flis. – Wrocław–Warszawa : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988. – 156 s.

351. Flori J. Rycerze i rycerstwo w średniowieczu / Jean Flori / Tłum. E. Trojańska. – Poznań : Rebis, 2003. – 268 s.
352. Gaskill M. Crime and Mentalities in Early Modern England / Malcolm Gaskill. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 377 p.
353. Gluckman M. Peace in the Feud / Max Gluckman // Past and Present. – 1955. – T. 8. – S. 1–14.
354. Golec D. Zajazdy na Kujawach w XVII i XVIII wieku / Dominik Golec // Przegląd Historyczny. – 1982. – Z. 3–4. – S. 283–294.
355. Greenshields M. An Economy of Violence in Early Modern France. Crime and Justice in the Haute Auvergne, 1587–1664 / Malcolm Greenshields. – Pennsylvania : The Pennsylvania State University Press, 1994. – 262 p.
356. Grodziski S. O rządach prawa w Koronie / Stanisław Grodziski // Czasopismo Prawno-Historyczne. – 2005. – T. 57. – Z. 1. – S. 171–176.
357. Haan W. Violence as an Essentially Contested Concept / Willem de Haan // Violence in Europe. Historical and Contemporary Perspectives / Ed. by S. Body-Gendrot, P. Spierenburg. – Springer: Springer Science, 2008. – P. 27–42.
358. Halsall G. Violence and Society in the Early Medieval West: An Introductory Survey / Guy Halsall // Violence and Society in the Early Medieval West / Ed. by G. Halsall. – Woodbridge : Boydell Press, 1998. – P. 1–45.
359. Herrup C.B. The Common Peace. Participation and the Criminal Law in Seventeenth-Century England / Cynthia Herrup. – Cambridge: Cambridge University Press. – P. 193-206
360. Holmes O. W. The Common Law / Oliver Wendell Holmes. – Cambridge : Harvard University Press, 1963. – 338 p.
361. Hudson J. G. H. Feud, Vengeance and Violence in England from the Tenth to the Twelfth Centuries / John Hudson // Feud, Violence and Practice. Essays in Medieval Studies in Honor of Stephen D. White / Ed. by B. S. Tuten and T. L. Billado. – Farnham–Burlington: Ashgate Publishing Company, 2010. – P. 29–54.

362. Hyams P. R. Feud in Medieval England / Paul Hyams // *The Haskins Society Journal. Studies in Medieval History* / Ed. by R. B. Patterson. – 1991. – Vol. 3. – P. 1–21.
363. Hyams P. R. Was There Really Such a Thing as Feud in Middle Ages? / Paul Hyams // *Vengeance in the Middle Ages. Emotion, Religion and Feud* / Ed. by P. R. Hyams, S. A. Throop. – Farnham–Burlington : Ashgate Publishing Company, 2010. – C. 151–176.
364. Iwańczak W. Tropem rycerskiej przygody: wzorzec rycerski w piśmiennictwie czeskim XIV wieku / Wojciech Iwańczak. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985. – 350 s.
365. Janczewski S. Pojedynek i walka z nim / Stanisław Janczewski // *Ateneum Kapłańskie*. – 1929. – R. 15. – T. 23. – S. 1–11
366. Kamiński A. Kariera rodu Siemaszków w XV–XVII wieku / Andrzej Kamiński // *Lituanoslavica posnaniensia studia historica*. – 1989. – III. – S. 179–202.
367. Kaminsky H. The Noble Feud in the Later Middle Ages / Howard Kaminsky // *Past and Present*. – 2002. – No. 177. – P. 55–83.
368. Kamler M. Przemoc między szlachtą sieradzką w XVII wieku / Marcin Kamler. – Warszawa : ASPRA-JR, 2011. – 206 s.
369. Kąkolewski I. Melancholia władzy. Problem tyranii w europejskiej kulturze politycznej XVI stulecia / Igor Kąkolewski. – Warszawa : DiG, 2007. – 481 s.
370. Kempa T. Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim a książętami Ostrogskimi i jego wpływ na sytuację wewnętrzną i zewnętrzną Rzeczypospolitej w końcu XVI wieku / Tomasz Kempa // *Соціум. Альманах соціальної історії*. – 2010. – Вип. 9. – С. 67–96.
371. Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608). Wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej / Tomasz Kempa. – Toruń : Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997. – 289 s.
372. Kempa T. Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku / Tomasz Kempa. – Toruń : Adam Marszałek, 2007. – 624 s.

373. Kieniewicz L. Senat za Stefana Batorego / Leszek Kieniewicz. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2000. – 327 s.
374. Kiernan V. The Duel in European History: Honour and the Reign of Aristocracy / Victor Kiernan. – Oxford : Oxford University Press, 1988. – 348 p.
375. Koczerska M. Uwagi o terminologii pokrewieństwa i powinowactwa w polskich źródłach średniowiecznych / Maria Koczerska // Genealogia – problemy metodyczne w badaniach nad polskim społeczeństwem średniowiecznym. – Toruń : Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1982. – S. 27–47.
376. Koranyj K. Powszechna historia prawa / Karol Koranyj / Wyd. 2. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1978. – 368 s.
377. Koziol G. Begging Pardon and Favor. Ritual and Political Order in Early Medieval France / Geoffrwey Koziol. – Ithaca, New York : Cornell University Press, 1992. – 488 p.
378. Kuchowicz Z. Człowiek polskiego baroku / Zbigniew Kuchowicz. – Łódź : Wydawnictwo Łódzkie, 1992. – 418 s.
379. Kulisiewicz W. Zaruka (vadium) w prawie litewskim XV–XVII wieku / Wojciech Kulisiewicz. – Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1993. – 191 s.
380. Kurtyka J. Problem klientelli możnowładczej w Polsce późnośredniowiecznej / Janusz Kurtyka // Genealogia. Władza i społeczeństwo w Polsce średniowiecznej. – Toruń : Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1999. – S. 47–124.
381. Kutrzeba S. Dawne polskie prawo sądowe w zarysie (I. – Prawo Karne; II. – Postępek Sądowy) / Stanisław Kutrzeba. – Kraków–Lwów–Warszawa : Wydawnictwo zakładu nar. imienia Ossolińskich, 1927. – 126 s.
382. Kutrzeba S. Mężobójstwo w prawie polskim w XIV i XV wieku / Stanisław Kutrzeba // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny. – Serya II. – T. XXV. – Kraków, 1907. – S. 81–179.
383. Kutrzeba S. Mężobójstwo w prawie polskim w XVI stulecia / Stanisław Kutrzeba // Czasopismo prawnicze i ekonomiczne. – 1929. – Rocznik XXV. – S. 250–275.

384. Kutrzeba S. Pojedyunki w Polsce / Stanisław Kutrzeba // Przegląd polski. – 1909. – T. 171. – S. 403–430;
385. Kutrzeba S. Pojedyunki w Polsce / Stanisław Kutrzeba // Przegląd polski. – 1909. – T. 172. – S. 34–50.
386. Lewandowska-Malec I. Sejm walny koronny Rzeczypospolitej obojga narodów i jego dorobek ustawodawczy (1587–1632) / Izabela Lewandowska–Malec. – Kraków : Księgarnia Akademicka, 2009. – 640 s.
387. Litwin H. Od Unii Lubelskiej do III rozbioru Rzeczypospolitej. Rzeczpospolita. – Ukraina. Szkic wydarzeń politycznych / Henryk Litwin // Mędzy sobą. Szkice historyczne polsko–ukraińskie / Pod red. T. Chynczewskiej–Hennel, N. Jakowenko. – Lublin: Instytut Europy Środkowo–Wschodniej, 2000. – S. 84–110.
388. Liziova M. T. Studia nad słownictwem regionalnym III Statutu Litewskiego / Maria Tereza Liziova. – Kielce: Wyższa szkoła pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, 1984. – 255 s.
389. Łosowski J. Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku. Studium o urzędzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego / Janusz Łosowski. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie–Skłodowskiej, 2004. – 444 s.
390. Łoziński W. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku / Władysław Łoziński: W 2 tt. / 5–e wyd. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1957. – T. 1. – 361 s.
391. Łoziński W. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku / Władysław Łoziński: W 2 tt. / 5–e wyd. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1957. – T. 2. – 430 s.
392. Luhmann N. Systemy społeczne. Zarys ogólnej teorii / Niklas Luhmann / Tł. z niem. M. Kaczmarczyk. – Kraków: Nomos, 2007. – 522 s.
393. Makarewicz J. Polskie prawo karne. Część ogólna / Juliusz Makarewicz. – Lwów–Warszawa: Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, 1919. – S. 255–265.

394. Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648 / Karol Mazur. – Warszawa : Neriton, 2006. – 465 s.
395. Mączak A. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI-XVIII w. / Antoni Mączak – Warszawa : Semper, 1994. – 358 s.
396. Mączak A. Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej / Antoni Mączak. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003. – 497 s.
397. Mączak A. Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowożytnej / Antoni Mączak. – Warszawa : Semper, 1986. – 326 s.
398. McGrath K. The Politics of Chivalry: The Function of Anger and Shame in Eleventh- and Twelfth-Century Anglo-Norman Historical Narratives / Kate McGrath // Feud, Violence and Practice. Essays in Medieval Studies in Honor of Stephen D. White / Ed. by B. S. Tuten and T. L. Billado. – Farnham-Burlington : Ashgate Publishing Company, 2010. – P. 55–70.
399. Miller W. I. Bloodtaking and Peacemaking: Feud, Law and Society in Saga Iceland / William Miller. – Chicago : Chicago University Press, 1990. – 419 p.
400. Miller W. I. Humiliation and Other Essays on Honor, Social Discomfort, and Violence / William Miller. – Ithaca, New York : Cornell University Press, 1995. – 288 p.
401. Minois G. Kościół i wojna. Od czasów Biblii do ery atomowej / Georges Minois / Przeł. z franc. A. Szymanowski. – Warszawa : Dom Wydawniczy Bellona, 1998. – 492 s.
402. Moniuszko A. Iuramentum corporale praestitit. Przyczynek do badań nad przycięgą dowodową w koronnym procesie ziemskim u schyłku XVI stulecia / Adam Moniuszko // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2010. – Вип. 9. – С. 361–372.
403. Moniuszko A. Mazowieckie księgi sądowe ziemskie jako źródło do badań sądownictwa za panowania Zygmunta III i Władysława IV / Adam Moniuszko // // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Т. 19. Тематичний випуск: «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація». – 2009 – Кн. I. – С. 197–214.

404. Moniuszko A. Mazowieckie sądy ziemskie (1588–1648). Organizacja – funkcjonowanie – postępowanie / Adam Moniuszko. – Warszawa : Campidoglio, 2013. – 364 s.
405. Moniuszko A. Przepięstwa przeciw życiu i zdrowiu przed płockim sądem ziemskim pod koniec XVI stulecia / Adam Moniuszko // Społeczeństwo staropolskie. Seria nowa. – Warszawa : DiG, 2009. – T II. – S. 11–39.
406. Moor Ch. W. Mediacje. Praktyczne strategie rozwiązania konfliktów / Christopher Moor / Tlum. z angel. A. Cybulko, M. Zieliński. – Warszawa : Oficyna a Wolters Kluwer business, 2009. – 569 s.
407. Mrukówna J. O zmuszaniu woźnego do połykania pozwu / Julia Mrukówna // Czasopismo Prawno-Historyczne. – 1970. – T. XXII. – Z. 2. – S. 159–168.
408. Nassiet M. Vengeance in Sixteenth and Seventeenth – Century France / Michel Nassiet // Cultures of Violence. Interpersonal Violence in Historical Perspective / Ed. by Stuart Carroll. – New York : Palgrave Macmillan, 2007. – P. 117–128.
409. Opaliński E. Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie / Edward Opaliński. – Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 1995. – 344 s.
410. Ossowska M. Etos rycerski i jego odmiany / Maria Ossowska. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012. – 176 s.
411. Pawiński A. «Odpowiedź» według obyczaju rycerskiego w prawie polskim / Adolf Pawiński // Ateneum. – 1896. – IV. – S. 389–401.
412. Pawiński A. O pojednaniu w zabójstwie według dawnego prawa polskiego / Adolf Pawiński. – Warszawa: Biblioteka Umiejętności Prawnych, 1884. – 123 s.
413. Peltonen M. The Duel in Early Modern England. Civility, Politeness and Honour / Markku Peltonen. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 355 p.
414. Peristiany J. G. Introduction / Peristiany J. G., Pitt-Rivers J. // Honor and Grace in Anthropology / John Peristiany, Julian Pitt-Rivers Ed. by J. G. Peristiany and J. Pitt-Rivers. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – P. 1–18.
415. Piwowarczyk D. Obyczaj rycerski w Polsce późnośredniowiecznej (XIV–XV wiek) / Dariusz Piwowarczyk. – Warszawa: DiG, 2000. – 276 s.

416. Płaza S. Próby reform ustrojowych w czasie pierwszego bezkrólewia (1572–1574) / Stanisław Płaza // *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. – Kraków, 1969. – CCXVI: Prace Prawnicze. Zeszyt 42. – 192 s.
417. *Polski słownik biograficzny*. – Warszawa-Kraków: Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN, 1996. – T. XXXVI/4. – Zeszyt. 151. – S. 601–602.
418. Pugacewicz I. Porządek sąsiedzki przemocą regulowany. O organizacji i funkcjach zajazdu w II poł. XVII i w XVIII wieku / Iwona Pugacewicz // *Białostockie Teki Historyczne*. – 2006. – T. 4. – S. 103–127.
419. Radoń S. Kilka uwag w sprawie Samuela Zborowskiego / Sławomir Radoń // *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagellońskiego. Prace historyczne*. – 1985. – Zeszyt. 77. – S. 37–51.
420. Rafacz J. *Dawne Prawo Karne. Część ogólna* / Józef Rafacz. – Warszawa : Skład Główny w Księgarniach Gebethnera i Wollfa, 1932. – 212 s.
421. Rafacz J. *Dawny proces polski* / Józef Rafacz / Józef Rafacz. – Warszawa: Gebether et Wolff, 1925. – 231 s.
422. Rafacz J. *Wstęp do dawnego polskiego prawa sądowego i dawne polskie prawo karne* / Józef Rafacz / Wyd. II. – Warszawa : b. n, 1927.
423. Rafacz J. *Zastępcy stron w dawnym procesie polskim* / Józef Rafacz // *Rozprawy Wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności*. – 1923. – T. 38. – № 8. – 91 s.
424. Riches D. *The Phenomenon of Violence* / David Riches // *The Anthropology of Violence* / Ed. by D. Riches. – Oxford, New York : Basel Blackwell, 1986. – P. 1–27.
425. Roche T. *The Way Vengeance Comes: Rancorous Deeds and Words in the World of Orderic Vitalis* / Thomas Roche // *Vengeance in the Middle Ages: Emotion, Religion and Feud* / Ed. by S. A Throop, P. R. Hyams. – Farnham–Burlington : Ashgate Publishing Company, 2009. – P. 115–136.
426. Rosner A. *Tradycja staropolskiego sądownictwa polubownego* / Anna Rosner // *Sprawiedliwość naprawcza. Idea. Teoria. Praktyka*. – Warszawa : Liber, 2005. – S. 37–58.

427. Rozwiązywanie konfliktów. Teoria i praktyka / Pod red. M. Deutscha, P. T. Colemana / Tłum. z angiel. M. Cierpisz. – Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005. – 648 s.
428. Rudniański J. Kłasyfikacja, źródła i ocena przemocy w stosunkach międzynarodowych. Zarys ogólny / Jarosław Rudniański // Przemoc w życiu codziennym / Pod red. B. Hołysta. – Warszawa : Polskie Towarzystwo Higieny Psychiczej, 1997. – S. 5–20.
429. Ruff J. R. Violence in Early Modern Europe 1500–1800 / Julius Ruff. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 284 p.
430. Semkowicz W. Nagana i oczyszczenie szlachectwa w Polsce XIV i XV wieku / Władysław Semkowicz // Studia nad historią prawa polskiego wydawane pod redakcją Oswalda Balzera. – 1899. – T. I. – Zesz. 1. – 41 s.
431. Seredyka J. Kultura prawna magnatów litewskich w XVI i XVII wieku / Jan Seredyka // Kultura polityczna w Polsce. Przeszłość i terażniejszość / Pod. red. M. Kosmana. – Poznań : Wydawnictwo Naukowe Instytutu Nauk Politycznych i Dziennikarstwa UAM, 1996. – S. 35–41.
432. Smail D. L. Hatred as a Social Institution in the Late-Medieval Society / Daniel Lord Smail // Speculum. – 2001. – Vol. 76. – No. 1. – P. 90–126.
433. Smith J. M. H. Europa po Rzymie. Historia kulturowa lat 500–1000. Nowe ujęcie Julia Smith / Tłum. z angiel. A Czwojdrak. – Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagellońskiego, 2008. – 354 s.
434. Sokołowski W. Politycy schyłku złotego wieku. Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzyści w latach 1574–1605 / Wojciech Sokołowski. – Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 1997. – 199 s.
435. Spierenburg P. Violence and the Civilizing Process: Does it Work? / Pieter Spierenburg // Crime, History and Societies. – 2001. – Vol. 5 – No. 2. – P. 87–105.
436. Spierenburg P. Violence: Reflections About a Word / Pieter Spierenburg // Violence in Europe. Historical and Contemporary Perspectives / Ed. by S. Body–Gendrot, P. Spierenburg. – Springer : Springer Science, 2008. – P. 13–26.

437. Starczenko N. Czy naprawdę szlachta wołyńska potrzebowała poprawy sądownictwa. Z doświadczenia pierwszych bezkrólewí / Natalia Starczenko // Praktyka życia publicznego w Przeczypospolitej Obojga Narodów w XVI-XVIII w. Materiały XVIII konferencji Komisji Lituanistycznej przy Komitecie Nauk Historycznych PAN w dniach 22-23 września 2009 roku. – Warszawa: Neriton, 2010. – S. 119-132.
438. Starczenko N. Rytualizacja konfliktów na Ukrainie w drugiej połowie XVI wieku / Natalia Starczenko // Zamek i dwór w średniowieczu od XI do XV wieku. Materiały XIX Seminarium Mediewistycznego. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2001. – S. 246-252.
439. Starczenko N. Świątynia jako miejsce publiczne w życiu szlachty końca XVI wieku / Natalia Starczenko // Res Historica. – 2000. – Zeszyt 10. – S. 179–188.
440. Starczenko N. Unia lubelska jako legitymacja regionalizmu wołyńskiego (naprzykładzie praktyki sądowej pierwszych pounijnych dziesięcioleci) / Natalia Starczenko // Unia Lubelska: idea i jej kontynuacja. – Vilnius, 2011. – S.190-201.
441. Starczenko N. Zapowiedź zemsty na Wołyniu w 2 połowie – na początku XVI wieku / Natalia Starczenko // Barok. Historia – Literatura – Sztuka. Półrocznik XVIII/1 (35). – Warszawa, 2011. – S. 283-312.
442. Sucheni-Grabowska. Wolność i prawo w staropolskiej koncepcje państwa / Anna Sucheni-Grabowska. – Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2009. – 272 s.
443. Sysyn F. E. Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641 / Frank Sysyn // Harvard Ukrainian Studies . – 1982. – Vol. VI. – No. 2. – S. 167–190.
444. Szczątka Z. Sąd sejmowy w Polsce od końca XVI do końca XVIII wieku // Czasopismo Prawno-Historyczne / Zbigniew Szczątka. – 1968. – T. XX. – Zeszyt. 1. – S. 93–123.
445. Szymczak J. Pojedynki i harce, turnieje i gonitwy. Walki o życie, cześć, sławę i pieniądze w Polsce Piastów i Jagiellonów / Jan Szymczak. – Warszawa : DiG, 2008. – 288 s.

446. Szymczak J. Pojedyunki rycerskie, czyli rzecz o sędzie bożym w Polsce Jagiellonów / Jan Szymczak // *Studia z Dziejów Państwa i Prawa polskiego*. – 1999. – T. IV. – S. 157–166.
447. Szyndler B. Pojedyunki / Bartłomiej Szyndler. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1987. – 204 s.
448. Tygelski W. Klientela: więzi społeczne – grupa nacisku / Wojciech Tygelski // *Władza i społeczeństwo w XVI i XVII w. Prace ofiarowane Antoniemu Mączakowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*. – Warszawa, 1989. – S. 261–282.
449. Tygelski W. Listy. Ludzie. Władza. Patronat Jana Zamoyskiego w świetle korespondencji / Wojciech Tygelski. – Warszawa : Viator, 2007. – 512 s.
450. Weber M. Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej / Max Weber. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002. – 1132 s.
451. Weinstein D. Fighting of flyting? Verbal duelling in mid-sixteenth-century Italy / Donald Weinstein // *Crime, Society and Law in Renaissance Italy* / Ed. by T. Dean and K. J. P. Lowe. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – P. 204–220.
452. White S. D. Debate: The «Feudal Revolution»: II / Stephen White // *Past and Present*. – 1996. – N 152. – P. 205–223.
453. Winiarz A. Sądy Boże w Polsce / Ałojzy Winiarz // *Kwartalnik historyczny*. – 1891. – T. V. – Zeszyt. II. – S. 290–313.
454. Wiślicz T. Gest obraźliwy na wsi polskiej w XVII i XVIII wieku / Tomasz Wiślicz // *Przegląd Historyczny*. – 1997. – T. LXXXVIII. – Z. 3–4. – S. 417–425.
455. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku / Józef Wolff. – Warszawa : Drukiem J. Filipowicza, 1895. – 638 s.
456. Zaremska H. Historia przemocy w Europie średniowiecznej i nowożytnej / Hanna Zaremska // *Człowiek i agresja: głosy o nienawiści i przemocy: ujęcie interdyscyplinarne*. – Warszawa: Wydawnictwo Sic!, 2002. – S. 18–33.
457. Zmora H. The Feud in Early Modern Germany / Hillay Zmora. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – 226 p.